

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom

Vasić, Milan

1967.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/0a307112-674a-4835-9462-242879e9009c>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

KNJIGA XXIX

ODJELJENJE ISTORIJSKO-FILOLOŠKIH NAUKA

Knjiga 17.

MILAN VASIĆ

MARTOLOSI U JUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA POD TURSKOM VLADAVINOM

SARAJEVO
1967

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

KNJIGA XXIX

ODJELJENJE ISTORIJSKO-FILOLOŠKIH NAUKA

Knjiga 17.

MILAN VASIĆ

MARTOLOSI U JUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA POD TURSKOM VLADAVINOM

Urednik

BRANISLAV ĐURĐEV,

redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

SARAJEVO
1967

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

MONOGRAPHIES

TOME XXIX

SECTION D'HISTOIRE ET DE PHILOGIE

Livre 17.

MILAN VASIĆ

LES MARTOLOS DANS LES PAYS YOUGOSLAVES SOUS LA DOMINATION TURQUE

Rédacteur

BRANISLAV ĐURĐEV,
membre de l'Académie des sciences et des arts
de Bosnie - Herzégovine

SARAJEVO
1967

S A D R Ź A J

	Strana
UVOD	7—8
I. OSVRT NA LITERATURU I IZVORE	9
Saopštenja o martolosima u starijoj istorijskoj literaturi. Problem martolosa u istoriografiji XIX i XX vijeka. Literatura o armatolima (martolosima) u Grčkoj. Izvori za proučavanje problema martolosa i njihova podjela: a) turski izvori; b) izvori zapadnog jezičkog porijekla; c) domaći izvori	
	9—16
II. MARTOLOSI — PORIJEKLO RIJEČI I USTANOVE	17
Grafija riječi <i>martolos</i> u izvorima i literaturi. Porijeklo riječi <i>martolos</i>. Značenja te riječi u literaturi. Leksička objašnjenja. Filološko značenje i istorijski smisao riječi <i>martolos</i>. Porijeklo ustanove martolosa	
	17—28
III. VRIJEME PRIMANJA USTANOVE MARTOLOSA U OSMANSKI SISTEM	29—31
IV. MARTOLOSI U JUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA POD TURSKOM VLAŠĆU DO KRAJA XV VIJEKA	32
Pojava povlaštenog hrišćanskog stanovništva u službi osmanske vlasti. Služba privilegisanih hrišćana u sistemu turskih vojnih krajina. Pojava martolosa u jugoslovenskim zemljama i pitanje kontinuiteta njihove službe. Društveno porijeklo i društveno-ekonomski status martolosa. Diferenciranje unutar martoloske organizacije i pojava posebnih grupa. Martolosi u vojnoj službi turske krajine u sjevernoj Srbiji. Martolosi u ostalim jugoslovenskim zemljama	
	32—48
V. MARTOLOSI U PERIODU USPONA OSMANSKE IMPERIJE	49
Osnovna obilježja u razvitku osmanske države u periodu njenog uspona	
	49—50
1. MARTOLOSI U VOJNOJ SLUŽBI POGRANIČNIH OBLASTI OSMANSKE DRŽAVE U EVROPI	50
Pojačano angažovanje stanovništva jugoslovenskih zemalja u turskoj vojnoj službi. Jačanje vojnog reda martolosa. Pomjeranje turske granice i teritorijalno širenje martoloske organizacije. Tabela pregled broja martolosa stacioniranih u nekim gradovima srednjeg Podunavlja. Teritorijalno porijeklo pripadnika	

martoloskih jedinica smještenih u raznim gradovima Ugarske. Vidovi službe martolosa vojnika. Vojno ustrojstvo i nazivi martoloskih jedinica. Nazivi starješinskog kadra. Oprema martolosa u vojnoj službi. Trajanje aktivne službe martolosa vojnika. Materijalne osnove te službe. Nasljeđivanje martoloske vojne službe. Aktivnost martolosa na granici i učešće u turskim ratnim pohodima. Tretiranje zarobljenih martolosa. Međudržavni sporovi izazvani djelatnošću martolosa	50—94
2. MARTOLOS I NJIHOVE SLUŽBE U UNUTRAŠNJOSTI OSMANSKE DRŽAVE	94
Zaoštavanje unutrašnjih suprotnosti u Osmanskoj Imperiji. Sistem službi unutrašnje bezbjednosti. Mjesto martolosa u tom sistemu. Teritorijalna rasprostranjenost martoloske organizacije. Uspostavljanje martoloske službe u pojedinim krajevima. Primanje lica u martolosku službu i pravno sankcionisanje tog akta. Nasljeđivanje martoloske službe. Vrijeme aktivnog angažovanja u službi. Vrste službi: pružanje pomoći popisivačima; angažovanje martolosa u poreskim poslovima; briga za održavanje naseljenosti i obradivosti zemljišta. Martolosi u službi unutrašnje bezbjednosti: obezbjeđivanje putova; suzbijanje hajdučije; čuvanje rudnika. Vojne obaveze martolosa iz unutrašnjosti. Kažnjavanje martolosa zbog neizvršavanja dužnosti. Ekonomske osnove martoloske službe: uživanje <i>slobodnih baština</i> ; poreske povlastice; plate martolosa u policijskoj službi. Suprotnosti između martoloskih privilegija i fiskalnih interesa države. Pitanje postojanja autonomija na bazi martoloske službe	94—141
VI. ETNIČKI I VJERSKI SASTAV ORGANIZACIJE MARTOLOS	142
Shvatanja ispoljena u literaturi. Izvori za rješavanje problema. Etnički i vjerski sastav martoloske organizacije i promjene koje su u tom pogledu u njoj vršene. Etnički i vjerski sastav starješinskog kadra martolosa. Zaključak	142—161
VII. MARTOLOS U PERIODU KRIZE OSMANSKOG DRUŠTVENOG I DRŽAVNOG SISTEMA	162
Osvrt na prilike u Osmanskoj Imperiji u periodu njenog opadanja	162—165
1. SLABLJENJE I NESTANAK MARTOLOSKE VOJNE ORGANIZACIJE	165—169
2. PRILIKE KOD MARTOLOS U UNUTRAŠNjim SLUŽBAMA U PERIODU KRIZE OSMANSKOG CARSTVA	169
Porast hajdučije u balkanskim zemljama. Jačanje sistema službi unutrašnje bezbjednosti i martolosa u tom sistemu. Angažovanje martolosa u održavanju javnog reda i borbi protiv hajdučije. Vrbovanje amnestiranih hajduka u martolosku policijsku službu. Počeci krize u policijskoj organizaciji martolosa. Zloupotrebe službenog položaja: nameti martolosa na stanovništvo, pljačke i ubistva. Pokušaji vlasti da sredi prilike u organizaciji martolosa. Sukobi martolosa s osmanskim vlasti. Zabrana primanja hrišćana u martolosku službu. Forsiranje muslimana u martolosku službu. Anarhija arbanaskih martoloskih družina i zabrana primanja Arbanasa u martolosku službu. Biranje martolosa iz reda nearbanaskog muslimanskog življa. Neuspjeh vlasti da sredi stanje u organizaciji martolosa i da je efikasno upotrijebi za održavanje unutrašnjeg reda. Raspuštanje organizacije mar-	

tolosa u Rumeliji i izgrađivanje novog sistema službi unutrašnje bezbjednosti. Pojava martolosa poslije zvaničnog ukidanja te ustanove	169—192
VIII. MARTOLOSI U SLUŽBI MLETAČKE REPUBLIKE, UGARSKE I AUSTRIJE	193
Mjere susjednih hrišćanskih država za obezbjeđivanje granica prema Turskoj. Martolosi u službi Mletačke Republike. Martolosi u službi Ugarske. Martolosi u službi Austrije	193—200
IX. MARTOLOSI U NARODNOJ PJESMI I TRADICIJI	201
Martolosi u našoj narodnoj poeziji. Pjesme o martolosima (armatolima) u Grčkoj. Martolosi u narodnoj tradiciji. Tragovi o martolosima u topografskoj nomenklaturi	201—207
ZAKLJUČAK	207—217
ZUSAMMENFASSUNG	217—230
IZVORI I LITERATURA	231—240
SKRACENICE	241—242
PRILOZI	243—269
REGISTAR	271—287

U V O D

U istoriji južnoslovenskih i drugih balkanskih naroda pod turskom vlašću postoji niz problema o kojima se malo zna. U nedovoljno istraženoj materiji iz te naučne oblasti dominiraju pitanja o uticaju odnosa koje su osmanski Turci zatekli u osvojenim zemljama na razvitak osmanske države, privrede, društva i kulture. Tu spadaju i pitanja o položaju neturskog i nemuslimanskog stanovništva u Osmanskoj Imperiji, njegovoj ulozi u širenju te države, izgrađivanju, modifikovanju i razaranju njene feudalne strukture, kao i niz drugih pitanja o mnogostranim vezama i uzajamnim uticajima između osvojenih i osvajača. Dublji naučni prodor u tu istorijsku problematiku omogućio bi da se potpunije sagleda i bolje shvati složeni kompleks cjelokupnog razvitka južnoslovenskih i ostalih balkanskih naroda u jednom dugom i važnom periodu njihove istorije.

U navedenu materiju spada, kako po svojoj vrijednosti tako i po stepenu istraženosti, i pitanje pojedinih starih ustanova koje su Turci zatekli u osvojenim zemljama, prihvatili, uklopili u svoj sistem i dalje razvili. Istorija takvih ustanova postaje tim interesantnija kad se zna da je njima bio obuhvaćen znatan dio domaćeg hrišćanskog stanovništva i uključen u aktivnu službu osmanskoj vlasti. Ova vlast je prihvatajući stare ustanove priznala i sistem privilegija na kojima su one ranije počivale. Tako je ta nova vlast prihvatala staru društvenu podjelu i sankcionisala je svojim pravom.

Izrazit primjer jedne takve ustanove predstavljali su martolosi. Njihova organizacija je bila rasprostranjena u svim zemljama evropskog dijela Osmanske Imperije, ali je najintenzivniji razvitak doživjela ona u jugoslovenskim zemljama. Pripadnici te organizacije su više od tri vijeka obavljali razne službe u korist osmanske vlasti. Naročito značajnu ulogu odigrali su oni kao poseban vojni red u sastavu turskih oružanih snaga u pograničnim oblastima osmanske države u Evropi i kao organizovana policija u sistemu službi unutrašnje bezbjednosti u balkanskim zemljama.

Problem ustanove martolosa u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom je predmet ove knjige. Autor ga je obradio kao doktorsku disertaciju, koju je branio 30. septembra 1963. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu pred komisijom koje su sačinjavali: prof. dr Branislav Đurđev, prof. dr Hamdija Kapidžić, prof. dr Ferdo Hauptman i prof. Hamid Hadžibegić.

U proučavanju problema martolosa autor je bio upućen gotovo isključivo na izvore, jer je u literaturi pisano o njima tako malo. Težište je pri tom, sasvim razumljivo, bilo stavljeno na turske izvore. Skupljanje građe predstavljalo je problem za sebe koji je iziskivao i dosta truda i mnogo vremena. Kako se podaci za ovu temu nalaze u različitim fondovima arhivske građe, smještene u raznim arhivima i bibliotekama i na raznim stranama, njihovo skupljanje je ličilo na skupljanje pijeska različitih boja i oblika od koga je trebalo složiti skladan mozaik određene forme i veličine. Većina građe za temu crpljena je iz turskih popisnih deftera, čije se fotokopije čuvaju u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu, iz deftera koji se čuvaju u Rukopisnoj zbirci Nacionalne biblioteke u Beču i iz sidžila bitoljskih kadija, koji se čuvaju u Državnom arhivu Socijalističke republike Makedonije u Skoplju.

Predajući rukopis disertacije na publikovanje osjećam prijatnu dužnost da se zahvalim profesoru dru Branislavu Đurđevu, na čiji podstrek je ovaj rad započet i uz čiju podršku je doveden do kraja. Prijetno mi je isto tako da se ovom prilikom toplo zahvalim profesoru Hamidu Hadžibegiću, mome učitelju turskog jezika, koji mi je ukazivao svesrdnu pomoć. I na kraju, zahvaljujem se Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, koja je ovaj rad uvrstila u svoja posebna izdanja i tako omogućila da on postane pristupačan širem krugu onih koje obrađeni problem može da interesuje.

Sarajevo, februara 1967.

M. O. VASIĆ

Glava I

OSVRT NA LITERATURU I IZVORE

Saopštenja o martolosima u starijoj istorijskoj literaturi. Problem martolosa u istoriografiji XIX i XX vijeka. Literatura o armatolima (martolosima) u Grčkoj. Izvori za proučavanje problema martolosa i njihova podjela: a) turski izvori; b) izvori zapadnog jezičkog porijekla; c) domaći izvori.

Literatura

Saopštenja o martolosima se susreću u istorijskoj literaturi od XV vijeka do danas. U hronikama Aşik-paša-zade i Neštirja samo su spomenuti.¹ Oskudna obavještenja o njima ostavili su još Dursun-beg i Kemal-paša-zade,² od turskih, i Konstantin Mihailović iz Ostrovice, od domaćih pisaca.³ Od starijih zapadnih pisaca martolose spominju: Pavle Jovijus, Nikola Heniger, Lazaro Soranca, Paul Riko, Nikola Ištvanfi i njegov savremenik Slovenac Valvazor.⁴

Saopštenja o martolosima u djelima navedenih hroničara i istoričara su uzgredna i kratka. U njima su izložena različita mišljenja, bez ikakve dokumentacije. Površna su i bezmalo sva u osnovi pogrešna. Za nas su značajna kao svjedočanstva o stepenu obaviještenosti tih pisaca o jednoj savremenoj pojavi u državi o kojoj su pisali.

U istorijskoj literaturi XIX i XX vijeka znanje o martolosima je nešto prošireno. Početkom prošlog vijeka Jozef Hamer je, u svom djelu »Državno uređenje i državna uprava osmanskog carstva«, objavio

¹ Aşikpaşazade, Tevarih-i Al-i Osman, Istanbul, 1332. (po Hidžri), 5; Mehmed Neşri, Kitab-i Cihan-Nümâ; Neşri Tarihi I, Ankara, 1949, 81.

² Brastvo XXVI, Beograd, 1932, 106, 123; Ibn Kemal, Tevârih-i Al-i Osman VII; Defter (D. Şerafettin Turan), Ankara, 1954, 271.

³ Konstantin Mihailović iz Ostrovice, Janičareve uspomene ili Turska hronika, Spomenik SAN CVII (Đ. Živanović), Beograd, 1959, 67, 145.

⁴ Pauli Jouii Turcicarum rerum commentarius, Parisiis, 1539, 81; N. Höniger, Hoffhaltung des Türkischen Keyzers etc., Basel, 1596, II, 106; Ottomanus Lazari Soranzi patricii Veneti sive De Rebus Turcicis, Neapel, 1600, 188; Paul Rycaut, Histoire de l'etat present de L'empire Ottoman, Amsterdam, 1670, 426; Nicolao Isthuanffio, Regni Hungarici Historiae, Coloniae Agrippine, 1685, Liber XIII, 137, i drugdje; Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, Laibach — Nürnberg, 1689, IV XII, 155.

zakon o martolosima Vidina i uredbe o martolosima u području Crne Reke i Banje.⁵ Dok su se saopštenja o martolosima u djelima starijih pisaca odnosila na granične oblasti, Hamer je, objavljivanjem spomenutih dokumenata, pokazao da je martolosa bilo i u unutrašnjosti osmanske države i da se tamo njihova službe razlikovala od službe koju su oni obavljali u pograničnim krajevima. Kasnije, Hamer spominje martolose na više mjesta u svojoj višetomnoj istoriji osmanskog carstva.⁶ Tamo ih on najčešće naziva razbojničkom bandom i tek na jednom mjestu najamnicima u turskoj vojnoj graničnoj službi, što pokazuje da ni njemu još nije bilo jasno šta su zapravo bili martolosi.

Slično je o martolosima pisao Maksimilijan Šimek u »Političkoj istoriji kraljevine Bosne i Rame«.⁷ Njih spominje i Konstantin Jireček u svojoj »Istoriji Bugara«. On se, pri tom, poslužio saopštenjem koje je o njima ostavio Konstantin Mihailović iz Ostrovice.⁸

Više pažnje posvećeno je pitanju martolosa u djelima Stojana Novakovića. U radu »Srpska baština u starijim turskim zakonima« Novaković je, na osnovi uredbi koje je objavio Hamer, pokušao da kaže nešto o ekonomskim osnovama martološke službe.⁹ Kasnije je on više pisao o martolosima u djelima »Stara srpska vojska« i »Tursko carstvo pred Srpski ustanak«.¹⁰ Tu već Novaković govori o porijeklu martoloske organizacije, njenoj rasprostranjenosti u Osmanskoj Imperiji, materijalnim osnovama na kojima je počivala i službama koje su obavljali njeni pripadnici. On je prvi skrenuo pažnju na »slobodne baštine« kao glavnu materijalnu podlogu svih hrišćanskih vojničkih i poluvojničkih organizacija, pa i martoloske, u službi osmanske vlasti. On je isto tako prvi ukazao na istovjetnost martoloske organizacije u južnoslovenskim zemljama s organizacijom grčkih armatola.

U vezi s Novakovićevim osvrtima na problem martolosa treba istaći da su oni, iako uzgredni i kratki, potpuniji od svih prethodnih. Ti osvrti su djelimično dokumentovani, uglavnom podacima drugorazrednih izvora, pa su i neke postavke izgrađene na osnovi njih nepotpune i samo djelimično tačne. Većina Novakovićevih postavki o martolosima je, ipak, u osnovi tačna, što potvrđuju podaci izvora prvog reda koji su bili nepoznati u njegovo doba.

Od bugarskih istoričara o martolosima je pisao D. A. Ihčijev. Na osnovi turske arhivske građe on je ukazao na neke nove momente iz istorije organizacije martolosa i drugih povlaštenih hrišćanskih redova u turskoj službi, ali samo na području rumelijskog vilajeta. Njegov rad je inače dosta površan. Veća Ihčijevljeva zasluga sastoji se u tome što je objelodanio nekoliko važnih turskih dokumenata iz druge po-

⁵ Joseph von Hammer, *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, Wien, 1815, 318—321.

⁶ J. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Pest, 1828, III, 52, 55, 85, 189, 190, 216, 217, 233, 247, 258, 310, 358, 360, 514; 515; 655; IV, 211; 212.

⁷ Maximilian Schimek, *Politische Geschichte des Königreichs Bosnien und Rama*, Wien, 1787, 185.

⁸ K. J. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876, 456—457.

⁹ Stojan Novaković, *Srpska baština u starijim turskim zakonima* (posebno štampano iz »Pravnika« za 1892. godinu), Beograd, 1892.

¹⁰ S. Novaković, *Stara srpska vojska*, Beograd, 1893, 192; *Tursko carstvo pred Srpski ustanak 1780—1804*, Beograd, 1909.

lovine XVII i s početka XVIII vijeka koji se u cjelini odnose na pitanje martolosa.¹¹

Kasnije je, na osnovi rada i publikovane Ihčijevljeve građe, o martolosima pisao I. Sakazov u svojoj »Bugarskoj privrednoj istoriji«. Njegov osvrt je takođe kratak i sadrži izvjesne netačnosti.¹²

Manje vrijednosti su osvrtni na pitanje martolosa u djelima poljskog turkologa Jana Gžegoževskog, zatim Anatala Veliča, Lea Barbara i Arna Melana.¹³ Tvrdnja dvojice posljednjih o vremenu primanja martolosa u vojni sistem osmanske države je proizvoljna.

O martolosima govori često i mađarski istoričar Takač u svojim radovima.¹⁴

Prvi poseban članak o martolosima napisao je Dušan J. Popović.¹⁵ Rad ovog našeg istoričara odnosi se na martolose u turskoj vojsci koji su služili u pograničnim oblastima. On je prvi skupio i u nešto većoj mjeri iskoristio saopštenja zapadnih pisaca o martolosima, kao i podatke turskih deftera koje je objavio Velič. Navođenjem konkretnih podataka iz deftera, Popović je dao pregled kretanja broja martolosa stacioniranih u pojedinim gradovima Mađarske. Govorio je, zatim, o službi pripadnika martoloske organizacije, njenoj vojno-organizacionoj strukturi, etničkom i vjerskom sastavu, ekonomskim osnovama i mjestu u istoriji srpskog naroda. On je pokušao da obnovu Pečke patrijaršije dovede u vezu sa zaslugama koje su imali martolosi u širenju osmanske države i učvršćivanju njezine vlasti u osvojenim krajevima. Popović nije ništa rekao o martolosima u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva i službama koje su oni tamo obavljali. Građa koju su objavili Ihčijev i Gžegoževski, kao i radovi Barbara i nekih drugih stranih istoričara, nisu mu bili poznati. Uzet u cjelini, Popovićev članak o martolosima predstavlja niz skupljenih raznovrsnih golih podataka, složenih rukom jednog istoričara, bez ozbiljnijeg pokušaja da se analizom utvrdi sve ono što su ti podaci mogli stvarno da dadu.

Ono što je rekao o martolosima u spomenutom članku, Popović je kasnije rezimirao u svojim radovima iz istorije Srba u Vojvodini.¹⁶

Problem institucije martolosa posebno je izučavao još jedino Robert Anheger. Oveći članak o njima publikovao je on 1942. godine u

¹¹ D. A. Ihčiev, Materijali za istorijata ni pod turskoto robstvo, Izvestija na Istoričeskoto družestvo vo Sofija II, 1906, 129—208; G. Balasčev — D. Ihčiev, Privilegiite na hristijanskata raja v Osmanskata imperija i dokumenti vrhu teh, Minalo I/1, Sofija, 1909, 25.

¹² I. Sakazov, Bulgarische Wirtschaftsgeschichte, Berlin—Leipzig, 1929, 183.

¹³ Jan Grzegorzewski, Z sidzylatow Rumelijskich epoki wyprawy wiedzieskiej, Acta tureckie, Lawow, 1912, 50; Laszlofalvi Velics Anatal, Magyarorszagii Török kincstari Defterek I—II, Budapest, 1886 (I), 1890 (II); Leo Barbar, Zur wirtschaftlichen Grundlage des Feldzuges der Türken gegen Wien im Jahre 1683, Wiener Staatswissenschaftliche Studien XII/I, 124; Arno Melan, Der Einfluss der Raja — Privilegierung auf die Balkanwirtschaft zur Türkenzeit, Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa, 5, No. 3/4/1941, 214.

¹⁴ Takács, A magyar gyalogság megalakulása, Budapest, 1908, 122—139.

¹⁵ D. J. Popović, O martolosima u turskoj vojsci, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor VIII, Beograd, 1928, 214—229.

¹⁶ Isti, Vojvodina I, Novi Sad, 1939, 223—228; Srbi u Vojvodini I, Novi Sad, 1957, 205—210.

¹⁷ Robert Anheger, Martoloslar hakkında, Türkiyat Mecmuası VII—VIII, 1941—42, 1, Istanbul, 1942, 282—320.

»Turskom časopisu«, koji izdaje Univerzitet u Istambul.¹⁷ Rad je pisan na osnovi literature i manjeg broja turskih i zapadnih izvora. Anhegeru nisu bili poznati radovi Novakovića, Ihčijeva i Popovića niti defteri koje je Velić publikovao. Samostalnih arhivskih istraživanja on nije vršio. Za razliku od Popovića, Anheger se trudio da svojim članom obuhvati organizaciju martolosa u cjelini, uključujući tu i grčke armatole. Tu je on pokušao da utvrdi porijeklo martoloske organizacije, njezinu rasprostranjenost, materijalnu osnovu na kojoj je počivala, mjesto u turskom vojnom i policijskom sistemu i njezin značaj. U nedostatku prvorazrednih izvora ta pitanja je on stvarno samo naćeo. Izveo je, pri tom, neke pogrešne zaključke o trajanju službe martolosa, posebnim svojstvima martoloske baštine i slično.

Rezultate svojih istraživanja problema martolosa Anheger je kasnije dao u saćetom obliku u »Islamskoj enciklopediji«. Tamo je izvršio manje ispravke nekih shvatanja izloćenih u ranijem radu.¹⁸

Pored Anhegera, u turskoj nauci je pitanju martolosa posvetio izvjesnu paćnju istorićar Halil Inaldćik.¹⁹ U djelima Ismaila Haki Uzunćaršilija iz istorije organizacije turske vojske i istorije osmanske drćave martolosi su samo spomenuti.²⁰

U našoj posljeratnoj historiografiji pitanje martolosa su dodirivali Hamdija Kreševljaković, Branislav ćurđev, Hamid Hadćibegić i Hazim Šabanović.²¹

Zaslućuju paćnju i ćlanci Alojza Šmausa o epskim narodnim pjesmama u kojima se javljaju martolosi.²² Usporećujući saopšćenja pjesama s utvrćenim ćinjenicama, Šmaus je doćao do zaključka da pjesme o martolosima imaju istorijsku podlogu.

U istorijskoj literaturi pisano je posebno o grćkim armatolima, koji su se odrćali do XIX vijeka i koji su, na kraju, odigrali izvjesnu ulogu u oslobodilaćkoj borbi grćkog naroda. Armatole je predstavio zapadnoj naućnoj javnosti s prvim znaćajnijim obavješćenjima francuski naućnik Pukvil.²³ Kasnije se o njima redovno govori u istorijama grćkog naroda. Veći znaćaj pitanju pojave armatola pridavali su Georg Ludvig fon Maurer, Karl Mendelson Bartoldi i Gustav Fridrih Herc-

¹⁸ Islam Ansiklopedisi VII, Istanbul, 1957; Martolos, 341—344.

¹⁹ Halil Inalcik, Fatih devri őrzerinde tetkikler ve vesikalar, Ankara, 1954, 155, 176.

²⁰ I. H. Uzunćarşili, Osmanli Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları I, Ankara, 1943, 2—3; isti, Osmanli Tarihi, III/I, Ankara, 1951, 416.

²¹ H. Kreševljaković, Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1954, 27—28; B. ćurđev, O vojnućima, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1947, 107—108; ćurđev se dotiće pitanja martolosa na više mjesta u Istoriji naroda Jugoslavije (knj. II, Beograd, 1960) i u nekim drugim svojim radovima; H. Hadćibegić, Dćizja ili harać, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom III—IV, Sarajevo, 1953, 70; H. Šabanović, Vojno urećenje Bosne pod turskom vlašću, Godišnjak Istorijskog drućtva Bosne i Hercegovine XI, Sarajevo, 1961, 219.

²² Alois Schmaus, Beiträge zur südslawischen Epenforschung, Serta Monacensia, Leiden, 1952, 150—170; isti, Die Frage einer »Martolosen«-Epik, Die Welt der Slaven, Jahrgang III/I, Wiesbaden, 1958, 31—41.

²³ F. C. H. L. Pouqueville, Voyage dans la Grece. Paris, 1820, III, 234—236; V, 307—308, 413—418.

berg.²⁴ Svi oni su ukazivali na to da je ta ustanova vizantijskog porijekla i da se za vrijeme osmanske vladavine održavala na bazi primjene uredbi iz predturskog doba. Po ovim istoričarima, armatoli su sačinjavali lokalnu miliciju i neredovne trupe. U istom smislu govori se o armatolima u »Enciklopediji« koju su uredili Erš i Gruber,²⁵ zatim u djelima Ami Buea i Eugena Oberhumera.²⁶ Dvojica posljednjih su posvetili dosta prostora pitanju autonomija na Balkanskom poluostrvu, ističući da su i grčki armatoli uživali autonoman položaj za službu koju su obavljali u korist osmanske vlasti.

Posljednjih godina je o armatolima u Grčkoj i Makedoniji pisao grčki istoričar Joan K. Basdrabeles.²⁷ Po njemu, armatoli su i na makedonskom prostoru bili Grci, ali ga demantuju saopštenja dokumenata koje je sam objavio. Politička pozadina takvog načina pisanja je očigledna. Njegov napis je i inače u cjelini loš. Zaslužuje pažnju jedino po novom materijalu, koji je crpljen iz arhiva u Beru i Solunu.

Napisi o grčkim armatolima su značajni za izučavanje institucije martolosa u Osmanskoj Imperiji. To utoliko više što se pod oba ova imena radi o jednoj organizaciji, o čemu ranije nije dovoljno vođeno računa.

Ovim kratkim osvrtom nije obuhvaćena sva literatura u kojoj ima saopštenja o martolosima. Ovo zbog toga što su već prokomentarisana odgovarajuća mjesta navedenih radova dovoljna da pokažu kakvo je stanje nauke o problemu koji nas interesuje i što ostala literatura u tom pogledu ne sadrži ništa novo. Što se tiče datog pregleda literature, on pokazuje da su mnogi pisoi hronika i istorijskih djela kroz vijekove pokazivali interesovanje za martolose, ali i to da se realizacija njihovog znanstvenog interesovanja svodila na uzgredne osvrte i svega dva članka, po jedan u jugoslovenskoj i turskoj nauci. Pri tom treba napomenuti da literatura do XIX vijeka i nije prava naučna literatura, da ima opisni karakter i da je nepouzdana. U takvom svjetlu su i njena saopštenja o martolosima. Kroz istorijsku literaturu XIX, a naročito našega, vijeka provijava pojačan interes da se riješi pitanje martolosa. Znanje o njima je znatno prošireno. U literaturi su, međutim, i dalje zastupana različita mišljenja, čak i onda kad se radi o osnovnim pitanjima problema. Te razlike su nastale kao rezultat nekritičnog primanja kontradiktornih saopštenja drugorazrednih izvora, ug-

²⁴ Georg Ludwig von Maurer, *Das griechische Volk in öffentlichen, kirchlichen und privatrechtlichen Beziehungen vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31. Juli 1834*, I, Heidelberg, 1835, 15, 45, 498; Karl Mendelssohn Bartholdy, *Geschichte Griechenlands von der Eroberung Konstantinopels durch die Türken im Jahre 1453 bis auf unsere Tage*, Leipzig, 1870, 4—5; Gustav Friedrich Hertzberg, *Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zum Gegenwart III (1470—1821)*, Gotha, 1878, 5, 103—105, 116, 235, 260, 285, 315, 316, 321; IV, 70, 73, 82, 137, 158.

²⁵ *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, Erste Section, A—G, Leipzig, 1868, 190.

²⁶ Ami Boué, *Die Europäische Türkei*, II, Wien, 1889, 114—117; Eugen Oberhummer, *Die Türken und das Osmanische Reich*, Leipzig—Berlin, 1917, 70.

²⁷ Joan K. Basdrabelles, *Armatoles et Klefte dans la Macédoine*, Thessalonique, 1948; isti, *Archives historiques de la Macédoine*, I—II, Thessalonique, 1952. i 1954.

lavnom zapadnog jezičkog porijekla. Već i sama pojava različitih shvaćanja istih pitanja problema martolosa govori da je taj problem ostao otvoren za nauku sve do danas.

Izvori

Dokumenti koji sadrže podatke za proučavanje organizacije martolosa potiču iz vremenskog razdoblja od XV do XIX vijeka. Većina ih se odnosi na XVI i XVII vijek. Različitog su porijekla, sadržaja i značaja. Po porijeklu se svi oni mogu svrstati u tri grupe: a) turske izvore; b) izvore zapadnog jezičkog porijekla i c) domaće izvore. Istim redom bi tekla i podjela izvora po značaju za proučavanje problema martolosa.

a) **Turski izvori.** Većina istorijske građe na kojoj se zasniva naša radnja pripada ovoj grupi izvora. Po sadržaju je različita, a po vrijednosti podataka zauzima prvo mjesto. Nalazi se u nekim našim i stranim arhivima, naročito turskim. Sadržana je najvećim dijelom u *popisnim defterima, zakonskim spomenicima i kadijskim sidžilima.*

Za ovaj rad konsultovani su brojni turski dokumenti, čiji se originali čuvaju u fondovima turske arhivske građe u arhivima i bibliotekama u Sarajevu, Skoplju, Istambulu, Beču, Varšavi, Sofiji, Beru i Solunu. Najviše podataka o martolosima sadrže popisni defteri koji se odnose na jugoslovenske zemlje, Mađarsku i susjedne oblasti Rumunije i Bugarske. Ti defteri potiču iz raznih godina od sredine XV do sredine XVII vijeka. Njihovi podaci su većinom statističke prirode, ali ih ima toliko da se na osnovi njih može izgraditi dosta jasna slika razvitka organizacije martolosa. Oni pokazuju: iz kojih krajeva, iz koje društvene sredine, u kojoj mjeri, s kakvim ciljem i pod kakvim uslovima su angažovani nosioci martoloske službe, kao i mjesta u kojima su službovali. Poimenični popisi martolosa u defterima, dopunjeni podacima drugih dokumenata, daju mogućnost da se potpuno prouči i definitivno riješi pitanje etničke i vjerske pripadnosti članova martoloske organizacije, što u nauci nije uopšte rješavano.

S obzirom na važnost koju podaci dokumenata te vrste imaju za proučavanje problema martolosa temeljito su pregledane fotokopije deftera koji se odnose na sljedeće sandžake: Smederevski, Zvornički, Bosanski, Srijemski, Segedinski, Temišvarski, Požeški, Vidinski, Prizenski, Kruševački, Skadarski, Dukađinski, Crnogorski, Hercegovački, Pakrački i Kliški; zatim fotokopije deftera subašiluka Braničevo i oblasti Vuka Brankovića (vilayeti Vlk), kao i sumarnog popisa Jeleća, Zvečana, Hodidjeda, Sjenice, Rasa, Skoplja i Tetova. Fotokopije tih deftera se čuvaju u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu.

Pregledali smo takođe sve deftere koji se čuvaju u Rukopisnoj zbirci Nacionalne biblioteke u Beču. Ovi defteri se odnose na sandžake nekadašnjeg budimskog pašaluka. Većinom su to platni registri vojnih posada stacioniranih u gradovima tog pašaluka.²⁸

Zakonskih spomenika koji se odnose na martolose pronašli smo malo. Pored uredbi o njima koje je objavio Hamer, za našu

²⁸ Popis svih upotrijebljenih deftera nalazi se u poglavlju Popis izvora i literature, na kraju knjige. Vidi str. 232.

temu su iskorištene odgovarajuće odredbe kanun-nama za Zvornički, Srijemski i Smederevski sandžak, zatim kanun-nama za Ostrogon, Hatvan i Solnok.

U defterima pojedinih sandžaka susreću se opširnije bilješke o statusu martolosa. Te bilješke imaju snagu zakona.

Sadržajno bogatu građu o martolosima pronašli smo u *sidžilima bitoljskih kadija*, koji se čuvaju u Državnom arhivu u Skoplju. Vremenski se ti sidžili odnose na XVII i prve tri decenije XVIII vijeka.²⁹ Građa ove vrste počinje da se javlja onda kad su defteri sve rjeđi, što višestruko povećava njezin značaj. Pored zapisa o sudskim raspravama, gdje se često martolosi pojavljuju u različitom svojstvu, u sidžilima ima dosta prepisa fermana, berata i bujrukdija pojedinih sultana, vezira i paša, čije se naredbe tiču i martolosa na širem području Rumelije.

Te vrste je i građa iz arhiva u Sofiji, Beru i Solunu, koju su objavili Ihčijev, Gžegoževski i Basdrabeles.³⁰

Izvjestan značaj kao istorijski izvori imaju i podaci o martolosima u starom turskim hronikama.³¹

b) Izvor i zapadnog jezičkog porijekla. U ovu grupu izvora spadaju izvještaji mletačkih, ugarskih i austrijskih vojnih i civilnih funkcionera iz graničnog područja prema Osmanskoj Imperiji, od Erdelja do Peloponeza. Ti izvještaji odražavaju razvoj prilika na granici, čiji sadržaj čine dobrim dijelom česti ratovi i još češći sukobi i obostrani pljačkaški upadi lokalnog karaktera. Govoreći o akcijama Turaka, oni gotovo redovno spominju i martolose. Neki obavještavaju i o samostalnim akcijama posljednjih. Podaci o martolosima u izvorima te vrste susreću se od sredine XV do u XVII vijek. U početku su rijetki i vrlo oskudni. Broj svjedočanstava s vremenom raste. Sredinom XVI vijeka dostiže kulminaciju, a zatim polako počinje da opada. Kroz XVII vijek se stalno smanjuje, dok izvještaji sa granice iz XVIII vijeka ne daju nikakvih podataka o martolosima.

Podaci ove građe imaju drugorazredni značaj za rješavanje problema martolosa. Oni govore, uglavnom, o aktivnosti martolosa u graničnim krajevima, čime se ne rješavaju suštinska pitanja. Pri tom treba imati na umu da se pod nazivom martolosa u izvorima zapadnog jezičkog porijekla ponekad ne radi samo o martolosima već o hrišćanima-turskim podaniciima uopšte koji su na bilo koji način ugrožavali granice susjednih hrišćanskih država.

Dio arhivske građe za istoriju prilika na granici između osmanske države i hrišćanskih država u Evropi je publikovan, dobrim dije-

²⁹ Vidi popis upotrebljenih sidžila u Popisu izvora i literature, str. 232. Veći broj dokumenata iz sidžila bitoljskih kadija koji sadrže podatke o martolosima na području Makedonije objavili su A. Matkovski [Turski izvori za ajdutstvoto i aramistvoto vo Makedonija, I (1620—1650), Skopje, 1961; II (1650—1700), Skopje, 1961] i V. Boškov [Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod, Serija prva, II (Drž. arhiva na SR Makedonija, Skopje, 1966)].

³⁰ Vidi bilješke: 11, 13, 27.

³¹ Vidi bilješke pod 1 i 2.

lom, u izdanjima Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.³²

Nešto podataka o martolosima ostavili su putopisci Kuripešić, Der-nšvam, Vrančić, Jakov Soranca i drugi.³³

c) Domaći izvori. Ima svega nekoliko dokumenata pisanih našim jezikom u kojima se spominju martolosi. Za našu temu oni su gotovo beznačajni. Biće spomenuti na odgovarajućim mjestima u radu.

O martolosima se govori i u nekim našim epskim pjesmama.³⁴ Nešto tragova o njima se sačuvalo u topografskoj nomenklaturi, kao i u zabilježenoj narodnoj tradiciji.³⁵

³² Takvu građu objavljivali su R. Lopašić (u raznim brojevima Stari-na), E. Laszowski (u Monumenta Habsburgica, I—III), F. Šišić (Hrvatski saborski spisi, I—III, Zagreb, 1915), Š. Ljubić (Commissiones et relationes Venetae, II, Zagreb, 1877). Dosta podataka o martolosima ima u Dneyniku Marina Sanuda. Oni dijelovi Sanudovog Dnevnika koji se odnose na jugo-slovenske zemlje objavljeni su u Arkivu za povjestnicu jugoslovensku, knj. V, VI, VIII, i u Starinama, knj. XVI.

³³ Benedict Curipeschitz, Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530, Innsbruck, 1910, 28; F. Babinger, Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55), Studien zur Fugger—Geschichte, München—Leipzig, 1923, 266—267, 278; A. Verancsics, Összes munkái, 1857—1875; Putopis J. Sorance u Radu JAZU CXXIV, 40.

³⁴ G. Geseman, Erlangenski rukopis, Sremski Karlovci, 1925. Martolosi se spominju i u nekim pjesmama Vukove i Bogišićeve zbirke.

³⁵ Vidi str. 206—207 knjige.

Glava II

MARTOLOSI — PORIJEKLO RIJEČI I USTANOVE

Grafija riječi martolos u izvorima i literaturi. Porijeklo riječi martolos. Značenja te riječi u literaturi. Leksička objašnjenja. Filološko značenje i istorijski smisao riječi martolos. Porijeklo ustanove martolosa.

Grafija riječi martolos

U istorijskim izvorima i literaturi riječ *martolos* se susreće u različitim oblicima. Ova pojava je karakteristična kako za izvore različitog jezičkog porijekla i iz raznih vremena, tako i za one izvore koji su pisani na istom jeziku i u isto doba.

U turskim dokumentima pisanim arapskim slovima i u literaturi riječ *martolos* se javlja u jednom od sljedećih oblika:

مرتولوز, مرتولوز, مرتولوز, مرتالوس, مارطولوز, مارتولس,
مرتلس, مارتلوس, مارتلوس!¹

Robert Anheger misli da je u početku preovlađivao oblik *مرتولوز*, a kasnije *مارتلوس*, i da se, prema tome, dâ uočiti neka zakonitost u razvitku načina pisanja ove riječi.² U izvorima nema dokaza za takvu postavku.

Nominativ plurala od riječi *martolos* pisan je dodavanjem persijskog nastavka za množinu *ان* (-an), ili turskog nastavka *لار* (-lar), na jedan od navedenih oblika te riječi. U popisnim defterima uvijek nalazimo persijsku množinu, kao: *مارتلوسان*, *مرتولوسان* itd., dok se u dokumentima druge vrste i u literaturi gotovo redovno javlja s turskim nastavkom *لار*, kao npr.: *مرتولوزلار*, *مرتولسلار* itd.

¹ Aşikpaşazade, Tarih (izd. F. Giese), Leipzig, 1926, 9, 46, 117, 124; ferman Bajazida II upućen 1490. godine sandžak-begu Hercegovine F. Kraelitz, Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der 2. Hälfte des 15 Jahrhunderts, SBAK, Wien, Phil. Kl., 193, 3. Abhandlung, Wien, 1921, 7; ferman iz 1677. god. u siđzilu bitoljskog kadije, No. — 23, 56/III, Državni arhiv Makedonije u Skopju (dalje: DAM); Türkiye Mecmuası, VII—VIII, 283; dva posljednja oblika riječi *martolos* javljaju se redovno u popisnim defterima i vojnim platnim registrima, kao i u većini drugih turskih dokumenata.

² Türkiye Mecmuası VII—VIII, 283.

U dokumentima na srpskohrvatskom jeziku riječ *martolos* se pojavljuje u jednom od sljedećih oblika: *martolos*, *martolozin*, *martaluz*, *martulos*, *martoloc*, *martoloz*, *martonoša* i *mertološa*.³

Znatne razlike u pisanju ove riječi mogu se zapaziti i u izvorima na drugim jezicima. U dokumentima na latinskom susreću se kao: *martholos*, *martholoz*, *marthalowch*, *martalus*, *martolos*, *martuloz* i *martelos*.⁴ Ovakvi oblici se nalaze i u dokumentima na italijanskom jeziku. Najčešći su: *mantalos*, *martelos* i *martolos* (pl. *martelossi* itd.). Tamo se javljaju još i izrazi: *amarturi*, *armaruoli*, *armaroli*,⁵ koji znače isto što i riječ *martolosi*.

U francuskom izdanju Rikoove »Istorije osmanskog carstva«, za *martolose* je upotrijebljen naziv *martoloi*.⁶

U dokumentima i starijoj literaturi na njemačkom jeziku riječ *martolos* je pisana kao: *macholos*, *martolocs*, *mardalos*, *marthilos*, *martelos*, *martalos*, *martholos*, *martolos*.⁷

Za neke druge jezike navodimo primjere različitog načina pisanja riječi *martolos* prema novijoj literaturi. U češkom jeziku se ona javlja

³ Poljički statut, Glasnik zemaljskog muzeja XX, Sarajevo, 1908, 220; Povlastica fra Angelosu iz 1486, A. Solovjev, Odabrani spomenici srpskog prava, Beograd, 1926, 226; pismo patrijarha Maksima, iz 1656, Glasnik SUD, 25 (VIII); ferman sultana Mahmuda patrijarhu Arseniju IV, iz 1731, Glasnik DSS XI, 186; povelja vojvode Isa-bega Dubrovčanima, iz 1454, Č. Truhelka, Tursko-slavjanski spomenici dubrovačke arhive, Glasnik ZM XXIII, Sarajevo, 1911, 12; Konstantin Mihailović iz Ostrovice, Janičareve uspomene..., Spomenik SAN CVII, Beograd, 1959, 67, 145; jedan dokumenat iz prve polovine XVI vijeka, Vjesnik Zemaljskog arkiva VII, Zagreb, 1905, 56; P. Vitežović, Kronika Zagreb, 1744, 143, Glasnik SUD XI, 70; Vuk St. Karadžić, Srpske narodne pjesme III, Beograd, 1954, 32; F. Miklošić, Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen, Denkschriften der K. Akademie der Wissenschaften, Phil. hist. Kl., 37, Wien, 1889, 81.

⁴ E. Laszowski, Monumenta Habsburgica I, Zagreb, 1914, 172; Starine JAZU XVII, Zagreb, 1885, 168; F. Šišić, Hrvatski saborski spisi II, Zagreb, 1915, 209; E. Habel, Mittellateinisches Glossar, Paderborn, 1931, 235; E. Laszowski, c. d., 248, 463; Pauli Jouii Turcicarum rerum commentarius, 81; L. Soranza, Ottomanus, 188; J. G. Schwandtneri, Scriptores rerum Hungaricarum, Tynaviae, 1765, 423.

⁵ Naziv *armatur* za *martolose* upotrijebljen je u jednom tajnom izvještaju o posadama turskih tvrđava, iz 1529. godine. Tu su nabrojane posade tvrđava: Ilok, Vođin, Varadin, Irig (Jirich), Titel, Beograd, Smederevo, Kulić (Culizo), Hram, Golubac. Brojke o *martolosima* u tim mjestima približno odgovaraju podacima koje o njima sadrže turski defteri. E. Laszowski, Monumenta I, 151, 152; Nicolo Barozzi e Guglielmo Berchet, Le Relazioni degli stati europei, Seria V, Turchia, Venezia, 1871, 17, 85, 157, 222, 266, 347, 348. Ove relacije mletačkih baila na Porti potiču iz XVII vijeka.

⁶ P. Rycaut, Histoire de l'etat present de L'empire Ottoman, 426.

⁷ F. Babinger, Hans Dernschwam's Tagebuch..., 266; S. Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16 stoletja, Zgodovinski časopis IX, Ljubljana, 1955, 27; Starine JAZU XVII, 173, 174; (A. T. Brlić), Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen..., Wien, 1845, s. 2/3 (prema B. Đurđevu, Turska vlast u Crnoj Gori, Sarajevo, 1953, 89); Valvasor, c. d., 115; N. Höniger, c. d. II, 34; E. Laszowski, c. d. I, 5; B. Curipeschitz, Itinerarium..., 28; Starine XVII, 161/162.

⁸ Vaclav Machek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha, 1957, 286; F. Miklošić, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien, 1886, 184.

kao: *martalaus* ili *martalous*,⁸ u poljskom — *martahuz* ili *martauz*,⁹ u mađarskom — *martaloz*, *martalocz*, *martaloc*;¹⁰ u rumunskom — *martalog* i *martodž*.¹¹

U grčkom i arbanaskom jeziku, umjesto riječi *martolos*, redovno se javlja naziv *armatolos* (αρματωλός) pl. *armatoloi* (αρματωλοί), u neizmijenjenom obliku.¹²

Navedeni primjeri različito pisanih oblika riječi *martolos* pokazuju da su postojale izvjesne razlike i u izgovoru te riječi. Ali, ako se hronološki poredaju dokumenti na bilo kom jeziku u kojima se nalaze gornji primjeri, vidjeće se da sve te razlike nisu rezultat razvojnih promjena riječi *martolos* u govornom jeziku i načinu pisanja. Takvo poređenje pokazuje da se niz primjera iz najstarijih izvora potpuno podudara sa savremenim načinom pisanja i izgovorom i da su neki iz istog vremena na istom jeziku, pa i u istom dokumentu, različiti. Ono isto tako pokazuje da je sva ta neujednačenost mogla nastati zbog toga što je riječ *martolos* tuđa većini jezika, pa su je mnogi autori dokumenata različito čuli i zapisali.

U izvorima različitog jezičkog porijekla i iz raznih vremena riječ *martolos* se najčešće susreće u ovom svom obliku. Iz daljeg izlaganja će se vidjeti da ona ima završetak isti kao i riječ od koje je nastala. Otud i naše opredjeljenje za takav način pisanja.

Porijeklo i značenje riječi *martolos*

Pitanje porijekla riječi *martolos* interesovalo je odavno filologe, istoričare i etnologue. Uprkos tome, istorija ovog lingvističkog fenomena ostala je do danas nedovoljno rasvijetljena. Mišljenja o njemu koja nalazimo u naučnoj literaturi veoma su različita. Porijeklo riječi *martolos* traženo je u nizu jezika: grčkom, latinskom, italijanskom, mađarskom, njemačkom i persijskom. Većina naučnika se opredijelila za tezu o grčkom porijeklu te riječi; ali već i sama činjenica da se paralelno javljaju i druga mišljenja pokazuje da njihovo gledište nije dovoljno dokumentovano.

Pristalice shvatanja po kome riječ *martolos* potiče iz grčkog jezika dijele se na dvije grupe. Po jednima, njena korijenska riječ je *amartolos* (αμαρτωλος), a po drugima — *armatolos* (αρματωλος). U pitanju su dvije riječi, formalno slične, ali različitog značenja. Prva je u leksikonima prevedena kao *lopov* i *grešnik*, a druga kao *oružnik*, *naoružan čovjek*, *čuvar*, *milicionar*. Mišljenje da je riječ *martolos* nastala od *amartolos* prvi je izložio J. Hamer, i to samo kao pretpostavku.¹³

⁸ F. Miklošič, Etymologisches Wörterbuch..., 184.

¹⁰ Isto, 184.

¹¹ H. Tiktin, Dictionar Roman-German, Vol. II, D—O, București, 1911, 955; F. Miklošič, Die türkischen Elemente..., u cit. časopisu, 81. Naziv *martolodži* upotrebljava i N. Jorga u svojoj Istoriji osmanskog carstva.

¹² F. Miklošič, Etymologisches Wörterbuch..., 184.

¹³ »Vermutlich aus gr. *amartolos*, Sünder, sogenannt weil sie sich allerlei Excesse zu Schulden kommen liessen«. J. Hammer, Staatsverfassung und Staatsverwaltung I, 318/319.

Od njega su ga preuzeli neki filolozi i istoričari kao dokazanu istinu.¹⁴ Novije je i u nauci rasprostranjenije shvatanje po kome je naziv *martolos* nastao kvarenjem grčke riječi *armatolos* u drugim jezicima. Zastupali su ga filolog F. Miklošič, leksikografi Šemsedin Sami i H. Tiktin, etnolog Difenbah i mnogi drugi.¹⁵ Ovo mišljenje prihvata i pisac članka o martolosima filolog i istoričar Robert Anheger.¹⁶ Neki naučnici se kolebaju između ova dva shvatanja,¹⁷ dok Georg Majer misli da je naziv *martolos* nastao miješanjem obiju spornih grčkih riječi.¹⁸

Francuski naučnik Satas pokušava da objasni i nastanak riječi *armatolos*. Po njemu, ona potiče iz latinskog, od *levis armatura*, obrnuto: *armatura levis*, odakle je spajanjem i sažimanjem u grčkom nastala nova riječ.¹⁹ Neki, opet, misle da naziv *armatoli* (novogrčki ἀρματωλοί) potiče od italijanskog *armato* i turskog afiksa *li*.²⁰

Postoji mišljenje po kome je riječ *martolos* nastala u mađarskom jeziku. Oni koji ga zastupaju polaze od starog korijena *mardal* (razbojnik, pljačkaš) (m. *mardos*), odakle *martalocz* i glagol *mardalodik*. U vezi s tim spominje se i riječ *martalék* (otimačina, plijen).²¹

Po filologu E. Habelu, *martalus* potiče od germanske riječi *Marder*, *Marderfell*.²²

Usamljeno je mišljenje po kome je naziv *martalos* nastao od perzijske riječi *merd* (مرد — junak, srčan čovjek). Zastupao ga je Đorđe Popović. On je pisao da je taj naziv putem Turaka dospio u južnoslovenske, a putem ovih i u druge jezike.²³

Zbrka koja je nastala u nauci prilikom pokušaja da se objasni porijeklo riječi *martolos* rezultat je oslonca na različita obavještenja o martolosima, najčešće iz drugorazrdnih izvora zapadnog jezičkog porijekla. Autori takvih izvora su imali izrazito neprijateljski stav prema

¹⁴ W. Radloff, Versuch eines Wörterbuches der türk — Dialekte, Hag, 1960, 2031; E. Bernegger, Slavisches Etymologisches Wörterbuch I, L—A i sv. 11: M., 21, Heidelberg, 1908; H. Kreševljaković, Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1954, 27. Ovo mišljenje prihvata i Velics Antal, Defterek I, XXXVII.

¹⁵ F. Miklošič, Etymologisches Wörterbuch..., 184; Šemseddin Sami, Kâmûs-i türki, Istanbul, 1314, 1256; H. Tiktin, Dictionar Român-German II, 955; L. Diefenbach, Völkerkunde Ost-Europa II, Darmstadt, 1880, 144; C. J. Jireček, Geschichte der Bulgaren, 456/57; S. Novaković, Stara srpska voj-ska, 192.

¹⁶ Türkiyat Mecmuası VII—VIII, 285.

¹⁷ A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Krakov, 1927, 324; L. Thalloszy, Povijest Jajca, Zagreb, 1916, 161.

¹⁸ »ἀρματωλός ist wohl durch Vermischung mit ἀμαρτωλός Sünder entstanden (Hatridakis, Atina VI, 143): das Wort ist in die slavischen Sprachen, ins Magyarische, Türkische und Albanische entlehnt worden«; G. Meyer, Neugriechische Studien III, Sitzungsberichte..., B. CXXXII, 12.

¹⁹ »Le Romains appelaient la *levis armatura* simplement *armatura*; de l'*armatura* provient ἀρματωλός«; C. N. Sathas, Documents inédits relatifs à l'histoire hellénique, 4, Paris, 1883, IV, LVI, n. 4.

²⁰ Sovetskaja istoričeskaja enciklopedija I, Moskva, 1961, 739 (prema: κορδατος Γ., Ἱστορία τῆς Νεωτερας Ἑλλάδος τ. I, Ἀθήναι, 1957.)

²¹ Cucor—Fogaraši, Magyar nyelv szótara IV, 120 (prema D. Popoviću, Prilozi za književnost... VIII, 215); F. Babinger, Studien zur Fugger—Geschichte, 6.

²² E. Habel, Mittellateinisches Glossar, 235.

²³ Đorđe Popović, Turske i druge istočne reči u našem jeziku, Glasnik SUD, 59, Beograd, 1884, 146.

turskoj državi, naročito prema hrišćanima u njenoj vojnoj službi, koje su gotovo redovno nazivali martolosima, prikazujući ih kao pripadnike običnih lopovskih, pljačkaških i razbojničkih bandi. Oni istraživači koji su pokušavali da objasne porijeklo i filološki smisao riječi *martolos* polazeći od takvih predodžbi i služeći se u radu formalističko-uporednim metodom neminovno su dolazili do pogrešnih zaključaka. Njihove tvrdnje da korijen naziva *martolos* leži u riječima *amartolos*, *mardal*, *Marder* i *merd* nemaju osnove u prvorazrednim izvorima, pa moraju biti odbačene.

Ozbiljniju pažnju zaslužuje mišljenje po kome je naziv *martolos* nastao od grčke riječi *armatolos*. Neki momenti, koje smo uočili pregledajući izvore i literaturu, utvrđuju nas u uvjerenju da je to mišljenje ispravno. Ti momenti su sljedeći:

1) Prema jednoj bilješci, koju je objavio Satas, naziv *armatolos* je bio poznat još u Justinijanovo doba.²⁴

2) Nosilac jedne određene službe u vizantijskoj državi zvao se *armatolos*.²⁵

3) U grčkim zemljama pod osmanskom vlašću opet se nazivao tim imenom. Ali samo u grčkom jeziku. Grčki *armatoli* su za Turke *martolosi*, kao i nosioci iste službe u drugim balkanskim zemljama za vrijeme osmanske vladavine. Za ovo mi imamo nepobitne dokaze. Turski dokumenti koji se odnose na grčke *armatole* ove redovno nazivaju *martolosima*. Ti isti dokumenti u grčkom prevodu zadržavaju prvi naziv.²⁶

4) Činjenica da se u turskim izvorima za *armatole* i *martolose* redovno upotrebljava jedan isti naziv (*martolos*) dovoljno, ubjedljivo govori da se tu radi o jednoj istoj pojavi i da između obje te riječi postoji i čvrsta jezička veza. Ovome u prilog ide i to što se u novijoj grčkoj istorijskoj literaturi starješina *armatola* naziva ponekad *martolos-baša*, dakle, kao i starješina *martolosa* u zemljama negrčkog jezičkog područja, a ne *armatolos-baša*, što bi bilo u skladu s nazivom organizacije u grčkom jeziku.²⁷

5) Prirodno je da pripadnik jedne vojnopolijske organizacije, kakvu su sačinjavali *martolosi*, nosi nazive *oružnik*, *čuvar*, *milicionar*, kojima potpuno odgovara navedena grčka riječ, a nikako *razbojnik*, *lopov*, *pljačkaš* i slično, kojima odgovaraju riječi *amartolos*, *mardal* i *Merder*. I na kraju, u nekim turskim izvorima je naziv *martolos* zamijenjen persijskim izrazom *sekban* (سکبان), ili *seğmen* (سهگمن),

²⁴ » χρή δὲ τὸν μαγιστρον ἐτοιμάσαι κληδιδάτους Ἀρμάτων καὶ Πονερὰ ἐσχή-
μονστοῖς ἀχολοῦνθοντας ἀν' αὐτοῖς«. De ceremoniis, I. P. 405 (Sathas, Documents
inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen âge, Monumenta historiae
hellenicae IV, str. LXXVII, n. 3).

²⁵ St. Novaković, Stara srpska vojska, 192; K. M. Bartholdy, c. d., 1—2,
4; G. F. Hertzberg, c. d., 102; Ersch—Gruber, Allgemeine Encyclopädie...,
190; Ami Boué, c. d., 115—116; E. Oberhummer, c. d., 70; Pouqueville, c. d.
III, 234.

²⁶ To se vidi iz podataka nekih dokumenata bitoljskih kadijskih sidžila
uspoređenih sa podacima dokumenata koje je objavio Basdrabeles.

²⁷ N. Svoronos, Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle, Paris, 1956,
375. U ovoj knjizi je upotrijebljen izraz: »...le martolos-bachi, chef des
armatoles«.

koji ima isto značenje kao i riječ *armatolos*.²⁸ Katkad i turski izvori nazivaju martolose u policijskoj službi jednostavno pandurima.²⁹

Uvjereni smo da je pitanje porijekla riječi *martolos* ovim riješeno i da je veza između nje i riječi *armatolos* konačno dokazana.

U istorijskoj literaturi je riječ *martolos* upotrebljavana u različitim značenjima i različito objašnjavana. U starim turskim hronikama najčešće kao *vodič* i *uhoda*.³⁰ Ovo zbog toga što su Turci susreli martolose na granici i što su se njima, kao dobrim poznavaocima prilika u neprijateljskom susjedstvu, često koristili u te svrhe. Za Konstantina Mihailovića martolosi su hrišćanski vojnici u turskoj službi, najčešće krajiškoj.³¹ Pavle Jovijus ih ubraja, zajedno s akindžijama, u neredovne turske trupe.³² Donado da Lece je mislio da su martolosi i akindžije jedno te isto.³³ Hans Dernšvam identifikuje martolose s hajducima,^{33a} Lihteštajn — s drumskim razbojnicima,³⁴ Heniger — s divljim i okrutnim ubicama.³⁵ Za N. Ištvanfija martolosi su rod pješaka koji su živjeli bez plate, od krađe i pljačke,³⁶ a za Lazara Sorancu — uhode i razbojnici.³⁷ Po Jakovu Soranci, martolosi su plaćeni čuvari putova u Turskoj,³⁸ po Valvazoru — kradljivci koji se uvlače iz Turske u susjedne hrišćanske zemlje i »što god mogu otimaju i krađu«, naročito djecu,³⁹ po Bartolu »rod pješaka koji su navkli da žive od plijena«,⁴⁰ a po Mongoldu — »konjanici skitnice koji su u ratno doba živjeli od plate, a u mirno od pljačke«. ⁴¹ Šalamon ističe da su se martolosi »najviše odlikovali kao razbojnici« i da su ih Turci upotrebljavali samo kao neredovne trupe.⁴² U takvom ili sličnom značenju martolosi se spominju i u službenim mletačkim i austrijskim izvještajima iz graničnog

²⁸ Sidžil bitoljskog kadije, No-29, 29a/b, doc. 2.

²⁹ Takav naziv se susreće u većem broju dokumenata u sidžilima bitoljskih kadija.

³⁰ »...casus ve haberci«; Aşikpaşazade, Tevarih..., 5.

³¹ Spomenik SAN CVII, 67.

³² P. Jovijus, c. d., 91.

³³ »Ancora vi sonno christiani simili a'questi Aganzi, et per esser christiani sono chiamati Martelossi...«; Donado da Lezze, Historia Turchesca, Bucareşti, 1910, 151.

^{33a} F. Babinger, Hans Dernschwam's Tagebuch..., 6, 252, 266, 267.

³⁴ »Man helt diese Tagreyss für die unsicherist wegen der Martalosen oder Strassenräuber«; Hans Lewenklaw, Neuwe Chronika Türkischer Nation, Frankfurt, 1595, 528.

³⁵ »...die Fussknecht Martelosier... grausame Mörder wild und schnell...«; N. Höniger, c. d. II, 106.

³⁶ N. Isthuanffio, c. d. XIII, 137.

³⁷ »...exploratores et latrones...«; Ottomanus Lazari Soranzi, 188.

³⁸ Rad JAZU CXXIV, 40.

³⁹ »Die Martalossen... welche hier und dar das Land durchschleichen und, was sie bekommen können, rauben und wegstehlen«; Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, 115.

⁴⁰ »...peditum genus, qui rapto vivere sunt assueti«; Glosarium infimae et mediae latinitatis regni Hungariae (prema D. Popoviću, Prilozi... VIII, 215).

⁴¹ Prilozi za književnost... VIII, 215.

⁴² Magyarorszag török hódítás koraban, 227 (po D. Popoviću, Prilozi... VIII, 215).

područja prema Turskoj.⁴³ U nekim dokumentima se susreće i glagol *martolositi*, koji je upotrebljavan u negativnom smislu.⁴⁴

U novijoj historijskoj literaturi je smisao riječi *martolos* nešto ujednačeniji. Data su tamo i bolja objašnjenja sadržaja te riječi, mada su sva ona podložna dopunama i ispravkama. Ilustracije radi navešćemo nekoliko takvih objašnjenja. Po T. Smičiklasu, *martolosi* su sačinjavali »neredovite turske čete, samo pješake, koje su išle pred Suljelmanovom vojskom; oni su imali zastrašiti kršćanske zemlje, na koje će sultan navaliti«. ⁴⁵ Za Emila Omana, *martolosi* su, kao i *akindžije*, hrišćanski neredovni vojnici u turskoj službi, »koji su slobodni i ne plaćaju nikakav danak, ali se i ne plaćaju; u miru nam ih prikazuju u pograničnim utvrđenim mjestima, naoružane i odjevene kao Turci, kojima su, stvarno, ravni«. ⁴⁶ S. Novaković je pisao da su *martolosi* bili isto što i *armatoli*, *harbalije* i *derbendžije* i da su lica i grupe pod svim tim nazivima u raznim balkanskim zemljama vršili *stražarsku službu* »po rđavim mestima na putu, po gorskim prelascima, gustim šumama, klisurama itd. Tim je sredstvom starinska vlast, hrišćanska i po tom turska, obezbeđivala put od razbojnika i zlih ljudi.« ⁴⁷ Novaković je znao i za *martolose* graničare u turskoj službi. ⁴⁸ Slično je i objašnjenje D. A. Ihčijeva, po kome su *martolosi* »vršili vojno-policijsku službu«, s obavezom da »paze i obezbjeđuju stanovništvo u turskoj imperiji od njenih spoljnih i unutrašnjih neprijatelja.« ⁴⁹ U tom smislu su pisali o *martolosima* i autori posebnih članaka o njima D. Popović i R. Anheger.

I u leksikografskim djelima se susreću različita tumačenja riječi *martolos*. Ovo ćemo ilustrovati primjerima koje uzimamo iz rječnika raznih jezika u kojima postoji ta riječ. U poznatim leksikonima turskog jezika susreću se sljedeća objašnjenja riječi *martolos*: *vrsta hrišćanske milicije; rod vojnika hrišćana u turskim tvrđavama* (Meninski), ⁵⁰ *nekadašnji lađari gusari na Dunavu* (A. Vefik); ⁵¹ *naoružan čovjek, čuvar, stražar; nekada gusari na Dunavu* (Š. Sami); ⁵² *grešnik, lopov, pirat na Dunavu; hrišćanska žandarmerija u turskoj tvrđavskoj*

⁴³ G. Novak, *Mletačka uputstva i izvještaji*, S. IV, od 1572. do 1590; *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, knj. 47, Zagreb, 1964, 41, 129, 317, 395.

⁴⁴ U pismu od 9. aprila 1529. koje su baron Nikola Rauber i Zigmund Vajsklberger uputili kralju Ferdinandu stoji da Čići (Zutschen) iz okoline Obrovca »vast hervber in euer mayestät lannd martalossen und grossen schadn thuen...«; A. Ivić, *Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji tokom XVI i XVII stoleća*, Novi Sad (Matica srpska), 1910, 19.

⁴⁵ T. Smičiklas, *Povijest Hrvata II*, Zagreb, 1882, 22.

⁴⁶ E. Oman, *La formation historique du peupl et de l'etat Yugoslave* (cit. prema *Prilozima za književnost*... X, 2, 1930, 167).

⁴⁷ S. Novaković, *Tursko carstvo*..., 155.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ *Izvestija na Istoričeskoto društvo II*, 133.

⁵⁰ »Species militiae christianae... Milites fere christiani Turcis servientes in praesidiis...«. Meninski, *Lexicon arabo-persico-turcicorum*, T. IV, Vienna, 1780, 258.

⁵¹ »Sabikta Tuna gemicileri korsanî«; A. Vefik, *Lehçe-i Osmani*, Istanbul, 1923, II, 1 104.

⁵² »1. müsellâh adam, muhafiz, kîr serdarî; 2. vaktiyle Tuna korsanî«; Š. Sami, *Kamus-i türki*, 1 256.

službi (Radlof);⁵³ nekadašnji vojnici hrišćani koji su služili u tvrđavama (Cenker);⁵⁴ *amartolos* ili *kleft*, ili, pak, *naoružan dobrovoljac*; nekada gusar na Dunavu (Horosov);⁵⁵ hrišćanski lađar na Dunavu, plaćen od Turaka za službu u njihovim tvrđavama (Redhaus).⁵⁶

U rječnicima mađarskog jezika pojam *martolos* je objašnjen kao *razbojnik*, *pirat*, *gusar* (A. Keleman),⁵⁷ kao *razbojnik*, *lopov*, *onaj koji od pljačke živi*, *jednom riječi od nevaljalstva* (Cucor — Fogaraši),⁵⁸ a u istorijskom rječniku mađarskog jezika — kao *pljačkaš*, *morski pirat*, *trgovac robljem*.⁵⁹

Prema rječniku rumunskog jezika, *martolosi* su: *vrsta grčkih plaćenika kod Turaka*; *čuvari derbenda* (H. Tiktin);⁶⁰ *red vojnika hrišćana u Turskoj* (L. Șineanu).⁶¹

U etimološkom rječniku češkog jezika uz riječ *martalaus* stoji da je to bio *turski štetočina koji napada iz zasjede* i da su *tako nazivani hrišćani u turskoj vojsci*, *pa i lopovi*.⁶²

U poznatom Lindeovom rječniku poljskog jezika stoji da *kradljivce ljudi u Ugarskoj zovu martahuzi*.⁶³ Tako je riječ *martauz* objasnio i Brikner u svom »Etimološkom rječniku«, dodajući da ona označava *razbojnika*, *trgovca* i *ratnika*.⁶⁴

F. Miklošič je više puta objašnjavao riječ *martolos*. Prema njegovom posljednjem tumačenju, ona označava *vrstu hrišćanskog vojnika u Turskoj*; *prvobitno, kako samo ime pokazuje, grčku lokalnu miliciju*.⁶⁵

Različita objašnjenja naziva *martolos* susreću se i u leksikonima srpskohrvatskog jezika. Po Vuku Karadžiću, tako su se *u prošlom vijeku zvali austrijski pogranični stražari prema Turskoj*,⁶⁶ a po Đorđu Popoviću, *tako su Turci zvali oružane hrišćane koji su služili u XVI i XVII*

⁵³ »1. der Sünder, der Dieb, der Pirat auf der Donau; 2. die christliche Gendarmerie in türkischen Festungsdienste«; W. Radloff, Versuch einer Wörterbuches der türkischen Dialekte, Peterburg, 1911, IV, 2031.

⁵⁴ »...autrefois soldats chretiens qui servaient dans les forteresses«; J. T. Zenker, Dictionnaire Türk-Arabe-Fransais, Leipzig, 1866—1876, II, 800.

⁵⁵ »...armartolos yahud kleft ve yahut da silâhlî gönüllü; sabikta Tuna üzerinde korsan«; Horosov, Lexicon Tourco-Ellenikon, Istanbul, 1900, II, 1507.

⁵⁶ »...a christion sailor from the Danube in the pay of the Turks for servise in their forts«; J. W. Redhaus, a Turkish and English Lexicon, Istanbul, 1921, 1654.

⁵⁷ »...der Räuber, der Pirat, der Freibeuter«; A. Keleman, Magyar és német nagy kézi Szolar, Budapest, 1929, 534.

⁵⁸ Cucor-Fogaraši, c. d. (prema: Prilozi... VIII, 215).

⁵⁹ »...mango, räuber, seeräuber, sclavenhandler« (prema D. Popoviću, Prilozi za književnost... VIII, 215).

⁶⁰ »Art griech. Söldner der Türken. La capaliul podului este derbend de pazesc martalogi«. H. Tiktin, dictionar Român-German II, 955.

⁶¹ »...un fel de soldați creștini in Turcia...«; L. Șineanu, Elemente Turkești în Limba Română, București, 1885, 66.

⁶² »...turecký zaškodník, prepadávajucize zalohi (otud vubec loupežnik)... tak označavani krestane v tureckem vojsku, pak i lupiči...«; V. Machek, Etymologicki slovník..., 286.

⁶³ »...ludokrajce w Węgrzech martahuzami zovia...«; M. Samuel Bogumil Linde, Słownik języka polskiego III, 48.

⁶⁴ A. Brückner, c. d., 324.

⁶⁵ »Art christlicher Soldat in der Türkei; ursprünglich, wie der Name zeigt, eine griechische Lokalmiliz«; F. Miklošič, Die türkische Elemente..., cit. Denkschriften..., 170; isti: Etymologisches Wörterbuch..., 184.

⁶⁶ V. Karadžić, Srpski rječnik, Beograd, 1898, 353.

*vijeku u pograničnim turskim gradovima.*⁶⁷ U Rječniku koji je izdala Jugoslovenska akademija stoji da je to *kršćanski vojnik u turskoj službi i neki osobiti vojnik pješak u Turskoj ili uopće (jamačno turski) hajduk ili kao gusar.*⁶⁸

Prethodni tekst ukazuje na osjetnu neujednačenost u dosadašnjim tumačenjima riječi *martolos*. Ta neujednačenost nam nalaže da izdvojimo i na ovom mjestu istaknemo njeno stvarno filološko značenje i historijski smisao.

O pitanju porijekla riječi i naziva *martolos* je već raspravljano i stvar je riješena. Navedeno je dovoljno dokaza iz kojih se vidi da ona potiče iz novogrčkog, od *armatolos*. Filološko značenje riječi *armatolos* je poznato. U leksikonima je ona prevedena s *oružnik, čuvar, milicionar*. Ovo su, prema tome, osnovna značenja i riječi *martolos*. Stvar je lingvisti da pobliže ispituju i objasne njene morfološke osobine i njen razvojni put u cjelini.

Riječ *martolos* ima širi historijski smisao. Tako se zvao pripadnik jedne ustanove u Osmanskoj Imperiji. Tom ustanovom, naslijeđenom iz predturskog doba, bio je obuhvaćen dio hrišćanskog stanovništva osvojenih zemalja jugoistočne Evrope i uključen u važne službe u korist osmanske države. Martolosi se, pri tom, javljaju kao poseban vojni red, koji je bio veoma rasprostranjen u turskim pograničnim oblastima u Evropi, zatim, kao policija u službi vlasti pojedinih administrativno-teritorijalnih jedinica (nahija, kadiluka i sandžaka), dok su pripadnici jedne grupe unutar martološke organizacije vršili izvjesne funkcije organa seoske vlasti, poput knezova i primićura. U zemljama evropskog dijela osmanskog carstva postojala je ustanova martolosa više od tri vijeka, a počivala je na određenim širokim ekonomskim i društvenim privilegijama, koje su uživala domaćinstva onih lica koja su imala martoloski status. Martolosi u vojsci i policiji dobivali su za svoju aktivnu službu još i redovnu platu u novcu.

Martolose su držale, takođe, Mletačka Republika, Ugarska i Austrija u svojoj graničnoj službi prema Turskoj.

Porijeklo ustanove martolosa

U naučnoj literaturi se susreću različita mišljenja o pitanju porijekla ustanove martolosa. Poljski turkolog Jan Gžegoževski je vezivao nastanak te ustanove za južnoslovenske zemlje.⁶⁹ Slično gledište je zastupao i njemački historičar Leo Barbar. Po njemu, martolosi su »nastali u tursko-ugarskim zemljama, u Dubrovniku i Dalmaciji».⁷⁰ Neki mađarski historičari misle da su martolosi postali u ugarskim zemljama,⁷¹

⁶⁷ Đ. Popović, Turske i druge istočne reči u našem jeziku, Glasnik SUD, 59, s. 146.

⁶⁸ Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, Zagreb, 1904—1910.

⁶⁹ J. Grzegorzewski, c. d., 50.

⁷⁰ »...eine militärisch organisierte Volkstruppe, die in türkisch-ungarischen Ländereien, in Ragusa und Dalmatien entstanden ist«; L. Barbar, c. d., 24.

⁷¹ Takacs, A magyar gyalogság megalakulása, Budapest, 1908, 122.

dok savremeni turski historičar Halil İnaldžik ističe pretpostavku po kojoj njihov početak treba tražiti u organizaciji srpsko-ugarske granice.⁷²

U literaturi se češće susreće mišljenje po kome je institucija martolosa vizantijskog porijekla. S. Novaković je pisao da se martolosi »pominju veoma rano, što takođe svedoči da su tu ustanovu smislili i ime joj dali takođe Vizantinci«⁷³ i da su oni, »po običaju vojnika najamnika, prešli u službu tursku, kada je već ponestalo hrišćanskih gospodara«.⁷⁴ Takvo gledište o porijeklu ustanove martolosa nalazimo u radovima K. Kadleca, B. Đurđeva, R. Anhegera i nekih drugih historičara. Po Kadlecu, već i sam naziv *martolosi* pokazuje da se tu radi o staroj vizantijskoj instituciji, koju su Turci preuzeli. U bugarskim zemljama se, po njemu ta milicija, nazivala *vojnici*.⁷⁵ B. Đurđev je takođe prihvatio mišljenje da je ustanova martolosa vizantijskog porijekla, ali je odbacio tvrdnju K. Kadleca da su martolosi i vojnici jedno te isto.⁷⁶ Nešto više je rečeno o ovom pitanju u citiranom radu R. Anhegera. Za njega su *martolosi* isto što i *armatoli* — dva naziva jedne iste ustanove, rasprostranjene u evropskim posjedima osmanskog carstva, koju su Turci preuzeli od Vizantije.⁷⁷ Anhegerova tvrdnja da postoji veza između armatola i martolosa i da se tu radi o jednoj istoj organizaciji ostala je slabo razrađena i nedovoljno dokumentovana, što je H. İnaldžiku dalo povoda da izrazi sumnju u njenu ispravnost.⁷⁸

Pitanje porijekla institucije martolosa je, očigledno, još uvijek sporno u nauci, pa je potrebno da se ono ponovo razmotri.

U historijskim izvorima nema osnove vezivanje porijekla ustanove martolosa za južnoslovenske i mađarske zemlje. Činjenica da su Turci susreli martolose prije stupanja na južnoslovensko tle i da je sam naziv tuđ slovenskim jezicima isključuje svaku pomisao o južnoslovenskom porijeklu te institucije. Bez osnove je i mišljenje da su martolosi nastali u mađarskim zemljama. To mišljenje je rezultat poistovjećivanja martolosa s hajducima i neshvatanja da se u prvom slučaju radi o jednoj ustanovi koja se razvijala kao djelić jednog društvenog i državnog organizma i koja je veoma dugo vršila određene funkcije u tom organizmu. Neodrživa je isto tako i pretpostavka H. İnaldžika po kojoj je nastanak martolosa vezan za organizaciju srpsko-ugarske granice. U osnovi te pretpostavke leže saopštenja o martolosima na tom prostoru koja su ostavili Dursun-beg i Kemal-paša-zade.⁷⁹

Na boljem putu su bili oni historičari koji su porijeklo ustanove martolosa tražili u Vizantiji. Do pojave te ustanove u osmanskom carstvu došlo je, po njihovom shvatanju, putem oživljavanja, pod nešto izmijenjenim nazivom, ranije vizantijske ustanove armatola. Valja od-

⁷² H. İnaldžik, *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jug. naroda pod turskom vladavinom III—IV*, Sarajevo, 1953, 51.

⁷³ St. Novaković, *Tursko carstvo...*, 171.

⁷⁴ Isti, *Stara srpska vojska*, 192.

⁷⁵ K. Kadlec, *Valaši a valaške právo*, Klausenburg, 1924, 8; B. Đurđev, *O vojnicima*, Glasnik ZM, 1947, 107; R. Anhegger, *Martoloslar hakkında, Türkiyat Mecmuası VII—VIII*, 285.

⁷⁶ B. Đurđev, *O vojnicima*, Glasnik ZM, 1947, 107.

⁷⁷ *Türkiyat Mecmuası VII—VIII*, 297—301.

⁷⁸ *Prilozi za orijent. filologiju III—IV*, 51.

⁷⁹ *Brastvo XXVI*, 106; Ibn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII*; *Defter* 271.

mah istaći da je znanje o vizantijskim armatolima veoma oskudno i da to otežava da se bolje i potpunije sagledaju niti kojima su za njih bili vezani martolosi balkanskih zemalja pod osmanskom vlašću. Iz literature se ne vidi ni kad je nastala ustanova armatola u Vizantiji ni kakva je ona stvarno bila. S. Novaković zna toliko da se armatoli u grčkim zemljama javljaju vrlo rano, vjerovatno još od početka XIII vijeka.⁸⁰ Saopštenja starih turskih hronika, koje su pisane krajem XV vijeka, o martolosima u Anadoliji krajem XIII i u XIV vijeku odnose se, bez sumnje, na armatole, s kojima su se Turci tada susreli osvajajući tamošnji vizantijski prostor.⁸¹ Prema Pukvilu, i Mlečani su zatekli armatole u Moreji (Peloponez) prilikom uspostavljanja svoje vlasti i iskristili ih za odbranu tamošnjih posjeda od turske navale.⁸² U istorijama grčkog naroda armatoli su redovno spominjani kao vizantijska institucija koju su Turci naslijedili.⁸³ K. Mendelson Bartoldi je pisao u svojoj »Istoriji Grčke« da su armatoli uspostavljeni u grčkim zemljama za vrijeme Vizantije, koja se njima koristila protiv upada Franaka i Srba, da su tu hrišćansku miliciju Turci ponovo oživjeli i povjerali joj da štiti pojedine distrikte od unutrašnjih i spoljnih neprijatelja, sigurnost putova i čuvanje klanaca.⁸⁴ O armatolima su u tom smislu pisali takođe istoričari G. F. Hercberg i E. Oberhumer.⁸⁵ Posljednji od ove dvojice je znao da su armatoli bili najviše rasprostranjeni u sjevernoj Grčkoj i Rumeliji i da se njihova služba u tim zemljama za vrijeme osmanske vlasti temeljila na primjeni vizantijskih uredbi.⁸⁶

U citiranoj literaturi nije rečeno ništa konkretnije o razvitku organizacije armatola u Vizantiji niti o uredbama na kojima je ona počivala. Koliko je nama poznato, u vizantološkoj literaturi još nije obrađeno to pitanje. Ni mi se u njega ne možemo upuštati. Ovdje je važno istaći da i onoliko koliko je kazano u navedenim djelima o armatolima grčkih zemalja za vrijeme turske vladavine, s izričitim naglaskom na tome da se radi o ustanovi preuzetoj iz ranijeg vremena, kao i činjenica da je i sam naziv te ustanove grčki, ne ostavlja mjesta sumnji u vizantijsko porijeklo armatola. Na ovo se nadovezuje pitanje: jesu li armatoli u Grčkoj bili isto što i martolosi u drugim zemljama kojima su

⁸⁰ St. Novaković, Stara srpska vojska, 192.

⁸¹ Aşıkpaşazade, Tevarih-i Al-i Osman, Istanbul, 1332, 5.

⁸² Pouqueville, c. d. III, 234.

⁸³ K. M. Bartholdy, c. d., 1—2, s. 4; G. F. Hertzberg, c. d. III, 5, 105. i dr.

⁸⁴ »In manchen Gegenden, wo die Pforte die Unmöglichkeit herausfühlte, den Bedürfnissen staatlicher Oberaufsicht zu genügen, wie in Agrafa, in der Gebirgslandschaft zwischen Pelion und Olymp, rief sie eine christliche Militz, die schon während der Byzantinerzeit gegen die Einfälle der Franken und Serben errichteten *Armatolen* wieder ins Leben und vertraute ihnen den Schutz des Distriktes gegen äussere, vorzugsweise aber gegen innere Feinde, die Sicherheit der Strassen und die Bewachung der Pässe an. Sie gab die wirkliche Herrschaft für eine lockere Schutzherrschaft hin«. K. M. Bartholdi, c. d., 4.

⁸⁵ G. F. Hertzberg, c. d. III, 102—105; E. Oberhumer, c. d., 70.

⁸⁶ »Im wesentlichen gleichbedeutend damit ist die schon in vortürkischer Zeit auftretende Bezeichnung *Armatolen* oder *Milizen*, wie sie auf Grund byzantinischer Einrichtungen sich besonders in Nord-Griechenland ausgebildet hatten. Diese *Milizen* suchte die türkische Regierung sich nutzbar zu machen, indem Unabhängigkeit gegen Sold die Sicherheit des Landes und der Strassen übertrug, insbesondere auch der Kampf die auf eigene Faust das Land durchziehender *Klephthen*«. E. Oberhumer, c. d., 70.

Turci vladali? Niz činjenica daje nedvosmisleno potvrđan odgovor. Podaci prvorazrednih turskih dokumenata pokazuju da se pod oba ova naziva radi o jednoj organizaciji. Iz njih se vidi da je unutrašnja struktura armatola i martolosa ista, a i ekonomska osnova i društvena pozicija je ista i svrha postojanja — ista. U tim dokumentima je i naziv isti. U njima se grčki armatoli javljaju redovno pod imenom martolosa.⁸⁷ Ova, kao i neke druge činjenice koje potvrđuju istovetnost ustanove armatola i martolosa u Osmanskoj Imperiji, navedena je u vezi s objašnjenjem porijekla riječi *martolos*.⁸⁸ Uzgred da napomenemo i to da su neki stariji historičari upotrebljavali za martolose u Rumeliji naziv *armatolosi*.⁸⁹

Ovim što je dosad kazano otpadaju sva nagađanja koja porijeklo ustanove martolosa traže van Vizantije.

⁸⁷ To se, kako je već rečeno, vidi iz dokumenata koje je objelodanio Basdrabeles, kao i iz fermana, berata i bujuruldija čiji se sadržaj tiče i martolosa na grčkom prostoru, a koji su zavedeni u bitoljskim sidžilima.

⁸⁸ Vidi str. 21 knjige.

⁸⁹ G. F. Hertzberg, c. d. III, 102—105.

Glava III

VRIJEME PRIMANJA USTANOVE MARTOLOSA U OSMANSKI SISTEM

U nauci još nije utvrđeno vrijeme kad je ustanova martolosa preuzeta u osmanski sistem. Većina istoričara se zadovoljila konstatacijom da se martolosi javljaju rano u turskoj službi, dok su samo neki od njih pokušali da daju nešto određeniji odgovor na ovo pitanje. Tako je D. A. Ihčijev, pozivajući se na stare turske hronike, tvrdio da je služba martolosa u osmanskoj državi počela u periodu vladavine sultana Murata II (1421—1451).¹ L. Barbar je »pokušao« da odredi čak i godinu kad se to desilo. Pozivajući se takode na turske hronike, a ne na Ihčijeva, od koga je preuzeo cijeli pasus, on je tvrdio da ustanova martolosa u Turskoj počinje 1421. godine.² Taj termin je bez ikakvog provjeravanja prihvatio i R. Anheger.³ Po J. Gžegoževskom, martolosi se javljaju tek početkom XVI vijeka.⁴ Usamljeno je i bez pozivanja na bilo kakve izvore mišljenje njemačkog istoričara A. Melana, po kome organizacija martolosa u službi Osmanlija postoji još od vremena vladavine Murata I (1359—1389).⁵

Nijedan od spomenutih istoričara nije potkrijepio konkretnim podacima svoje mišljenje o vremenu primanja martolosa u turski sistem.

¹ »Ot turskrite letopisi se ustanovjava, če službata na martolozite vodi načalo si ot sultan Murada II (1421—1451), kogato toj e vojuval s' zapadnite hristijanski narodi, osobeno s Ungarija, Polša, Čehija, s voevodite i banovite na Transilvanija, Vlaško, Bogdansko i s srbskite knjaze-despoti«. Balaščev-Ihčiev, Privilegiite na hristijanite-raja v Osmanskata imperija i dokumenti vrhu teh. Minalo I/1, Sofija, 1909, 25.

² L. Barbar je o tome napisao sljedeće: »Die Institution der Martolosen nimmt laut der türkischen Chronisten ihren Anfang vom Jahre 1421 (Murad II), als dieser Sultan mit den westeuropäischen Christen in Ungarn, Polen, Tschechen, mit den Bans von Transylvanien, Walachei und den serbischen Despotenfürsten Krieg führte«, L. Barbar, c. d., 26.

³ Türkiyat Mecmuası VII—VIII, 285; Islam Ansiklopedisi, pod: *martolos*.

⁴ J. Grzegorzewski, c. d., 50.

⁵ »Mehr als zweieinhalb Jahrhunderte lang, vor der Regierungszeit Murads I (1359—1389) an bis zu der Ahmeds III (1721), haben die Martolosen immerhin existiert und die Vorrechte, von allen sonst auf dem Landbesitz lastenden Steuern, von Frondiensten und verschiedenen Requisitionen befreit zu sein genossen«; A. Mehlan, Der Einfluss der Raja — Privilegierung auf die Balkanwirtschaft zur Türkenzeit, Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa, 5, No-3/4/1941, 214.

Izostalo je čak i citiranje izvora, na koje se neki od njih pozivaju. Valja odmah istaći da ni mi ne raspolažemo dokumentima na osnovi kojih bismo mogli dati tačan odgovor na postavljeno pitanje. Zasad nam preostaje jedino da to pitanje razmotrimo na osnovi šturih podataka veoma ograničenog broja izvora i da ovdje izložimo ono što se iz takvih podataka može stvarno izvući.

Najstarije vijesti o martolosima saopštavaju stare turske hronike. Te vijesti se odnose na martolose u periodu rađanja osmanske države, a potiču iz kasnijeg vremena. Tako je Aşik-paša-zade zabilježio u svojoj hronici da je u pohodu emira Osmana protiv Inegela (Inegöl), godine 1285, učestvovao u svojstvu uhode i obavještača martolos po imenu Eratun.⁶ Taj podatak se nalazi i u »Istoriji« Mehmeda Nešrije.⁷ Sljedeći spomen martolosa u tim hronikama odnosi se na 1357. gođinu, a u vezi je s osmanskim osvajanjem tvrđave Konur.⁸ Zatim, poslije duge pauze, javljaju se tridesetih godina XV vijeka novi podaci o martolosima. Za nas je ovdje naročito interesantan podatak koji se odnosi na 1438. godinu, kada se susreće naziv *martolos* uz ime Mezida, sandžak-bega Aladža Hisara (Kruševca).⁹ Naziv *martolos* dodat imenu ovog krajiškog zapovjednika navodi na zaključak da su martolosi igrali tada značajnu ulogu u nekim turskim pograničnim sandžacima. Deset godina kasnije, u vezi s drugom bitkom na Kosovu (1448), spominje se još jedan turski funkcioner s tim nazivom.¹⁰ Od tog vremena se susreću redovno neposredni podaci o martolosima. Godine 1440. govori se o njima u »Poljičkom statutu«,¹¹ a od početka druge polovine XV vijeka u zvaničnim turskim dokumentima, raznim ispravama i popisnim defterima.¹²

Navedeni podaci nisu dovoljni da se odredi tačno vrijeme kad su martolosi primljeni u turski vojni i policijski sistem. Oni što se odnose na kraj XIII vijeka i XIV vijek došli su do nas putem hronika pisanih krajem XV vijeka, kad je organizacija martolosa bila već poodmakla u svom razvitku.¹³ U tim hronikama se redovno spominju druge turske vojne i poluvojne organizacije, dok se u vremenskom razmaku od jednog i po vijeka odnose na martolose svega dva podatka. Normalno bi bilo očekivati da bi i martolosi, u slučaju da su cijelo to vrijeme posto-

⁶ Aşikpaşazade, Tarih..., 9. Moguće je da je Aşik-paša-zade samo upotrijebio izraz *martolos* za ranije nosioce službi koje su u njegovo vrijeme vršili martolosi.

⁷ »Osman'un bir martolos'ı varidi«; Neşri Tarihi I, Ankara, 1949, 81.

⁸ »Bir gün buni Süleyman Paşa bir kaç martoloslara custeledüb hisardan çıkup Gelibolî dâiresinden âdem almağa kasd idince Süleyman Paşa'ya haber virdiler. Ol dahi gazilere tenbih idüb hisarî gelüb kuşatdılar, tâki kâfir yine dönüb hisarına kaçıcak, kâfiri avlayalar ve bir nice yirde pusu dahi kodılar«. Neşri Tarihi I, 183.

⁹ Aşikpaşazade, Tarih, 117; Brastvo XXVI, 69.

¹⁰ Asipkaşazade, Tarih, 124; Neşri, c. d., II, 645.

¹¹ Poljički statut (priopćio Alfons Pavich pl. Phaulenthal), Glasnik ZM XX, Sarajevo, 1908, 220; D. Popović misli da se taj podatak odnosi na 1400. godinu.

¹² Č. Truhelka, Tursko-slavjanski spomenici dubrovačke arhive, Glasnik ZM XXIII, 12; Başbakanlık Arşivi (dalje: BBA), Tapu defter (dalje: TD) Vilayeti V'lk, NO-2, iz 1454/55. godine; Maliye defter za subaşıluk Braničevo, iz 1467/68; NO-5; TD za Sandžak Smederevo, NO-16, iz 1476/77. Fotokopije (dalje: fk.) ovih deftera se čuvaju u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu (dalje: OIS).

¹³ Aşikpaşazade, c. d.; Neşri, c. d.

jali kao poseban red u osmanskome vojnom sistemu, u ovo burno doba, ispunjeno stalnim ratovima, češće dolazili do izražaja i da bi njihova aktivnost bar jednim dijelom bila registrovana, kao i poduhvati ostalih redova turske vojske. Preuzimanje drugih institucija zatečenih u osvojenim zemljama, kao i uspostavljanje novih, nije ostalo nezabilježeno. Zna se, npr., da se *muselimi* (müsellem) javljaju kod Osmanlija od vremena vladavine emira Orhana.¹⁴ Sultan Murat I je priznao privilegije: *vojnuka, sokolara, derbendžija, majstora, rudara* i nekih drugih grupa,¹⁵ a formirao je i dva nova reda turske vojske: *janičare* i *solake*.¹⁶ U dosad poznatim izvorima iz vremena vladavine Murata I i njegovih prvih nasljednika nema o martolosima nikakvog spomena. Ti izvori su, doduše, veoma malobrojni. Prvi neposredni podaci o martolosima potiču iz vremena vladavine sultana Murata II (1421—1451). Ima ih nekoliko.¹⁷ Prvi se odnosi na 1438. godinu. Od tada se podaci o martolosima javljaju redovno u turskim i nekim drugim dokumentima. Ti podaci će još za dug niz godina ostati malobrojni, oskudni i zbog toga nedovoljni za sticanje potpunijeg uvida u početni period istorije ustanove martolosa. Oni su, međutim, sasvim dovoljni, ako ne da se utvrdi tačno vrijeme primanja te ustanove u osmanski sistem, a ono da se odredi sigurna vremenska granica prije koje je to moralo biti učinjeno. Tu granicu predstavlja 1438. godina. Teže je odrediti termin poslije koga su Turci preuzeli ustanovu martolosa u svoj sistem. Ako se prihvati Iščijevljeva tvrdnja da je martolose i džambaze formirao Murat II, što se i nama čini vjerovatnim, vremenske okvire uspostavljanja organizacije martolosa u turskoj službi činile bi 1421. i 1438. godina.¹⁸

¹⁴ Minalo I/1, 25.

¹⁵ Br. Đurđev, O vojnicima, Glasnik ZM, 1947, 81; Minalo I/1, 25.

¹⁶ »Pes yiniçeri ve solaklar Murad Han zamanında ihdas oldı«; Neşri, c. d. I, 199; o porijeklu ustanove janičara u Osmanskoj Imperiji vidi raspravu: Basilike D. Papouliā, Ursprung und Wesen der »Knabenlese« im Osmanischen Reich, München, 1963.

¹⁷ Ti podaci se nalaze kod citiranih savremenih turskih hroničara i u Poljičkom statutu. Od početka druge polovine XV v. podaci o martolosima se redovno susreću u defterima.

¹⁸ Vidi bilješku pod 1) ovog poglavlja.

Glava IV

MARTOLOSI U JUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA POD TURSKOM VLAŠĆU DO KRAJA XV VIJEKA

Pojava povlaštenog hrišćanskog stanovništva u službi osmanske vlasti. Služba privilegisanih hrišćana u sistemu turskih vojnih krajina. Pojava martolosa u jugoslovenskim zemljama i pitanje kontinuiteta njihove službe. Društveno porijeklo i društveno-ekonomski status martolosa. Diferenciranje unutar martoloske organizacije i pojava posebnih grupa. Martolosi u vojnoj službi turske krajine u sjevernoj Srbiji. Martolosi u ostalim jugoslovenskim zemljama.

Pojava povlaštenog hrišćanskog stanovništva u službi osmanske vlasti

U osvojenim zemljama jugoistočne Evrope osmanski Turci su zatekli veći broj ustanova koje su služile ranijoj feudalnoj vlasti. Interesi osmanske države u razvitku nalagali su da se te ustanove preuzmu, s tim da u njenom sistemu nastave da obavljaju funkcije radi kojih su nastale. Ti interesi su, između ostalog, proizlazili i iz činjenice da je stalnim širenjem osmanska država prerastala u etnički i vjerski konglomerat, u kome se turska vlast nije mogla oslanjati isključivo na sopstveni etnički i muslimanski elemenat. U zemljama gdje je živjelo potčinjeno hrišćansko stanovništvo morala je nova vlast da potraži sebi oslonac i podršku i u redovima tog stanovništva. Niz službi bez kojih vlast ne bi mogla normalno da funkcioniše morao je biti povjeren ljudima iz domaće sredine. Odnos Osmanlija prema susjednim zemljama nametao je turskoj državi potrebu da stalno razvija, jača i drži u pripravnosti svoje oružane snage. Nedostatak ljudstva za vojsku mogao je, takođe, biti nadoknađen angažovanjem u vojnoj i poluvojnoj službi jednog dijela neturskog i nemuslimanskog stanovništva. Osmanska vlast se uspješno koristila tim mogućnostima. Ona je prihvatila zatečenu društvenu podjelu, priznala raniji status privilegisanim slojevima i grupama hrišćanskog stanovništva, koje je sad svoje stare službe nastavilo da obavlja u korist novih gospodara. Tako je u turski timarski sistem ušao dio starog feudalnog plemstva, pretežno sitnog. Hrišćana timarlija, uz čija imena u turskim dokumentima ponekad stoji napomena »stari spahija«, bilo je dosta u svim balkanskim zemljama u prvim vreme-

nima osmanske vlasti. Služba tih spahija odvijala se pod istim uslovima kao i služba spahija muslimana.¹ Vrlo rano je turska vlast postigla kompromis i s vlaško-stočarskim stanovništvom balkanskih zemalja, priznala njegov povlašteni društveni status i tako cijeli ovaj društveni sloj pridobila na svoju stranu. Starješine vlaho-stočara, knezovi i pri mićuri, i organizacija vlaho-stočara u cjelini učinili su značajne usluge toj vlasti. Svojom vojnom službom oni su doprinijeli daljem širenju granica osmanske države i učvršćivanju njene vlasti u našim zemljama.² Jednom dijelu potčinjenog hrišćanskog stanovništva Turci su povjerili održavanje i obezbjeđivanje putova. I tu se radi o naslijeđenoj ustanovi, koja je počivala na privilegijama i koju su Turci dalje razvili. U tursko vrijeme se ta ustanova javlja pod imenom *derbendžija*.³ Turci su, ta-kođe, preuzeli od srednjovjekovnih južnoslovenskih država ustanovu *vojnuka*. U prvom periodu njihove vlasti nad balkanskim narodima ta ustanova je bila razvijena na cijelom prostoru koji je ulazio u okvire južnoslovenskih feudalnih država u vrijeme kad je njihov opseg bio najveći. Pripadnici vojnučke organizacije su obavljali raznovrsne službe u osmanskoj državi i zato su uživali određene povlastice.⁴ U toj državi je postojao još niz naslijeđenih ustanova, koje se najčešće javljaju pod izmijenjenim imenima. U jednom radu D. A. Ihčijeva navedeno ih je oko dvadeset. To su, pored spomenutih: *martolosi*, *muselemi*, *panduri*, *dogandžije*, *menzildžije*, *surudžije*, *kurudžije*, *čupridžije*, *kaikčije*, *ma-dendžije*, *ćumurdžije*, *džerahori*, *kjurekčije*, *dalgči*, *levandi*, *kazaci* i dru-ge.⁵ Ihčijev nije spomenuo još niz povlaštenih hrišćanskih grupa čiji su pripadnici, najčešće kao zanatlije, radili za tursku vojsku. Prema po-dacima turskih popisnih deftera, takvog povlaštenog hrišćanskog sta-

¹ Br. Đurđev, Hrišćani spahije u severnoj Srbiji u XV veku, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine IV, Sarajevo, 1952, 165—169; H. Inaldžik, Od Stefana Dušana do osmanskog carstva, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jug. naroda pod osmanskom vladavinom (dalje: POF) III—IV, Sarajevo, 1953, 23—53; A. Stojanovski, Kon prašanjeto za hristjanite-spahii vo Makedonija, Glasnik Instituta za nac. istoriju Makedonije, Skopje, 1960, 304—316; M. Vasić, O knežinama Bakića pod turskom vlašću, Godišnjak ID BiH IX, Sarajevo, 1958, 221—239; isti, Knežine i knezovi timarlije u zvor-ničkom sandžaku u XVI vijeku, Godišnjak ID BiH X, Sarajevo, 1959, 247—278; B. A. Cvetkova, Novie dannie o hristianah-spahijah na Balkanskom po-luostrove v period tureckogo gospodstva, Vizantijskij vremenik XIII, Mo-skva, 1958, 184—197.

² Br. Đurđev, O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda, Go-dišnjak ID BiH II, Sarajevo, 1950; isti, Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom, Glasnik ZM LII (1940); isti, O knezovima pod turskom upravom, Istorijski časopis I, 1—2, Beograd, 1948; N. Filipović, Pogled na osmanski feudalizam, Godišnjak ID BiH IV, 1952; M. Vasić, Etnička kre-tanja u Bosanskoj krajini u XVI vijeku, Godišnjak ID BiH XIII, 1962, 233—249; E. Werner Yürüker und Wlachen, Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Martx-Universität, Leipzig, 15. Jahrgang, 1966.

³ A. Stojanovski, Dervendžistvoto vo Makedonija, Glasnik na Institutot za nac. istorija VII/2, Skopje, 1964, 115—164, VIII/1, 1965, 101—137, IX/1, Skopje, 1965, 65—102. Ostalu literaturu o derbendžijama vidjeti u ovom iscrp-nom radu o derbendžijama na području Makedonije.

⁴ Br. Đurđev, O vojnucima, Glasnik ZM (1947), 75—137.

⁵ Izvestija na Istoričeskoto društvo II, 131—133.

novništva bilo je u velikom broju južnoslovenskih gradova i sela.⁶ Saopštenje da u balkanskim zemljama »ima mnogo hrišćana koji služe Turčina« ostavio je i francuski putopisac iz prve polovine XV vijeka Bertrandon de la Brokijer.⁷ Njemu su u nekom mjestu pričali Bugari »kako oni što drže konja radi odlaska u vojsku ne plaćaju nikakva harača, a da se tim ljudima mnogo pomažu (Turci) da bi povećali svoj broj, kako neki moraju silom da idu u vojsku, a drugi plaćaju 50 aspri na glavu«.⁸

Teško je utvrditi omjer između hrišćanske raje koja je predstavljala osnovnu masu balkanskog stanovništva podvrgnutog punoj feudalnoj eksploataciji i onog dijela hrišćana koji je na bazi određenih vlastica uključen u osmansku službu. Utvrđivanje tog omjera ovdje i nije neophodno. Važno je da se već i iz onog što je dosad rečeno može zaključiti da je navedenim institucijama bio obuhvaćen dobar dio balkanskih hrišćana, znatno veći nego što se to ranije mislilo, i da su oni obavljali razne službe u građanstvu, vojsci i policiji u korist osmanske vlasti. Ovdje treba dodati da je angažovanje tog hrišćanskog stanovništva u službi osmanske države, u prvom redu vojnoj, bilo naročito izrazito u pograničnim krajevima.

Službe privilegisanih hrišćana u sistemu turskih vojnih krajina

Sistem vojnih krajina (serhat) u osmanskoj državi, koja je i sama krajiškog porijekla,⁹ odigrao je izuzetno važnu ulogu u obezbjeđivanju i daljem širenju njenih granica. Prve takve turske krajine u balkanskim zemljama nastale su u Trakiji i Bugarskoj neposredno poslije pada tih zemalja pod Turke. Odavde su one pomjerene dalje na zapad u vezi sa zaposjedanjem preostalog dijela Bugarske i osvajanjem dijelova srpske feudalne države. Krajem XIV vijeka osnovali su Turci Skopsko krajište, koje im je služilo kao polazna baza u vojnim poduhvatima protiv Srbije, Bosne i Albanije.¹⁰ Za operacije protiv Srbije poslužili su im i novoformirani sandžaci sa sjedištima u Čustendilu, Sofiji i Vidinu; ovaj posljednji je predstavljao istovremeno pograničnu provinciju prema Vlaškoj i Ugarskoj.¹¹ Kada su Turci zagospodarili južnim dijelom Despotovine, formirali su tamo nove krajiške sandžake, među kojima se, po svom vojnom značaju, isticao Sandžak sa sjedištem u Kruševcu (Aladža Hisar). Po riječima Bertrandona de la Brokijera, »u toj varoši Kruševcu bio je zapovjednik te granice koji drži od Vlaške

⁶ U turskim popisnim defterima iz druge polovine XV i iz XVI vijeka u gradovima sjeverne Srbije upisane su grupe puškara (tüfenkciyan), izrađivača samostrela (zenberekciyan), strelica (okciyan), kamenorezaca (senkti-rašan) itd.

⁷ Bertrandon de la Brokijer, Putovanje preko mora, Beograd, 1950, 141.

⁸ Isto, 129.

⁹ F. Köprülü, Porijeklo Osmanske carevine, Sarajevo, 1955. P. Wittek, Das Fürstentum Montesche, Studien zur Geschichte Westkleinasiens im 13—14. Jh., Istanbul Mitteilungen, Istanbul, 1939; N. Filipović, Osvrt na neka pitanja iz ranije istorije osmanskog timara, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu I (1963); S. Novaković, Srbi i Turci, Beograd, 1960; E. Werner, Die Geburt einer Grossmacht — Die Osmanen, Berlin, 1966.

¹⁰ Jireček-Radonić, Istorija Srba I, Beograd, 1952, 329—330; H. Sabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1955, 25.

¹¹ K. Jireček — J. Radonić, Istorija Srba I, 332, 334.

do Esklavonije...¹² Padom Despotovine i stvaranjem sandžaka sa sjedištem u Smederevu pomjerena je turska krajina dalje prema Dunavu, na prostor sjeverne Srbije.¹³ Na pravcu od Skoplja prema Bosni i jednim dijelom na njenom teritoriju formirano je, još prije pada bosanske države, Bosansko krajište.¹⁴ Ovo Krajište je poslužilo kao polazna pozicija za dalje širenje osmanske vlasti na bosansko-hercegovačkom prostoru.

U gradovima i drugim značajnijim mjestima svojih krajina Turci su držali jake vojne posade. Dio tih posada sačinjavala su lica uzimana iz redova krajiškog stanovništva. Postojale su i posebne vojne formacije sastavljene od ljudi iz domaće sredine. Za krajišku službu, u vojsci i za vojsku, angažovan je veliki dio domaćeg stanovništva. To angažovanje je rezultat posebnih prava i privilegija, koje su davane ovom stanovništvu.

Unutrašnju snagu prvih turskih krajišta u Evropi, uspostavljenih u Trakiji, Bugarskoj i Makedoniji, sačinjavao je, uz vojne garnizone, turski etnički elemenat koji je kolonizovan iz Anadolije i u masama naseljen u neke dijelove tih zemalja neposredno poslije njihovog pada pod Turke.¹⁵ Za potrebe službe u ovim krajištima bilo je angažovanja i domaćeg hrišćanskog stanovništva, ali u daleko manjoj mjeri nego u krajinama uspostavljenim zapadnije, na prostoru koji nije bio zahvaćen kolonizacijom Turaka.

U popisima pograničnih sandžaka formiranih na grčkom, arbanškom i srpskom teritoriju, iz XV vijeka, ima dosta podataka o povlaštenom hrišćanskom stanovništvu koje je služilo osmanskoj vlasti. Bilo je tada na cijelom ovom teritoriju dosta hrišćana spahija, vojnika, derbendžija i pripadnika drugih privilegисаних група u kojima je ta vlast nalazila raznovrsnu podršku.¹⁶ Velik broj pripadnika svih tih grupa angažovanih u turskoj vojnoj službi, u obezbjeđivanju unutrašnjeg reda, čuvanju straža, zanatima za potrebe vojske i drugim službama postojao je u Bosanskom krajištu.¹⁷ Još veće angažovanje privilegisanoг domaćег hrišćanskog stanovništva u službi turske vojne krajine ostvareno je u sjevernoj Srbiji. Poseban strateгijski značaj krajine koja je tu formirana, kao i izrazito masovno učešće domaćег stanovništva u njenoj službi, nameće potrebu da se ovdje nešto više kaže o tom pitanju.

Kad su Turci zauzeli preostale dijelove Despotovine (1459) našli su se neposredno pred dobro utvrđenim ugarskim graničnim pozicijama, s kojih su vršeni česti upadi u unutrašnjost Srbije. Ti upadi su se gotovo redovno završavali pustošenjem naselja i odvođenjem stanovništva. Da bi zaštitili svoje posjede, Turci su bili prisiljeni da povežu, učvrste i bolje organizuju svoju odbranu u novozaposednutoj oblasti. Bilo je jasno da se efikasna odbrana može postići jedino uključivanjem

¹² Bertrandon de la Brokijer, Putovanje preko mora, 127/28.

¹³ Istorija naroda Jugoslavije II (1960), 76—80.

¹⁴ H. Šabanović, Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine (OIS), Sarajevo, 1964; isti, Bosansko krajište, Godišnjak ID BiH IX, Sarajevo, 1958, 177—220.

¹⁵ T. M. Gökbilgin XV—XVI asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar, mülkler, mukataalar, İstanbul, 1952; Istorija Bolgarii I, Moskva, 1954, 166/67; Istorija naroda Jugoslavije II, 48—52.

¹⁶ H. Inaldžik, Od Stefana Dušana do Osm. carstva, POF III—IV, 23—53.

¹⁷ H. Šabanović, vidi bilj. 14.

u nju i domaćeg stanovništva. Zatečene prilike u sjevernoj Srbiji išle su na ruku osvajačima da tu potrebu realizuju.

Proturska orijentacija znatnog broja domaćih feudalaca, pretežno sitnih, koja je u tadašnjim prilikama bila, bez sumnje, i izraz orijentacije jednog dijela stanovništva, ovima je unaprijed obezbjeđivala staru društvenu poziciju u novom sistemu i vodila ih u aktivnu službu osmanskoj vlasti. Upadljivo velik broj hrišćana spahija zabilježen je u oblasti Braničevo, znatno veći nego spahija muslimana. U popisu te oblasti iz 1467—68. godine registrovano je 59 spahija hrišćana i svega 33 spahije muslimana.¹⁸ U Sandžaku Smederevo je bilo takođe mnogo hrišćana spahija u drugoj polovini XV vijeka, kad se tu izgrađivala i uvršćivala turska vojna krajina. Ove spahije su bili vojni obveznici kao i spahije muslimani.¹⁹

Jačanju vojne snage krajine u sjevernoj Srbiji mnogo su doprinijeli vlasi-stočari, koje je osmanska vlast tamo masovno naseljavala i koji su imali obaveza vojne prirode. Starješinama ovih vlaha, knezovima i primićurima, davala je ta vlast za njihovu službu timare ili je njihove baštine oslobađala od plaćanja raznih poreza.²⁰ Vlasi su inače uživali tada široke povlastice. Plaćali su s kuće na kuću odsijekom konstantan iznos poreza, filuriju.²¹ Njihova sredina dala je znatan broj vojnika i martolosa — pripadnika dviju izrazito vojnih organizacija sastavljenih od hrišćana, koje su zauzimale posebno mjesto u turskoj vojnoj organizaciji i koje su odigrale vrlo značajnu ulogu u turskoj krajiškoj službi. Sjeverna Srbija je imala razvijenu vojnučku organizaciju u prvim vremenima turske vlasti. To pokazuje i činjenica da je, prema podacima spomenutog popisa iz 1467—68. godine, samo u subašiluku Braničevo bilo nekoliko stotina vojnika i njihovih zamjenika, jamaka.²²

U krajišku službu u sjevernoj Srbiji bile su uključene i druge grupe povlaštenog domaćeg hrišćanskog stanovništva, kao *muselimi*, *šahindžije*, *dogandžije*, *eškidžije* itd.²³ Mnogo Srba je služilo kao tobdžije u sastavu turskih krajiških snaga.²⁴ U toj oblasti je postojao tada i velik broj hrišćana zanatlija, koji su prema struci bili grupisani u posebne grupe, džemate. Radili su za vojsku i bili plaćeni ili oslobođeni plaćanja raznih poreza.²⁵ Stanovnicima nekih mjesta na Dunavu bila

¹⁸ Maliye defter subašiluka Braničevo, NO-5, Br. Đurđev, Hrišćani spahije..., Godišnjak ID BiH IV.

¹⁹ BBA TD Sandžaka Smederevo iz 1476/77. god., No-16; B. Đurđev, cit. rad o spahijama.

²⁰ M. Vasić, O knežinama Bakića..., Godišnjak ID BiH IX, 221—239; vidi: Đurđevljeve citirane radove o vlasima i njihovim starješinama.

²¹ Istorija naroda Jugoslavije II, 80—85; M. Vasić, Etnička kretanja u Bos. krajini u XVI vijeku, Godišnjak ID BiH XIII, 233—249.

²² Maliye defteri, No-5, fk. 138—149.

²³ U TD Sandžaka Smederevo, iz 1476/77, 1516, kao i u defterima iz kasnijih godina, ima dosta takvih podataka.

²⁴ U gotovo svim gradovima Sandžaka Smederevo u kojima su postojale turske vojne posade susreću se manje grupe tobdžija, sastavljene uglavnom od Srba (hrišćana). Podaci o ovima susreću se u popisnim defterima i platnim registrima vojnih posada.

²⁵ U cit. defteru subašiluka Braničevo upisane su sljedeće grupe: *Müselleman-i kala-i Resava* — 5 lica; *müselleman-i Çingâne demürcilerdir* — 5 lica; *suret-i müselleman ve işçiler ve neccaran ve demürciler kala-i Resava* — 16 lica; *müselleman ki kala-i Resava verüp müsellem olmuşlardır raiyyet rüşûmî vermezler* — 14 lica; *suret-i kefer-i zenberekçıyan ki ulufe mihurend*

je povjerena broderska služba. Za takvu službu su stanovnici sela Kiseljevo bili oslobođeni plaćanja harača i ispendže, ali su davali spahiji desetinu od prihoda sa zemlje koju su obrađivali.²⁶ Sličan posao, uz još šire povlastice, obavljali su građani Golupca.²⁷

Turci su, da bi postigli potpuniju kontrolu granice, prekrili cijeli granični pojas mrežom stražarske službe, čiji su nosioci živjeli uglavnom u selima. S tim u vezi stanovnici niza sela su bili oslobođeni plaćanja raznih poreza. Navodimo samo neka od njih. Prema citiranom defteru subašiluka Braničevo, dvadeset »nevjernika« (nemuslimana) sela Hram u nahiji Lomnica čuvalo je »danonoćno« stražu na obali Dunava. Za svoju službu su bili oslobođeni davanja harača, ispendže, desetine i rajinskih pristojbi.²⁸ Stražu na Dunavu su držali i stanovnici sela Ustje. Njihova povlastica je bila nešto uža. Bili su oslobođeni davanja harača i ispendže, ali ne i desetine.²⁹ Neka sela su se bavila zanatskim poslovima u korist vojske. Tako su, npr., stanovnici sela Bukovnik (?) u nahiji Lomnica imali obavezu da izrađuju i predaju godišnje deset hiljada strijela za potrebe posade tvrđave Golubac. Oni su zato bili oslobođeni plaćanja rajinskih pristojbi.³⁰

Uz vojne posade sastavljene od muslimana i hrišćana, uz angažovanje svih spomenutih hrišćanskih vojnih i poluvojnih organizacija i grupa stanovništva u krajiškoj službi, krajina u sjevernoj Srbiji je imala i razvijen sistem derbendžijske službe. Derbendžije na tom prostoru su bili isključivo hrišćani. I njihova služba je počivala na određenim povlasticama.³¹

Iz ovog što je dosad rečeno vidi se da su Turci, u toku druge polovine XV vijeka, uspjeli da pridobiju i uključe u svoju službu velik dio domaćeg stanovništva u sjevernoj Srbiji i da na toj osnovi izgrade i učvrste svoju vojnu krajinu na tom prostoru. To je moglo biti realizovano samo na bazi podudarnosti izvjesnih interesa tog dijela domaćeg stanovništva s interesima osmanske vlasti. Efikasna odbrana granice podudarala se sa željom pograničnog stanovništva za mirnim životom i imovinskom sigurnošću. Sistem povlastica i plata, u nekim slučajevima, koje su uživali za svoju službu činio je snošljivijim njihov materijalni položaj. Direktno učešće u akcijama na neprijateljski teritorij

— 40 lica; cemat-ı tüfenkçiyân ki ulufe mihurend — 10 lica; cemaat-ı demirciyan ki ulufe mihurend — 3 lica; cemaat-ı demürciler ki müsellemlerdir — 3 lica; cemat-ı neccaran ki ulufe mihurend — 5 lica; cemaat-ı bennayan-ı müselleman ki haraç ve ispence vermezler — 13 lica; cemaat-ı yaycılar ki yıldı on yay verirler ...ulufe yerler — 2 lica. Maliye defteri, No-5, fk. 132, 133, 134.

²⁶ »...gemilire hizmet ederler«; Maliye defteri, No-5, fk. 31.

²⁷ »Suret-i şehirlüyan-ı kefer-i Güğercinlik kim ellerinde hükm-i şerifleri var. Haraç ve ispence ve öşür vermeyüp avariza karışmayup. Şehrin ve gemilerün hifzında olalar«. Maliye defteri, No-5, 132.

²⁸ U istom defteru, fk. 32, za stanovnike sela Hram je zapisano: »haraç ve ispence ve öşür ve rüsûm-ı raiyyet vermezler. Gündüz gece yirmi nefer kâfir karavul bekler Tuna kenarında«.

²⁹ »...haraç ve ispence vermezler, öşür verirler. Tuna kenarî bekler«. Maliye defteri, No-5, fk. 30.

³⁰ »Karye-i Bukovnik tâbi, Lomnica. Bu köy rüsûm-i raiyetten nesne vermeyüp yıldı Güğercinlik kalasına on bin ok teslim ederler«. Maliye defteri, No-5, fk. 135.

³¹ TD za Sandžak Smederevo, No-16, iz 1476/77. god.

donosilo je materijalnu korist od plijena i pljačke i Turcima i znatnom dijelu krajiškog stanovništva, čime je jačana njihova ekonomska moć. Treba ipak naglasiti da stanovništvo krajine uzeto u cjelini nije ni izdaleka bilo izjednačeno u pogledu svojih prava i društveno-ekonomskih pozicija. Velik dio naroda je i ovdje bio u položaju raje, koja je često napuštala svoja ognjišta zbog raznih nedaća i tražila izlaz u bjekstvu na teritorij susjedne Ugarske. U turskim popisnim knjigama iz XV vijeka ima dosta podataka o raseljenoj raji, pustim i napuštenim selima. Raja je bježala s feudalnih posjeda bez obzira na to kojim je spahijama pripadala, muslimanima ili hrišćanima. Primjera radi navodimo bilješku o bjekstvu seljaka iz nekih sela koja su sačinjavala timar jednog spahijskog hrišćanina. Ta bilješka glasi: »Timar Stepana Istinića: selo Orahovica u Kučevu, timar spomenutog... Raja toga sela napustila je mjesto i razila se«. ³² Još interesantnija je druga bilješka koja govori o stanju u ostalim selima što su pripadala istom spahiji. Njen sadržaj je ovakav: »Selo Filipovci u Kučevu, pusto. Selo Krdice u Kučevu, pusto. Selo Drenovci u Kučevu, pusto. Raja ta tri sela koja su bila upisana u prijašnjem defteru kao jedan timar, sa selom po imenu Podganci, nije ostala na mjestu i pobjegla je prijeko (u Ugarsku). Sada nema od njih prihoda. Upisana su na spomenutog Stepana da ih naseli«. ³³ Sličnih bilježaka o raseljenoj raji i pustim selima ima dosta. Uzrok bježanju raje s feudalnih posjeda treba tražiti, u prvom redu, u težini feudalne eksploatacije. Bilo je, doduše, slučajeva da su Turci napuštali i hrišćanski spahijski timari, ostavljajući svoje timare i bježali u Ugarsku.

Ekonomska položaj krajiškog stanovništva je, i pored podijeljenosti i nejednakosti, bio znatno povoljniji nego položaj onog stanovništva koje je živjelo u dubljoj unutrašnjosti osmanske države. Ekonomska snaga naroda u krajini rasla je uporedo s jačanjem krajine i pogoršavanjem prilika u neprijateljskom susjedstvu. Jačanje turske vojne krajine u sjevernoj Srbiji se, opet, negativno odražavalo na život stanovnika u susjednim krajevima Ugarske. Opšta nesigurnost prouzrokovana sve češćim upadima s turskog teritorija prisilila je mnoge da se povlače dalje na sjever, u dubinu Ugarske, dok su drugi, privučeni turskom agitacijom i stabilnijim i bezbjednijim prilikama u graničnim oblastima osmanske države, tu potražili utočište. Turci su takvim pribjezima redovno izlazili u susret, davali im povlastice i uključivali ih u svoje službe. Ovi pribjezi su najčešće nalazili svoje mjesto u vojnim i poluvojnim organizacijama kao što su martolosi, muselemi i dr. Zanimljiva je u tom pogledu jedna bilješka u defteru subašiluka Braničevo iz 1467—68. godine. Ona sadrži imena trojice lica s napomenom da su prebjegli iz Ugarske u selo Topolovnik, koje su Turci držali. Ta lica nisu pretvorena u raju i nisu im nametnute rajinske dažbine. Ona su kao muselemi uključeni u vojničku službu. ³⁴ Ima podataka i o uključivanju pribjega iz Ugarske u martolosku organizaciju. ³⁵

U turskim popisima u Sandžaku Smederevo, iz druge polovine XV i s početka XVI vijeka, susreću se često bilješke koje govore o obostra-

³² Isti defter, fk. 213.

³³ Isto, fk. 214.

³⁴ »...müsellem hizmet ederler«, Maliye defteri, No-5, 30.

³⁵ TD za Smederevo, No-16, fk. 352. Takvih podataka ima i u drugim dokumentima.

noj cirkulaciji stanovništva na tursko-ugarskoj granici i o položaju onih koji prelaze u Tursku. Takvo kretanje stanovništva je rezultat borbe za ljude, koju su raznim sredstvima i na razne načine vodile obje protivničke strane.

Pojava martolosa u jugoslovenskim zemljama i pitanje kontinuiteta njihove službe

Prvi podaci o martolosima u jugoslovenskim zemljama pod turskom vlašću potiču iz četvrte i pete decenije XV vijeka. Ovih podataka iz tog vremena ima samo nekoliko i vrlo su oskudni. Brojnija su i donekle raznovrsnija svjedočanstva o martolosima što potiču iz druge polovine XV vijeka. Posebnu vrijednost imaju podaci o njima koje sadrže popisni defteri iz tog vremena. U ovim i još nekim drugim zvaničnim dokumentima podaci su neposredni i tačni. Iz njih se vidi da se martolosi javljaju u približno isto vrijeme u turskim pograničnim oblastima u Evropi, od sjeverozapadne Bugarske do Arbanskog primorja. Prema popisima iz vremena vladavine Mehmeda II (1451—1481) martolosa je bilo u okolini Vidina.³⁶ Godine 1467—68. popisani su oni u subašiluku Braničevo,³⁷ a deset godina kasnije još i u sjeverozapadnoj Srbiji i okolini Zvornika.³⁸ Starija saopštenja o martolosima u nekim krajevima sjeverozapadne Srbije ostavio je turski hroničar Dursun-beg, koji je učestvovao u posljednjim pohodima protiv Despotovine i Bosne.³⁹ Njih na tom prostoru, početkom druge polovine XV vijeka, nalazi i Kemal-paša-zade, turski hroničar iz XVI vijeka.⁴⁰ Godine 1440. martolosi su spomenuti u »Poljičkom statutu«, što pokazuje da ih je tada bilo i u turskim posjedima prema srednjoj Dalmaciji.⁴¹ Iz pisma vojvode Isabella Dubrovčanima, koje je pisano sredinom novembra 1454. godine, vidi se da je martolosa bilo na području Hercegovine.⁴² Nešto kasnije saopštavaju podatke o njihovoj aktivnosti na tom prostoru jedna dubrovačka hronika⁴³ i neki dokumenti iz arhiva u Dubrovniku i Kotoru.⁴⁴ Riječ je o upadima martolosa iz Hercegovine i Crne Gore na dubrovački teritorij 1469. i 1470. i u okolinu Kotora 1477. godine. Krajem XV vijeka zabilježena je aktivnost martolosa u okolini Ulcinja, Bara i Skadra,⁴⁵ a oko 1500. godine još i u sjevernoj Dalmaciji, u okolini Zadra.⁴⁶ Ima nekoliko podataka, zabilježenih početkom druge polovine XV vi-

³⁶ Defter za Sandžak Vidin, No-1 (OIS—73), fk. 1, 2; POF III—IV, 35/36.

³⁷ Maliye defteri, No-5.

³⁸ TD, No-16, fk. 157, 278, 279, 352, 380.

³⁹ Brastvo, XXVI, 106, 123.

⁴⁰ Ibn Kemal, Tevarih-i Al-i Osman VII. Defter, Ankara, 1954, 271.

⁴¹ Glasnik ZM XX (1908), 220.

⁴² Glasnik ZM XXIII (1911), doc. 8, s. 12.

⁴³ Chronica Ragusina Junii restii item Joanisis Gundulae, MSHSM XXV, 381.

⁴⁴ Državni arhiv Dubrovnik (DAD): Cons. rag. 20, 138', 139, 141', 142', 168', 176, 224'; P. Butorac, Proces o martolosima 1477. godine u Kotoru, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku I, 1952, 133—143.

⁴⁵ Raporti della Republica Veneta coi Slavi Meridionali brani tuti dei diarj Manoscritti di Marino Sanudo 1496—1533 (Arkiv za povjestnicu jugoslov., knj. V, Zagreb, 1859, 159).

⁴⁶ Državni arhiv Zadar, VII, 6,101, vol. 16.

jeka, koji pokazuju da je u ovo vrijeme bilo martolosa i u dubljoj unutrašnjosti osmanske države. Takvi su podaci o martolosima na Kosovu i u okolini Skoplja.⁴⁷ Oni, međutim, daleko zaostaju za podacima koji govore o martolosima u pograničnim oblastima. Očigledno je da su martolosi u unutrašnjosti bili tada malobrojniji i da je njihova uloga bila znatno manja od one koju su imali pripadnici martoloske organizacije u graničnim krajevima. Ovo je u skladu i sa saopštenjem Konstantina Mihailovića iz Ostrovice, po kome martolosi »*osobito* na krajinama bivaju«.⁴⁸

Navedeni podaci ukazuju na prostor na kome se susreću martolosi u vrijeme iz kog ti podaci potiču. Svi oni govore o martolosima kao pojavi koja postoji već duže vremena, u sjevernoj Srbiji od samog početka turske vlasti. U vezi s ovim nameće se pitanje kontinuiteta službi koje obavljaju martolosi od početka turske vlasti u nekim našim zemljama sa istovetnim službama, koje su tu i ranije postojale. To pitanje ćemo ovdje da razmotrimo.

U srednjovjekovnim južnoslovenskim državama su postojale službe koje su kasnije pod Turcima vršili derbendžije i martolosi. Za Srbiju su one sankcionisane 157. i 158. članom Dušanovog zakonika.⁴⁹ Sadržaj ovih članova u osnovi odgovara odredbama o derbendžijama i martolosima koje sadrže neki turski zakonski spomenici i pravni akti.⁵⁰ Posebnu pažnju zaslužuje Dursun-begovo saopštenje po kome su Turci susreli martolose u unutrašnjosti Despotovine i koristili se njihovim uslugama prilikom jedne provale što su je izvršili poslije neuspjelog pokušaja da zauzmu Smederevo i Golubac (1458).⁵¹ Kao učesnik u ovom pohodu Dursun-beg je zapisao da je turska vojska išla preko sjeverne Srbije do Mačve, gdje je njen zapovjednik, Mahmud-paša Anđelović, odlučio da se pređe i na zemljište susjedne Ugarske. Ovaj prelazak je bio skopčan i s izvjesnim teškoćama oko forsiranja rijeke Save. Kad je propao pokušaj da se pomoću novoizgrađenih šajki vojska prebaci na drugu stranu, paša »*pronađe stare, lukave nevjerničke martolose*. Obeća da im dā timare, ako mu budu kalauzili za prelaz vojske preko vode, gdje je to moguće«. Za obećanu nagradu su ovi martolosi odveli Mahmud-pašinu vojsku na mjesto gdje je Sava bila pogodna za prelaz i preveli je u Srijem.⁵² U istom smislu govori Dursun-beg o martolosima u vezi s ugarskom opsadom Zvornika (1464). Paša je i tu pronašao »jednog *starog nevjerničkog martolosa, vična poslu* a bržeg i hitrijeg od tatarina. Njemu pridruži jednog hrabrog i... najvjernijeg slugu. Bogate im timare obeća i zapovjedi im da se kako god znaju probiju kroz klance i šume i da sa kule koja se nalazi na planini s ove strane u glas poviču i onima koji su u gradu kažu« da

⁴⁷ H. Šabanović, Krajište Isa-bega Ishakovića..., 108,...

⁴⁸ Spomenik SAN CVII, 67.

⁴⁹ S. Novaković, Zakonik Stefana Dušana cara srpskog 1349. i 1354, Beograd, 1898, 240—242.

⁵⁰ Kanun-nama deftera Sandžaka Vidin, TD, No-57 (OIS-149), fk. 13. Odredbe ove kanun-name o martolosima objavio je Hammer u cit. djelu o državnom uređenju i drž. upravi osmanskog carstva. Sličnu odredbu o martolosima sadrži i kanun-nama za Zvornik. Vidi: Kanuni i kanun-name, I/1, Sarajevo, 1957, 117—118.

⁵¹ Brastvo, XXVI, 106.

⁵² Isto.

pristiže pomoć i da se ne predaju.⁵³ U oba slučaja padaju u oči riječi *pronađe, stari, nevjernički martolosi*. Prve dvije riječi određuju pravi smisao treće, koja se inače može shvatiti dvosmisleno. Izraz *nevjernički martolosi* odnosi se, bez sumnje, na lica koja su ranije obavljala određene službe u korist *nevjerničke*, hrišćanske vlasti. Time postaje razumljivija i činjenica da su ovi martolosi u susretu s Turcima uslovlili svoje usluge odgovarajućom nagradom i da su one rezultat sporazuma. Obećavanje i dodjeljivanje timara predstavljalo je moćno sredstvo za takve kompromise i Turci su se njime često služili. U ovo vrijeme su Turci na isti način odvojili posadu Golupca od njenog starješine i tako zazueli grad.⁵⁴ Ovo prilaženje nosilaca raznih službi Turcima postaje razumljivije ako se ima na umu da je u Despotovini i prije njenog pada postojala jaka proturska struja.

Za vrijeme ove turske kampanje u sjevernoj i sjevero-zapadnoj Srbiji martolosi su iskorišteni kao vodiči. To područje je ranije bilo van domašaja turske vlasti. Ipak je dobro poznato martolosima o kojima govori Dursun-beg. Očigledno je da su i ranijom službom za njega bili vezani. Kasnije se oni, prema turskim popisnim defterima, susreću na tom prostoru sve do u XVII vijek. Po svemu sudeći, kontinuitet službe koju su obavljali martolosi održao se iz predturskog doba. Nedostaju nam podaci na osnovi kojih bi se moglo tvrditi da se nosioci te službe u našim zemljama javljaju pod ovim imenom i prije dolaska Turaka. Ta mogućnost, međutim, nije sasvim isključena. *Stari martolos* nije izraz koji se susreće jedino kod Dursun-bega. On se javlja ponekad i u drugim turskim dokumentima.⁵⁵ Ovim ne mislimo reći da spomenuti izraz sam po sebi daje dovoljno indicija za pretpostavku po kojoj bi se nosioci jedne službe i u Srbiji predturskog doba nazivali martolosima. Jer taj naziv su ovamo mogli donijeti Turci. U vezi s navedenom mogućnošću treba imati na umu i jedan drugi momenat. Poznato je, naime, da se svojevremeno i srpska srednjovjekovna država širila u vizantijski prostor i da se tamo susrela s izvjesnim ustanovama koje je prihvatila. Zna se isto tako da je srpska vlast priznala privilegije vlasima i ostavila im pozicije kakve su kao stočari s elementima vojne organizacije uživali u Vizantiji.⁵⁶ Za vrijeme borbi vođenih protiv Vizantije u grčkim zemljama Srbi su se, prema nekim istoričarima, susreli i s armatolima,⁵⁷ pa nije isključeno da su prihvatili i tu ustanovu. Uostalom tu ustanovu su zatekli i prihvatili i drugi rivali na vizantijskom prostoru, Turci i Mlečani.⁵⁸

Društveno porijeklo i društveno-ekonomski status martolosa

U dokumentima iz XV vijeka ima malo podataka na osnovi kojih bi se moglo govoriti o društvenom porijeklu i društveno-ekonomskom statusu prvih martolosa u jugoslovenskim zemljama pod turskom vla-

⁵³ Isto, 123.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Najčešće u platnim registrima turskih vojnih posada u nekim gradovima na bosansko-hrvatskoj granici.

⁵⁶ F. I. Uspenskij, *Vojennoe ustrojstvo vizantijskoj imperii*, Izvestija ruskogo arheologičeskogo instituta v Konstantinopole, VI, Sofija, 1900, 185/186.

⁵⁷ G. F. Hertzberg, c. d. III, 102.

⁵⁸ Isto, 5.

šću. Takvi podaci se susreću u nekoliko kratkih bilježaka uz poimenične popise martolosa u citiranim defterima subašiluka Braničevo i Sandžaka Smederevo i Vidin, kao i u nekim drugim dokumentima. Jedna takva bilješka uz popis grupe martolosa u braničevskom defteru iz 1467—68. godine glasi:

»Popis martolosa koji ne daju harača, ispendže i rajinskih pristojbi ... (Ovi) nevjernici su nemuslimani, od kojih su neki spahijskog roda, a neki su došli (ovamo) putem kompromisa; oni vrše službu kao i ostale spahije nemuslimani«. ⁵⁹

Deset godina kasnije upisani su martolosi iste grupe u defter Sandžaka Smederevo. Nova bilješka o njima glasi:

»Oni koji stanuju na mezri Kukeva (Kučevo?), koja pripada (nahiji) Pek ... U stvari zapisano je u pismu Murat-paše 39 ljudi na spomenutoj mezri Kukeva; ali zbog toga što vrše martolosku službu kao timarlije oni su registrovani kao martolosi; njihove kazne i globe pripadaju sandžak-begu«. ⁶⁰

U istom smederevskom defteru postoji još jedna veoma interesantna bilješka uz popis druge grupe braničevskih martolosa. Njen sadržaj je sljedeći:

»Martolosi Braničeva nisu ničija raja; većina ih je došla sa svojim starješinom s druge strane; zato što čuvaju obalu (Dunava — M. V.) i što time vrše martolosku službu, ne daju harača, ispendže i rajinskih pristojbi; ako obrađuju spahijinu zemlju, daju ušur«. ⁶¹

⁵⁹ »Suret-i martolosan ki haraç ve ispence ve rüsüm-i raiyyet vermeyüp; yelici(?) kâfirler kimi sipahi neslinden kimi bu nev'i istimalette gelmiş kâfirlerdir; sair sipahi keferesi gibi hizmet ederler«. Iza navedene bilješke slijedi ovaj popis martolosa: Radenko brat Vlatkov, Radenko sin Jovanov, Radica sin Gojakov, Kojčin sin Dobrašinov, Dobrivoj sin Kojčinov, Petar sin Radojin, Grujiša sin Radovanov, Bogdan sin Petkov, Radko sin Petkov, Evlak(?) sin Ilijin, Kuzma sin Radenkov, Radoslav sin Nikolin, Dragac sin Prijezdin, Rajčo sin Milanov, Božidar sin (I)stepanov, Petko sin Radičin, Petar sin Bogavca, Radonja sin Dobroslavov, Radoslav sin Đuričin, Istepan Rasić ? sin Lazarov, Raja sin Lazarov, Radonja Bjelica, Đurađ sin Veselinov, Dimitrije sin ?, Istepan sin Selakov, Bjelica sin ?, Radoslav sin ?, Bogdan sin Đurice, Marko sin ?. Maliye defteri, No-5, fk. 137.

⁶⁰ »Der mezraa-yî Kukeva nişeste tâbi' Ipek ... Asîlda Murad Paşa mektubunda mezkûr Kukeva (Kučevo?) mezraası üzerine otuz dokuz nefer kayd olmuş; ama timar eri tarikiyle bunlar martolosluk hizmetin ettikleriyle martolos kayd oldu; bunların cürüm ve cinayeti sancakbeğininidir«. TD, No-16, fk. 52.

⁶¹ »Martolosan-i Braničevo kimseye raiyyet olmayup; ekseri öte taraf-tan ilhanla gelüp; yalî muhafaza için ve martolosluk hizmetin ettikleriyle haraç ve ispence ve raiyyet rüsümün vermezler; timar eri yerine ekerlerse öşrün verürler«. Uz bilješku postoji sljedeći poimenični popis martolosa za koje je rečeno da stanuju u blizini sela Kiseljevo: »Der nezd-i karye-i Kiseleva (Kiseljevo) nişeste: Todor ?, Radenko sin Petkov, Vučko sin Mihajilov, Dobrivoj Dukić(?), Radeta sin Bratkov, Radoslav Božik (Bojić), Ivko sin Dimitrije, Bogdan sin ?, ? Radenko, Radoslav sin Ivladisel(?), Rad sin Jakova, Radonja Đurđević, Mihail Yankul, Đuro ?, Ivlatko sin Slatkov, Yovan sin Radoseli, Istepan Ružić i Dobrivoj sin Božidarov. TD, No-16, fk. 352.

Podaci u citiranim i drugim sličnim bilješkama dopuštaju da se nešto kaže o društvenom porijeklu onih martolosa koji se javljaju u službi osmanske vlasti prvih godina njenog postojanja u sjevernoj Srbiji i nekim drugim našim krajevima. U prvoj bilješci izričito stoji da je dio martolosa one grupe na koju se ona odnosi »spahijskog porijekla.« Na osnovi podataka drugih dokumenata, naročito onih iz kasnijeg vremena, da se zaključiti da se pod martolosima »spahijskog porijekla« podrazumijeva staro sitno baštiničko plemstvo, koje je jednim dijelom u okvirima martoloske organizacije nastavilo da obavlja svoj raniji posao u korist nove vlasti i time da čuva svoje ranije stečene i od Turaka priznate društvene i ekonomske pozicije.⁶² Teže je zaključivati o društvenom porijeklu onih martolosa za koje u bilješci stoji da su došli putem kompromisa i stupili u osmansku službu. Nije tu rečeno ni otkuda su oni zapravo došli ni gdje su se, pobliže, nastanili. Iz ostalih bilježaka vidi se da se radi o grupi lica koja su prešla iz Ugarske i naselila se u Kučevu(?) u nahiji Pek.⁶³ Izgleda da je prelazak ove grupe Turcima i stupanje u njihovu martolosku službu rezultat pismene nagodbe s Murat-pašom, čije je pismo spomenuto u drugoj bilješci. Za martolose Braničeva je rečeno da ih je većina došla sa svojim starješinom s druge strane (tj. s druge strane Dunava, iz Ugarske). Spominjanje starješine upućuje na zaključak da se radi o organizovanoj grupi, koja je, po svemu sudeći, bila u službi ugarske granice na Dunavu, pa je zbog povoljnijih uslova prišla Turcima i nastavila da kao martolosi vrši kod njih graničnu službu. U svim ovim slučajevima riječ je, očigledno, o licima koja su uživala izvjesne privilegije i u sredini iz koje su dolazila. Dokumenti koji se odnose na neke druge naše krajeve pokazuju da su martolosi poticali iz redova povlaštenog stanovništva, pretežno onog koje je uživalo status vlahastočara.⁶⁴ Za kasnije vrijeme takvih dokumenata ima dosta.

Podaci popisnih deftera iz druge polovine XV vijeka omogućavaju da se nešto određenije kaže o društveno-ekonomskom statusu martolosa toga vremena. U svim odredbama zavedenim u deftere stoji da martolosi, zato što vrše određenu službu u korist osmanske vlasti, ne daju harača, ispendže i rajinskih pristojbi.⁶⁵ U nekima izričito stoji da martolosi nisu ničija raja.⁶⁶ U sklopu opšte podjele društva u Osmanскоj Imperiji na *asker* i *raju* martolosi su već i po tome što su vršili vojnu službu spadali u prvu društvenu kategoriju. Što se tiče ekonomske osnove martoloske službe, ona je bila veoma široka. Svi martolosi su bili oslobođeni plaćanja svih ili većine poreza, a oni koji su bili u

⁶² U dokumentima iz XVI vijeka upisan je u Srbiji veliki broj martolosa sa baštinama oslobođenim od raznih poreza. Te »slobodne baštine« potiču iz ranijeg vremena, a po pravu nasljeđa prelazile su one i u tursko vrijeme s oca na sina ili bližeg rođaka. O tome opširnije na odgovarajućem mjestu u ovoj knjizi.

⁶³ Ima bilježaka u kojima uz pojedince ili grupe lica izričito stoji da su pobjegli iz Ugarske (Ungurus ilinden). Pod izrazom »s one strane« (öte taraftan) treba takođe ovdje podrazumijevati Ugarsku.

⁶⁴ Anali Istorijskog instituta u Dubrovniku I, 1952, 133—143. Ostala literatura o ovom dalje na odgovarajućim mjestima.

⁶⁵ Vidi bilješke pod 59, 60 i 61.

⁶⁶ Vidi bilješku 61.

stalnoj vojnoj službi dobivali su i platu u novcu. Služba pripadnika martoloske organizacije zasnivala se na posjedovanju berata, u koje su bile unesene njihove obaveze, kao i njihova prava i privilegije.⁶⁷

Diferenciranje unutar martoloske organizacije i pojava posebnih grupa

Još od samog početka javljaju se izvjesne razlike unutar martoloske organizacije. Te razlike se ogledaju u društvenom porijeklu pripadnika pojedinih grupa martolosa, njihovoj unutrašnjoj organizacionoj strukturi, vrstama službi koje su one obavljale i ekonomskim osnovama na kojima su te službe počivale. Ilustrovaćemo ih konkretnim materijalom. U defteru subašiluka Braničevo registrovane su tri zasebne grupe martolosa. Prvu grupu su sačinjavala 43 plaćena martolosa. Bila je to čisto vojna formacija, organizovana na principu desetinskog sistema i stacionirana na jednom mjestu. Njeni pripadnici su bili stalni aktivni vojnici, pa su u skladu sa stalnom službom dobivali redovno određenu platu u novcu. Plata je iznosila za starješine po 3, a za martolose vojnike po 2 akče dnevno. Ta grupa (*cemaat*) je mogla biti po potrebi službe premještena iz jednog mjesta u drugo, kao i pripadnici drugih rodova turske vojske.⁶⁸ Pripadnici ostalih dviju grupa martolosa su živjeli kod svojih kuća u selima. Tamo su se oni bavili seoskim poslovima, a po potrebi obavljali su izvjesne poslove u korist osmanske vlasti. Predstavljali su potencijalnu vojnu organizaciju, obavezu da na poziv vlasti uzme učešća u vojnom pohodu. Pojava izvjesnih razlika u ekonomskoj osnovi između ovih dviju grupa navodi na zaključak da su među njima postojale i izvjesne razlike druge prirode. Zasad nismo u mogućnosti da kažemo u čemu su se one sastojale, jer uz popis martolosa muselema (*müsellem*) nije u defteru dato nikakvo objašnjenje.⁶⁹ Iz bilješke o trećoj grupi saznajemo da je dio njezinih pripadnika »spahijskog roda« i da svi njezini članovi vrše službu kao i ostale spahije nemuslimani. Oni su uživali široke ekonomske povlastice, ali platu nisu primali.⁷⁰

Godine 1476—77. izvršen je popis u Sandžaku Smederevo. Tim popisom je obuhvaćena i oblast Braničevo. Njime su obuhvaćene i tri ranije spomenute grupe braničevskih martolosa. Podaci koji se odnose na prvu od njih ukazuju na izvjesne promjene unutar grupe do kojih je došlo u toku proteklih deset godina. Lični sastav grupe je nešto izmijenjen. Manji broj lica iz ranijeg popisa susreće se i ovdje, dok su namjesto onih koji se više ne javljaju upisana nova imena. Za dio tih novih lica lako se da ustanoviti da se radi o sinovima ili braći ranijih martolosa. Broj martolosa vojnika je ostao gotovo isti. I plate su im ostale iste. Interesantnu novinu predstavlja to što su uz martolose popisani ovdje njihovi sinovi i braća, kao posebna privilegisana grupa,

⁶⁷ TD No-16, fk. 278. O beratima martolosa biće kasnije više govora.

⁶⁸ Braničevski maliye defter, No-5, fk. 134. Ovi martolosi su u defteru zapisani kao »Cemaat-i martolosan ki ulufe mihurend«.

⁶⁹ »Suret-i martolosan-i müselleman: Branoş veled-i Radoş, Mişa, Radoslav veled-i Ostoyka(?), Nikola v. Dobrašın, Dragoslav, Istanislav, Rayçın Vučko, Curaşın (Đuraşın), Radul v. ?, Branoş v. Coka (Đoka ili Đuka), Radoş, Yovan v. Sanka, ?, Branislav«. Maliye defteri, No-5, fk. 135.

⁷⁰ Vidi bilješku pod 59.

što ranije nije bio slučaj. Izgleda da se tu radi o proširivanju martoloskih povlastica, što se pozitivno odrazilo na jačanje organizacije martolosa u ovoj ranoj fazi njenog razvitka.⁷¹ U ovom defteru je izostao popis martolosa muselema. Ali je upisana oveća grupa od 40 kuća neplaćenih martolosa, smještenih u dva sela, koji su od dažbina davali jedino ušur, i to samo oni od njih koji su obrađivali spahijsku zemlju.⁷²

U istom defteru su registrovane dvije isto tako različite grupe martolosa u Zvorniku i njegovoj okolini. U samom Zvorniku je upisana 31 martoloska kuća. Ovi spadaju u kategoriju neplaćenih martolosa. Pored oslobođenja od harača i ispendže, nisu ovdje davali ni ušura ni avariza.⁷³ Za njih je rečeno da posjeduju »časne zapovijesti« (berate), na osnovi kojih su uživali status martolosa.⁷⁴ Broj ovih martolosa je ranije bio veći. U bilješci iza poimeničnog popisa stoji da je od 55 ranijih ostao 31 martolosa.⁷⁵ Ne vidi se razlog ovog smanjivanja. Popisani su i tu sinovi i braća martolosa kao vršioci martoloske službe (31 kuća), koja je za sobom povlačila i odgovarajuće privilegije.⁷⁶ Posebno je upisana grupa od 76 plaćenih martolosa, s harambašom Dmitrašinom na čelu. To je vojnički organizovana jedinica, kao i ona u Braničevu, o kojoj je ranije govoreno.⁷⁷

Bilo je tada martolosa i u samom Smederevu, ali defteru nedostaje taj dio popisa. Bilješke iz kasnijeg vremena to potvrđuju.

Razlike koje se zapažaju unutar organizacije martolosa u početku njenog razvitka doći će kasnije do potpunijeg izražaja. Ranije grupe prerašće u razvijenu martolosku vojnu organizaciju, na jednoj, i organizaciju martolosa koji su u svojim mjestima obavljali razne poslove u korist osmanske vlasti ili su u administrativno-teritorijalnim i sudskim jedinicama (nahijama, kadilucima i sandžacima) vršili policijsku službu, na drugoj strani. U vezi s različitim službama koje su obavljale pojedine grupe unutar martoloske organizacije u cjelini pojavile su se izvjesne razlike u ekonomskom i društvenom položaju tih grupa.⁷⁸

Martolosi u vojnoj službi turske krajine u sjevernoj Srbiji

Istaknuto je već da su Turci svoj granični pojas u sjevernoj Srbiji pretvorili, u toku druge polovine XV vijeka, u snažnu vojnu krajinu prema Ugarskoj. Organizacija te krajine počivala je u velikoj mjeri na domaćim ljudskim i materijalnim izvorima, koje su Turci znali da maksimalno iskoriste. Posebno mjesto u tom krajiškom sistemu zauzimali su martolosi, naročito onaj njihov dio koji se od početka javlja

⁷¹ TD No-16, fk. 380, 381.

⁷² Isto, fk. 352.

⁷³ »... muaf olanlar haraç ve ispence ve öşür ve avariz vermeklerden«; TD No-16, fk. 278.

⁷⁴ »... ellerinde hükm-i, şerifleri vardır«; TD No-16, na istom mjestu.

⁷⁵ »... asilda elli beş nefer kâfire hükmü verilmiş; anlardan otuz bir nefer kalmış; bunlardan ekseri martolosluk hizmetin ederler«; TD No-16, fk. 278.

⁷⁶ »Ebna ve biraderan-ı mezkûran martolosluk hizmetin ederler«; TD No-16, fk. 278.

⁷⁷ Isto, fk. 279.

⁷⁸ M. Vasić, Die Martolosen im Osmanischen Reich, Zeitschrift für Balkanologie II, Wiesbaden, 1964, 174.

kao posebni plaćenički vojni red. Pripadnici tog reda su, po svemu sudeći, većinom raniji vojnici koji su prišli Turcima u vrijeme kad su ovi postajali gospodari mjesta u kojima su oni dotad služili.⁷⁹ Za njih je karakteristično: povezanost čisto vojnom organizacijom, trajna služba i stalna redovna plata u određenom novčanom iznosu. Manje ili veće vojne formacije martolosa susreću se, od samog početka turske vlasti, u svim važnijim graničnim mjestima sjeverne Srbije kao dio turske vojne posade. U drugoj polovini XV vijeka su takve martoloske formacije bile stacionirane u Vidinu, Golupcu, Resavi, Smederevu, Zvorniku, a kasnije i u nekim drugim mjestima. Prema jednom defteru iz vremena vladavine Mehmeda II, u posadi Vidina bio je i odred od 56 plaćenih martolosa i 150 martolosa muselema.⁸⁰ Dio turske posade u Golupcu, prema popisu iz 1467/68. godine, sačinjavao je odred (cemaat) od 43 martolosa, podijeljen u četiri manje grupe, desetine, od kojih je prva brojala — 12, druga — 11, a treća i četvrta po 10 lica. Iz poimeničnog popisa se vidi da su sva ta lica, uključujući i starješinski kadar, bila iz redova domaćeg hrišćanskog stanovništva.⁸¹ Ponovo se ta grupa martolosa u Golupcu javlja u popisu koji je deset godina mlađi od prethodnog. Dio lica je u ovoj grupi ostao isti, dok su namjesto nekih ranijih sada upisana nova imena.⁸² U tvrđavi Resava bila je stacionirana grupa od svega 5 plaćenih martolosa. U službi te tvrđave bilo je još plaćenih ili od plaćanja poreza oslobođenih hrišćana.⁸³ Dio posade Smedereva sačinjavali su takođe martolosi. Sudeći po podacima iz kasnijeg vremena, ta grupa je morala i tada biti znatno brojnija od grupa u drugim mjestima. Martoloska posada u Zvorniku bila je dosta velika. Nju je sačinjavala jedinica od 76 plaćenih martolosa.⁸⁴ Dio martolosa je već u toku druge polovine XV vijeka služio u turskoj šajkaškoj floti na Dunavu.

Uloga martolosa u odbrani turske granice u sjevernoj Srbiji bila je ista kao i ostalih turskih posadnih trupa. Kada je pasivna odbrana te krajine pretvorena u aktivnu, martolosi su, kao bolji poznavaoči neprijateljskog susjedstva, imali i posebne zadatke. Ti zadaci su se sastojali u uhođenju i izviđanju neprijatelja, upadanju na njegov teritorij sa svim popratnim djelatnostima. Turska vlast je podstrekavala martolose, kao i pripadnike drugih hrišćanskih grupa koje su joj služile, da češće upadaju u neprijateljski teritorij, da dezorganizuju njegovu odbranu, pljačkaju ga i robe i da time stvaraju psihozu straha i nesigurnosti. Stalnim provalama slabljena je odbrana protivnika, a od zadobijenog plijena imali su koristi i martolosi učesnici u pohodima i turski krajiški zapovjednici. Prema jednoj bilješci u defteru iz 1476/77. godine, martolosi Smedereva i Braničeva bili su dužni da na ime jedne

⁷⁹ U Golupcu se, npr., susreću martolosi odmah poslije definitivnog uspostavljanja turske vlasti. Zna se da je taj grad njegova posada predala Turcima uz obećanje bogatih nagrada. Ima mnogo osnova da se povjeruje da je ranija posada, u cjelini ili jedan njen dio, nastavila da služi Turcima kao martolosi. To je slučaj i u nekim drugim mjestima. Slično se desilo kasnije sa srpskim dijelom posade Beograda, s Petrom Ovcarevićem na čelu.

⁸⁰ POF III—IV, 35/36.

⁸¹ Maliye defteri, No-5, fk. 134.

⁸² TD No-16, fk. 380, 381.

⁸³ Istorija naroda Jugoslavije II, Beograd, 1960, 77.

⁸⁴ TD No-16, 279.

petine od zadobijenog plijena daju smederevskom sandžak-begu, kao svom vrhovnom zapovjedniku u Sandžaku, godišnje vrijednost od 30 000 akči.⁸⁵ Davanje takve petine nije bilo stvar pogodbe između sandžak-bega i martolosa, već odredba starog zakona, koji je od davnine primjenjivan u muslimanskim državama.⁸⁶ Što se tiče navedene sume, ona je kasnije još povećana. Plijen martolosa je, očigledno, bio bogat i prihodi od njega su i za sandžak-bega i za martolose bili veoma veliki. Činjenica da je vrijednost petine plijena bila unaprijed određivana pokazuje da su akcije martolosa planirali turski krajiški zapovjednici i da su one sistematski izvođene.

Martolosi u ostalim jugoslovenskim krajevima

Martolosi se susreću i u nekim drugim našim oblastima još od prvih godina turske vladavine. Podaci o njima su, međutim, daleko oskudniji od onih na osnovi kojih je prikazano stanje među martolosa u sjevernoj Srbiji u drugoj polovini XV vijeka. I priroda izvora je druga. Radi se o svega dva turska ćirilska dokumenta i o nekoliko dokumenata nastalih u Dubrovniku i Kotoru. U prva dva martolosi fungiraju u svojstvu organa osmanske vlasti. U povlastici koju je 1454. godine dao Dubrovčanima hercegovački namjesnik Isa-beg sadržana je garancija da oni mogu slobodno trgovati po carskoj zemlji i da im pri tom »ni subaša ni drugi Turčin ni martolosin, da im niko žao ne učini.«⁸⁷ U tom smislu se javljaju oni i u povlastici koju je 1486. godine dao bosanski namjesnik Skender kustos fojničkog samostana fra Angelosu.⁸⁸

Ostali dokumenti govore o aktivnosti martolosa na granici prema Dubrovniku i mletačkim posjedima u primorju. Ta aktivnost se izražavala u čestim upadima u dubrovački i mletački teritorij, koji su se obično završavali pljačkom i odvođenjem ljudi i stoke. Dokumenti pokazuju da su martolosi u svojim akcijama na ovoj strani, kao i martolosi u sjevernoj Srbiji, uživali podršku i zaštitu turske vlasti. Godine 1469. pljačkali su oni u Popovu i odatle odveli sa sobom četiri dubrovačka podanika. Dubrovčani su uputili poslanika vojvodi Mehmedu i zatražili da ti ljudi budu oslobođeni.⁸⁹ Iste godine su Dubrovčani uhvatili u pljački petoricu martolosa, pa su ih zadržali u zatvoru više mjeseci. Vlast Republike uhapsila je i svoga podanika Stjepana iz Topole samo zato što je primio martolose u svoju kuću. O slučaju martolosa, pored redovne istrage, raspravljao je i Senat. Vlast je željela da primjerno kazni pohvatane martolose i time suzbije nove upade i pljačku. Morala je ona ipak u postupku prema njima i odmjeravanju kazne

⁸⁵ »...an bad-i hava-i martolosan-i nefsi Semendre ve Braničevo su yüzünden ve karadan yağıdan kazanç idüp getürseler hums sancakbeğininidir fi sene hasıl 30.000 (akçe)«. TD No-16, 157.

⁸⁶ Novičev, *Istorija Turcii I*, Leningrad, 1963, 18.

⁸⁷ Glasnik ZM XXIII (1911), 12.

⁸⁸ »...da si hodi slobodno vsudi po rusagu gospodina cara i izvan rusaga gospodina cara. Ako bi hotio poći kako ie po nih zakonu, da se ne zadie za nitko sluga gospodina cara, ni Turčin ni kaurin ni martolos ni nieden človek«; A. Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava*, Beograd, 1926, 226.

⁸⁹ *Chronica Ragusina...*, MSHSM XXV, 38.

biti veoma oprezna, jer su u vezi s tim pitanjem mogle izbiti i teže političke komplikacije. Turci su blagovremeno intervenisali. U Dubrovnik je došao poklisar vojvode Mahmuda. Pošlo mu je za rukom jedino da stvari pohvatanih martolosa budu vraćene. Predlog da oni budu oslobođeni nije prošao. Senat je početkom jula 1469. godine donio odluku da pošalje Paladina Lukarevića Isa-begu, s ovlašćenjem da u interesu Republike riješi pitanje martolosa, ako nikako drukčije, a ono podmićivanjem Isa-begovih rođaka i saradnika, naročito kapidžibaše. Mito je imalo efekta. Prema dokumentu pisanom nekoliko dana kasnije, kapidžibaša se javlja kao posrednik u rješavanju tog pitanja. Turci ipak nisu dozvolili da martolosi završe u dubrovačkim tamnicama, a Dubrovčani ih nisu mogli nekažnjeno pustiti u Hercegovinu. Nađeno je kompromisno rješenje. Sredinom januara 1470. godine odlučeno je da martolosi budu pušteni iz zatvora, ali s tim da budu pojedinačno prebačeni preko mora u razna mjesta Italije.⁹⁰ Opasnost od novih upada ovim nije bila otklonjena. Još iste godine nove grupe martolosa su se pojavile na dubrovačkoj granici, pa je vlast morala da poduzme potrebne mjere.⁹¹ U jednom dokumentu iz 1482. godine ponovo se govori o ugrožavanju dubrovačkih građana od strane martolosa.⁹²

Zabilježeni su i upadi martolosa u okolini Kotora. U ljeto 1477. godine održan je u Kotoru sudski proces dvojici uhvaćenih ljudi s turskog teritorija. Optužnica ih je teretila da su kao martolosi zarobili nekog Radića Mladenovića de Stapo, odveli ga u Crmnicu i tamo ga prodali subaši Skenderu. Subaša je, zatim, ovog čovjeka povjerio na čuvanje Radivoju Raduloviću, jednom od vlaha martolosa u Crmnici. Zarobljeni se izbavio iz ropstva uz pogodbu da tom martolosu da svoju kćer za ženu. Tok istrage nas ne interesuje, utoliko više što se ispostavilo da su optužena lica bila nedužna, pa su puštena na slobodu.⁹³ Za nas je ovdje zanimljiviji podatak koji govori o novom prostoru na kome se martolosi javljaju, kao i izričito saopštenje da su ti martolosi bili vlasistočari, čime je ukazano na društvenu sredinu koja je, mi to znamo iz niza drugih izvora, dala većinu ljudstva za martolosku organizaciju i druge vojničke i poluvojničke organizacije hrišćana u službi osmanske vlasti.

Iz izloženog se vidi da je nastanak organizacije martolosa u jugoslovenskim zemljama pod turskom vlašću vezan vremenski za period uspostavljanja i učvršćivanja te vlasti, a prostorno uglavnom za granične oblasti. Podaci iz tog perioda ukazuju na izvjesne razlike u društvenom porijeklu, službi i ekonomskim osnovama službe njenih pripadnika. Te razlike će kasnije postati još izrazitije. Polazeći od njih mi ćemo o pojavi martolosa vojnika, na jednoj, i martolosa koji su obavljali druge službe u korist osmanske vlasti, na drugoj strani, raspravljati u posebnim poglavljima.

⁹⁰ DAD, vidi bilješku pod 44. O ovome kod I. Božića, Dubrovnik i Turška u XIV i XV vijeku, SAN, Beograd, 1952, 184.

⁹¹ I. Božić, c. d., 191.

⁹² DAD, Lam de foris 50, f. 81.

⁹³ P. Butorac, Proces o martolosima..., Anali Istorijiskog instituta u Dubrovniku I, 1952, 133—143. Mnoga mjesta u objavljenim dokumentima Butorac je loše pročitao. O tome vidi: S. Mijušković, Crmnici optuženi kao martolosi pred kotorskim sudom 1477. godine, Istorijiski zapisi XVIII/XXII, 3, Titograd, 1965, 527—539.

Glava V

MARTOLOSI U PERIODU USPONA OSMANSKE IMPERIJE¹

Osnovna obilježja u razvitku osmanske države u periodu njenog uspona

Do kraja XV vijeka osmanska država je izrasla u prostranu feudalnu imperiju, koja je obuhvatala Malu Aziju, Balkansko poluostrvo i vazalne zemlje Vlašku, Moldaviju i Krimsko Hanstvo. Njen unutrašnji razvitak išao je u pravcu daljeg jačanja timarsko-spahijskog uređenja, izgrađivanja i učvršćivanja sistema feudalne vlasti i pretvaranja države u centralizovanu vojno-feudalnu despotiju, s neograničenom sultanovom vlašću. U XVI vijeku Turci su izvršili nova i posljednja krupna osvajanja. Pobjedom nad Sefevidima kod Čaldirana (1514) dobili su istočnu Jermeniju, Kurdistan i sjevernu Mesopotamiju, a pobjedom nad egipatskim Mamelucima — Siriju, dijelove Arabije i Egipat. Za vlade sultana Sulejmana Zakonodavca (1520—1566) osmanska država se proširila na nove zemlje u jugozapadnoj Aziji i sjevernoj Africi, na veći dio Ugarske i vazalnu kneževinu Erdelj u Evropi.²

U ovo vrijeme pada i dograđivanje društvenog i državnog uređenja karakterističnog za Osmansku Imperiju, kao i obimna zakonodavna djelatnost kojom su sankcionisani odnosi u tom sistemu.³

Širenje osmanske države bilo je rezultat osvajačke politike turskih sultana i vojno-feudalnog plemstva. Izvođeno je u skladu s tendencijama unutrašnjeg razvitka i opštim kretanjem prilika u susjednim zemljama. Uspješni osvajački ratovi su predstavljali efikasno sredstvo u potrazi za novim izvorima materijalnih dobara u cilju zadovoljavanja stalno rastućih potreba turske države i nosilaca njene feudalne vlasti. U vezi s tim, kao i potrebom da se obezbijede interesi vladajuće klase od antifeudalnih, feudalno-separatističkih i nacionalno-oslobodilačkih pokreta, razvijale su se i jačale oružane snage Osmanske Imperije i izgrađivan je sistem službi njene unutrašnje bezbjednosti. Osmanska

¹ Ovo poglavlje se sastoji iz dva dijela. Vremenski se ti dijelovi ne uklapaju strogo u okvire prihvaćene periodizacije razvitka osmanske države. Njima je djelimično obuhvaćena i materija iz perioda krize te države. Naravno drugi dio seže dosta duboko u XVII vijek.

² A. D. Novičev, *Istorija Turcii I, Epoha feudalizma (XI—XVIII veka)*, Leningrad, 1963, 81—139.

³ B. Đurđev, *Uticaj turske vladavine na razvitak naših naroda*, Godišnjak ID BiH II, 40.

vlast se pri tom obilno koristila materijalnim i ljudskim rezervama osvojenih i vazalnih zemalja. Razvijen sistem poreza donosio je novčana sredstva, a sistem devširme — ljude za podmlađivanje i popunjavanje elitnih janičarskih trupa. Pojedini vazali su bili dužni, pored davanja određenog danka Turcima, da sa svojom vojskom učestvuju u njihovim ratnim poduhvatima. Posljednja konstatacija je opštepoznata, pa nema potrebe da se na njoj zadržavamo. Nas više interesuje pitanje direktnog ili indirektnog angažovanja stanovništva osvojenih zemalja u vojnoj i drugim službama Osmanske Imperije. Naročito je interesantno pitanje pojave u osmanskome vojnom i policijskom sistemu posebnih stalnih formacija sastavljenih od potčinjenog hrišćanskog stanovništva. Učešće hrišćana u sistemu službi turske države bilo je karakteristično za cijelo vrijeme osmanske vladavine, ali je u periodu uspona te države u XVI vijeku bilo najintenzivnije. Tada je i organizacija martolosa doživjela zamah u svome razvitku. Dokumenti iz ovog vremena pokazuju da su i razlike u službi i ekonomskim osnovama pojedinih grupa unutar martoloske organizacije postale izrazitije nego u XV vijeku, pa nam ti momenti nameću da posebno raspravljamo o martolosima u turskoj vojsci, a posebno o martolosima koji su obavljali policijsku službu i druge službe.

1. MARTOLOSI U VOJNOJ SLUŽBI POGRANIČNIH OBLASTI OSMANSKE DRŽAVE U EVROPI

Pojačano angažovanje stanovništva jugoslovenskih zemalja u turskoj vojnoj službi. Jačanje vojnog reda martolosa. Pomjeranje turske granice i teritorijalno širenje martoloske organizacije. Tabela broja martolosa stacioniranih u nekim gradovima srednjeg Podunavlja. Teritorijalno porijeklo pripadnika martoloskih jedinica smještenih u raznim gradovima Ugarske. Vidovi službe martolosa vojnika. Vojno ustrojstvo i nazivi martoloskih jedinica. Nazivi starješinskog kadra. Oprema martolosa u vojnoj službi. Trajanje aktivne službe martolosa vojnika. Materijalne osnove te službe. Nasljeđivanje martoloske vojne službe. Aktivnost martolosa na granici i učešće u turskim ratnim pohodima. Tretiranje zarobljenih martolosa. Međudržavni sporovi izazvani djelatnošću martolosa.

Pojačano angažovanje stanovništva jugoslovenskih zemalja u turskoj vojnoj službi

Položaj naših naroda u osmanskoj državi do početka XVI vijeka, naročito njihov geografski smještaj, predstavljao je presudan faktor u određivanju mjesta i uloge koju će oni odigrati u daljem razvitku te države. Glavnu potporu osmanska vlast je i u XVI vijeku nalazila u feudalnim i polufeudalnim elementima, vlaško-stočarskom elementu i drugim kategorijama povlaštenog stanovništva, a naročito u onom dijelu našeg naroda koji je bio zahvaćen procesom islamizacije. Hrišćani spahije, kao i spahije muslimani, bili su obavezni da učestvuju u turskim vojnim poduhvatima. U kanun-nami Zvorničkog sandžaka iz

1548. godine rečeno je za knezove da je »za njih zakon da oni koji uživaju timar veći od 1 000 akči idu lično na konju u vojni pohod kad im sandžak-bezi prave vojni pohod prema Budimu, a da za one koji imaju manje od 1 000 akči idu na konju vrijedni zamjenici«, što je »ubilježeno po staroj odluci«. ⁴ Poseban značaj u širenju sjverozapadnih granica turske države u toku XVI vijeka imalo je učešće vlaho-stočara, koji se tu sa svojom organizacijom ne javljaju samo kao vojska već i kao narod, kao masa, kao kolonizacioni elemenat, koji će zaposjesti po dubini i širini cijelo tursko granično područje u našim zemljama i dobrim dijelom u Mađarskoj i Rumuniji. ⁵ Vidno mjesto u turskoj vojnoj organizaciji ovog vremena zauzimali su i pripadnici drugih kategorija privilegisano domaćeg stanovništva, koji se u toj organizaciji javljaju u svojstvu boračkog kadra ili zanatlija. ⁶ Do početka XVI vijeka proces islamizacije je snažno zahvatio stanovništvo nekih jugoslovenskih zemalja, naročito u Bosni. Kako su muslimani, po zakonima u Osmanskoj Imperiji, bili vojni obveznici bez obzira na njihovu etničku pripadnost, to islamizirano stanovništvo je odigralo prvorazrednu ulogu u daljem širenju osmanske države, zavođenju, učvršćivanju i održavanju sistema njene vlasti u novozauzetim zemljama.

Najznačajniju ulogu u turskoj vojnoj službi odigralo je jugoslovensko stanovništvo, naročito srpsko, u vrijeme širenja osmanske države na ugarski državni prostor. O tome je u istorijskoj literaturi ponešto već napisano. Da spomenemo samo mišljenje Hadrovića, koji je u knjizi »Srpski narod i njegova crkva za vrijeme turske vladavine« napisao sljedeće: »Prodor Srba zajedno s turskim osvajačima duboko u Mađarsku i činjenica da sačinjavaju većinu posada u tvrđavama omogućuju nam da mislimo da je turska vojska puna srpskih elemenata koji nisu primili islam i živjeli su vjerom svojih otaca«. ⁷ Ovo mišljenje je djelimično tačno. U vrijeme osvajanja Ugarske srpski narod se stvarno naselio u zemlje koje su pripadale toj državi u tolikom broju da su nekadašnje njene južne oblasti u etničkom pogledu dobile izrazito srpski karakter. Pojedine veće i manje grupe ovog naroda infiltrirale su se u dubinu Ugarske, stvarajući tako naše etničke oaze i u moru mađarskog elementa. Takvu jednu oazu predstavljali su vlasii oblasti Kopań, koji su popisani u defteru istoimenog Sandžaka iz 1581. godine. ⁸ Prema defteru Sandžaka Segedin, iz 1591. godine, većinu stanovništva u okolini Baje sačinjavali su Srbi. ⁹ Hadrovićeva konstatacija da Srbi (pod kojima on podrazumijeva samo Srbe hrišćane) sačinjavaju većinu posada u tvrđavama nije tačna. Ona stoji u svega nekoliko sluča-

⁴ N. Filipović, Kanun-nama zborničkog sandžaka iz 1548. godine, Monumenta turcica, Kanuni i kanun-name I/1, Sarajevo, 1957, 118.

⁵ M. Vasić, Etničke promjene u Bosanskoj krajini u XVI vijeku, Godišnjak ID BiH XIII, 1962, 233—249.

⁶ U svakom većem garnizonu postojali su potrebni vojni zanati. Prema podacima deftera, u garnizonima budimskog pašaluka zanatlije su gotovo redovno Srbi.

⁷ L. Hadrovics, Le peuple serbe et son église sous la domination turque, Paris, 1947, 45.

⁸ U defter je unesen poseban zakon za vlahu u oblasti Kopań; MXT 591, list 47. Ovaj i drugi defteri s oznakom MXT čuvaju se u Handschriftsammlung Österreichischer Nationalbibliothek Wien.

⁹ MXT — 534, list (dalje: 1.) 22—24.

jeva. Ona bi mogla biti prihvaćena bez rezerve kad bi Hadrović pod Srbima podrazumijevao i muslimane iz zemalja naseljenih srpskim stanovništvom koji su živjeli i služili u Ugarskoj. Srba hrišćana je inače bilo dosta u mađarskim gradovima, gdje se oni javljaju kao vojnici, zanatlije i trgovci. Oni su sačinjavali dobar dio turskih posadnih trupa u Ugarskoj, ali su muslimani činili većinu. Stalne muslimanske jedinice turske vojske u jugoslovenskim zemljama i Ugarskoj sačinjavali su uglavnom jugoslovenski muslimani. U registrima ovih jedinica, koje su bile stacionirane u raznim mjestima Ugarske, gotovo redovno se uz lična imena njihovih pripadnika susreću nazivi kao: *Abdullah, Semendre, Bosna, Hersek, Izvornik* (Zvornik), *Tuzla, Belgrad, Foča, Srem* itd., koji sami po sebi govore o teritorijalnom i etničkom porijeklu lica na koja se odnose. Vojne snage Osmanske Imperije koje su bile sastavljene od turskog etničkog elementa iz Male Azije više su bile upućene na borbu s Persijancima, Arapima, narodima Kavkaza i drugih susjednih zemalja u Aziji i Africi. U ovoj epohi su one bile angažovane u Evropi u većoj mjeri jedino za vrijeme vojnih pohoda većih razmjera.

Za potrebe fortifikacijskih radova Turci su s vremena na vrijeme mobilisali određen broj ljudi iz redova potčinjenog stanovništva. Do ruku nam je došao jedan defter *džerahora*, pisan 1551. godine. Iz njega se vidi da je ljudstvo za taj posao bilo unaprijed određeno i da je na poziv vlasti bilo dužno da se sabere i svrsta u radne odrede, čija je unutrašnja organizacija imala vojnički karakter. Pojedini sandžaci bili su obavezni da daju sljedeći broj ljudi: Zvornički — 120, Smederevski — 185, Srijemski — 158, Kruševački (Aladža Hisar) — 109 ljudi, Požeški — 202 čovjeka.¹⁰ Te odrede sačinjavali su hrišćani i samo poneki musliman. Na čelu nekih jedinica džerahora stajali su primicuri. Prema istom defteru, sandžaci Šimontornja, Kopań, Mohač i Đur bili su obavezni da dadu 367 ljudi za džerahor. U slučaju posljednja četiri sandžaka radi se o Mađarima.¹¹

Nabrajanje svih vidova učešća jednog dijela stanovništva jugoslovenskih zemalja, naročito privilegisanih hrišćanskih slojeva i grupa, u turskoj vojnoj službi i službama vezanim za vojsku daleko bi nas odvelo. Ovim kratkim osvrtom htjeli smo samo da pokažemo da intenzivan razvitak vojne organizacije martolosa u periodu uspona Osmanske Imperije, o čemu će dalje biti govora, ne predstavlja ništa izuzetno, već da je u punom skladu s pojačanim angažovanjem raznih privilegisanih slojeva i grupa hrišćanskog stanovništva u vojnim i drugim službama osmanske države.

Jačanje vojnog reda martolosa

Porast potreba osmanske države za vojnom snagom u XVI vijeku pozitivno se odrazio na razvitak vojnog reda martolosa. Ovaj red je u prvoj polovini toga vijeka doživio nagli uspon, sredinom vijeka — kulminaciju u razvitku, a zatim, poslije kraćeg perioda stagnacije, počeo je polako da opada. Krajem XVI i u prvim godinama XVII vijeka

¹⁰ MXT — 593, l. 22'—31.

¹¹ MXT — 593, l. 32—36.

preživljavala je vojna organizacija martolosa u turskim pograničnim oblastima ozbiljnu krizu. Poslije završetka višegodišnjeg austro-turskog rata (1606) dobila je ona nov razvojni impuls, čije je djestvo, bilo kratkotrajno. Te etape u razvitku vojnog reda martolosa bile su u skladu s prilikama kroz koje je prolazilo osmansko društvo i država, kao i s promjenama koje su se javljale u odnosima između potčinjenih naroda, u prvom redu srpskog naroda, s jedne strane, i osmanske feudalne vlasti, s druge strane. One su bile u skladu i s opštim kretanjem prilika na granicama između Osmanske Imperije i njenih susjeda u Evropi.

Stalno snaženje vojne organizacije martolosa do u drugu polovinu XVI vijeka zasnivalo se na proširivanju i jačanju njihove stare društvene osnove, ali i na pojačanom prilivu ljudstva iz neprijateljskog susjedstva. Proširivanje i jačanje postojeće martoloske osnove ostvarivano je uključivanjem u nju jednog dijela pripadnika drugih povlaštenih slojeva i grupa hrišćanskog stanovništva, kao i proširivanjem sistema povlastica i plata koje su martolosi uživali. Pojačan priliv ljudi sa susjednog neprijateljskog teritorija u martolosku službu i druge turske službe zasnivao se na pojačanoj agitaciji koju je osmanska vlast raznim sredstvima i na razne način tamo uspješno sprovodila u vrijeme uspona osmanske države. Privlačna snaga te agitacije je ležala u rodbinskim, etničkim i kulturnim vezama stanovništva iz turskog susjedstva sa stanovništvom koje je živjelo u turskim pograničnim oblastima, ekonomskim i društvenim povlasticama koje je osmanska vlast nudila pribjezima, bezbjednijem životu na njenom teritoriju i opštoj nesigurnosti i besperspektivnosti života ljudi u blizini turskih granica. Osmanska vlast je postigla izvjesne uspjehe u privlačenju ljudi s neprijateljskog teritorija još u XV vijeku. Ovo se vidi i iz činjenice da su vlasti u turskom susjedstvu poduzimale stroge mjere protiv svih onih svojih podanika koji su na bilo koji način dolazili u dodir s Turcima ili martolosima. S tim u vezi unesena je u Poljički statut još 1440. godine jedna posebna odredba po kojoj je svaki podanik poljičke opštine, u slučaju »da s turci vojuje ili s *martolozima*«, bio odgovoran svojom glavom i svojim imanjem.¹² Ranije citirani dokumenti o suđenju martolosima u Dubrovniku i Kotoru pokazuju da su vlasti i u ovim mjestima poduzimale sve da onemoguće kontakt svojih građana s martolosima.¹³ O bježanju mletačkih podanika Turcima i uključivanju pribjega u martolosku vojnu službu govori se i u jednom izvještaju koji je pisan u Baru 1500. godine. U ovom izvještaju stoji da je neki Stjepan Rusko prebjegao Turcima, koji su ga odmah postavili za starješinu martolosa, ali je već poslije dvadesetak dana, prilikom jednog upada martolosa u

¹² Ta odredba glasi: »I prijaše Poljičani svi jedino i zapovidaše svim plemenitim vlastelem i didićem i kmetićem i vlašićem, ki koli bi s Turci pošli na vojsku ili s martolozima, da didić ima se uhititi i vlasteličić i obisiti, a gibuće sve u općinu, a bližnjemu plemenščina; a kmetić i vlašić ki bi se naša da s Turci vojuje ili s martolozima, da se ima uhititi i obisiti, a imanja njegova polovina općini a polovina gospodinu njegovu. Toj se razumi, tko prede, glavom da je dužan, a ima čeljadi da ni dužna glavom«. Glasnik ZM XX, 1908, 220.

¹³ DAD, Cons. rag. 20, 138', 139, 141', 142', 168', 176, 224'; Anali Hist. instituta u Dubrovniku I, 133—143.

okolinu Bara, bio uhvaćen i raščerečen.¹⁴ U turskim defterima iz XV i XVI vijeka ima dosta bilježaka koje pokazuju da su lica i grupe lica na koje se te bilješke odnose došli s protivničkog teritorija Turcima i služili im kao martolosi. Bilo je pokušaja da se za tu svrhu pridobiju i žumberački uskoci. Turci su to činili pomoću pogodnih hrišćanskih ličnosti u svojoj službi. U proljeće 1543. godine pokušao je neki vlah Vuk Popović da pobuni uskoke i da ih prevede u Tursku.¹⁵ Vlast i Kranjski staleži su poduzeli mjere da onemoguće taj pokušaj, a ako uskoci ipak otidu, da se obezbijede od neželjenih posljedica.¹⁶ Dešavalo se da su i veće vojne jedinice, sastavljene od našeg stanovništva, koje su bile u službi susjednih hrišćanskih zemalja, prelazile u pogodnom momentu Turcima, koji su ih uključivali u svoj martoloski vojni red. Izrazit takav primjer predstavlja slučaj Petra Ovčarevića, ranijeg zapovjednika srpskih šajkaša u Beogradu, koji se u turskoj službi javlja kao kapetan tih šajkaša i zapovjednik martolosa u ovom mjestu.¹⁷ Čak su i mase našeg stanovništva u nekim oblastima sjeverno od Save i Dunava imale blagonaklon stav prema Turcima u vrijeme kad su oni osvajali tamošnje krajeve. Poznato je, na primjer, da je osvajanje dijela Banata od strane Mehmed-paše Sokolovića izvedeno bez otpora tamošnjeg srpskog življa.¹⁸ U takvim prilikama Turcima nije bilo teško naći ljude koji bi stupili u njihovu vojnu službu kao martolosi, muslimani i pripadnici nekih drugih rodova. Kasnije, u periodu krize osmanske države, stvari će se u tom pogledu izmijeniti. Turska agitacija kao sredstvo u borbi za ljude izgubiće tada raniji značaj.

Podaci o martolosima iz prve polovine XVI vijeka pokazuju da je u ovom vremenu nastavljen raniji razvitak tog vojnog reda i da je njegovo jačanje sad postalo izrazitije i evidentnije. Po Konstantinu Mihailoviću, krajem XV vijeka bilo je u turskoj krajiškoj službi svega nekoliko stotina martolosa i vojnika uzetih zajedno.¹⁹ Podaci dokumentirani s početka XVI vijeka pokazuju da je broj martolosa rastao iz godine u godinu. Samo u gradu Smederevu je 1515. godine bio stacioniran odred martolosa sastavljen od 433 čovjeka.²⁰ U Golupcu je, u odnosu prema ranijem stanju, njihova posada tada bila podvostručena.²¹ U sjevernoj Srbiji javljaju se martolosi u ovo vrijeme još i u gradovima: Sokolu, Hramu, Kuliču (Kujludž), Gradištu i Kladovu (tur. Feth Islam).²² Godine 1521. zauzeli su Turci Beograd i u njega smjestili jaku posadu, sastavljenu od raznih rodova vojske. U toj posadi je bio i odred od oko 400 martolosa, koji su najvećim dijelom sačinjavali srpski

¹⁴ Ivan Kukuljević Sakcinski, *Rapporti della Republica Veneta coi Slavi Meridionali. Brani tratti dei diarj manoscritti di Marino Sanudo 1496—1533*; Arkiv za povjestnicu jugoslovensku, knj. V, Zagreb, 1859, 159.

¹⁵ R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*, Zagreb, 1890, 72.

¹⁶ R. Lopašić, *Prilozi za poviest Hrvatsku XVI i XVII vjeka iz Štajerskoga zemaljskoga arhiva u Gradcu*; *Starine JAZU*, XVII, Zagreb, 1885, 183.

¹⁷ A. Ivić, *Istorija Srba u Vojvodini*, Novi Sad, 1929, 55, 56, 61.

¹⁸ Isto, 412.

¹⁹ *Spomenik SAN*, CVII, 67, 145.

²⁰ TD za Sandžak Smederevo, No-1 007, fk. 15, 16, 17, 18, 19, 20. (Fotokopije ovog deftera se čuvaju u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu. Original je u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu.)

²¹ Isto, fk. 159.

²² Isto, fk. 35, 161, 165.

vojnici što su ranije u njemu činili dio ugarske posade pa su zajedno sa svojim starješinom Petrom Ovčarevićem stupili u službu turskog krajiškog namjesnika u Beogradu, Balibega Jahjapašića.²³ Martoloske jedinice su imali i neki turski gradovi na granici prema Hrvatskoj i Dalmaciji, ali nam nedostaju podaci o njihovom tadašnjem brojnom stanju.

Pomjeranje turske granice i teritorijalno širenje martoloske organizacije

Za vrijeme vladavine sultana Sulejmana Turci su izvršili nova osvajanja u Evropi. Jugoslovenske zemlje sjeverno od Save i Dunava i gotovo cijela Ugarska našle su se pod osmanskom vlašću. Prošireni su tada turski posjedi i u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji, Hrvatskoj i sjeverozapadnoj Bosni. U gradove i druga značajnija mjesta novozaузетih zemalja Turci su postavili svoje posade, sastavljene od raznih rodova vojske. Dio tih posada su gotovo redovno sačinjavali martolosi. U Srijemu i Slavoniji susreću se oni od početka turske vladavine u mjestima: Slankamen, Ilok, Nemci, Vukovar, Erdut, Osijek, Gorjan, Brod, Kobaš i dr.²⁴ Snage martolosa u ovim mjestima su bile dosta velike u odnosu prema ostalim turskim posadnim trupama. Do 1541. godine su one bile naročito jake u Osijeku i Brodu. Prema jednom platnom spisku iz te godine, u Osijeku su bila tada dva jaka odreda martolosa, sastavljena od 541 čovjeka. Od tog broja su 42 lica bili muslimani, a svi ostali Srbi, hrišćani. Starješina prvog od ova dva odreda, koji je brojao 372 čovjeka (samo šestorica od njih bili su muslimani), bio je Srbin Todor Andrić. Ostale turske posadne trupe u tom mjestu brojale su, prema istom popisu, 945 ljudi, od kojih 213 janičara, 298 ulufedžija, 364 azapa i konjanika (među njima 16 Srba, hrišćana) i 70 tobdžija (26 od njih su bili Srbi, hrišćani).²⁵ Nekoliko godina ranije, od 1500 turskih vojnika smještenih u Brodu jednu trećinu su sačinjavali martolosi.²⁶ Ilok na Dunavu je bio isto tako jedan od onih gradova koji su imali najbrojnije martoloske posade. Godine 1529. zabilježena je u tom gradu koncentracija od 400 Srba martolosa u turskoj šajkaškoj službi.²⁷

U vezi s pojavom martolosa u gradovima Srijema i Slavonije ne zapaža se znatnije smanjivanje martoloskih posada u tvrđavama na

²³ »Petro Wcharovit Rasciano Capitan di dui cento Martilosi apresso Balibecco...«; A. Theiner, Monumenta historica Hungariae II, Roma, 1860, 750. U defteru Smederevskog sandžaka, No-187, iz 1536. godine, fk. 3. i dalje, upisano je oko 400 martolosa u tvrđavi Smederevo.

²⁴ Podaci o broju martolosa u ovim mjestima navedeni su u sljedećem tabelarnom pregledu.

²⁵ MXT — 567, 1. 69—109.

²⁶ A. Ivić, Istorija Srba u Vojvodini, 129.

²⁷ U ovom izvještaju je za martolose upotrijebljen izraz *amarturi*. Za one koji su služili u Iloku rečeno je tu ovo: »Anchora sono *amarturi* 400, tutti Serviani, li quali servono per remo, excepto pocchi chi tengono, et hano di salario a 4 aspri, et decurioni a 4½, et quatro centurioni ad aspri 7«. Prema istom izvještaju, u Iloku je bilo još: 500 bešlija, 1 000 azapa, 80 tobdžija i 500 janičara. U posadama drugih gradova naveden je sljedeći broj martolosa: u Vođinu (Vogin) — 50, u Varadinu — 200, u Irigu (Jirich) — 200, u Titelu — 200, u Beogradu — 400, u Smederevu — 400, u Kuliču (Culizo) — 40 i u Hramu (Chramo) — 100. E. Laszowski, Habsburški spomenici Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, knj. I, Zagreb, 1914, 150—152.

Dunavu i Savi. Tamo su prebačeni samo manji dijelovi ranijih posada iz Beograda i Smedereva, dok su posade u gradovima na Dunavu prema Vlaškoj i Erdelju (Vidin, Kladovo, Dobra, Golubac), ostale iste ili su pojačane. Poslije zaposjedanja Ugarske stanje se u tom pogledu znatno izmijenilo. Stari pogranični krajevi u sjevernoj Srbiji gubili su raniji vojnički značaj, pa je dio posada iz njih prebačen u gradove novozauzetih oblasti. Martoloske posade u Beogradu i Smederevu su jako smanjene tek oko 1541. godine. Većina martolosa iz ovih dvaju gradova smještena je prvo u Osijek, a odatle u razna mjesta Ugarske.²⁸

Uspostavljanje i učvršćivanje osmanske vlasti u Ugarskoj bilo je popraćeno daljim širenjem i jačanjem martoloske vojne organizacije. Zajedno sa drugim posadnim trupama smješteni su džemati martolosa u većinu gradova novoosnovanog budimskog pašaluka. Najviše ih je bilo u Ostrogonu, čiju su posadu 1543. godine, pored drugih rodova vojske, sačinjavala četiri džemata martolosa sa 1 242 čovjeka.²⁹ Jake snage martolosa javljaju se u to vrijeme u Pešti, Pečuju, Kaloči, Nogradu, Čekerdenju, Stolnom Beogradu, Vacu, Višegradu, Solnoku i brojnim drugim mjestima.³⁰ Godine 1552. Turci su završili osvajanje Banata, pa su u Temišvar i druge značajnije gradove te oblasti postavili svoje trupe, među kojima i martolose.³¹ Isto tako je širenje turske vlasti u Dalmaciji, Hrvatskoj i sjeverozapadnoj Bosni bilo popraćeno širenjem i jačanjem martolosa i u tim krajevima.³² Do početka druge polovine XVI vijeka vojna organizacija martolosa se rasprostrla cijelim novozauzetim prostorom, koji se protezao od Erdelja na istoku do Komorana, Blatnog jezera i suženog pojasa hrvatskih zemalja na zapadu; na sjeveru je taj prostor dosežao gotovo do Slovačke.

Tabelarni pregled broja martolosa stacioniranih u nekim gradovima srednjeg Podunavlja.

Rasprostranjenost martoloskog vojnog reda, njegovo jačanje i opadanje ilustrovaćemo konkretnim podacima o kretanju broja martolosa u nekim gradovima srednjeg Podunavlja. Ti podaci su uzeti iz turskih deftera, koji potiču iz raznih godina od druge polovine XV do prvih decenija XVII vijeka, i izloženi su u sljedećem tabelarnom pregledu:³³

²⁸ U registru vojnih posada iz 1541. godine, MXT — 567, l. 69—109, popisane su u Osijeku kompletne jedinice koje su nešto ranije bile stacionirane u Beogradu i Smederevu.

²⁹ MXT — 566, l. 123—141.

³⁰ Podatke o broju martolosa u ovim mjestima vidi u sljedećem tabelarnom pregledu.

³¹ O osvajanju Banata i Temišvara vidi: A. Ivić, Istorija Srba u Vojvodini, 156—167. Podaci o martolosima u Temišvaru i okolnim značajnijim mjestima susreću se u gotovo svim vojnim registrima koji se odnose na Banat.

³² Iz ovog vremena nam nedostaje popis turskih vojnih posada u gradovima na granici prema Dalmaciji i Hrvatskoj. Zaključak o jačanju martolosa u tim krajevima izgrađen je na osnovi brojnih podataka o njihovoj pojačanoj aktivnosti na tom dijelu granice.

³³ Ovim tabelarnim pregledom nisu obuhvaćena sva mjesta u kojima su dio posade sačinjavali martolosi. Izvjestan broj imena mjesta nečitko je napisan, pa je ostao nedešifrovan.

Mjesto	Godina	Broj martolosa			Dnevna plata u akćama
		hrišćana	muslimana	svega	
Vidin	vrijeme Mehmeda II	?	?	206	?
Vidin	1586.	43	5	48	?
Kladovo	1586.	48	9	57	?
Dobra	1541.	40	8	48	3
Dobra	1541—43.	25	4	29	3
Golubac	1467.	43	—	43	2
Golubac	1476—77.	42	—	42	2
Golubac	1516.	78	1	79	2
Golubac	1525.	?	?	80	2
Golubac	1536—41.	74	7	81	2
Golubac	1541—43.	56	—	56	2
Gradište	1516.	21	19	40	3
Gradište	1525—26.	?	?	50	3
Gradište	1541.	33	7	40	3
Gradište	1541—43.	25	—	25	3
Hram	1516.	7	3	10	2
Hram	1525.	?	?	11	2
Hram	1541.	9	1	10	2
Kulič (Kujludž)	1516.	23	—	23	2
Kulič	1541.	18	—	18	2
Kulič	1541—43.	18	—	18	2
Resava	1467.	?	?	5	?
Resava	1541.	25	25	50	3
Grocka (Hisarlik)	1559—60.	24	—	24	3
Grocka (Hisarlik)	1572.	22	1	23	3
Soko	1516.	5	5	10	3
Soko	1525—26.	?	?	10	3
Smederevo	1516.	422	11	433	3
Smederevo	1521—25.	361	6	367	3
Smederevo	1526.	?	?	392	3
Smederevo	1536.	?	?	352	3
Smederevo	1536—41.	349	3	352	3
Smederevo	1541.	295	4	299	3
Smederevo	1541—43.	246	3	249	3
Smederevo	1559—60.	?	?	57	3
Smederevo	1572.	49	5	54	3
Beograd	1536.	?	?	396	3
Beograd	1536—41.	381	3	384	3
Beograd	1541.	341	4	345	3
Beograd	1541—43.	145	5	150	3
Beograd	1559—60.	?	?	92	3
Beograd	1572.	84	9	93	3
Ilok	1529.	?	?	400	?
Ilok	1541.	76	—	76	3
Ilok	1541—43.	56	—	56	3
Titel	1541.	67	1	68	3
Titel	1541—43.	67	1	68	3
Slankamen	1578.	10	—	10	?
Slankamen iza	1578.	12	—	12	?
Nemci	1541.	83	15	98	4
Nemci	1541—43.	44	6	50	4
Vukovar	1541.	42	7	49	4
Borovo	1541.	35	13	48	3
Borovo	1541—43.	22	2	24	3
Erdut	1541.	92	2	94	?

Mjesto	Godina	Broj martolosa			Dnevna pla- ta u akćama
		hrišćana	muslimana	svega	
Erdut	1545—48.	32	—	32	?
Osijek	1541.	499	42	541	4
Osijek	1545—48.	17	—	17	?
Barča	1568—70.	96	6	102	4
Barča	1619.	9	22	31	4
Subotica	1588—89.	26	5	31	4
Seksard	1573.	77	35	112	5
Garašgal	1552—54.	29	1	30	4
Garašgal	1557.	28	1	29	4
Diveń	1583.	40	17	57	4
Diveń	1588—89.	20	5	25	4
Šalgo	1569.	19	1	20	4
Šalgo	1573.	11	10	21	4
Šalgo	1588—89.	14	7	21	4
Parkan Baćan	1608—10.	14	2	16	6
Parkan Baćan	1612.	25	4	29	?
Parkan Baćan	1629.	16	9	25	5
Parkan Baćan	1631.	16	9	25	?
Pakša	1568—70.	23	8	31	4
Pakša	1588—89.	17	13	30	4
Palanka	1568—70.	28	13	41	4
Pečuj	1552—54.	98	14	112	4
Pečuj	1557.	102	5	107	?
Endrek	1545.	40	1	41	4
Endrek	1552—54.	18	7	25	4
Endrek	1557.	14	8	22	4
Endrek	1588—89.	4	17	21	4
Baboča	1568—70.	73	20	93	5
Baboča	1619.	8	35	43	?
Batasek	1552—54.	55	5	60	5
Batasek	1556—57.	28	2	30	4 i 5
Batasek	1557.	31	1	32	4 i 5
Batasek	1568—70.	15	9	24	5
Čanad	1549.	59	8	67	5
Dombo	1552—54.	26	1	27	4 i 5
Dombo	1568—70.	15	8	23	4 i 5
Debrekez	1545.	69	1	70	4
Debrekez	1565.	?	?	60	?
Debrecin	1557.	83	4	87	5
Debrecin	1573.	57	19	76	4
Debrecin	1588.	48	19	67	4
Hatvan	1549.	43	3	46	5
Hatvan	1557.	23	2	25	?
Hatvan	1588—89.	40	6	46	?
Lak	1568—70.	27	4	31	4
Kaloča	1543.	67	1	68	5
Kaloča	1545.	58	3	61	5
Kaloča	1552—54.	50	3	53	5
Kaloča	1556—57.	59	3	62	5
Kaloča	1557.	58	3	61	5
Kaloča	1568.	35	3	38	4
Kaloča	1568—70.	37	3	40	4
Kaniža	1619.	28	35	63	7
Kapošvar	1557.	39	1	40	4
Kapošvar	1568—70.	53	8	61	4
Kapošvar	1619.	42	6	48	5
Kopań	1557.	15	2	17	4
Mohač	1568—70.	28	7	35	4
Nograd	1544.	130	1	131	5

Mjesto	Godina	Broj martolosa			Dnevna pla- ta u akćama
		hrišćana	muslimana	svega	
Nograd	1549.	112	9	121	5
Nograd	1561.	37	2	39	5
Ostrogon	1543.	1 215	27	1 242	5
Ostrogon	1544.	890	44	934	5
Ostrogon	1549.	396	28	424	5
Ostrogon	1557.	331	14	345	4
Ostrogon	1565.	?	?	291	?
Ostrogon	1568—70.	259	21	280	4
Ostrogon	1571.	208	47	255	4
Ostrogon	1573.	?	?	281	?
Ostrogon	1588.	126	53	179	4
Ostrogon	1612.	88	3	91	8
Ostrogon	1626.	30	1	31	5
Ostrogon	1631.	32	50	82	8
Parkan Val	1552—54.	26	7	33	5
Parkan Val	1568—70.	30	5	35	4
Parkan Fedvar	1588—89.	15	8	23	4
Parkan Korkmaz	1549.	31	—	31	5
Parkan Korkmaz	1557.	38	2	40	5
Pešta	1543.	331	12	343	5
Pešta	1549.	280	13	293	5
Pešta	1557.	263	13	276	5
Pešta	1565.	?	?	222	?
Pešta	1568—70.	242	16	258	5
Pešta	1573.	?	?	274	?
Pešta	1588—89.	183	20	203	?
Pešta	1612.	28	—	28	7
Pešta	1628.	149	18	167	7
Pešta	1631.	129	21	150	?
Predziđe	1568—70.	90	4	94	5
Predziđe	1573.	?	?	85	?
Predziđe	1619.	49	46	95	9
Parkan Čekerden	1571.	53	26	79	4
Parkan Čekerden	1573.	33	13	46	5
Sečen	1556—57.	21	1	22	4
Sečen	1557.	20	2	22	?
Sečen	1573.	17	2	19	4
Segedin	1545.	94	6	100	5
Segedin	1552—54.	91	5	96	?
Segedin	1556—57.	89	5	94	5
Segedin	1557.	92	4	96	5
Segedin	1568.	72	3	75	?
Segedin	1568—70.	73	3	76	4
Segedin	1626.	61	4	65	?
Sigetvar	1568—70.	66	35	101	5
Sigetvar	1573.	?	?	50	?
Stolni Beograd	1543.	490	14	504	5
Stolni Beograd	1557.	148	10	158	5
Stolni Beograd	1568.	137	13	150	4
Stolni Beograd	1568—70.	130	15	145	4
Stolni Beograd	1608.	35	—	35	6
Stolni Beograd	1612.	23	21	44	5
Stolni Beograd	1626.	16	3	19	?
Stolni Beograd	1629.	20	15	35	6
Stolni Beograd	1631.	20	15	35	6
Solnok	1552—54.	149	2	151	5
Solnok	1556—57.	56	1	57	5
Solnok	1557.	92	4	96	5
Solnok	1561.	46	1	47	4

Mjesto	Godina	Broj martolosa			Dnevna plata u akčama
		hrišćana	muslimana	svega	
Solnok	1568—70.	45	1	46	4
Solnok	1573.	42	?	42	?
Solnok	1591.	71	5	76	?
Šimkloš (Šikloš)	1556—57.	44	1	45	5
Šimkloš (Šikloš)	1557.	45	1	46	5
Šimkloš (Šikloš)	1561.	50	1	51	?
Šimkloš (Šikloš)	1568—70.	42	1	43	5
Šimkloš (Šikloš)	1569.	34	6	40	4
Šimkloš (Šikloš)	1573.	?	?	41	?
Šimkloš (Šikloš)	1588—89.	34	7	41	4
Šimontornja	1557.	18	8	26	5
Šimontornja	1588—89.	11	13	24	4
Tomašin	1552—54.	19	2	21	4
Tomašin	1557.	16	4	20	4
Tomašin	1588—89.	10	11	21	4
Vac	1544.	106	5	111	5
Vac	1549.	38	1	39	5
Vac	1557.	24	2	26	5
Vac	1565.	?	?	26	?
Vac	1573.	20	6	26	4
Vac	1588—89.	11	15	26	4
Tata	1557.	20	—	20	5
Baja	1556—57.	48	4	52	4
Baja	1557.	48	4	52	4
Baja	1568.	39	2	41	4
Baja	1568—70.	36	6	42	4
Seksar	1543.	49	1	50	4
Višegrad	1544.	100	3	103	5
Višegrad	1546.	70	8	78	5
Zanbok	1549.	58	5	63	4
Zanbok	1557.	32	7	39	4
Zanbok	1565.	?	?	93	?
Pakš	1619.	61	22	83	7
Sekečuj	1552—54.	39	1	40	4
Temišvar	1631.	60	3	63	4

Teritorijalno porijeklo pripadnika martoloskih jedinica smještenih u raznim gradovima Ugarske

Martoloske jedinice u pojedinim gradovima su bile sastavljene od ljudi iz raznih krajeva. U Srbiji i Bosni i Hercegovini je te jedinice cijelo vrijeme sačinjavalo uglavnom domaće ljudstvo. U oblastima sjeverno od Save i Dunava, izuzimajući Srijem, malo je martolosa bilo iz domaće sredine. Većinu su i tamo, naročito dublje u Ugarskoj gdje su živjele kompaktne mađarske mase, sačinjavali martolosi iz krajeva južno od ovih rijeka. Iz podataka o teritorijalnom porijeklu martolosa koji su služili u Ugarskoj vidi se da su čak i pripadnici pojedinih manjih martoloskih jedinica poticali iz raznih mjesta i raznih krajeva.

Zanimljive podatke u tom smislu sadrže neki platni registri vojnih posada smještenih u raznim mjestima Ugarske. Prema jednom od njih, dio posade peštanske tvrđave sačinjavali su 1557. godine martolosi iz Srijemskog, Smederevskog, Zvorničkog, Bosanskog, Hercegovačkog, Kliškog, Vidinskog, Temišvarskog i nekih drugih sandžaka. Uz ime jednog martolosa u Pešti stoji da je »iz sela Preka, od iločkog kadiluka u Srijemskom sandžaku« i da ima dvojicu braće.³⁴ Za drugog martolosa hrišćanina stoji da je »iz sela Sidelova, od kadiluka Resave u Sandžaku Smederevo« i da kod kuće ima oženjenog brata muslimana, po imenu Mustafu.³⁵ U jednoj desetini su bili martolosi iz Osijeka, Golupca³⁶ i Berkasova u Srijemu.³⁷ Jedan peštanski martolos je bio iz Jovanove mahale u Beogradu.³⁸ Zatim se u istom mjestu redaju martolosi iz Bosne, Požege, Jeni Hisara kod Vidina,³⁹ Gradišta,⁴⁰ Temišvara itd. Uz ime jednog martolosa tvrđave Zambok (Žambek) stoji da je iz Jagodine,⁴¹ a uz ime drugoga da je od Foče, u Sandžaku Hercegovina.⁴² U tom mjestu je bio i veći broj Srba martolosa iz Srijema.⁴³ Martolosi tvrđave Korkmaz bili su iz Braničeva, Iloka, Karlovaca, Kaknja, Lašve, Prozora, Tuzle i nekih drugih mjesta.⁴⁴ U Sečenu je bilo martolosa iz Vidina, Smedereva i Srijema,⁴⁵ a u Ostrogonu — iz Varadina, Beograda, Kovina, Smedereva, Iloka i iz raznih mjesta u Bosni.⁴⁶ U Endreku (Endred) su bili martolosi iz Zvornika i Smedereva, a u Šimontornji iz Hercegovine, Bosne i Srijema.⁴⁷ Iz raznih mjesta i raznih sandžaka su poticali i martolosi u Debrecinu, Vacu, Hatvanu, Solnoku, Šiklošu i u brojnim drugim mjestima Ugarske.⁴⁸

Kao vojnici, martolosi su, ukoliko su bili oženjeni, za vrijeme službe najčešće bili odvojeni od kuće i porodice. Ima, međutim, podataka koji pokazuju da su mnogi od njih živjeli sa svojim užim porodicama, premještajući se zajedno s njima po potrebi službe iz jednog mjesta u drugo. Cijele mahale martolosa, sa ženama i djecom, susreću

³⁴ »Srem sancağında Ilok kazasından Preka nam kariyedendir Ognyan ve Luka karındaşlar varmış«; Defter-i yoklama-i mevacib-i neferât-i kilâ-i vilayet-i Budin, MXT — 614, l. 45.

³⁵ »Semendre sancağında Resava kazasından Sicelova nam kariyeden olup evlû Mustafa nam müsliman ... karındaşı varmış«; MXT — 614, l. 46.

³⁶ »Semendre sancağında nefsi Güğercinlik varoşından evlû Dimitri nam karındaşı varmış«; MXT — 614, l. 46.

³⁷ »Srem sancağında Ilok kazasında Berkasovo nam varoşından olup Jivko karındaşı varmış«; MXT — 614, l. 46.

³⁸ »Semendre sancağında Belgrad varoşında Yovan mahalleden olup Yovan nam evlû karındaşı varmış«; MXT — 614, l. 46—50.

³⁹ »Vidin sancağında Yeni Hisar nam varoşından olup ...«; MXT — 614, l. 46—50.

⁴⁰ »Semendre sancağında Gradište nam varoşından Güğercinlik kazasında olup Jivko nam oğlu varmış«; MXT — 614, l. 46—50.

⁴¹ »Semendre sancağında Jagodina nam kasabadan olup Nikola nam karındaşı varmış«; MXT — 614, l. 50.

⁴² »Hersek sancağında Foča kazaşında Jepniç (Žepnica) nam kariyeden olup ...«; MXT — 614, l. 51, 51'.

⁴³ A. Ivić, *Istorija Srba u Vojvodini*, 426.

⁴⁴ MXT — 614, l. 61, 61'; A. Ivić, cit. d., 426.

⁴⁵ A. Ivić, c. d., 426; MXT — 614.

⁴⁶ MXT — 614, l. 61—93; A. Ivić, c. d., 426.

⁴⁷ A. Ivić, c. d., 427.

⁴⁸ MXT — 614, l.: 99—100, 102, 110, 111, 125, 145, 147, 151, 152, 152—224.

se u Beogradu, Gorjanu, Požegi, Erdutu, Pešti, Šiklošu, Vacu, Đuli, Temišvaru i nekim drugim mjestima.⁴⁹ Takvi martolosi su i kao isluženi vojnici obično ostajali sa svojim porodicama u mjestima službovanja, javljajući se tako i kao kolonizacioni elemenat.

Vidovi službe martolosa vojnika

U literaturi se susreće mišljenje da su martolosi predstavljali samo vid pješadije u turskoj vojsci. Za njih su čak i neki njihovi savremenici upotrebljavali naziv »peditum genus«.⁵⁰ Mali je broj onih pisaca koji govore o martolosima konjanicima,⁵¹ a još manji onih koji ih nalaze u šajkaškoj službi.⁵² U nauci i danas postoje različita mišljenja o ovom pitanju.⁵³

Martolosi u turskoj vojsci služili su stvarno najvećim dijelom kao pješaci. To pokazuju podaci brojnih dokumenata, naročito podaci u platnim spiskovima turskih vojnih posada u raznim gradovima. Ima, međutim, podataka koji govore da su postojale i posebne konjičke jedinice sastavljene od martolosa. Ovakve martolose spominje prvi put Konstantin Mihailović iz Ostrovice, koji kaže da »oni dobijaju platu na konja zlatnik za osam dana«.⁵⁴ Njih spominju i izvještaji s turske granice u vezi s provalama koje su oni vršili u susjedne zemlje. U jednom takvom izvještaju iz 1527. godine govori se o upadu jačeg odreda martolosa konjanika u Istru i Sloveniju.⁵⁵ Tri godine kasnije javljeno je iz Šibenika da »martolosi 60 do 70 konjanika prave štete«.⁵⁶ U tvrđavi Osijek bio je 1541. godine stacioniran odred od 148 martolosa konjanika.⁵⁷ Čini nam se da se u slučaju ovog podatka radi o martolosima koji su obavljali policijsku službu i druge službe u unutrašnjosti i koji su bili obavezni da učestvuju u vojnom pohodu kao ko-

⁴⁹ TD No-485 (za Požegu, iz 1569); TD No-978 (za Sandžak Smederevo), fk. 6; vojnički registri raznih rodova vojske za Sandžak Temišvar; MXT — 616 (iz 1634), l. 3; MXT — 618 (iz 1631), l. 28, 29; MXT — 619 (iz 1633), l. 34; Türkiye Mecmuası VII—VIII, 316; TD No-580, fk. 10.

⁵⁰ D. Popović, O martolosima u turskoj vojsci, Prilozi... VIII, 215.

⁵¹ Spomenik SAN CVII, 67, 145.

⁵² U ovom radu su već citirana neka leksička objašnjenja riječi *martolos* prema kojima se martolosi javljaju kao gusari na Dunavu. Citirana su isto tako ona mjesta u djelima Henigera i Ivića gdje se govori o martolosima u šajkaškoj službi.

⁵³ Ta mišljenja su iznesena u citiranim člancima D. J. Popovića i Anhegera. Taloci je, npr., pisao da »turski martolosi tvore redovno pješaštvo na turskoj granici«; Povjest Jajca, Zagreb, 1916, 161.

⁵⁴ Spomenik SAN CVII, 67.

⁵⁵ Pod 26. avgustom te godine zapisano je: »...heri matina do hore avanti zorno se levorno da Senoseza de cerca 4000 cavalli de martelosi, croatini, turchi et christiani cum gran butino, si de homeni come de animali, et vanno a la volta de Grobenich... hanno brusato tre caxe in Senoseza...«. S. Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja; Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XXIV, Ljubljana, 1943, 46, bilj. 340.

⁵⁶ Starine JAZU XVI, 165.

⁵⁷ U naslovu poimeničnog popisa, koji glasi: »Bölük martolosan-i suvari kalaa-i mezbür«, je rečeno da se radi o martolosima konjanicima; MXT — 567, l. 104—108.

njanici. U XVI i XVII vijeku je bilo takvih martolosa i s takvim obavezama u Zvorničkom,⁵⁸ Smederevskom, a vjerovatno i u drugim sandžacima.

Ima dosta podataka iz kojih se vidi da su martolosi sačinjavali znatan dio posade u turskoj rječnoj floti na Dunavu i nekim njegovim pritokama. Za martolose u Vidinu rečeno je izričito u jednom dokumentu da vrše službu na lađama.⁵⁹ U Beogradu je postojala snažna baza turske rječne flotile s posadom sastavljenom od martolosa. Odmah poslije pada Beograda pod Turke komandovao je tim šajkašima ranije spomenuti Petar Ovčarević.⁶⁰ Takva baza je postojala i u Iloku, za čije je martolose izričito kazano da služe kao šajkaši.⁶¹ U ratnim pohodima bili su obavezni da učestvuju kao šajkaši i martolosi koji su inače obavljali razne službe u Srijemu.⁶² Godine 1529. martolosi šajkaši su učestvovali u pohodu sultana Sulejmana na Beč. Sa vojvodom Kasimom na čelu doprli su oni tada na svojim lađama Dunavom sve do Nussdorfa.⁶³

Podaci nekih dokumenata pokazuju da je martolosa bilo i u turskoj mornarici na Jadranskom moru. Naziv *kapudan*, upotrijebljen za starješinu džemata martolosa u Zadvarju na donjoj Cetini to potvrđuje.⁶⁴ Zabilježene su i akcije martolosa na moru. Prema jednom saopštenju iz 1553. godine, došlo je do sukoba između jedne mletačke fuste i dvije barke na kojima su Turci i martolosi iz Obrovca pošli na uskoke.⁶⁵ U jednom dokumentu iz 1529. godine stoji da su martolosi blokirali Senj s kopna, da postoji mogućnost da zatvore prilaze i s mora, pa je u gradu vladala velika zabrinutost.⁶⁶ Služba martolosa u mornarici je, međutim, beznačajna u odnosu prema službi martolosa šajkaša. Po svojoj brojnosti su martolosi u floti, rječnoj i pomorskoj, daleko zaostajali za martolosima koji su služili u turskoj vojsci kao pješaci.

Vojno ustrojstvo i nazivi martoloskih jedinica

Unutrašnje ustrojstvo vojne organizacije martolosa je počivalo na desetinskom sistemu kao i u drugim rodovima turske vojske. Za nazive martoloskih jedinica upotrebljavana je turska vojna terminologija. Najmanja jedinica se nazivala *oda*, ili *buljuk* (*bölük*), koja je u

⁵⁸ Kanuni i kanun-name I/1, 118.

⁵⁹ »Martolosan-ı kala-i Vidin ba ulufe anda olan miri gemilere hizmet ederler haraçtan ve ispençeden ve cemî' avarizi divaniyeden muaf ve müsellemlerdir...«; TD No-57, fk. 32, 33.

⁶⁰ A. Ivić, Istorija Srba u Vojvodini, 61.

⁶¹ »...li quali servono per remo...«; E. Laszowski, Habsburški spomenici I, 151.

⁶² MXT — 560, l. 90, 93.

⁶³ »Unnd am Wasser hinauf gar für Nussdorff allenthalben daselbst in den Auwen ist Gassum Weiudoda so die Martalosen auf Nassaden Schiffen geführt gelegen... Die sclauonischen aber und die Schiffkrieger auss Seruien sampt den vorgemeldten Martelosiern so dieses Streitens... vnerfahren könnten vom Natur mit diesen Waffen nicht vmbgehen...« N. Höniger, Hoffhaltung etc. II, 34.

⁶⁴ MXT — 627, fk. 248.

⁶⁵ V. Vinaver, Senjski uskoci i Venecija do Kiparskog rata, Istorijски glasnik, 3—4, 1953, 63.

⁶⁶ Habsburški spomenici I, 172—173.

punom sastavu imala 10 vojnika. U ratnim vremenima taj broj se ponekad kretao i do 15 ljudi. U periodu slabljenja osmanske države i nje-
ne vojne moći, pa i martoloske organizacije, susreću se često nepot-
pune ode, ili buljuci. Njihov brojni sastav se kretao tada od 9 pa do
3 vojnika. Naziv *buljuk* je ponekad upotrebljavan i za veći odred voj-
ske. Primjera radi navodimo da je spomenuti konjički odred martolo-
losa u Osijeku od blizu 150 ljudi nazivan *buljukom* (*böliük*).⁶⁷ Više
desetina (oda ili buljuka) sačinjavalo je satniju, označavanu arapskom
riječi *mie*, ili turskom *juz* (*yüz*). Ta jedinica je u punom sastavu imala
100 vojnika. Martoloske satnije su, međutim, gotovo redovno bile ne-
potpune. Broj im je ponekad spadao na svega dvadesetak ljudi.

Za skupinu martolosa u jednom mjestu upotrebljavan je naziv
džemat (*cemaat-î martolosan*, pers. konstrukcija). Broj martolosa u
jednom džematu se kretao od nekoliko ljudi pa do nekoliko stotina.
U tvrđavi Soko bilo je 1516. godine svega deset martolosa, koji su upi-
sani kao jedan džemat.⁶⁸ U Smederevu ih je u isto vrijeme bilo oko
400, pa su isto tako upisani kao jedan džemat. U mjestima gdje se
susreću brojnije snage martolosa bilo je katkad po više njihovih dže-
mata. Tako su u Osijeku 1541. godine postojala dva džemata: prvi
sastavljen od 371 pješaka, i drugi od 148 konjanika. Dvije godine ka-
snije, u Ostrogonu su postojala četiri džemata martolosa. Prvi je bro-
jao 369, drugi — 459, treći — 321 i četvrti — 110 ljudi.

Približna slika unutrašnje organizacije jednog većeg džemata mar-
tolosa, data u vidu poimeničnog popisa starješinskog kadra prvog dže-
mata osiječkih martolosa, onim redom kojim se u defteru imena tog
kadra javljaju na početku popisa pripadnika njihovih jedinica, izgledala
bi ovako:⁶⁹

Ime sermie	Ime buljukbaše	Broj martolosa		Broj svih lica
		hrišćana	muslim.	
Todor Andrić	Todor Andrić	9	—	10
	Petar Predić	9	—	10
	Stepan Radica	9	—	10
	Jovan sin Petra	7	—	8
	Radica sin Radovana	8	1	10
	Petar sin Milorada	9	—	10
	Petar Predić	9	—	10
	Jovan sin Đurašina	9	—	10
Jovan sin Đurašina	Vukdrag Predić	9	—	10
	Đuro Muslo	9	—	10
	Vuk sin Radosava	9	—	10
	Stepan sin Đure	6	—	7
	Nikola sin Radivoja	8	1	10
	Oliver sin Mališana	9	—	10
	Vukašin sin Jovana	9	—	10

⁶⁷ MXT — 567, l. 104.

⁶⁸ TD No-1 007, fk. 35.

⁶⁹ U defteru su navedena imena svih martolosa ovog džemata; MXT
— 567, l. 69. i dalje.

Vuk sin Pavla	Vuk sin Pavla	9	—	10
	Niko sin Petra	9	—	10
	Brane sin Jovana	9	—	10
	Jovan sin Radovana	9	—	10
	Selak sin Petra	9	—	10
Tomaš Kulauz	Tomaš Kulauz	8	—	9
	Ivan sin Vukašina	8	1	10
	? Vuk	7	—	8
	Nikola sin Jovana	8	1	10
	Radivoj sin Milka	9	—	10
Jovan sin Bogdana	Jovan sin Bogdana	9	—	10
	Petar sin Dragiše	9	—	10
	Radica sin Jovana	8	—	9
	Jovan sin Vuka	9	—	10
	Milojko Radovan	9	—	10
Petar Kulauz	Petar Kulauz	8	1	10
	Niko sin Nikole	9	—	10
	Dimitri sin Milana	9	—	10
	Grujo Predić	9	—	10
Vukac sin Radosava	Vukac sin Radosava	9	—	10
	Mile sin Radovana	9	—	10
	Đuro Predić	9	—	10
	Ostoja sin Radojka	8	1	10

Iz navedenog popisa se vidi da je komandant cijelog džemata fungirao i kao neposredni starješina svake prve niže jedinice u džematu. Tako se Todor Andrić, zapovjednik džemata martolosa u Osijeku, javlja istovremeno i kao aga i kao sermie i kao buljukbaša, dok je svaki sermie bio u isti mah i buljukbaša prve desetine u svojoj jedinici.

U vojnom ustrojstvu organizacije martolosa nisu vršene vidnije promjene za cijelo vrijeme njenog postojanja.

Nazivi starješinskog kadra

Kao sastavni dio turskih oružanih snaga u jednom sandžaku martolosi su se nalazili pod vrhovnim zapovjedništvom sandžak-bega datog sandžaka. Kao samostalni vojni red imali su oni svoj neposredni komandni kadar. Na čelu svake jedinice stajao je starješina odgovarajućeg ranga. Zvao se *baša* (tur. *başı*), ili *ser* (pers. *ser*), ili *reis* (arap. *reis*). Svi ti izrazi imaju isto značenje: glava, glavar, starješina.⁷⁰ Jedan od ovih naziva spojen s nazivom jedne jedinice ili grupe martolosa označavao je rang njenog zapovjednika. Tim izrazima potpuno odgovara riječ *capo*, kojom se u italijanskim izvorima često označavao starješina martolosa. Posebni su nazivi martoloskih starješina: *vojvoda*, *aga*, *harambaša*, *čehaja* (*kethüda*), *alemdar* ili *bajraktar* i *kol čauš*. Za vrhunske starješine martolosa koji su obavljali policijsku službu u unutrašnjosti države susreće se još i naziv *bašbug*. Navedena zvanja, izuzev posljednjeg, imao je i starješinski kadar ostalih rodova turske vojske. Rang-lista komandnog kadra u vojnoj organizaciji martolosa izgledala je ovako:

⁷⁰ Š. Sami, *Kamus-i Türki*, 265, 678, 713.

Aga martolosa (pers. konstr. *ağa-ı martolosan* ili tur. *martolos ağaşı*) bio je zapovjednik jednog džemata martolosa. U mjestima gdje je bilo više martoloskih džemata stajao je uz ime age još i redni broj njegova džemata, npr.: prvi aga (*ağa-ı evvel*), drugi aga (*ağa-ı sani*), treći aga (*ağa-ı sâlis*), četvrti aga (*ağa-ı rabi'*). Ponekad je taj broj izostavljen, pa je pripadnost određenog džemata određenom agi označavana u dokumentima na drugi način. Tako je uz ime starješine prvog džemata ostrogonskih martolosa u poimeničnom popisu dodato samo »starješina spomenutih Bali aga«. ⁷¹ Veza između četvrtog džemata martolosa u Ostrogonu i njegovog starješine izražena je u formulaciji: »Džemat martolosa tvrđave Ostrogon koji pripadaju Todoru Andriću«. ⁷²

Interesantno je da su martolosi i azapi u Bataseku 1556. godine imali zajedničkog agu. ⁷³

Zvanje *aga* susreće se kod martolosa od XVI vijeka, ne i ranije.

Vojvoda kao zapovjednik martolosa je odgovarao rangu age. Naziv je preuzet iz vojne terminologije južnoslovenskih naroda. Nosili su ga i neki drugi turski funkcioneri. Kod martolosa se susreće u XVI i XVII vijeku. U defteru Smederevskog sandžaka, koji je pisan između 1521. i 1526. godine, upisan je kao zapovjednik martolosa u Beogradu vojvoda Stepko, ⁷⁴ a u defterima iz 1536. i 1541. godine vojvoda Vuk. ⁷⁵

Harambaša (tur. *haramibaşı*), poznati naziv za hajdučkog starješinu, upotrebljavan je ponekad i kao naziv za zapovjednika jednog džemata martolosa. U tom slučaju je odgovarao stepenu age. Susreće se u turskim i drugim dokumentima, ali rijetko. On pokazuje da se pod nazivom haramija u turskoj vojsci mogu ponekad kriti martolosi. U defteru Smederevskog sandžaka iz 1476/77. godine upisan je harambaša Dmitrašin kao zapovjednik martolosa u Zvorniku. ⁷⁶ Na čelu martolosa tvrđave Vac upisan je 1544. godine »serharamiyan« Behram. ⁷⁷ Aga debrecinskih martolosa upisan je isto tako i kao »glava haramija«. ⁷⁸ Slično stoji i u popisima martolosa u Sečenu i nekim drugim mjestima. ⁷⁹ Ovaj naziv za starješinu martolosa češće se susreće u austrijskim izvještajima sa granice prema Turskoj. Prema jednom takvom izvještaju iz 1586. godine, na čelu martolosa u Virovitici stajali su tada harambaše Zuko i Ostoja. ⁸⁰

Čehaja (pers. *kethüda*): u XVII vijeku i kasnije javlja se na čelu svakog džemata martolosa štab, sastavljen od tri ili više lica. U njemu se uz agu obavezno pojavljuje njegov zamjenik, kethuda, čehaja. ⁸¹

⁷¹ »Ser-i mezkûran Bali ağa«; MXT — 566, l. 123.

⁷² »Cemaat-ı martolosan-i kala-i Ostrogon tâbi' Todor Andrić«; MXT — 566.

⁷³ MXT — 578, l. 48.

⁷⁴ TD No-978, fk. 426.

⁷⁵ TD No-187 (OIS, br. 79), fk. 3; MXT — 567, 42. U posljednjem defteru starješina martolosa Vuk upisan je kao *sermie*, a ne kao *vojvoda*.

⁷⁶ TD No-16, fk. 278.

⁷⁷ MXT — 568, 67.

⁷⁸ »Cemaat-i martolosan-i kala-i Debrecin Kurd aga serharamiyan«; MXT — 614, 99.

⁷⁹ MXT — 614, l. 102, 110.

⁸⁰ Starine JAZU XIX, Zagreb, 1887, 50.

⁸¹ MXT — 627. U ovom registru se naziv *kethüda* redovno susreće.

Alemdar (pers.), ili *barjaktar* (tur. *bayraktar*), je bio zastavnik, stjegonoša jednog džemata. Naziv se susreće u vojničkim registrima iz XVII vijeka.⁸²

Çauş ili *kolçauş* (tur. *çauş* ili *kolçauş*), je, izgleda, imao ulogu oficira ordonansa u džematu. To zvanje je spomenuto svega nekoliko puta u jednom vojničkom registru iz XVII vijeka.⁸³

Capo de martelosi: tako se redovno zove starješina martolosa u izvorima na italijanskom jeziku. U jednom dokumentu iz 1532. godine spominje se kao *capo* martolosa neki Radić iz Uskoplja.⁸⁴ Zapovjednik, *capo*, martolosa u Klisu bio je 1594. godine neki Satorović.⁸⁵ Godine 1649. radilo se o postavljanju crnogorskog vojvode Dragoja za starješinu martolosa u Crnoj Gori, za koga je, opet, u mletačkim izvorima upotrijebljen naziv *capo*.⁸⁶

Martolosbaša (tur. *martolosbaşı*) je veoma čest naziv za višeg starješinu martolosa. Susreće se u kanun-namama, defterima i raznim drugim dokumentima.⁸⁷ Upotrebljavan je rjeđe u martoloskim vojnim jedinicama, nego kod martolosa u policijskoj službi, gdje se redovno susreće.⁸⁸ I naše epske narodne pjesme znaju za *martolosbašu* u značenju poglavice martolosa, što pokazuju sljedeći stihovi iz jedne od njih:

Izgubio⁸⁹ sam triest martolosa
I Nikolu baš martolos-bašu.⁹⁰

Serdar: tako su se, prema dokumentima iz XVI vijeka, zvali za-povjednici džemata primićura i martolosa Smederevskog sandžaka. Ovdje je riječ o martolosima koji su živeći kod svojih kuća obavljali razne službe u spomenutom Sandžaku, u prvom redu policijsku službu, i koji su bili dužni da za vrijeme rata učestvuju u pohodu.

⁸² Alemdar prvog džemata martolosa u Temišvaru 1631. godine bio je neki Ivan (MXT — 618, 28), a drugog — lice po imenu Sajo (MXT — 618, 29); godine 1633. u Vršcu je upisan alemdar Avram (MXT — 641, 4), a u Parkan Sardu Dragojlo, bajraktar (isto, l. 30). Takvih podataka ima i u temišvarskom defteru iz 1634 (MXT — 616), a naročito u vojničkom registru posada u gradovima bosanskog pašaluka iz sredine XVII vijeka (MXT — 627).

⁸³ MXT — 627, fk. 200.

⁸⁴ »...Radich famoso capo de martolossi...«; Starine JAZU XXI, 166, 170.

⁸⁵ »...Satorovich capo di martelossi...«; J. Tomić, Građa za istoriju pokreta na Balkanu protiv Turaka krajem XVI i početkom XVII vijeka, SAN, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knj. VI, Beograd, 1933, 1.

⁸⁶ »Ch'il sangiacio chiamata voivoea Dragoe per farlo capo di martolosi«; G. Stanojević, Crna Gora u doba Kandiskog rata (1645—1669), Istorijski glasnik, Beograd, 1953, 1—2, 34.

⁸⁷ Kanun-nama Sandžaka Smederevo u TD No-1 007. U ovo vrijeme se naziv *martolosbaša* susreće u ovom i drugim defterima. Kasnije se, umjesto njega, sve češće upotrebljavao naziv *aga*.

⁸⁸ Prema fermanima, beratima, sudskim ispravama i nekim drugim dokumentima, uvijek se za zapovjednika martolosa u jednom kadiluku upotrebljavao naziv *martolosbaša*.

⁸⁹ Ovdje znači: pogubio sam.

⁹⁰ Erlangenski rukopis, 179—180.

Sermartolosan ima isto značenje kao i *martolosbaša*, poglavica martolosa. Godine 1544. upisan je pod tim nazivom Branko, zapovjednik džemata martolosa u Nogradu.⁹¹

Reis martolosa (*martoloslar reisi*) znači isto što i prethodna dva naziva. Taj naziv je upotrebljavan vrlo rijetko.⁹² U jednoj našoj narodnoj pjesmi javlja se u iskrivljenom obliku kao *ireiz* («Pred njima je Marko ireizu».)⁹³

Sermie je naziv koji se redovno susreće u popisima martolosa od XV do XVIII vijeka. Nosio ga je starješina jedinice od stotinu ljudi, satnik.⁹⁴

Juzbaša (tur. *yüzbaşı*) znači isto što i *sermie*. U dokumentima se rijetko susreće. U jednom vojničkom registru iz 1573. godine upisan je juzbaša Pavle, zapovjednik martolosa u Vacu,⁹⁵ a u tvrđavi Sečen juzbaša martolosa Radosav Vukas.⁹⁶ U Fileku je bio zapovjednik martolosa juzbaša Husein,⁹⁷ a u Šimontornji juzbaša Memi Mehmed.⁹⁸

Buljukbaša (tur. *bölükbaşı*) je naziv za starješinu najmanje vojne jedinice martolosa, desetine.⁹⁹

Serbuljuk (*serbölük*) je isto što i buljukbaša. U dokumentima se rjeđe susreće.¹⁰⁰

Odabaša (tur. *odabaşı*) ima isto značenje što i prethodna dva izraza. Nije taj naziv često upotrebljavan.¹⁰¹

Seroda je najčešće upotrebljavani naziv za starješinu desetine martolosa u vojničkim defterima iz XVI i XVII vijeka.¹⁰²

Kapudan je u Osmanskoj Imperiji bio naziv za zapovjednika flote na moru i rijekama. Kako su martolosi sačinjavali dobrim dijelom posadu turske flote na Dunavu, Savi i Tisi i manjih plovnih jedinica na moru, taj se naziv i među njima susreće. On je upisan uz ime jednog od zapovjednika martolosa u Pešti, a nosio ga je i zapovjednik martolosa u Zadvarju.¹⁰³

U slučajevima kad su posadu jednog mjesta sačinjavali isključivo martolosi, dizdar je bio iz njihove sredine. Tako je bilo u palanci Dudoša u Temišvarskom sandžaku 1633. godine.¹⁰⁴

⁹¹ «Cemaat-ı martolosan-i kala-ı Nograd Branko ser-i mezkûran»; MXT — 568, l. 106'.

⁹² Susreće se u dokumentu iz 1582. godine, koji se odnosi na martolose u službi rudnika u Kruševačkom sandžaku; *Türkiyat Mecmuası* VII—VIII, 313.

⁹³ Erlangenski rukopis, 283.

⁹⁴ Rijetko se pod takvim zapovjednikom susreće jedinica od stotinu ljudi. Ponekad je *sermie* komandovao sa svega dvadesetak ljudi.

⁹⁵ MXT — 626, 73—74.

⁹⁶ MXT — 626, 149.

⁹⁷ MXT — 607, 15.

⁹⁸ MXT — 615, 136—137.

⁹⁹ Ovaj naziv se u defterima često susreće; TD No-1 007, fk. 15—20 i drugdje.

¹⁰⁰ *Mücmel defter* za Zvornik No-171, fk. 2.

¹⁰¹ TD No-437 (defter za Ilok, iz 1545—48), fk. 21. Mađarski turkolog L. Fekete griješi kad kaže: «Der Kommandant einer Oda hies ser-mi'a »Haupt von hundert« ...»; L. Fekete, *Siyaqat Schrift*, Budapest, 1957, 97. Oda nije sastavljena od stotinu, nego od 10 ljudi. Njen starješina je bio odabaša (desetar), a ne *sermie*.

¹⁰² TD No-978, fk. 8—11, kao i drugim defterima.

¹⁰³ MXT — 627, fk. 205.

¹⁰⁴ MXT — 641, 14'.

Oprema martolosa u vojnoj službi (uniforma i naoružanje)

Turska plaćenička vojska je bila obavezno uniformisana. Razni njeni rodovi su nosili različitu uniformu. Posebnu uniformu su imali i martolosi. Po Hameru, oni su za vrijeme Ferhad-pašinog trijumfa 1575. godine, poslije pobjede nad Auersbergom, na čelu ostalih trupa prodefilovali kroz Istambul, noseći na glavama duge crvene kalpake.¹⁰⁵ U nedostatku podataka ne znamo kako su izgledali i ostali dijelovi uniforme martolosa. Vojnuci su, npr., nosili crna odijela i nikakve promjene u tom pogledu nisu bile dopuštene. A kad su, ipak, neki od njih pokušali da se i drukčije oblače, jednim dokumentom iz 1580. godine je izričito zapovjeđeno »da se vojnuci ubuduće oblače u crninu, kako su se oblačili i dosada«.¹⁰⁶

Jedinice martolosa su imale i svoje posebne zastave (što pokazuje naziv alemdara, ili bajraktara), koje se kod njih susreću. Kako su izgledale te zastave — zasad ne znamo.

Oskudni su i podaci o naoružanju martolosa. Po Konstantinu Mihailoviću, oni su bili naoružani »isto kao i sarahori«, koji su imali sablje, koplja, štitove, a poneki i pancire.¹⁰⁷ Po Henigeru, martolosi su bili naoružani prangijama i kratkim bodežima,¹⁰⁸ a po Haroldu, odlično su se služili »praćkom i strijelom.«¹⁰⁹ Prema narodnoj pjesmi, martolosi »nose struke na ramenu, o pojasu mače okovane«.¹¹⁰

S napretkom u izradi oružja vršene su promjene u naoružanju raznih rodova vojske, pa i martolosa. I kod njih se, pored hladnog, javlja vatreno oružje, te puška postaje sastavni i glavni dio opreme svakoga borca. Došli smo do nekoliko turskih dokumenata koji sadrže podatke o naoružanju martolosa u policijskoj službi u unutrašnjosti. U ugovoru koji je sklopljen 1652. godine između jednog martolosbaše i vlasti u Bitolju martolosbaša se obavezao da će sa 50 vrijednih i »poznatih martolosa, strijelaca iz puške i neustrašivih rukovalaca mačem« čuvati Bitolj i okolinu od hajduka.¹¹¹ Sličnim ugovorima, sklopljenim 1686. i 1695. godine, obavezala su se dvojica martolosbaša da će njihovi martolosi služiti naoružani puškama.¹¹² U tom smislu su vršene promjene u naoružanju u svim martoloskim jedinicama.

Trajanje aktivne službe martolosa vojnika

U nauci je dodirivano pitanje trajanja aktivne službe martolosa, ali ne i riješeno. Salamon je pisao da su martolosi uzimani u službu

¹⁰⁵ J. v. Hammer, GOR, IV, 25. Hamer je ovdje, istina, upotrijebio izraz *Gränzer*, ali se iz ostalog teksta vidi da on pod njim podrazumijeva martolose.

¹⁰⁶ P. Dorev, Dokumenti za b'lgarskata istorija, t. III/1, Sofija, 1940, 15.

¹⁰⁷ Spomenik SAN CVII, 67.

¹⁰⁸ »...mit Mordtaren von kurtzen Spiessen gewaffnet...«; Höniger, Hoffhaltung etc. II, 106, 107.

¹⁰⁹ Scriptores I, 632.

¹¹⁰ V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, Beograd, 1953, 32.

¹¹¹ Državni arhiv SR Makedonije (DAM), Skopje, Bitoljski sidžil br. 13, 22. Prilikom čitanja nekih dokumenata iz sidžila bitoljskih kadija pomogao mi je Derviš Korkut, kustos Gradskog muzeja u Sarajevu, pa mu se i ovom prilikom toplo zahvaljujem.

¹¹² DAM, Sidžil bitoljskih kadija (dalje: Sidžil) br. 26, 21, doc. II; Sidžil br. 29, s. 29, doc. I.

na dvije godine.¹¹³ Prema radovima Ihčijeva, Gžegoževskog, Barbara i Anhegera, aktivna služba martolosa je bila ograničena na svega šest mjeseci.¹¹⁴ U izvorima nema osnove za takvu tvrdnju. Uspoređujući registre vojnih posada u pojedinim gradovima, za razne godine, mi smo došli do sasvim drugog zaključka. Podaci tih dokumenata pokazuju da služba martolosa nije bila vremenski ograničena. Nekima od njih ćemo potkrijepiti ovu našu tvrdnju. Martolosku posadu u Golupcu 1467. i 1477. godine sačinjavala su velikim dijelom ista lica. Od četvorice buljukbaša iz prve, trojica su upisani u registru iz druge godine. To su Đorđe sin Ivanka, Miloš sin Vukašina i Branina.¹¹⁵ Treba imati na umu da je aktivna služba ovih lica mogla početi prije i završiti se poslije navedenih termina, čime se vrijeme njenog trajanja produžuje na više od deset godina. Dugogodišnju neprekidnu vojničku službu martolosa još bolje ilustruju podaci deftera iz XVI i XVII vijeka. Iz njih se vidi da su ponekad cijele jedinice martolosa imale po više godina gotovo neizmijenjen personalni sastav. Takav je slučaj s džematima martolosa u Beogradu i Smederevu, koji su popisani u defterima iz 1536, 1541. godine i u trećem defteru, koji je nastao nešto kasnije.¹¹⁶ Promjene u ličnom sastavu tih džemata su neznatne. Do većih promjena u tom pogledu došlo je u beogradskom i smederevskom džematu kasnije zbog prebacivanja jednog dijela martolosa u novozaposjednute gradove sjeverno od Save i Dunava. Dijelovi ranijeg beogradskog džemata martolosa premješteni su u Osijek,¹¹⁷ Ostrogon, Peštu i neka druga mjesta. Prema registrima iz 1544. i 1549. godine, u Ostrogonu je bilo dosta martolosa koji su još 1536. godine služili u Beogradu.¹¹⁸ Primjera radi navodimo imena odabaša nekih oda čije je kretanje u službi za to vrijeme izgledalo ovako:

U Beogradu 1536 — 1541 god.	U Ostrogonu		
	1543. g.	1544. g.	1549. g.
Petar Predić	isti	isti	isti
Oliver Petar	isti	isti	isti
Pavle Stepan	isti	isti	isti
Petar Predić (drugi)	isti	isti	isti
Cvetko Damjan	isti	isti	nije upisan

Tu već imamo imena martolosa čija se služba bez prekida može pratiti punih trinaest godina. Nema sumnje da je ona za neke od njih trajala i znatno više. Vojna služba Todora Andrića može se pratiti 9 godina. Godine 1541. on je upisan u defteru kao zapovjednik martolosa u Osijeku, a u registrima vojnim iz 1543, 1544. i 1549. godine kao aga

¹¹³ Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor (dalje: Prilozi KJIF) VIII, 221.

¹¹⁴ Izvestija na ID, Sofija, 1906, 188, Türkiyat Mecmuası VII—VIII, 290.

¹¹⁵ Braničevski maliye defter No-5, fk. 134; TD No-16, fk. 380.

¹¹⁶ TD No-187, fk. 3. i dalje, 77; MXT — 629, 34—38, 102—105; MXT — 567, 15—24, 42—51; MXT — 557, 53—58, 59—61.

¹¹⁷ MXT — 567, 94—104.

¹¹⁸ MXT — 568, 45—60; MXT — 562, 111—120.

jednog džemata martolosa u Ostrogonu.¹¹⁹ Prema defteru iz 1543. godine, u tvrđavi Kaloča služio je kao seroda Vuk Božić.¹²⁰ Kasnije je unaprijeđen, pa ga 1552, 1556. i 1557. godine nalazimo na položaju sermie martolosa u istom mjestu.¹²¹ U svim dokumentima je upisan i aga kaločkih martolosa Mustafa.¹²² Služba obadvojice ovih ljudi trajala je po više od 14 godina. Višegodišnja služba je karakteristična za većinu martolosa u Kaloči. Neki martolosi koji su 1536. godine služili u Beogradu i Smederevu susreću se još 1549. u Pešti, Ostrogonu, Zamboku i drugim mjestima Ugarske.¹²³ Seroda Đuro Predić je upisan 1536. u Smederevu, 1541 — u Osijeku, a 1554. godine u džematu martolosa tvrđave Segedin.¹²⁴ Isti je slučaj i sa serodom Radojom sinom Andrije.¹²⁵ Ova dvojica su služili u vojsci neprekidno po više od 18 godina. Sličnih pojava je bilo i u drugim mjestima. Tako su neki martolosi tvrđave Vac, sa stalnom službom u istom mjestu, upisani u registrima iz 1573. i 1588/89. godine.¹²⁶

Uspoređivanje podataka o kretanju u službi martolosa u prvoj polovini XVII vijeka pokazuje da se stanje u tom pogledu kod njih nije izmijenilo ni kasnije. Popisi martolosa u Stolnom Beogradu i Parkanu Baćanu iz 1608. i 1612. godine pokazuju da u tom vremenu nije bilo većih promjena u njihovom personalnom sastavu.¹²⁷ Lični sastav džemata peštanskih martolosa 1628. i 1632. godine bio je gotovo isti.¹²⁸ Istu pojavu susrećemo kod martolosa u Temišvaru i nekim drugim mjestima temišvarske oblasti. Ovdje su izvršena poređenja podataka iz deftera koji su pisani 1631, 1633. i 1634. godine.¹²⁹

Navedeni podaci odbacuju raniju tvrdnju po kojoj je služba martolosa vojnika bila vremenski ograničena. Oni pokazuju da je ta služba mogla neprekidno da traje po više, često po deset, petnaest, pa i po dvadeset godina. Vremenski različito i neograničeno vrijeme službovanja govori da su martolosi u sastavu turskih oružanih snaga, koji su služili u tvrđavama, varošima i palankama evropskog dijela osmanske države, naročito u njenim graničnim oblastima, bili dobrim dijelom profesionalni vojnici, s dobrom organizacijom i stalnom platom. U skladu sa svojim sposobnostima i potrebama države oni su mogli da služe kao vojnici dokle su htjeli i dok je ta služba odgovarala njihovim interesima.¹³⁰ To je slučaj i sa onim hrišćanima koji su, mada u manjem

¹¹⁹ MXT — 562, 117.

¹²⁰ MXT — 550, 61—62.

¹²¹ MXT — 643, 72; MXT — 578, 59'; MXT — 614, 223.

¹²² Na istom mjestu.

¹²³ MXT — 562, 48—53, 55—66, 111—120; TD No-187, fk. 3. i dalje, 77.

¹²⁴ TD No-187, fk. 77; MXT — 567, 104; MXT — 643, 70.

¹²⁵ TD No-187, fk. 77; MXT — 643, 71.

¹²⁶ MXT — 626, 73—74; MXT — 615, 54.

¹²⁷ MXT — 620, 12, 15, 16; MXT — 644, 39—43.

¹²⁸ MXT — 610, 21—27; isti, 14—20.

¹²⁹ MXT — 618, 28, 29; MXT — 641, 1—37; MXT — 616, 3—18.

¹³⁰ To potvrđuje i sadržaj dokumenta koji se odnosi na Mihaila Dragića, jednog od martolosa tvrđave Divenj. Taj dokumenat, preveden s turskog, glasi: »Tomas Vuk je bio martolos u tvrđavi Divenj, koja je povezana sa Filekom, pa pošto je on još odavno zarobljen, a Mihailu Dragiću, koji je došao na njegovo mjesto, dok je bio na službi, nije stigao berat, pa je odušao od svog namještenja. Moli se da se sada, 8. rebia II 987, molitelju Seferu Ibrahimu dade ova služba, jer ga njegov aga smatra za vrijedna u poslu. Mehmed, sadašnji mirliva Fileka«; *Türkiyat Mecmuası* VII—VIII, 315.

broju, služili u nekim drugim rodovima turske vojske, naročito među tobdžijama i azapima, kao i u pomoćnim vojnim službama zanatske prirode. I taj hrišćanski elemenat sačinjavali su uglavnom Srbi.

Što se tiče pitanja trajanja službe martolosa, koji su obavljali razne poslove u unutrašnjosti, o njima će biti govora na drugom mjestu u ovoj knjizi.

Materijalne osnove službe martolosa vojnika

Za većinu martolosa je njihova vojna služba bila profesija, zanimanje kojim su pribavljali sredstva za svakodnevni život, a za sve se temeljila na određenim osnovama ekonomske prirode. Pitanje kakve su bile te osnove još nije razjašnjeno, a ako je ponegdje i dodirnuto, nisu uočene razlike koje su između njih postojale, a koje su se pojavile kao posljedica razlika u vrstama službi koje su martolosi obavljali i stepenu njihovog angažovanja u tim službama. Mišljenja o tom pitanju koja postoje u literaturi su veoma kontradiktorna. Po jednim, služba martolosa je počivala na platama, po drugima — na poreskim privilegijama bez plata, po trećima — u poreskim olakšicama, povlasticama druge vrste i plati koju su martolosi dobivali za vrijeme aktivne službe. Sva ta mišljenja su nastala na temelju odgovarajućih saopštenja ograničenog broja različitih izvora. Navešćemo neka od njih. Konstantin Mihailović iz Ostrovice je pisao da su martolosi plaćeni vojnici i da »dobijaju platu na konja zlatnik za osam dana«, koja se bez zakašnjenja dijeli svakome svakog mjeseca.¹³¹ Po N. Ištvanfiju, martolosi »ra-
tuju bez ikakve plate, pa običavaju krasti ili od pljačke živjeti«.¹³² Na ovo shvatanje nailazimo u djelima T. Smičiklasa, E. Omana i nekih drugih historičara.¹³³ E. Oman je pisao da su turski »neredovni vojnici« akindžije i martolosi »slobodni i ne plaćaju nikakav danak, ali se i ne plaćaju«.¹³⁴ S. Novaković je isticao da su povlastice martolosa bile »potpuno slične povlasticama vojnika-komordžija-konjušara«¹³⁵ i da je »sva plata ovih vojnika bila u pljačkanju« susjednih austrijskih i mletačkih oblasti.¹³⁶ Po Gžegoževskom, martolosi su »dobivali i platu vojničku od državnih poreza uzetih od raje«, a bili su još »oslobođeni od svih poreza, redovnih i izvanrednih, kao i od drugih obaveza«.¹³⁷ Kakva je bila vojnička plata martolosa, koji su konkretno i koliki bili porezi od kojih su oni oslobođeni, šta se krije pod izrazom »druge obaveze« — to J. Gžegoževski ne kaže. Njegovo mišljenje je, ipak, prihvatio i gotovo doslovce unio u svoj rad Leo Barbar.¹³⁸ Martolose ubrajaju u

¹³¹ Spomenik SAN CVII, 67.

¹³² N. Isthuanffio, Regni Hungarici Historia, 137.

¹³³ T. Smičiklas, Povijest Hrvata I, 96.

¹³⁴ E. Oman, La formation historique du peuple et de l'etat Yugoslave.

¹³⁵ S. Novaković, Tursko carstvo, 155.

¹³⁶ Isto, 174.

¹³⁷ J. Grzegorzewski, c. d., 51.

¹³⁸ »Dafür genossen die Martolosen folgende Rechte: volle Freizügigkeit und Niederlassungs Freiheit im türkischen Reiche. Sie wurden von der Wilajetsverwaltung (Provinzialverwaltung) bezahlt und lebten in Städten und Dörfern. Sie waren von allen Steuern und Abgaben dauernd befreit«. L. Barbar, c. d., 26.

plaćeničke najamničke trupe, sastavljene od hrišćana, Konstantin Jireček i Valter Bjerkman.¹³⁹ Po D. Popoviću, martolosi su uživali i plate i povlastice. On pretpostavlja da su za njih, »odnosno njihove porodice, bile od samih plata važnije povlastice koje su uživali«, dodajući da »u tom smislu nema mnogo podataka«.¹⁴⁰ O ekonomskim osnovama martoloske službe govori u tom smislu i R. Anheger.¹⁴¹ Dvojica posljednjih historičara spominju još i vanredne nagrade koje su s vremena na vrijeme martolosi dobivali, kao bakšiš, od sultana i slično.¹⁴² Osvrti u novijoj literaturi na ovo pitanje ne daju ništa novo. H. Šabanović se, npr., zadovoljava samo konstatacijom da su »za svoju službu po tvrđavama martolosi dobivali platu«.¹⁴³

Naprijed je istaknuto da su martolosi u raznim oblastima evropskog dijela osmanske države vršili razne službe i da su, u skladu s tim, postojale izvjesne razlike u ekonomskim osnovama na kojima su počivale te službe. Postojale su, međutim, i zajedničke ekonomske osnove za sve martolose, bez obzira gdje i u kakvoj ulozi se oni javljali. Tu se radi o pravima i povlasticama vezanim za njihova domaćinstva. Ta prava i privilegije su imali trajniji karakter. O tim zajedničkim osnovama službe svih martolosa govorićemo na drugom odgovarajućem mjestu u ovom radu.¹⁴⁴ Ovdje ćemo se zadržati isključivo na pitanju oblika i visine ličnih nagrada koje su uživali martolosi u aktivnoj vojnoj službi.

Stalne lične prinadležnosti vojnika martolosa i većine njihovih starješina sastojale su se iz redovnih novčanih primanja u određenom iznosu. Manji dio starješinskog kadra je umjesto plate uživao timare ili pak i platu i timare. Sačuvani brojni platni vojnički registri, iz raznih godina od sredine XV do druge polovine XVII vijeka, pokazuju kako su se kretale plate pripadnika raznih rodova turske vojske, među njima i martolosa. Iz njih se vidi da u sistemu redovnih novčanih nagrađivanja martoloskog boračkog kadra u cijelom tom periodu nije bilo velikih promjena. Nesrazmjera u porastu plata u korist starješinskog osoblja je uočljiva, naročito od sredine XVI vijeka. Postojale su manje razlike i u platama boračkog sastava u raznim mjestima, zavisno od isturenosti mjesta i njegovog vojnog značaja. Tako su, prema podacima deftera iz XV i prve polovine XVI vijeka, vojnici martolosi u Golupcu i Hramu imali dnevnu platu od dvije akče, njihove starješine — od tri akče,¹⁴⁵ dok su istovremeno plate martolosa u Smederevu, kasnije i u Beogradu i nekim drugim mjestima, iznosile za vojnike po

¹³⁹ C. J. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876, 456/57; »Ein wichtiger Bestandteil der türkischen Fusstruppen waren die Martolosen, christliche Söldner ... sie waren wie regulären Truppen in Odas eingeteilt und wurden regelmässig besoldet«. W. Björkman, *Ofen zur Türkenzeit vornehmlich nach türkischen Quellen* (Hamburgische Universität Abhandlungen aus dem Gebiet der Auslandskunde, B. 3, Hamburg, 1920, 66).

¹⁴⁰ D. J. Popović, *Srbi u Vojvodini*, Novi Sad, 1957, 208, 209.

¹⁴¹ *Türkiyat Mecmuası* VII—VIII, 288.

¹⁴² Isto, 289; D. Popović, *Srbi u Vojvodini*, 208.

¹⁴³ H. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, *Godišnjak IDBiH* XI, 218.

¹⁴⁴ Vidi str. knji.: 128 i dalje.

¹⁴⁵ *Braničevski maliye defter* No-5, fk. 134; TD No-16, fk. 380 (»... martolosan ulufe mihurend ikişer akçe... kırk iki neferdir«); TD No-1 007, fk. 159—161; MXT — 567, 142.

3, buljukbaše po četiri i martolosbaše po 5 akči dnevno.¹⁴⁶ Plate martolosa u Beogradu, Smederevu i nekim drugi mjestima Srbije zadržale su dugo vremena isti iznos. Ovo potvrđuju podaci deftera iz 1521—26, 1536, 1559/60. i 1572. godine.¹⁴⁷ Kako su martolosi aktivno učestvovali u borbama za osvajanje zemalja sjeverno od Save i Dunava, u zavođenju i učvršćivanju turske vlasti u njima, i time se, daleko od svojih kuća, izlagali većim opasnostima, porasle su i njihove novčane prina- dležnosti. Već 1541. godine u Osijeku su oni primali platu po 4 akče dnevno, njihove buljugbaše po 5, a sermie po 7 akči.¹⁴⁸ Tada su i mar- tolosi tvrđave Nemci u Srijemu uživali plate u visini plata osiječkih martolosa.¹⁴⁹ Toliko je iznosila i dnevna plata martolosa šajkaša u Iloku.¹⁵⁰ U vrijeme definitivnog zaposjedanja Ugarske uloga martolosa je još više porasla. U vezi s tim povećane su i njihove plate. Povećane su plate i pripadnika drugih rodova turske vojske na tom teritoriju. Taj opšti porast plata zasnivao se na daljem porastu ekonomske moći osmanske države, što je, opet, posljedica, pored ostalog, novih uspješ- nih osvajачkih poduhvata. Već 1543. godine u većini mjesta Ugarske je dnevna plata martolosa vojnika iznosila 5, desetara (seroda) po 6, a satnika (sermie) po 8 akči.¹⁵¹ Toliko su iznosile i plate martolosa u Stolnom Beogradu, Kaloči, Ostrogonu, Vacu, Višegradu, Nogradu, Pe- šti, Hatvanu, Čanadu, Korkmazu, Solnoku i nizu drugih mjesta.¹⁵² U Seksardu i nekim manje izloženim mjestima martolosi su i dalje bili plaćeni po 4 akče dnevno.¹⁵³ Od sredine XVI vijeka plate martolosa se, u vezi sa srediđanjem prilika u Ugarskoj, ponovo smanjuju. Prema plat- nom registru iz 1568—70. godine, martolosi Pešte, Ostrogona, Parkan Fedvara, Segedina, Kaloče, Stolnog Beograda, Solnoka, Šikloša, Bajje, Seksarda, Mohača, Laka, Donboa i Kapošvara imaju po 4, iznimno po 5 akči dnevno, dok su jedino u Sigetvaru i Predziđu i dalje plaćeni po 5 akči.¹⁵⁴ Popisi koji su nastali dvadesetak godina kasnije pokazuju da su dnevnice martolosa u većini mjesta Ugarske ponovo izjednačene. Prema njima, plata martolosa vojnika je iznosila 4, desetara 5, satnika od 7 do 10 i aga od 10 do 12 akči dnevno. Takvo stanje pokazuje platni registar iz 1588—89. godine, u kome su upisani martolosi Pešte, Vaca, Saraj Hamdi-beja, Fedvara, Subotice, Divina, Hatvana, Šalkova, Sol- noka, Šikloša, Pakše, Šimontornje, Endreka (Endred) i Tomašina.¹⁵⁵

¹⁴⁶ »Martolosbaşları beşer akçe ve bölükbaşları dörder akçe bâkisi üçer akçe yeyüp hizmet ederler haraç ve ispenç vermezler ve avariz-i diva- niyeden muaf ve müsellemlerdir«; TD No-1 007, fk. 15—20; MXT — 567, 15—24, 42—51.

¹⁴⁷ TD No-135, fk. 3, 4; TD No-187, fk. 3... , 77; MXT — 567, fk. 15—24, 42—51; TD No-316, fk. 86—89, 187; TD No-517, fk. 97.

¹⁴⁸ MXT — 567, 94—104.

¹⁴⁹ MXT — 557, 64'.

¹⁵⁰ Habsburški spomenici I, 151.

¹⁵¹ MXT — 550, 36—52.

¹⁵² MXT — 550, 61—62; MXT — 568, 45—60, 67, 68, 91—92, 106—108; MXT — 562, 48—53, 61, 68, 138, 139; MXT — 643, 45—47.

¹⁵³ MXT — 550, 61, 62.

¹⁵⁴ MXT — 642, 68—73, 116—121, 127, 128, 129, 130, 167—170, 197, 198, 210, 211, 228, 229, 231—233, 242, 243, 264, 276; 290; 291; 188—190; 187; 188.

¹⁵⁵ MXT — 615, 44—49, 54, 69, 74—75, 83—84, 95—96, 102, 112—113, 114, 116—118, 124—125, 132, 136—137, 140, 144—145.

U vezi s događajima u Panoniji krajem XVI i početkom XVII vijeka broj martolosa je tamo jako smanjen. Poslije sređivanja prilika, na tom prostoru vlast je nastojala da martolosku vojnu organizaciju ponovo ojača i da joj povрати raniји značaj. S tim u vezi došlo je i do znatnog povećanja martoloskih plata, naročito za starješinski kadar. Godine 1612. martolosi Stolnog Beograda, Bačana i nekih drugih mjesta primali su po 7 do 8 akči, serode — od 8 do 9, sermie — od 10 do 15 i age od 20 do 60 akči dnevno.¹⁵⁶ Isto stanje u tom pogledu pokazuju vojni platni registri pisani 1619, 1626, 1628. i 1631/32. godine.¹⁵⁷ Izuzetak čine plate martolosa smještenih u gradovima temišvarске oblasti, koje su u ovo vrijeme iznosile: vojnika — po 4, seroda — po 5, sermie — od 8 do 16 i aga — od 15 do 30 akči dnevno.¹⁵⁸ U gradovima te oblasti primali su manju platu i pripadnici drugih rodova turske vojske. Ova razlika u plati martolosa temišvarске oblasti u odnosu prema plati martolosa u zapadnijim graničnim krajevima nastala je zbog toga što je Banat bio manje ugrožen od oblasti koje su ležale bliže austrijskoј granici.

Timari u rukama martolosa

Redovne plate u novcu nisu bile jedini oblik nagrađivanja martolosa u vojnoj službi. Oni su, kao i pripadnici drugih rodova turske vojske, umjesto plate u novcu uživali ponekad timare odgovarajuće veličine. Prvi podaci o timarima u rukama martolosa datiraju od početka druge polovine XV vijeka. U sumarnom defteru vilajeta Vlk, iz 1454/55. godine, upisan je martolos Halil s timarom od 1481 akče prihoda godišnje, koji je posjedovao na osnovi berata.¹⁵⁹ U zbirnom katastarskom popisu krajišta Isa-bega Ishakovića iz 1455. godine, uz popis timara eškindžija skopskog vilajeta, ima jedna bilješka, datirana s 1462. godinom, s imenima triju sela datih martolos-baši Sulejmanu »s tim da ih posjeduje i da učestvuje u vojnim pohodima«.¹⁶⁰ Tih godina su Turci obećali timare nekim martolosima hrišćanima za usluge koje su oni učinili turskoј vojsci za vrijeme njenih akcija u Srbiji i Bosni.¹⁶¹ Timar od 9 620 akči prihoda godišnje uživao je, prema vidinskom defteru iz 1483. godine, martolosbaša Mustafa. Tim timarom je bilo obuhvaćeno 6 sela sa 59 kuća, 6 udovičkih kuća i 1 zemin.¹⁶² U platnim registrima iz XVI i s početka XVII vijeka ima dosta podataka o timarima martoloskih aga u Ugarskoј. Navešćemo neke od njih:

Todor Andrić, aga martolosa u tvrđavi Ostrogon, upisan je s timarom nepoznate veličine u registrima iz 1544. i 1549. godine;¹⁶³

¹⁵⁶ MXT — 644, 14—16, 16—17, 28, 39—40, 42—43.

¹⁵⁷ MXT — 631, 23—24, 30—32, 37—39, 46—57, 58, 68. i dalje; MXT — 592, 3—4, 31, 61, 71—72, 73—74, 78—79, 80, 81, 105—106; MXT — 610, 21—27, 16—20.

¹⁵⁸ MXT — 618; MXT — 641; MXT — 616.

¹⁵⁹ »Halil martolos an tahvil-i Yusuf gulâm-ı Davud beğ berat verildi 4 181«; TD Vilayet-i Vlk, No-2, fk. 119.

¹⁶⁰ H. Šabanović, Krajište Isa-bega Ishakovića, 108.

¹⁶¹ Brastvo XXVI, 106, 123.

¹⁶² Vidinski defter No-1 (OIS — br. 73) iz 1483, fk. 73/10.

¹⁶³ L. Velics Anatal, Magyarország Török kinstári Defterek, Budapest, 1886, 42; II, 1890, 86; MXT — 562, 117.

Husein, aga martolosa tvrđave Nograd, upisan s timarom u registru iz 1549. godine;¹⁶⁴

Hajdar, aga martolosa u Pešti, upisan s timarom u istom registru;¹⁶⁵

Mehmed, aga martolosa u tvrđavi Čanad, upisan s timarom u istom registru;¹⁶⁶

Skender, aga martolosa u Pešti, upisan s timarom u registru iz 1549. godine;¹⁶⁷

Mustafa, aga martolosa u tvrđavi Kaloča, upisan s timarom u registru iz 1556/57. godine;¹⁶⁸

Mehmed, aga martolosa u tvrđavi Predziđe, upisan s timarom u registru iz 1568/70. godine;¹⁶⁹

Ulan, aga martolosa tvrđave Bobovac, upisan kao timarlija u registru iz 1612. godine.¹⁷⁰

U popisima nema bližih podataka o timarima navedenih lica. Ne zna se tačno ni gdje su se nalazili ni koliki je bio iznos njihovih prihoda, ni vrijeme kad su dodijeljeni. Jedino se za agu Todora Andrića zna da 1541. godine, kada je kao sermie martolosa u Osijeku služio za dnevnu platu od 7 akči, nije imao timara i da mu je taj timar dodijeljen nešto kasnije.¹⁷¹ Vojni platni defter iz 1572—74. godine sadrži nešto više podataka o timarima koje su uživale vojne starješine u budimskom pašaluku, među njima i neke starješine martolosa. Od posljednjih su upisani s timarom:

Pervan sin Alije, aga martolosa u Šiklošu, koji je uživao timar od tri sela u nahiji Congrad, u godišnjim prihodom od 6 075 akči;¹⁷²

Husein, aga martolosa tvrđave Stolni Beograd, koji je uživao timar od 7 000 akči prihoda; timar se sastojao od dva sela i dvije mezre u blizini Stalnog Beograda;¹⁷³

Mehmed sin Huseinov, aga martolosa u Solnoku, koji je uživao timar od 6 800 akči prihoda godišnje; timar su sačinjavala dva sela u nahiji Sent Mikloš, nedaleko od Solnoka;¹⁷⁴

Behram sin Čagira, aga martolosa u Congradu, koji je uživao timar od 6 666 akči; timar se sastojao od 4 sela i 1 čiftluka, koji su se nalazili u blizini Stalnog Beograda;¹⁷⁵

Omer, starješina martolosa tvrđave Barča u Požeškom sandžaku, koji je uživao timar od 8 000 akči; taj timar su sačinjavala tri sela i jedan čiftluk;¹⁷⁶

¹⁶⁴ MXT — 562, 68.

¹⁶⁵ Isto, 48.

¹⁶⁶ Isto, 61.

¹⁶⁷ Velics, c. d. II, 79.

¹⁶⁸ MXT — 578, 59'; MXT — 614, 223'.

¹⁶⁹ MXT — 642, 187.

¹⁷⁰ MXT — 631.

¹⁷¹ MXT — 567, 94.

¹⁷² MXT — 571, 12.

¹⁷³ MXT — 571, 15'.

¹⁷⁴ MXT — 571, 24.

¹⁷⁵ Isto, 141.

¹⁷⁶ Isto.

Bali sin Iskenderov, aga martolosa tvrđave Moslavina u Požeškom sandžaku, koji je uživao timar od 6 666 akči prihoda godišnje; timar su sačinjavala 3 sela, 4 mezre, 1 zemin i 2 čiftluka;¹⁷⁷

Šaban, aga martolosa tvrđave Slatinik u požeškoj livi, koji je uživao timar od 9 486 akči; sačinjavali su taj timar prihodi od nekoliko sela smještenih u požeškoj nahiji;¹⁷⁸

Faik, sermie martolosa tvrđave Čekerden, koji je uživao timar od 5 999 akči prihoda; ovaj timar su sačinjavala sela Kemučin, u nahiji Ilok, sa 1 770 akči, i Brestac(?), kod Čerevića u Srijemu, s godišnjim prihodom od 4 229 akči; u bilješci, poslije nabiranja zasluga, stoji da je navedenom Faiku izdata teskera za dobijanje berata na ovaj timar, koji je ranije upražnjen;¹⁷⁹

Husrev, aga martolosa Jazberenja, koji je uživao timar od dva sela i jedne mezre u livi Sigetvar, s prihodom od 8 000 akči; u bilješci o razlozima dodjele ovog timara izričito stoji da se »daje pod uslovom da ne bude u unutrašnjosti zemlje«;¹⁸⁰

Fejzulah, aga martolosa tvrđave Čongrad, koji je uživao timar od 6 666 akči prihoda godišnje.¹⁸¹

Svi pobrojani timari su se nalazili u rukama martoloskih starješina. Pojava timara u rukama običnih vojnika martolosa predstavlja rijetkost i oni su znatno manji od prethodnih. Jedan takav timar je upisan u registru iz 1592. godine na ime martolosa Huseina Divanu. Nalazio se u okolini Kopana, a prihod mu je iznosio svega 1 700 akči.¹⁸² Timari s prihodom te visine se veoma često susreću u rukama Srba tobdžija, azapa i kalauza u turskoj vojsci u Ugarskoj.¹⁸³

Pada u oči činjenica da su se timari spomenutih martoloskih starješina nalazili u pograničnim krajevima, nedaleko od mjesta njihova službovanja. Razlozi tome leže u potrebi države da na taj način ljude čvršće veže za graničnu službu. Nedostaju nam podaci o martoloskim timarima u Hrvatskoj i Dalmaciji, ali su oni, po svemu sudeći, i tamo bili slični timarima u Ugarskoj. Za ove krajeve ima dosta podataka da su timari dodjeljivani vlaškim starješinama, knezovima i vojvodama (hri-

¹⁷⁷ Isto, 178.

¹⁷⁸ Isto, 201.

¹⁷⁹ Bilješka o tome glasi: »Kako je umro spomenuti Derviš i njegov timar ostao upražnjen, naređeno je za Faika, koji je bio juzbaša martolosa tvrđave Čekerden i uživao ulufu od 8 akči dnevno, te bio suborac kad je prepadom uzeta nevjernička karaula u blizini neprijateljske tvrđave, zvane Komoran, i oteta njena šajka, da ostane u zatečenom stanju sa početnim timarom od 5 333 akče. On je pokazao visoku carsku zapovijest, datiranu zadnjom dekadom ševala 974. godine, pa se Vratima pravde podnosi ponizna teskera s molbom da se Faiku izvoli udijeliti carski berat kojim se spomenutom od navedenog timara dodjeljuje jerlijski akčaluk od 5 333 akče. Ispod citiranog stoji: »Nahiye-i Ilok der liva-i Srem. Timar-ı Faik sermie-i martolosan-i kala-i Čekerden fi yevm 8 (akça) an tahvil-i Derviş ki müteveffa şud. Karye-i Kemučin tâbi' mezbur 1 770 (akça) karye-i Brestac(?) tâbi' Čerević 4 229 (akça) Yekûn 5 999«. MXT — 571, 243.

¹⁸⁰ MXT — 571, 263.

¹⁸¹ Isto, 352.

¹⁸² MXT — 560, 124.

¹⁸³ MXT — 571. U MXT — 560, na listu 88. upisan je timar na Ibrahima sina Alije, seraskera martolosa i knezova live Srijem, s prihodom od 3 000 akči. U ovom defteru ima dosta timara upisanih na hrišćane koji služe kao azapi i kalauzi.

ščanima), uz samu granicu i onda kad su skupine njihovih vlaha-stočara živjele podalje od granice.¹⁸¹ Razlozi su isti kao i u slučaju timara koji su se nalazili u graničnim krajevima sjevernije.

Vojnička služba martolosa, kao i njihove redovne prinadležnosti, temeljila se pravno na beratima. U te dokumente su bili uneseni izvjesni podaci o licima na koja su se odnosili, kao vrijeme stupanja u martolosku službu, mjesto u poretku određene jedinice, oblik nagrađivanja i visina primanja. I slučajno nastala greška u berat u prilikom pisanja mogla je predstavljati smetnju realizaciji određenih prava datog lica. Tako, npr., Jakov Bogdan, jedan od peštanskih martolosa, nije mogao da primi platu samo zato što mu je u berat pogrešno uneseno očovo ime, pa je morao zatražiti od nadležnog organa da tu grešku ispravi.¹⁸⁵

U pogledu posjedovanja tih dokumenata, martolosi mnogo podsjećaju na vizantijske graničare (ἀκρίται) u Maloj Aziji, čije su se službe i prava temeljili zakonski na carskim diplomama (γράμματα βασιλικά).¹⁸⁶

Pored redovnih nagrada, izraženih u novcu ili timarima, značajno mjesto u materijalnoj zainteresovanosti martolosa činila su česta vanredna primanja, koja su ponekad, naročito u periodu osvajanja, bila veća od redovnih. U dokumentima ima dosta podataka koji govore o čestim upadima martolosa u susjedne zemlje i pljačkanju svega što su mogli ponijeti sa sobom. Zaplijenjenu robu, stoku i ljude različitog spola i uzrasta prodavali su u Turskoj, a novac dijelili između sebe. Na taj način su se u njihovim rukama sticala znatna materijalna sredstva, što potvrđuje i podatak da su samo smederevski martolosi davali svoje sandžak-begu na ime petine plijena u prvo vrijeme 30 000, a kasnije 50 000 akči godišnje.¹⁸⁷ Ova petina je, očigledno, predstavljala globalni iznos. Stvarni prihodi te vrste su mogli biti daleko veći. Ima podataka koji govore da je između martolosa i sandžak-bega dolazilo do sporova oko podjele plijena.¹⁸⁸ Interesantno je ovdje napomenuti da su na istim ili sličnim osnovama kasnije i Zrinjski slali svoje vlahe u Tursku, uzimajući veći dio plijena ako su ih oni snabdijevali hranom, a manji ako su se vlasili sami snabdijevali.

¹⁸¹ TD No-157 (bosanski, iz 1528—30).

¹⁸⁵ U prevodu s turskog, bilješka o tome glasi: »Kurt podnosi izvještaj: Kad je Jakov Bogdan, koji je martolos u Stolnom Beogradu, u pratnji martoloskog drugog age, u trećoj odi, sa četiri akče dnevne plate (dobio berat), ime njegova oca nije napisano Jakov, nego pogrešno Jakib, pa ne odgovara imenu njegovu u berat, te je nastala zbrka i njega ne prozivlju niti mu se daje plata, a on vrši svoju potrebnu dužnost, pa se moli za zapovijest da mu se daje ulufa i da mu se ispravi berat«. *Türkiyat Mecmuası VII—VIII*, 314.

¹⁸⁶ P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche (Studien zur Geschichte Westkleinasiens im 13—14. Jh.)*; *Istanbuler Mitteilungen*, Istanbul, 1934, 9.

¹⁸⁷ TD No-1 007, fk. 36. I u srpskoj srednjovjekovnoj državi dio plijena je predavan određenim starješinama. To je sankcionisano 116. čl. Dušanovog zakonika, koji glasi: »...A što ko uz rat vojujući u tuđoj zemlji nađe, da vodi i da nosi pred cara i vojvodu«. S. Novaković, *Zakonik Stefana Dušana*, 216.

¹⁸⁸ Arkiv za povjestnicu jugoslovensku V, 104.

Za uspješno izvedene akcije martolosi su dobijali posebne nagrade. Tako je 1715. godine podijeljeno 1 000 groša martolosima Topala Osman-age poslije pobjede koju su izvojevali kod Nauplije.¹⁸⁹

Prilikom stupanja vladara na prijesto bio je običaj u osmanskoj državi da novi sultan podijeli posebne novčane nagrade, zvane *bakšiš*, pripadnicima svojih oružanih snaga, pa i martolosima. I tu se radilo o znatnim, iako rijetkim primanjima. Narušavanje tog običaja je moglo da dovede do pobune. Tako se 1595. godine pobunilo u Ugarskoj 750 martolosa i 1 000 sipahi oglana, zbog toga što im sultan Mehmed III nije dao obećani bakšiš prilikom stupanja na prijesto.¹⁹⁰

Uspoređujemo li prinadležnosti martolosa vojnika s prinadležnostima pripadnika drugih rodova osmanskih oružanih snaga u Evropi, možemo uočiti manje razlike. Plata tobdžija i konjanika je bila veća, ali su i njihovi napori i izdaci bili veći. Plate pripadnika drugih rodova su neznatno veće od onih koje su primali martolosi. Razlike su se postepeno smanjivale i u drugoj polovini XVI vijeka, su svedene na svega 1 do 2 akče dnevno. Vojnici u svim rodovima su većinom primali platu u novcu, neznatan broj posjeduje timare, dok je dio starješinskog kadra uživao timare. Srazmjerno veliki broj timara se susreće u rukama hrišćana tobdžija, azapa i kalauza. Visina njihovih prihoda se kretala od 1 400 do 2 000 akči, rjeđe i više.¹⁹¹

Nasljeđivanje martoloske vojne službe

Služba martolosa vojnika, a i onih koji su obavljali druge poslove, imala je nasljedan karakter. Nasljeđivanje položaja je karakteristična pojava za cijeli period postojanja martoloske organizacije. Ima dovoljno podataka koji to potvrđuju. Brojni sačuvani uzastopni poimenični vojnički popisi pružaju redovno podatke za takvu tvrdnju. Prilikom uspoređivanja tih poimeničnih popisa martolosa pada u oči da se tamo gdje postoje manje ili veće personalne promjene u sastavu određene jedinice namjesto brisanih lica pojavljuju nova, s imenima prethodnih. Primjera radi navešćemo imena nekih martolosa palanke Šikloš, prema popisima iz 1561. i 1569. godine:

1561.	1569.
Vukosav Nikola	Nikola Jovan
Radivoje Vuk	Vuk Mihail
Đuro Jovan	Jovan Vuk itd. ¹⁹²

Sva trojica navedenih su pripadali drugoj odi i upisani su tačno namjesto svojih prethodnika. Ostali martolosi su većinom iz ranijeg popisa. Očigledno je da se tu ne radi o slučajnosti i da je rodbinska veza otac — sin neposredna. Ima dosta primjera iz kojih se vidi da je na-

¹⁸⁹ R. Anhegger, *Martoloslar hakkında, Türkiye Mecmuası VII—VIII*, 320.

¹⁹⁰ Isto, 289.

¹⁹¹ MXT — 560, 102, 153, 130; MXT — 171, 23', 50', 52, 127, 135, 136, 148, 164. i dalje.

¹⁹² MXT — 642, 210.

mjesto ranijeg martolosa došao njegov brat. Ima, razumije se, i takvih iz kojih se ne može ustanoviti ni jedno ni drugo. Naša tvrdnja se, međutim, ne zasniva samo na svjedočanstvima gornje vrste. Eventualnu sumnju isključuju dokumenti koji izričito govore o nasljeđivanju martoloske službe uopšte.¹⁹³

Aktivnost martolosa na granici i učešće u turskim ratnim pohodima

Većina martoloskih vojnih jedinica je bila koncentrisana u turskim pograničnim gradovima. Zadatak im je bio da obezbjeđuju te gradove i granicu u cjelini, kao i da učestvuju u pripremama i izvođenju turskih vojnih poduhvata protiv susjednih hrišćanskih zemalja. Otud se djelatnost martolosa na granici nije izražavala samo u stražarenju i obezbjeđivanju teritorija osmanske države već i u uhođenju na neprijateljskom zemljištu i čestim upadima, koje su oni izvodili ili samostalno ili u zajednici s drugim rodovima turske vojske. Motivi takvih upada su bili različiti, ali su se oni gotovo svi završavali pljačkanjem i robljenjem stanovništva protivničkog teritorija. Privlačna snaga obilne pljačke bila je, bez sumnje, glavni pokretač ofanzivnih akcija vojnički organizovanih hrišćana u turskoj službi. Zapadni izvori, naročito izvještaji sa granice iz XV, XVI i XVII vijeka, često govore o provalama Turaka i martolosa. Najviše izvora s takvim saopštenjima potiče iz XVI vijeka, kada je osmanska država bila na vrhuncu svoje moći. Kroz prvu polovinu toga vijeka, naročito poslije pada Beograda 1521. godine, akcije martolosa se mogu pratiti iz godine u godinu. Sredinom XVI vijeka dostižu one kulminaciju, a zatim počinju polako da gube od ranije učestalosti i intenziteta. Aktivnost martolosa na granici u XVII vijeku gotovo prestaje. Očigledno su promjene i u tom pogledu u skladu s opštim razvojem unutrašnjih i spoljopolitičkih prilika kroz koje je prolazilo osmansko carstvo u tim vremenima.

U prethodnom poglavlju je rečeno na kom prostoru, od kakvog elementa i s kakvim ciljem je osmanska vlast pristupila stvaranju martoloskih vojnih jedinica. Bilo je govora i o njihovim prvim akcijama preko granice na cijeloj liniji od Vidina do mora. U borbama koje su vođene u sjevernoj Srbiji, Bosni, naročito na području Jajačke banovine, u Dalmaciji, oko Splita, Dubrovnika, Kotora, Ulcinja, Bara i Skadra učešće martolosa je stalno pojačavano. Posljednjih godina XV i na početku XVI vijeka oni su već predstavljali snažnu vojnu organizaciju, koja je snosila velik dio tereta u odbrani i širenju granica osmanske države u našim zemljama i Ugarskoj. Krajem XV vijeka je turska aktivna odbrana ponovo poprimila ofanzivni karakter. Izvještaji s tursko-mletačke granice iz tog vremena pokazuju da je mletački teritorij bio ugrožen na cijeloj graničnoj liniji od Moreje do sjeverne Dalmacije. Na južnom graničnom sektoru, u Grčkoj i Albaniji, zajedno s Turcima su u borbama protiv Mlečana učestvovali armatoli (martolosi) tih zemalja. Dalje na sjeveru, samo u toku 1499. godine zabilježeno je više turskih napada. Te godine su skadarski martolosi u dva maha ugrožavali Ulcinj i Bar.¹⁹⁴ U isto vrijeme su martolosi više puta upadali u okolinu Splita,

¹⁹³ Vidi str.: 107 i dalje.

¹⁹⁴ Arkiv V, 54, 75, 79.

Trogira i Šibenika i pljačkali je. U januaru 1499. godine žalili su se organi vlasti iz Šibenika bosanskom sandžak-begu zbog stalnih šteta koje im nanose martolosi i Turci.¹⁹⁵ Poslanik toga grada je stigao do sandžak-bega tek poslije dva mjeseca, jer ga je usput zadržala turska vojvoda Sinan i odveo 30 do 40 duša. U vezi s tim stoji u izvještaju da je »...svijet prorijeđen od lanjske bolesti i robljenja martolosa«.¹⁹⁷ U jednom izvještaju iz Zadra govori se o Skenderpašinim pripremama da napadne i samu Veneciju, pa se očekuje diverzija martolosa, za koje se pretpostavlja da bi mogli »prije krenuti put Jajca ili Friaula...«.¹⁹⁸

Ovim upadima sa turske strane Mlečani već tada suprostavljaju, pored redovnih trupa, neredovnu vojsku, koja je takođe nosila naziv *martolosi*.¹⁹⁹

Početkom novembra 1500. godine zabilježen je upad martolosa skadarskog paše u okolinu Bara. Cilj im je bio hvatanje žena i dječaka za poklon sandžak-begu. Vlast u Baru je bila blagovremeno obaviještena o namjerama martolosa, pa im je priredila klopku, u kojoj su pripadnici cijele grupe ili izginuli ili pohvatani. Iz izvještaja se vidi da su ti martolosi bili sastavljeni od hrišćana iz susjednih turskih krajeva. Zapovjednik im je bio odbjegli podanik ulcinjskog kneza.²⁰⁰ Početkom 1501. godine martolosi su ponovo pljačkali okolinu Trogira.²⁰¹ U isto vrijeme su paše iz Vrhbosne i Smedereva izvršili bezuspješan napad s martolosima na Jajce.²⁰² Provale i pljačke nastavljale su se i naredne 1502. godine. Vršene su s obje protivničke strane. U novembru te godine je podban iz Knina, na povratku s pljačkaškog upada u Bosnu, susreo manji odred turskih martolosa pješaka na gornjoj Cetini, potukao ih i oteo im plijen.²⁰³ Naredne, 1503. godine, zabilježeno je više upada sa turskog na mletačko zemljište. Već prvih dana januara javljano je iz Trogira o silnoj bijedi koja je zahvatila cijeli kraj zbog stalnih šteta koje nanose martolosi i morlaci, kao i o nesposobnosti stratiota, koji su slabo plaćeni, da im se suprotstave.²⁰⁴ Sličnog su sadržaja i izvještaji vlasti iz Splita i Šibenika. U jednom od njih, koji je pisan 23. septembra 1503. godine, stoji da »martolosi svaki dan pljačkaju«.²⁰⁵ Prema izvještaju iz jesenjih mjeseci, te akcije su izvodile manje grupe

¹⁹⁵ Isto, 19.

¹⁹⁶ Isto, 26.

¹⁹⁷ Isto, 62.

¹⁹⁸ »Da Zara di Rectori di 13 mandoe una letera dil Viceban di Tenina scrive a uno adi 2 come Scander Basa era per venir a dani nostri sono da 16 in 20 milia Turchi adunati et che eso havea manda alcuni contra et Martolosi erano usiti per tanto dubita non vengino a danizar quel conta di Zara over a Jayza over in Istria o Friul et si sia riguardosi«; Arkiv V, 86.

¹⁹⁹ Arkiv V, 82, 87, 102, 106, 113, 119, 124, 132, 149, 154; Arkiv VI, 165, 196, 303.

²⁰⁰ Arkiv V, 159.

²⁰¹ »...item in quella matina e venuti nostri contradini soto Castel Novo e ha ditto haver recuperado cerca 100 animali in ditto zorno depredadi per Martelossi in Conta de Trau...«; Arkiv VI, 188.

²⁰² M. Schimek, Politische Geschichte des Königreichs Bosnien und Rama, Wien, 1787, 185.

²⁰³ Arkiv VI, 224.

²⁰⁴ Isto, 234.

²⁰⁵ Isto, 263.

martolosa.²⁰⁶ Zabilježena je i aktivnost martolosa u okolini Jajca. Njihov glavni zadatak u tom kraju je bio da onemoguće doturanje namirnica ugarskoj posadi i stanovništvu u Jajcu. Godine 1503. je 40 martolosa presrelo ugarsku komoru kod brda Kutine i djelimično je zarobilo, ali su oni zatim pohvatani i posječeni.²⁰⁷

Očekivalo se da će ugovori o miru sklopljeni 1503. godine između Turske i susjednih hrišćanskih država doprinijeti da se prilike na granici normalizuju i onemogućiti obostrane pljačkaške upade. Utoliko više što je to predviđeno i posebnim klauzulama ugovora. Mlečani, kojima je zagarantovana sloboda trgovine u Turskoj, zamolili su Skender-pašu da onemogući upade i pljačkaške pohode martolosa i da ove natjera da povrate ono što su, otkad je mir nastupio, porobili u okolini Trogira.²⁰⁸ Odredbe ugovora o miru predstavljale su, međutim, mrtvo slovo na papiru. U martu 1506. godine je Bernandin Kontarini javljao iz Trogira da su Turci i martolosi pljačkali okolinu i odveli dosta stoke,²⁰⁹ a uskoro, zatim, da su njihove provale i robljenje naroda uzeli toliko maha da narod ima više štete nego kad je bio otvoreni rat.²¹⁰ Narednih godina, 1507, 1508, 1509. i 1510, izvještaji redovno govore o pljačakškim provalama martolosa i Turaka na područje srednje i sjeverne Dalmacije.²¹¹ Mletačka granica je tu bila lišena efikasne odbrane. Činjeni su naponi da se ona koliko-toliko obezbijedi. Prema jednom izvještaju, koji je pisan početkom februara 1509. godine, Ivan Krbavski je ponudio Veneciji da pređe u njenu službu, izražavajući spremnost da preuzme obavezu da čuva njene dalmatinske posjede od upada Turaka i martolosa.²¹² Ne znamo na čem se završila ova ponuda, ali je grof Ivan svojim otporom i nepomirljivim stavom prema Turcima ove u još većoj mjeri okretao protiv sebe. Oktobra mjeseca 1514. javljeno je iz Zadra da su martolosi i Turci prodrli na njegove posjede, opljačkali cijelu Liku i Krbavu i odveli 3 000 duša, 10 000—12 000 krupne i 80 000 sitne stoke, tako da je taj grof sasvim propao.²¹³ Martolosi su tada sasvim opustošili neka mjesta. U jednom izvještaju iz Zadra, koji je pisan sredinom jula 1513. godine, stoji da je Kaočesta »već dvije godine upropaštena od martolosa i narod se razbježao«.²¹⁴

Dokumenti iz ovog vremena pokazuju da je između Turske i njenih susjeda u Evropi vođen permanentni rat, čak i onda kad je između njih postojao formalno ugovoreni mir. U tom ratu je bilo masovno angažovano stanovništvo iz pograničnih krajeva s obje strane. Prema izvještajima, Turci su u Cetini samo u toku 1513. godine uvrstili u svoju vojsku dvije trećine sjedilačkog stanovništva sposobnog za oružje. Veći

²⁰⁶ Isto, 236, 241, 249, 250, 252.

²⁰⁷ Lj. Thallozy, Povijest Jajca, 148.

²⁰⁸ Arkiv VI, 290, 280.

²⁰⁹ Isto, 295.

²¹⁰ »Da Trau di S. Bernardin Contarini Conte di corarie seguite di Turchi et Martolossi adi... novembrio su quel territorio et menato via... anime et animali sicche hanno piu danni cha quando erano in guerra aperta«; Arkiv VI, 294.

²¹¹ Arkiv VI, 300, 301, 303, 310, 314, 324, 328, 333, 336, 340, 350.

²¹² Archivio di Stato Venezia, Collegio (1500—1513), 82.

²¹³ Arkiv VI, 433, 434; R. Lopašić, Dva hrvatska junaka Marko Mesić i Luka Ibršimović, Zagreb, 1888, 17.

²¹⁴ Arkiv VI, 400.

dio je uklopljen u martoloske jedinice, određene za čuvanje granice i četovanje u susjednim protivničkim oblastima. Te jedinice su sačinjavali uglavnom stočari i seljaci iz Cetine, Radobilje, Brodarića i zemljišta s jedne i druge strane Svilaje, Moseća i Promine. Njihov organizator i vojvoda bio je Murat-beg Tardić, rodом iz Šibenika. On je s martolosi-
sima iz tih krajeva osvajao Zakrčje i Pozrmanje.²¹⁵ Pošto su učvrstili svoju vlast u krajevima oko Sane, Unca, Cetine i jednog dijela Krke, Turci su, s proljeća 1514. godine, poduzeli akcije većih razmjera. Cilj im je bio da dezorganizuju protivničku odbranu i zastraše pristalice borbe protiv Turaka u Kninu, Lici, Odorju, Hotuči, Srbu, Lapcu, Krbavi i Bužanima. U tom pohodu su, pored martolosa iz Cetine i četa od Livna, Prozora i Mostara, učestvovali i martolosi iz Povrbasja, Sane, Pseta, Gra-hova i Unca.²¹⁶ U vezi s tim pohodom zabilježeno je da se nekoliko sto-
tina porodica, naročito stočara, s napadnutog područja, većinom iz Ho-
tuće i Odorja, naselilo na turski teritorij u Cetini i Zakrčju.²¹⁷ Zatim
je uslijedilo zatišje na granici. Aktivnost martolosa je ponovo zabilje-
žena tek u februaru 1517. godine, kada su opljačkali okolinu Trogira.²¹⁸
Iako je ugovor o miru između Mletačke Republike i Porte još bio na
snazi, mletački pogranični pojas u Dalmaciji nije bio pošteđen od upada
i pljački, u kojima su se isticali martolosi. Vlasti iz primorskih gradova
su redovno o tome izvještavale vladu u Veneciji. Prema jednom izvje-
štaju, u januaru 1518. godine izvršen je upad »od strane Turaka ili mar-
tolosa na području Šibenika i odvedeni su neki stanovnici.«²¹⁹ U 1519.
godini su se takve akcije ponavljale više puta. Sredinom marta je ja-
vio Ivan Krbavski da Turci i martolosi svakodnevno upadaju u Dalma-
ciju i zatražio od Sinjorije pomoć za jačanje odbrane.²²⁰ Izvještaji pi-
sani u Šibeniku, Ljesni i Splitu te godine pokazuju da je mletačka vlast
poduzimala diplomatske korake kod turskih vlasti u susjedstvu i na
Porti sa željom da se spriječe upadi i pljačke martolosa.²²¹ Ne vidi se
da je diplomatska akcija dala bilo kakve pozitivne rezultate. Kad su
Mlečani zarobili četvoricu martolosa, Turci su odmah reagovali. U Ši-
benik su uputili svog poklisara sa zahtjevom da se sastane sa zaroblje-
nicima i da zatraži njihovo oslobađanje. U slučaju neuspjeha misije
priječeno je ratom. Sve to pokazuje da su akcije martolosa bile plani-
rane i da su i u vrijeme mira vršene sa znanjem i uz podršku turske
vlasti.

Godine 1520. je na sultanski prijesto stupio Sulejman Zakonoda-
vac. Već prva godina njegove vladavine protekla je u znaku užurbanih
priprema za rat. Na granicama u Evropi, čemu su bili namijenjeni prvi
udarci, došlo je do pojačane vojne aktivnosti, naročito akindžija i mar-
tolosa. Cilj te aktivnosti bio je izviđanje, pljačkanje, robljenje i unoše-
nje panike u stanovništvo pograničnih protivničkih krajeva i time slab-
ljenje njegove odbrane. Da bi akcije imale veći uspjeh, iz Turske su

²¹⁵ S. Pavičić, Scobe i naselja u Lici. Zbornik za narodni život i obi-
čaje, knj. 41, JAZU, Zagreb, 1962, 108.

²¹⁶ Isto,

²¹⁷ Isto, 109.

²¹⁸ Arkiv VIII, 7.

²¹⁹ Isto, 31.

²²⁰ Isto, 56.

²²¹ Isto, 58, 60.

proturane alarmantne i zastrašujuće vijesti o tobožnjem približavanju snažnih turskih odreda,²²² pa su i mali odredi martolosa postizali velike uspjehe. Već početkom maja te godine je odred od 200 martolosa opljačkao okolinu Senja i tamo uništio jedno jače odjeljenje ugarsko-hrvatske konjice.²²³ Tada su teško stradali posjedi Bernandina Frankopana u Modruši.²²⁴ Zabilježen je i upad odreda od 3 000 martolosa i Turaka u Istru.²²⁵ Ovi upadi su pokolebali neke hrvatske feudalce (Bernandin Frankopan, Ivan Krbavski) do te mjere da su pokazivali spremnost da priznaju tursku vlast. Ugarski kralj je bio prisiljen da ih putem posebnog izaslanika odvraća od te namjere.²²⁶ U martu iduće godine martolosi su pljačkali okolinu Splita i Trogira. Neki od njih su bili pohvatani, pa je predloženo »da budu kažnjeni za svoje zločine«.²²⁷ U skladu s opštim pripremama za osvajanje Beograda i Ugarske pojačali su svoje akcije bosanski i hercegovački sandžak-bezi u sjevernoj Dalmaciji i Hrvatskoj. Početkom maja prvi je provalio preko Hrvatske u Kranjsku i opustošio je, dok je drugi, s velikim odredom akindžija i martolosa, prodro u područje između Une i Velebita i opustošio ga. Poslije povlačenja glavnine turskih snaga iz tih krajeva, napao je odred od 500 martolosa na Strmicu i zauzeo je. Zauzeti su tada i gradovi Skradin i Knin.²²⁸ Aktivnost martolosa na tom području zabilježena je i naredne, 1522, godine. Jedna njihova četa od Unca prošla je preko cijele Like i u senjskom primorju pohvatala više naroda i povela ga u ropstvo. Ban Karlović je potukao ovu četu u Vrhovini, prilikom njenog povratka, i oslobodio zarobljeno stanovništvo.²²⁹ Te i narednih godina martolosi su često robili područje Senja, pa se stanovništvo koje nije palo u tursko ropstvo dobrim dijelom iselilo u sigurnije krajeve. S tim u vezi ovaj grad je gubio svoj raniji trgovački značaj. Stanje u toj oblasti, nastalo kao posljedica stalnih akcija martoloskih družina, najbolje ilustruje molba koju su Senjani uputili, 4. juna 1529. godine, kralju Ferdinandu. U prevodu s latinskog ta molba glasi:

»Mnogo puta smo obavještavali Vašu Svjetlost o potrebama i nevoljama u kojima se mi Senjani, podanici Vašeg veličanstva, nalazimo zbog upada Turaka, a naročito martolosa i njihovog pljačkanja, jer su ti martolosi čitav teritorij ovoga grada opljačkali i doveli ga do propasti, pošto je malo stanovnika ostalo, od kojih je kasnije veći dio dospio u tursko ropstvo, a drugi, pošto nije htio da padne u ropstvo, bio prisiljen da po svijetu traži drugo sjedište, gdje bi mogao živjeti s porodicom, jer se samo zidovima branimo, ne usuđujući se izaći izvan grada. Vaša Svjetlost neka zna da, dokle god se od gore navedenih martolosa ne oslobodi put koji oni drže zatvoren, za nas neće biti nikakva razloga da ovdje živimo, jer češće i više smo izvrgnuti nevoljama od samih martolosa nego od turske konjice; još ako oni zatvore prilaze od mora,

²²² Isto, 69.

²²³ Isto, 78.

²²⁴ Isto, 77.

²²⁵ »Fra Martelossi e Turchi in 3 000 erano corsi in Istria«; S. Ljubić. *Commissiones*, I (MSHSM VI), 142.

²²⁶ Arkiv VIII, 107.

²²⁷ Isto, 112.

²²⁸ S. Pavičić, c. d., 111, 112, 119.

²²⁹ Isto, 212.

niko nama kopnom... neće moći doći, a isto tako i preko mora, jer trgovci neće imati s kim da trguju. Zbog toga trećina i desetina, ne samo ovdje, u Senju, nego i u cijelom Primorju, nisu mogle za Vas biti skupljene. Da je Vaše Veličanstvo držalo u Otočcu, Bribiru i Modruši 400 pješaka ili 100 konjanika, uzdali smo se da bi odbranili i cijeli Kvarner, jer ovi pješaci koje naš kapetan drži ne mogu ni grad odbraniti. Zato usrdno molimo Vaše Veličanstvo... da nas pomogne i osigura kopneni pristup ovome gradu...».²³⁰

Još u ljeto 1522. godine seoba stanovništva je zahvatila Liku, Krbavu, Bužane, Gacku, Brinje i Brežnik. Austrijski izvještaji su prethodno navještali ovu seobu, navodeći kao uzrok opšti strah od turskih martolosa.²³¹ Iz tih izvještaja se vidi da su se tada Hrvati s unsko-velebitskog područja naselili jednim dijelom u Kranjsku, a drugim u okolinu Zagreba, Posavinu, Zagorje, varaždinsku župu, Kalnik itd.²³² Poslije jednogodišnje pauze, u izvještajima se ponovo govori o aktivnosti martolosa na turskoj granici prema Dalmaciji i Hrvatskoj. Krajem aprila 1524. godine javljeno je iz Zadra da je, prilikom jedne provale Turaka i martolosa, došlo do dvoboja između »velikog martolosa« Zbolavića i mletačkog podanika Pjera Vadelića, u kome je prvi poginuo.²³³ Prema izvještaju senjskog kapetana Gašpara Raba, tada su vlasiti i martolosi paša livanjskog i hercegovačkog napali na Karlobag, opljačkali ga, djelimično spalili, stanovništvo odveli u ropstvo.²³⁴ Sredinom aprila 1525. godine prestaju upadi martolosa u krajeve između Une i Mora. Oni su tada dobili zadatak da uzmu učešća u pohodu turske vojske protiv Ugarske.²³⁵ O aktivnosti martolosa na toj strani govore, prema pisanju Đorđa Sremca, riječi »cara« Jovana Nenada, kojima se obraćao mađarskim plemićima kad su ovi zatražili da im dozvoli povratak na imanja s kojih su Turci protjerani: »Kukavni Mađari, ne možete vi ovu zemlju držati, jer će vas martolosi za jednu noć vezane odvesti u Beograd. Dakle, ne znate šta želite! Ja ću ovu zemlju, pa i ostrvo Srem osloboditi od Turaka«.²³⁶

Uspjesi Turske u ratu protiv Ugarske poslužili su kao nov impuls novom zamahu vojničkih akcija na cijeloj graničnoj liniji. Martolosi vrše ponovo intenzivne upade u Dalmaciju, Hrvatsku i Sloveniju. Već 1526. godine zabilježene su njihove akcije u okolini Zadra, Novigrada, Splita i Obrovca.²³⁷ Naročito je bio ugrožen Senj. Krčki providur je pisao da poslovi u ovom gradu »vrlo slabo napreduju i svakim danom idu iz zla u gore«.²³⁸ Martolosi su ugrožavali i Kranjsku. Upade u ovu

²³⁰ E. Laszowski, Habsburški spomenici I, 172—173.

²³¹ S. Pavičić, c. d., 120.

²³² Isto, 121, 123, 124.

²³³ »... Piero Vadelich nostro fameio fece scontro de lanza con Sbolavach lo quale era locotenente de Damian Dochosich uno valentissimo homo et gran Martelloso e da valente homo l aquisto et acquistato che lave li tagio la testa...«; Arkiv VIII, 179—180.

²³⁴ R. Lopašić, Dva hrvatska junaka..., 18; J. v. Hammer, GOR III, 52.

²³⁵ S. Pavičić, c. d., 118.

²³⁶ Glasnik SUD XI (XXVIII), 70.

²³⁷ Arkiv VIII, 242; C. N. Sathas, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age VII, 137; V. Klaić, Pad Obrovca, Udbine i Jajca, Vjestnik Zem. arkiva VII, Zagreb, 1905, 56.

²³⁸ S. Ljubić, Commissiones... II, 38.

pokrajinu su vršili preko planina Kočevja.²³⁹ Od 300 kmetova, koliko ih je bilo na posjedu Kostel, 93 su odveli sa sobom.²⁴⁰ Sredinom jula 1527. godine oko 4 000 martolosa je provalilo u Istru do Podgrada. U pismu Ivanu Ungnada, koje su u julu 1528. poslali Kranjski staleži kralju Ferdinandu, stoji da »martolosi napadaju svaki dan, a u planinama ih ima toliko da su ubogi prosti kmetovi prisiljeni da ostavljaju žito nepožnjeveno na polju i da bježe u unutrašnje krajeve«.²⁴¹ Pljačkanje sela u Sjevernom dalmatinskom primorju je takođe nastavljeno. Zadarski knez Viktor Barbadiko je, u ljeto 1528. godine, posjetio Nin i, pored ostalog, napisao: »Njegova okolina je vrlo lijepa ... ali veći dio neobrađen, i to iz straha od Turaka i martolosa«.²⁴² Iz jednog izvještaja, koji je pisan 9. aprila 1529. godine u Ljubljani, vidi se da su ti martolosi bili većinom iz redova stočara iz planinskih krajeva turskog pograničnog područja. Dokumentat se odnosi na Čiče, koji su »odreda slobodni ljudi koji na ovoj strani ... martolosuju i štetu čine«.²⁴³

U ljeto 1529. godine poduzeo je sultan Sulejman nov pohod na Ugarsku i Beč. S tim u vezi, turska vojska iz Bosne je napravila diverziju, preko Hrvatske i Slovenije, u Austriju. Dio martolosa iz Bosne je pustošio Hrvatsku i Kranjsku,²⁴⁴ dok su drugi njihovi odredi, zajedno s akindžijama, provalil duboko u Austriju, gdje su napali, porobili i spalili grad Linc.²⁴⁵ Martolosi iz Srbije i Srijema su tada, kako je ranije spomenuto, učestvovali sa Sulejmanovom vojskom u napadu na Beč. Posebnu ulogu su tom prilikom odigrali martolosi dunavske šajkaške flote.²⁴⁶ Prilikom povlačenja ispod Beča nanijeli su ovi martooloozi znatnu štetu slovačkom gradu Presburgu (Bratislava).²⁴⁷ U isto vrijeme su vođene borbe između martolosa i mletačkih stratiota kod Trogira.²⁴⁸

Aktivnost martolosa na granici nastavljena je i kasnije. Pojačavana je u vrijeme turskih priprema za veće vojne poduhvate. Prema izvještaju Bernandina Frankopana, od 22. aprila 1530. godine, martolosi su, u vrijeme ratnih priprema bosanskog paše, provaljivali u grupama od 60 do 70 konjanika i nanosili velike štete.²⁴⁹ Po jednom drugom izvještaju, njihovi upadi u Sloveniju su predstavljali svakodnevnu pojavu.²⁵⁰ Nizali su se oni jedan za drugim u tu zemlju i 1531. i 1532.

²³⁹ S. Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko ..., Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XXIV, 1—2, Ljubljana, 1943, 45.

²⁴⁰ Isto, 47.

²⁴¹ Isto, 48.

²⁴² S. Ljubić, Commissiones ... II, 43—44.

²⁴³ »...alles fraydig lewtt, die vast hervuber in euer mayestät lannd martalossen vnd grossen schadn thuen«; A. Ivić, Spomenici Srba u Ugarskoj ..., 19.

²⁴⁴ A. V. Geway, Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich Ungarn und der Pforte in XVI und XVII Jahrhunderte, Wien, 1840, 40.

²⁴⁵ P. Jovii Turcicarum rerum comentarius, 91.

²⁴⁶ Höniger, Hoffhaltung ... II, 34.

²⁴⁷ Isto, 40.

²⁴⁸ Sathas, c. d. VII, 140, Nr. CLV.

²⁴⁹ Starine, JAZU, XVI, 165.

²⁵⁰ »...der türkh hat nuren diesen frieling das Land mit geweltigen hör... (?) zwyn angriffen auserhalb der streiffenden rotten vnd martholossen taglichen angriff vnd beschedigung dabay«; S. Jug, c. d., 52.

godine.²⁵¹ Posljedice su bile teške. Prema jednoj instrukciji Zemaljskih staleža: »Za 60 godina Turci su 80 puta napali na Kranjsku, koja je poslije pada Ostrovice i Udbine postala zemlja uz tursku granicu. Ne-prestano su je napadali turski konjanici i martolosi. Posjedi: Metljika, Črnomelj, Vinica, Poljane, Kostel, Kočevje, Ribnica, Orlnjek, Lož, Cerknica, Snežnik, Turjak, te Istra i Kras su potpuno opustošeni. Time je zemlja izgubila svaku otpornu moć i preko 200 000 ljudi«. ²⁵²

Za vrijeme priprema drugog turskog pohoda protiv Beča, upućivane su manje grupe martolosa na neprijateljski teritorij, radi izviđanja i prikupljanja podataka o stanju odbrane i raspoloženju stanovništva.²⁵³ Prema izvještaju koji je 22. jula 1532. godine poslao providur iz Trogira u Veneciju, bosanski paša je naredio Radiću, koji je bio vojvoda martolosa u Uskoplju, da pokupi što više martolosa i s njima napravi diverziju u Istru i prema Ljubljani.²⁵⁴ Vojsku bosanskih spahija, u kojoj se spominje Sijam-beg Kopčić sa 300 konjanika, uputio je istovremeno u Srijem, gdje je trebalo da se pridruži glavnoj turskoj vojsci. Austrija nije dočekala nespremna ove turske akcije. Posebno su poduzete mjere da se obezbijede putovi, koji vode preko teritorija od mora do Gvozda, i spriječe upadi martolosa na taj prostor. Te mjere su dale pozitivne rezultate. Austrijski izvještaji sa granice, koji su pisani u vremenu između 1534. i 1538. godine, ne govore o upadima i pljačkama martolosa. Jedino je zabilježeno njihovo učešće u borbama koje je 1535. vodio Mehmed-beg Jahjapašić kod Požege i u bici kod Gorjana 1537. godine.²⁵⁵

Akcije martolosa su počele ponovo poslije četvorogodišnjeg relativnog zatišja. Godine 1538. porobili su oni Štajersku,²⁵⁶ a učestvovali su i u borbama protiv Mlečana kod Herceg-Novog.²⁵⁷ Naredne godine su se martolosi nalazili pred Kotorom.²⁵⁸ Poslije toga je skadarski paša uputio odred od 3 000 martolosa da opljačka Krtole, Lušticu i neka druga mjesta. Taj napad je bio odbijen.²⁵⁹ Na sjeveru su pojačane vojne akcije martolosa u vezi s pripremama Turaka da definitivno zaposjednu Ugarsku. Sredinom marta 1540. godine javljao je Ivan Ungnad iz Ptuja Štajerskim staležima da »turski martolosi napadaju i robe na sve strane«, te da su odveli mnogo hrišćana u ropstvo.²⁶⁰ U maju iste godine Adam Holenicki je izvijestio da su martolosi popalili Varaždinske Toplice, uhvatili 500 ljudi i odagnali 800 goveda.²⁶¹ Opustošeni su tada i posjedi Zrinjskih.²⁶² Prilikom jednog sukoba kod Stupčanice, vojska Stjepana Topolovačkog je ubila 40 i zarobila 20 martolosa, među

²⁵¹ S. Jug, c. d., 53, 54.

²⁵² Isto, 52, 54.

²⁵³ Habsburški spomenici II, 34, 77, 106.

²⁵⁴ »...che de li Radich famoso capo di martelosi havea hauto ordine di far quanto piu martelosi poteva per andai a corer in Istria et verso Lubiana et a qutte parte«; Starine, JAZU, XXI, 166, 168, 170.

²⁵⁵ N. Istvanffy, c. d. XIII, 137; J. Hammer, GOR III, 189, 190.

²⁵⁶ P. Vitezović, Hronika, 143.

²⁵⁷ G. Stanojević, Crna Gora u doba Kandiskog rata, Istorijski glasnik, 1—2, 1953, 14—15.

²⁵⁸ G. Stanojević, Iz istorije Crne Gore u XVI vijeku; Istoriski zapisi XII/XV, 2, 1959, 328.

²⁵⁹ Isto.

²⁶⁰ Starine XVII, 159; E. Laszowski, Habsburški spomenici II, 470.

²⁶¹ Starine XVII, 161.

²⁶² Isto.

kojima je bio »poznati harambaša... Vuk Volonirović..., iz moćna plemena, koji je bio i poznat čovjek u Raškom kraljevstvu«. ²⁶³ Uhvaćen je tu i »neki specijalni harambaša, po imenu Vukan«. ²⁶⁴ Poslije pada Budima, martolosi su nastavili s pljačkaškim upadima u preostale dijelove Slavonije i Hrvatske. Takvi upadi su zabilježeni 1542. i 1543. godine. U jednom izvještaju iz 1543. godine stoji da su martolosi okupirali sav prostor prema Zagrebu, Varaždinu i Ptuju, te da postoji opasnost da će Turci zauzeti Štajersku, Kranjsku i Korušku. Zanimljivo je da je u jednom pljačkaškom pohodu, prema tom izvještaju, učestvovalao odred od 3 000 martolosa, kojim je zapovijedao neki Stepersav. ²⁶⁵ Tu se, očigledno, ne radi samo o martolosima u stalnoj vojnoj službi nego i o ljudima koji su privremeno mobilisani kao martolosi. Ovo važi za sve slučajeve kad se govori o tako snažnim koncentracijama martolosa na jednom mjestu i u jednom poduhvatu. Godine 1544. i 1545. prilike na granici između Turske i njenih susjeda u Evropi bile su relativno normalne. Zabilježene su samo neznatne akcije martolosa u Lici. U jednoj od njih su učestvovali martolosi od Levačkog. ²⁶⁷

Zabilježeno je da su u ovo vrijeme uskoci i hajduci vršili upade u turski teritorij. Time su stvarane ozbiljne poteškoće za realizaciju ugovora o miru, koji je sklopljen između Porte i Ferdinanda Habsburškog. Obje strane su poduzimale mjere da, u skladu s odredbama ugovora, svaka sa svog teritorija spriječi upade, pa je aktivnost martolosa gotovo prestala. U toku 1546. godine nije zabilježen nijedan ozbiljniji incident na austro-turskoj granici. Iz 1547. ima jedna vijest o četovanju martolosa u Hrvatskoj, ali se oni naredne godine tamo uopšte ne spominju. ²⁶⁸ Jednim dokumentom, koji je pisan u Pragu 1. septembra 1549. godine, naređeno je da se sva lica koja na ovaj ili onaj način prispiju iz Turske u Austriju repartriraju. Izričito je rečeno da i martolosi iz Ugarske i Slavonije, koji su za vrijeme primirja odvedeni ili su sami prišli, imaju biti vraćeni, s ciljem da »svaka svada s obje strane u isto doba nestane«. ²⁶⁹ Takva obostrana odlučnost u sprovođenju u djelo odredbi mirovnog ugovora pogodovala je daljem saniranju prilika na granici. O vojnim akcijama martolosa na austro-turskoj granici nema otad vijesti sve do 1551. godine. U Dalmaciji je, međutim, stanje bilo zategnuto i u ovom periodu. Upadi martolosa u mletački teritorij zabilježeni su 1545, 1546. i 1547. godine. ²⁷⁰

U drugoj polovini XVI vijeka je vojna aktivnost martolosa na granici u stalnom opadanju. Uzroci tome leže u mijenjanju prilika u osmanskoj državi, posebno u mijenjanju položaja naših naroda pod turskom vlašću, promjenama u odnosu snaga u Evropi na štetu Osman-ske Imperije, kao i u zaustavljanju njene ekspanzije. Ranije su martolosi predstavljali pravu napast za tursko susjedstvo. Sad se stvari mijenjaju. Inicijativu postepeno preuzimaju uskoci i hajduci. Njihovi upadi

²⁶³ Isto, 166.

²⁶⁴ Isto.

²⁶⁵ Isto, 168, 174, 175; Habsburški spomenici III, 169, 170.

²⁶⁷ Starine XVII, 195/96; Habsburški spomenici III 185.

²⁶⁸ Starine XVII, 201.

²⁶⁹ Habsburški spomenici III, 358.

²⁷⁰ Commissiones... II, 179; Sathas, c. d. VIII, 406, 436.

u Tursku i pljačke, u početku jedva primjetni, konstantno rastu, da bi u XVII vijeku dostigli pun zamah.

Prema mletačkom teritoriju martolosi su pokazivali više aktivnosti u Crnogorskom primorju i u krajevima sjevernije od Splita. Godine 1553. pljačkali su oni okolinu Trogira, dok su Markovići, crnogorsko pleme u turskoj službi, harali okolinu Bara.²⁷¹ Put od Kotora do Budve je bio ugrožen. Na njemu su 1571. godine martolosi i Turci napali jednu četu mletačkih vojnika, a prilikom napada na Brajiće zarobili su Mlečani jednog martolosa.²⁷² Na tom prostoru je bilo više sukoba, o čemu svjedoči još jedan dokumenat iz 1557. godine. Riječ je o molbi Tome Peleša, starješine jedne čete Arbanasa u Kotoru, u kojoj stoji da se hrabro borio »protiv Turaka i martolosa, da bi odbranio i spasao Paštroviće, Budvane« i druge mletačke podanike.²⁷³ U dokumentu iz 1573. godine, koji se odnosi na Grbljane, stoji da su, pored ostalog, ovi bili dužni da stražare protiv Turaka i martolosa, što su tada činila i neka sela u Crnoj Gori.²⁷⁴

Prvih godina druge polovine XVI vijeka došlo je do zaoštavanja odnosa između Turske i Austrije. U vezi s tim martolosi su, već 1551. godine, zatvorili putove prema Senju, sačekivali karavane u šumama, napadali ih, ljude ubijali, a toware i konje odvodili sa sobom, tako da je ovaj grad ostao bez namirnica.²⁷⁵ Odbrana Senja je ležala na uskoci-ma, koji su vodili žilavu borbu s turskim martolosima, motivisanu žeđu za uzajamnom osvetom. Prema P. Vitezoviću, Senjani su više puta razbijali martoloske družine, a zarobljenike likvidirali na najkorutniji način. Kao kaznu primjenjivali su i oni nabijanje na kolac i spaljivanje živih zarobljenika. Tako su postupili 1569. godine, kad su razbili tursku vojsku kod Perusića i 1599, prilikom robljenja martolosa po Istri, Krasu i Friaulu.²⁷⁶ U Hrvatskoj, Slavoniji i Ugarskoj martolosi su redovno učestvovali u pohodima turske vojske. Za tursku vojsku, koja se 1550. godine koncentrisala kod Slankamena u Srijemu, rečeno je u jednom dokumentu da je bila sastavljena pretežno od martolosa i azapa.²⁷⁷ U oktobru 1552. godine martolosi su učestvovali u opsadi Erlaua.²⁷⁸ Zabilježeno je i njihovo učešće u borbama za Siget (1556) i Baboču.²⁷⁹ Dvije godine kasnije učestvovali su martolosi u borbama za Tatu.²⁸⁰ Manje njihove akcije su zabilježene u avgustu 1552. kod tvr-

²⁷¹ V. Vinaver, Senjski uskoci i Venecija do Kiparskog rata, Istoriski glasnik, 3—4, 1953, 57.

²⁷² »Mi son anco atrovato a brugiar Braichi luoco de Turchi ove preso uno martoloso e lo donai a magnifico signor Santo tron gubernator di galea et essendo stato sfidato un Turcho da Montenegro tempo di gran valore«; G. Stanojević, Iz istorije Crne Gore..., Istorijski zapisi, XII/XV, 2, 1959, 340, 341.

²⁷³ »Combatendo valorosamente contra Turchi e martolosi per difendere e salvare Pastrovicchi, Buduani et altri sudditi di Vostra Serenita«; G. Stanojević, Iz istorije Crne Gore..., Istorijski zapisi XII/XV, 2, 1959, 340, 341.

²⁷⁴ Isto, 344.

²⁷⁵ Izveštaj generala Lenkovića kralju Ferdinandu. Habsburški spomenici III, 518.

²⁷⁶ P. Vitezović, Kronika, 157, 178.

²⁷⁷ Isthuanffio, c. d., 195.

²⁷⁸ Hammer, GOR III, 310.

²⁷⁹ Isto, 310, 358.

²⁸⁰ Isto, 360.

đava Zreli i Selijak, gdje je zarobljeno 9 »vlaha martolosa«,²⁸¹ i na teritoriju između Velike i Čazme, gdje je početkom septembra 1558. godine zarobljen, kao uhoda, jedan martoloski harambaša, koji je na mukama priznao da se Malkoč-beg sprema na pohod prema Sisku.²⁸² U aprilu 1562. zabilježena je manja akcija martolosa između Velaja i Ripča, koja je izvedena s ciljem da se ometu fortifikacijski radovi na austrijskoj granici.²⁸³ Otada se češće govori o upadima vlaha, koje u izvještajima često identifikuju s martolosima. Četovanja martolosa su zabilježena, marta 1569, u Sv. Martinu, Gothardu, Feldbahu.²⁸⁴ S tim u vezi je nadvojvoda Karlo naredio Vidu Haleku da spriječi upade martolosa u Štajersku.²⁸⁵ Prilikom upada Turaka u slovenačke zemlje 1582. godine, martolosi su iz njih odveli nekoliko lica.²⁸⁶ Tada su zabilježene borbe između austrijske vojske i martolosa u okolini Krupe, Steničnjaka, Đurdevca i Koprivnice.²⁸⁷ Kod posljednjeg mjesta je vojvoda Nikola Ožegović potukao odred martolosa koje su predvodili »harambaše Zuko i Ostoja, zapovjednici u Virovitici«. Za harambašu Ostoju, koji je poginuo u ovom sukobu, rečeno je da je »vazda u Slavoniji i po cijeloj zemlji mnogo štete pravio i mnogo dodijao« i da je u Crikvenoj »bio zastavnikom prije nego li je (Turcima) pobjegao«. ²⁸⁸ U maju 1593. godine martolosi su opljačkali okolinu Modruše,²⁸⁹ ali ih je dva mjeseca kasnije potukao general Lenković u Lici. Tada je zarobljeno 17 martolosa, među kojima dvojica uhoda (Wegweiser), koji su odmah ubijeni.²⁹⁰ Zabilježeno je i učešće martolosa u bici pod Siskom 1593. godine.²⁹¹

Bitka pod Siskom je bila u stvari početak novog rata između Turke i Austrije, koji je trajao nekoliko godina. Tada je došlo do prvih jačih oslobodilačkih pokreta kod naših naroda pod turskom vlašću, naročito kod Srba. Dio onih koji su ranije služili Turcima kao vojnici okrenuli su se protiv Turaka. Jedan dio je i dalje ostao vjeran Turcima i borio se na njihovoj strani. U jednom dokumentu iz 1599. godine, koji se odnosi na pohod Hasan-paše na Hrvatsku, stoji da je ovaj u svojoj vojsci »imao i martolose, ljude hrišćane grčke vjere, nastanjene u Morlačkim planinama... i druge hrišćane iz Srbije i sa svih drugih strana«. ²⁹² U septembru 1600. godine predlagao je general Lenković nadvojvodi Ferdinandu način na koji bi trebalo izvršiti uređenje pošte u Senju, Brinju i Ogulinu da bi bila što bezbjednija od martolosa, što pokazuje da su oni još ugrožavali putove u blizini granice.²⁹³

²⁸¹ Habsburški spomenici III, 428.

²⁸² Starine XVII, 225.

²⁸³ Starine XIX, 20.

²⁸⁴ Isto, 44.

²⁸⁵ Isto.

²⁸⁶ Zgodovinski časopis IX, 1955, 39.

²⁸⁷ Gömöry von Gömör, Türkennoth und das Grenzwesen in Ungarn und Croatien während sieben Friedenjahre; Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs, Wien, 1885, 155—178; Starine XIX, 48.

²⁸⁸ Starine XIX, 50.

²⁸⁹ Isto, 62.

²⁹⁰ R. Lopašić, Spomenici I, 180.

²⁹¹ Starine XIX, 191.

²⁹² Starine IX, 200.

²⁹³ R. Lopašić, Spomenici... I, 282.

U dokumentima iz XVII vijeka ima malo podataka o upadima iz Turske u susjedne zemlje. Martolosi se u njima spominju vrlo rijetko, što je u vezi sa stalnim opadanjem snage i uloge njihove vojne organizacije u turskom vojnom sistemu. I ono malo vijesti o aktivnosti martolosa na granici odnosi se na prvu polovinu toga vijeka. U izvještajima iz 1601. i 1602. godine spomenute su njihove pljačke u okolini Senja.²⁹⁴ Godine 1609. žalio se Nikola Zrinjski da martolosi pljačkaju njegove posjede, a 1613. je Sabor u Ljubljani naredio da se poduzmu mjere za zaštitu Otočca i drugih mjesta od »bezbožnih martolosa«.²⁹⁵ Za vrijeme Kandijskog rata zabilježena je aktivnost martolosa na mletačko-turskoj granici u Primorju. Prema jednoj bilješci, od februara 1648. godine, puštošili su oni tada oko Trsata, Modruše i Senja,²⁹⁶ a godinu dana kasnije su martolosi u Crnogorskom primorju dobili zadatak da spriječe svaku vezu između Crnogoraca i Mlečana i onemoguće svaki izvoz namirnica iz Crne Gore u Kotor.²⁹⁷

U kasnijim izvorima ima podataka o martolosima u turskim građnim mjestima, ali se o njihovim pljačkaškim upadima u susjedne zemlje više ne govori.

Tretarinje zarobljenih martolosa

Svojom djelatnošću martolosi su zadavali strah stanovništvu u susjednim krajevima zemalja koje su graničile sa Turskom. Izvještaji sa granice, putopisi i njima savremena istorijska djela prikazuju ih redovno u najcrnijim bojama, kao razbojnike, lopove, kradljivce žena i djece, trgovce robljem itd. Zbog bezobzirnosti i surovosti koju su kao hrišćani pokazivali prema stanovništvu hrišćanskih zemalja, boreći se na strani jedne islamske države, stekli su vrlo loš glas. U skladu s takvim shvatanjem je bio i odnos vlasti u hrišćanskim zemljama prema zarobljenim martolosima. Najčešće su ih likvidirali odmah poslije zarobljavanja. Takva sudbina je zadesila 40 martolosa uhvaćenih kod Jajca, početkom XVI vijeka.²⁹⁸ Dvojica martolosa su 1559. godine obješeni u Šibeniku zbog krađa.²⁹⁹ P. Vitezović priča da su ih senjski uskoci nabijali na kolje i žive spaljivali.³⁰⁰ Smrtna kazna je obavezno primjenjivana na martolose koji su uhvaćeni kao uhode,³⁰¹ a naročito na lica koja su prebjegla Turcima a zatim uhvaćena kao martolosi.³⁰² Vlasti u Ugarskoj su raspisivale nagrade za ubijene martolose, pri čem je ubistvo martolosa i kurjaka jednako nagrađivano.³⁰³ Nadvojvoda Karlo je za svakog uhvaćenog martolosa odredio ucjenu od 10 forinti, a jednom

²⁹⁴ »...la dove prima col depredare li confinanti Turcheschi nutritivo se stessi et distruggevano i Martelossi, quali soli avevano infestato et rovinato buona parte della Croatia con le loro rubberie e private et scorrerie...«; *Starine* II, 35, 52.

²⁹⁵ S. Novaković, *Tursko carstvo*, 173.

²⁹⁶ *Starine* XIV, 281 (R. Lopašić, *Spomenici tržačkih Frankopana*).

²⁹⁷ *Istorijski glasnik*, 1—2, 1953, 34.

²⁹⁸ Lj. Thalloczy, c. d., 148.

²⁹⁹ *Commissiones...* III, 145.

³⁰⁰ P. Vitezović, *Kronika*, 157, 178.

³⁰¹ R. Lopašić, *Spomenici* I, 180.

³⁰² *Slučaj Stjepana Ruska u Ulcinju*; *Arkiv* V, 159.

³⁰³ D. Popović, *Srbi u Vojvodini* I, Novi Sad, 1957.

pukovniku je naredio da svakog uhvaćenog da nabiti na kolac i radi primjera nositi po okolnim mjestima.³⁰⁴

Martolosi su kao građani i vojnici osmanske države uživali njenu zaštitu. Kad god su to prilike dozvoljavale, turske vlasti su se diplomatskim putem zauzimale za martolose u vlasti onih zemalja u čijem su se ropstvu nalazili. U tom pogledu nije prema njima bilo nikakve diskriminacije u odnosu prema zarobljenim vojnicima muslimanima. Zaštitu države je uživala i rodbina martolosa, naročito članovi njihove uže porodice. Vlast se trudila da ih povrati iz ropstva, služeći se pri tom raznim sredstvima i raznim načinima: mitom, otkupom, zamjenom, zahtjevom da budu oslobođeni, prijetnjom, uključujući tu i prijetnju ratom. Ali ponekad zauzimanja u tom smislu nisu davala pozitivnih rezultata. U takvim slučajevima je turska vlast nastojala da dobije bar garancije za bezbjedan život zarobljenika.³⁰⁵ Ima dosta primjera iz kojih se vidi da se Turska zauzimala za svoje martolose koji su bili zarobljeni. Navešćemo samo neke od njih. U martu 1519. godine stigao je turski poslanik u Šibenik sa zahtjevom da sam ispita četvoricu martolosa, koje je 20 dana ranije zadržao mletački bailo. Ovaj poslanik se u razgovoru s predstavnicima vlasti u Šibeniku izražavao tako kao da bi moglo doći do rata zbog uhapšenih martolosa.³⁰⁶ Mjesec dana kasnije obratio se knez i kapetan splitski hercegovačkom sandžak-begu s prijetnjom da će mletačka vlada poslati novog baila na Portu zato što on nije htio da nabije na kolac četvoricu martolosa i da onemogućiti martolose u nanošenju štete mletačkim podanicima.³⁰⁷ Očigledno su ta četvorica martolosa vraćeni sandžak-begu pod uslovom da ih on kazni određenom kaznom.

U normalnijim prilikama na granici pitanje zarobljenika su, s više ili manje uspjeha, rješavale susjedne protivničke vojne vlasti sporazumijevajući se putem pisama. Interesantan je u tom smislu sadržaj pisma koja su izmijenjali vojvoda Hamza i kastelan tvrđave Velika. U jednom od njih je vojvoda pisao: »Do sada nije stiglo pismo od našeg gospodara Husrev-bega, a sad je doneseno prvo pismo da tamo u pljačku više ne šaljemo ni pješaka ni konjanika još za četiri mjeseca. Ono što pišete da su martolosi odveli nekoliko ljudi, to su učinili prije nego što smo primili nalog od našeg gospodara, jer prije nekoliko dana stigla nam je ta zapovijest da ne šaljemo vama u pljačku ni konjanika ni pješaka«. Vojvoda, dalje, moli kastelana da mu uz pravedan otkup, za konja ili neke stvari, oslobodi i pošalje nekog Radića, koji je uhvaćen u Hrastovici.³⁰⁸ Tamo gdje se radilo o zarobljenim članovima porodica martolosa, predstavnici turske vlasti su nastojali da i njih izbave iz ropstva. To se lijepo vidi iz pisma budimskog beglerbega Muse koje je, sredinom oktobra 1632. godine, uputio Nikoli Esterhaziju s molbom

³⁰⁴ F. Vaniček, *Istorija vojničke krajine I*, N. Sad, 1878, 53.

³⁰⁵ Cons. rag. 20, 138, 138' itd.; *Anal. Historijskog instituta u Dubrovniku I*, 133—143.

³⁰⁶ Arkiv VIII, 58.

³⁰⁷ Isto, 60.

³⁰⁸ Habsburški spomenici II, 498.

da, u interesu dobrosusjedskih odnosa, oslobodi dvojicu čobana i ženu jednog peštanskog martolosa.³⁰⁹

Pitanja zarobljenika su regulisana i međudržavnim ugovorima. Po tim ugovorima se repatrijacija vršila putem zamjene ili otkupa. Na toj osnovi je regulisano pitanje zarobljenika 7. tačkom Žitvatoročkog sporazuma o miru, koji je sklopljen početkom novembra 1606. godine između cara Rudolfa II i sultana Ahmeda I.³¹⁰ Ta klauzula se odnosila na sve zarobljenike, pa i na martolose.

Međudržavni sporovi izazvani djelatnošću martolosa

Upadi martolosa u sujedne zemlje nisu uvijek izvođeni sa znanjem i odobrenjem turskih vlasti. Vršeni su oni ponekad i u vrijeme kad su između Osmanske Imperije i njenih evropskih susjeda postojali normalni odnosi, zasnovani na mirovnim ugovorima. U takvim slučajevima su samoinicijativne akcije martolosa preko granice nanosile direktnu štetu ugledu turske države. Vlade zemalja čije su granice trpjele od martoloskih akcija tražile su od Porte da se obaveže posebnom klauzulom u ugovoru o miru, kad su o njemu vođeni pregovori, da će spriječiti eventualne pokušaje martolosa da poremete red i mir na granici. Tako je Ugovorom između kralja Vladislava i sultana Bajazida II, iz 1503. godine, zaključeno da se razbojništvo i pljačke martolosa neće trpjeti.³¹¹ U jednom izvještaju iz Zadra, koji je pisan početkom 1504. godine, stoji da je grupa od 300 martolosa isključena iz ugovora o miru koji je sklopljen između Ugarske i Turske, »što bi moglo dovesti do novih smutnji«.³¹² Nekoliko dana kasnije javljeno je da su neki martolosi prešli rijeku Cetinu, ali, po mišljenju izvještača, »Turci time ne narušavaju mir, jer martolosi pljačkaju i Turke...«.³¹³ Do spora između Mlečana i Turaka zbog djelatnosti martolosa došlo je i u martu 1519. godine, kada su se čule i prijetnje ratom Veneciji.³¹⁴ Po-

³⁰⁹ Pismo glasi: »... Mein Freund, jene zwei armen mohammedanischen Gefangenen, die Wir in Eisen zu Euch gesand haben, habt Ihr bemitleidet und habt, Unserer Feundschaft zuliebe ihre Fesseln gelöst, Dies haben Wir von Euch, Unserem Freunde, mit Freude und Liebe angenommen und Ihe habt durch diese Eure Tat einem Beweis Eurer Friedensabsicht gegeben. Wir schrieben aber auch, Ihr möget jene die diese unschuldig gefangen genommen, bestrafen. — Und Wir schrieben auch wegen Freilassung der beiden Hirten, die vorher bei Eski Budün gefangen genommen wurden, und auch wegen Freilassun der Frau eines Martalos' von Pešta. Darauf teilten Ihr mit, dass Ihr sie befreien werwt. Wenn sie befreit werden und wir ihre Ankunft vernehmen, werden (dadurch) von Eurer Seite, von Seiten Unserer Freundes, gute Beweise für den Frieden zum Vorschein kommen, und auch Wir, Euer Freund, werden ganz bestimmt ähnlich handeln...«. L. Fekete, Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterhazy 1606—1645, Budapest, 1932, 315.

³¹⁰ L. Fekete, Türkische Schriften... 232.

³¹¹ »Dann war beschlossen, dass keinerseits die Streifereien und Raubeereien, welche sonst die Ehaten und Martaloczen zu begehen pflegten, gestattet werden; jene die etvas diesen Verträge zuwider magen wurden, auch die Gränzwachten, von derer Seite einige Feindseligkeiten ausbrechen, sollen gestraft werden«. M. Schimek, c. d., 188.

³¹² Arkiv VI, 273.

³¹³ Isto, 280.

³¹⁴ Arkiv VIII, 58.

četkom juna 1540. godine obavijestila je kraljica Ana Štajerske staleže da je, radi četovanja martolosa u Hrvatskoj, naredila da se opomene bosanski paša Murat-beg i da je zbog nasilja koje su oni učinili na posjedima Zrinjskih uputila posebnog poslanika u Carigrad. Tom prilikom je izražena nada da će Turska spriječiti ponavljanje nasilja.³¹⁵ Prilikom sklapanja ugovora o miru između sultana Sulejmana i Ferdinanda Habsburškog, 1545. godine, ponovo su iskrsele teškoće »zbog aktivnosti hajduka, uskoka i martolosa«, optuživanih za razbojništva i pljačku.³¹⁶ Sredinom februara 1568. godine sklopljen je novi mirovni ugovor između Austrije i Turske. I ponovo su se strane ugovornice obavezale da će uspostaviti kontrolu nad hajducima, martolosima i sličnim grupama i time onemogućiti povredu ugovora.³¹⁷

I kasnije su martolosi svojom djelatnošću dovodili do sporova između Turske i njenih hrišćanskih susjeda u Evropi. Činjenica da je prilikom pregovora između država često potezano pitanje martolosa govori da turske vlasti nisu bile uvijek u mogućnosti da ispune preuzete obaveze u pogledu obezbjeđivanja granica od povreda s njenog teritorija. Ovo naročito važi za slučajeve kad se radilo o vlasima-stočarima, koji se često javljaju u turskoj službi pod imenom martolosa, a kod kojih nije postojala tako čvrsta unutanja organizacija i disciplina kao kod plaćenih martolosa vojnika, čije su jedinice bile stacionirane u gradovima.

2. MARTOLOSI I NJIHOVE SLUŽBE U UNUTRAŠNJOSTI OSMANSKE DRŽAVE

Zaoštavanje unutrašnjih suprotnosti u Osmanskoj Imperiji. Sistem službi unutrašnje bezbjednosti. Mjesto martolosa u tom sistemu. Teritorijalna rasprostranjenost martoloske organizacije. Uspostavljanje martoloske službe u pojedinim krajevima. Primanje lica u martolosku službu i pravno sankcionisanje tog akta. Nasljeđivanje martoloske službe. Vrijeme aktivnog angažovanja u službi. Vrste službi: pružanje pomoći popisivačima; angažovanje martolosa u poreskim poslovima; briga oko održavanja naseljenosti i obradivosti zemljišta. Martolosi u službi unutrašnje bezbjednosti: obezbjeđivanje putova; suzbijanje hajdučije; čuvanje rudnika. Vojne obaveze martolosa iz unutrašnjosti. Kažnjavanje martolosa za neizvršavanje dužnosti. Ekonomske osnove martoloske službe: uživanje »slobodnih« baština; poreske povlastice; plate martolosa u policijskoj službi. Suprotnosti između martoloskih privilegija i fiskalnih interesa države. Pitanje postojanja autonomija na bazi martoloske službe.

³¹⁵ Starine XVII, 161.

³¹⁶ Isthuanffio, c. d., 180.

³¹⁷ »Das Gesindel der Haiduken, Asaben, Martolosen, Levenden un Haramije, oder Räuber, soll im Zaume gehalten; jeder Raub sey es von Oertern oder Menschen, zurückgestellt die Thäter bestraft, die Ueberläufer ausgeliefert werden; der Zweykampf welcher so oft die Ruhe der Gränzen gestört, ist verboten«. Hammer, GOR III, 515.

Zaoštavanje unutrašnjih suprotnosti u Osmanskoj Imperiji

Uporedo sa širenjem osmanske države i razvitkom njenog vojno-feudalnog spahijskog sistema množile su se i zaoštavale unutrašnje suprotnosti: socijalne, ekonomske, etničke, vjerske i druge. Te suprotnosti su bile brojnije i izrazitije u evropskom dijelu carstva, u kome je živjelo potčinjeno hrišćansko stanovništvo: grčko, arbanasko, južno-slovensko, mađarsko i rumunsko. Islamizacijom jednog dijela domaćeg stanovništva i kolonizacijom muslimanskih Turaka iz Anadolije razbijani su vjersko jedinstvo i etnička kompaktnost tih naroda; u njihovu istoriju je time unosen još jedan elemenat trajnijeg djestva s negativnim posljedicama. Socijalno-ekonomski i pravni položaj stanovništva u osvojenim zemljama bio je izdiferenciran i izrazito neravnopravan. Skoro da nije bilo zemlje ili oblasti čiji stanovnici nisu bili podijeljeni na privilegisane slojeve i grupe, s različitim društvenim statusom i materijalnim položajem, i običnu raju, vezanu za zemlju i opterećenu nizom obaveza.¹ Takva podjela je imala dublje istorijske korijene. Usklađena s velikim dijelom bitnih interesa osmanske države, ona je predstavljala moćno sredstvo za obezbjeđivanje potčinjenosti i feudalne eksploatacije, poretka u cjelini i za normalno funkcionisanje vlasti. Svi ti i drugi momenti vodili su, međutim, daljem zaoštavanju postojećih unutrašnjih suprotnosti, koje će se, naročito u periodu pojačanog ekonomskog pritiska i zloupotreba vlasti od njenih organa, ispoljiti u pojačanoj hajdučiji, bunama, ustancima i pokretima širih razmjera.

Sistem službi unutrašnje bezbjednosti

Da bi spriječila takve pojave i osigurala unutrašnji red i mir, osmanska vlast je vrlo rano pristupila stvaranju i izgrađivanju sistema službi unutrašnje bezbjednosti. Tokom vremena izgrađen je razgranat sistem tih službi, a njegovi nosioci su bili kako muslimani tako i hrišćani. U evropskom dijelu osmanskog carstva hrišćani su, izuzimajući gradove, činili ogromnu većinu stanovništva, pa je i čuvanje bezbjednosti tu u jednom vremenu najvećim dijelom bilo njima povjereno. Riječ je o privilegisanom dijelu hrišćanskog stanovništva koje je, u raznim ustanovama karakterističnim za osmanski sistem, obavljalo određene poslove u sistemu službi unutrašnje bezbjednosti. Tako su, na primjer, *derbendžije* bili odgovorni za sigurnost prometa na putovima. Pri tom je određena grupa čuvala određeni dio puta, najčešće u neposrednoj blizini svoga sela. Unutar svoje organizacije su se derbendžije dijelili na dvije grupe: *derbendžijsku raju* (*derbenci reāya-tayfası*) i *odred vodiča* (*kūlağuz bölüğü*). Ihčijev misli da su posljednji vršili i obavještajnu službu.² Mrežom derbendžijske službe su, inače, bile pokrivene sve osmanske pokrajine u Evropi, a naročito planinski pre-

¹ Postoji dosta izvora koji to potvrđuju. Mnogi od njih citirani su na odgovarajućim mjestima u ovoj knjizi. Navedena je djelimično i literatura o pojedinim pitanjima iz tog složenog istorijskog kompleksa. Problem, međutim, nije još ni izdaleka dovoljno obrađen.

² Izvestija II, 1906, 132.

djeli.³ Od ostalih grupa u sistemu službi unutrašnje bezbjednosti osvrnućemo se ovdje kratko još na: *kurudžije*, *ćupridžije*, *kajikčije* i *pandure*.

Kurudžije (*kurucu cebel tayfası*) su obavljali službu koja je bila bliska derbendžijskoj. Sastojala se u čuvanju planina i šuma od razbojnika i buntovnika i u pronalaženju njihovih skrovišta. Tretirani su kao raja koja je bila oslobođena podmirivanja izvjesnih poreskih obaveza. Po svojoj rasprostranjenosti je služba kurudžija bila neznatna u odnosu prema derbendžijskoj.⁴

Ćupridžije (*köprücül tayfası* ili *cisirleri bekleyen reâya-tayfaları*) su obezbjeđivali mostove na rijekama preko kojih su prelazili važniji putovi. Imali su zadatak da zadrže svako sumnjivo lice, a ostalim prolaznicima da pruže besplatnu zaštitu i potrebnu pomoć. Uživali su status povlaštene raje. U planinskim krajevima se ponekad u ulozu ćupridžija susreću derbendžije i martolosi.⁵

Kajikčije (*kayıkçı tayfası*) su čuvali prelaze preko rječnih brodova i preko njih prevozili vojsku i putnike. Državne činovnike i vojsku prevozili su besplatno, dok su od ostalih putnika i trgovaca naplaćivali određenu taksu, pod nazivom *rûsûmî kayıkçıyan*. I ovu službu je vršilo lokalno stanovništvo, uživajući prava i povlastice koje su imali pripadnici prethodnih grupa. Služba kajikčija je ustanovljena za vrijeme vladanja sultana Mehmeda II (1451—1481).⁶

Panduri (ili *segbani*, *sejmeni*) su predstavljali izrazito policijsku organizaciju, zasnovanu na vojničkom ustrojstvu i vojničkom načinu života. Prema saopštenju Dževdet-pašine hronike, ta organizacija potiče iz vremena vladanja sultana Murata I i Bajazida Jildirima. Bila je rasprostranjena po cijeloj evropskoj Turskoj. Njeni pripadnici su bili pretežno hrišćani. Pored policijske dužnosti, imali su panduri obavezu da za vrijeme rata učestvuju u vojnim pohodima, ako je to bilo potrebno. Služba pandura je počivala na redovnim ličnim novčanim prinadležnostima i povlastima za njihova domaćinstva. Po Ihčijevu, zemlju koju su dobijali od države uživali su kao punu sopstvenost s nasljednim pravom.⁷

Pripadnici ostalih povlaštenih grupa, s vojnom organizacijom ili elementima te organizacije, ako i nisu vršili policijsku službu, bili su dužni da pružaju podršku organima koji su bili direktno zaduženi za taj posao. Važan i trajan oslonac vlasti u obezbjeđivanju unutrašnjeg reda i mira bile su vojne posade tvrđava i gradova u unutrašnjosti. Intervencija vojske se zapaža uvijek kad redovni organi službe unutrašnje bezbjednosti nisu mogli sami da izvrše postavljene zadatke iz domena svoje djelatnosti. To se obično dešavalo za vrijeme pojačane hajdučije i u slučajevima kad su se javljale bune, ustanci i narodni pokreti širih razmjera.

³ Podaci turskih popisnih deftera daju jasnu sliku gustine derbendžijskih naselja. U nekim krajevima se javljaju neprekidni nizovi derbendžijskih sela, pa mogu poslužiti kao prvorazredan materijal za proučavanje, pored ostalog, svih važnijih komunikacija u našim i susjednim zemljama. Literaturu o derbendžijama vidi u citiranim radovima A. Stojanovskog.

⁴ D. A. Ihčijev, cit. rad u Izvjestijama ... II, 168—169.

⁵ Isto, 179—180.

⁶ Isto, 180—181.

⁷ Isto, 196—197.

Mjesto martolosa u sistemu službi unutrašnje bezbjednosti

Martolosi su zauzimali istaknuto mjesto u sistemu službi lokalne bezbjednosti u zemljama evropskog dijela osmanskog carstva. U svojstvu policije oni se tu javljaju od XV do XVIII vijeka, u nekim krajevima čak do u XIX vijek. Valja odmah napomenuti da u toku ta tri vijeka policijska služba martolosa nije bila uvijek i svuda jednako razvijena. Ovo zbog toga što su u pojedinim krajevima osmanske države vladale nejednake prilike i što su potrebe države za tom službom u raznim vremenima bile različite. U periodu širenja i jačanja carstva opšte prilike u zemlji su bile normalnije, a unutrašnja sigurnost veća od one koju su donosila kasnija vremena. Snagom svog opšteg razvitka država je tada, u izvjesnom smislu, bila više okrenuta prema napolju nego prema unutra. To joj je nalogalo da glavnu pažnju posveti razvijanju i jačanju svojih oružanih snaga. Potrebe za jačanjem sistema službi unutrašnje bezbjednosti još nisu bile tako izrazite. Zbog toga je u vrijeme uspona osmanske države primjetno brzo jačanje martoloske vojne organizacije, kao dijela turske armije, i, u poređenju s tim, izvjesno zaostajanje u razvitku policijske organizacije martolosa, kao faktora u sistemu službi unutrašnje bezbjednosti. Od druge polovine XVI vijeka stanje u tom pogledu se mijenja. U vezi s promjenama kroz koje je od tada prolazilo osmansko carstvo vojna služba martolosa je lagano počela da ustupa prvenstvo službama koje su obavljali martolosi u unutrašnjosti. S pojavom krize u osmanskom društvu i državi i njenim produbljivanjem rastao je značaj službi unutrašnje bezbjednosti, pa i martolosa kao organizacije u sistemu tih službi. U XVII vijeku je policijska služba martolosa doživjela pun procvat. U nekim oblastima su martolosi tada predstavljali glavnu policijsku snagu. U vezi s komplikovanjem međunarodnog položaja Osmanske Imperije i naglim pogoršavanjem unutrašnjih prilika u posljednjim decenijama toga vijeka policijska organizacija martolosa je zapala u krizu, koja će se u prvim decenijama XVIII vijeka produbiti do te mjere da će dovesti do zvaničnog ukidanja ustanove martolosa.

Policijska služba martolosa je, bez sumnje, najvažniji, ali ne i jedini vid djelatnosti martolosa u unutrašnjosti. Vršili su oni i niz drugih poslova važnih za osmansku vlast. U ovom poglavlju ćemo posebno govoriti o svakoj od službi koje su oni obavljali.

Teritorijalna rasprostranjenost martoloske organizacije

Pitanje rasprostranjenosti martoloske organizacije nije bilo predmet naučnog istraživanja, pa se o njemu u nauci malo zna. Jedino u radovima Ihčijeva i Anhegera nalazimo nešto materijala iz koga se vidi da je služba koju su obavljali pripadnici te organizacije postojala u nekim kadilucima na teritoriju Bugarske, u sjevernoj Grčkoj, istočnoj Makedoniji i jugoistočnoj Srbiji.⁸ O postojanju martoloske službe u drugim krajevima, izuzimajući vojnu, u nauci nije više nigdje ništa

⁸ Isto, 192; Türkiye Mecmuası VII—VIII, 291, 297.

rečeno. Podaci turskih popisnih deftera za pojedine sandžake, kao i niza drugih dokumenata, omogućuju da se i na to pitanje da potpuniji odgovor. Na osnovi njih se može uspješno pratiti širenje i jačanje, a zatim sužavanje i slabljenje martoloske organizacije u unutrašnjosti.

Martolosi koji su obavljali razne službe u unutrašnjosti rano se javljaju u Vidinskom, Smederevskom i nekim drugim sandžacima. Prema podacima deftera iz druge polovine XV vijeka, u Vidinskom sandžaku je bilo 150 martolosa muselema.⁹ Takvih martolosa je, pored onih plaćenih, bilo i u subašiluku Braničevo.¹⁰ Živjeli su kod svojih kuća obavljajući određene poslove u svojim selima i okolici.

U defteru Sandžaka Smederevo, iz 1476/77. godine, upisani su neplaćeni martolosi u svega dva sela. Oba ta sela su se nalazila u nahiji Pek.¹¹ Poslije pomjeranja turske granice dalje na sjever i prebacivanja većeg dijela vojske iz gradova u sjevernoj Srbiji u Ugarsku, porasla je uloga martolosa u sistemu unutrašnjih službi u tom Sandžaku. U XVI vijeku se ti martolosi susreću u nizu sela: beogradske, valjevske, osatske, užičke, požeške, kolubarske, lepeničke i moravsko-rudničke nahije.¹² Ali je njihov broj u svakom selu, u odnosu prema ostalom stanovništvu, bio neznatan. U jednom selu se susreću obično jedan ili dva, rjeđe tri martolosa, bez obzira na ukupan broj domaćinstava.

Prema jednoj zapovijesti, koja je upućena kadijama »na putu od Beograda do Ihtimana«, vidi se da je martolosa bilo na cijelom moravsko-nišavskom prostoru.¹³

U nekim sandžacima je martoloska služba bila teritorijalno ograničena. Dok je u nekim kadilucima bila veoma razvijena, drugi te službe uopšte nemaju. U Sandžaku Zvornik ona je postojala samo u nahijama istočno od Drine, na prostoru kadiluka Šabac (Bögürdelen), gdje se njen razvoj može pratiti od uspostavljanja turske vlasti do u XVII vijek. Tu su martolosi upisani u nizu sela u nahijama: Gornja Mačva, Donja Mačva, Šabac, Rađevina i Ptičar.¹⁴ Svoje službe su obavljali kao

⁹ Maliye defteri, No-18; H. Inaldžik, cit. rad u Prilozima OF III—IV, 35/36.

¹⁰ Maliye defteri, No-2, fk. 135, 136.

¹¹ TD No-16, fk. 352.

¹² TD No-517, fk. 13, 190—211, 18—21, 216—274, 23, 26, 30, 34, 320, 322, 43, 44, 45, 46, 47, 330, 333, 335—337, 340, 341, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 351, 352, 355, 357, 358, 359, 360, 362, 363, 63; ÖNBW, MXT — 571, listovi: 209, 208, 208'; MXT 569, 1'; MXT — 594, 192, 193, 16, 320'; MXT — 560, 177.

¹³ J. Grzegorzewski, c. d., 10, 11, doc. 6.

¹⁴ U defteru su martolosi upisani u sljedećim selima nahije Gornja Mačva: Gruđe, Lašmik, Donji Kunovik, i u još jednom selu. TD No-260, fk. 121, 123, 124.

U Donjoj Mačvi martolosi se susreću u selima: Grobanovac, Donji Drenovac, Gornji Drenovac, Bobovac, Donje Selo i Bela Reka. TD No-260, fk. 130, 131, 132, 141.

U nahiji Šabac martolosi su upisani u selima: Dobrić, Ravjanik, Krušin, Spasovac, Belobaba, Glogić(?), Drenovac, Klenje, Jazovnik, Crnilovo, Miranovac, Belotić, Zvono, Potočak, Gubavica, Karuša(?), zatim na timarima u još dvadeset sela. TD No-260, fk.: 220, 222, 351, 359, 360, 361, 362, 363, 484, 485, 486, 488, 490, 491, 492, 493, 494, 496, 497, 498.

U nahiji Rađevina martolosi su upisani u sljedećim selima: Padošna, Bela Bukva, Rukić(?), Krasova, Gornji Vukmirić, Donji Vukmirić, Motiković, Ketuša, Crvov Potok, Rastak, Bratačić. TD No-260, fk. 403, 404.

U defteru iz 1604. godine martolosi su upisani u selu Bela Reka, nahija Ptičar. TD No-83, fk. 117.

pješaci i konjanici. U defteru Zvorničkog sandžaka, iz 1548. godine, nalaze se dvije opširnije bilješke koje se odnose na martolose kadiluka Šabac. Jedna od tih bilježaka glasi: »Martolosi pješaci koji su svetom naredbom postavljeni za čuvanje opasnih i pogibelnih planina i šuma u kadiluku Šabac, liva Zvornik, su oni koji pomažu i daju podršku. Kada sandžak-bezi kreću u pohod prema Budimu, oni su martolosi konjanici koji su određeni da učestvuju u vojnom pohodu zajedno sa begovima. U naknadu za svoju službu, zapoviješću vladara, utočišta svijeta — neka mu je vječna vladavina — oslobođeni su (davanja) harača, ispendža, desetine, poreza za ovce, drugih pristojbi i divanskih nameta i izvanrednih tereta.«¹⁵ Druga bilješka u tom defteru, kao i odredba zvorničke kanun-name, takođe ograničava službu martolosa na području kadiluka Šabac.¹⁶

Pada u oči odsustvo martoloske službe u bosanskom dijelu Zvorničkog sandžaka. Uzrok tome leži, prije svega, u činjenici da se još sredinom XVI vijeka struktura stanovništva krajeva zapadno od Drine u vjerskom pogledu znatno razlikovala od strukture stanovništva u krajevima istočno od te rijeke. Procesom islamizacije je već dotad bio snažno zahvaćen bosanski dio Sandžaka Zvornik, dok su krajevi istočno od Drine ostali gotovo van domašaja toga procesa. Muslimansko stanovništvo u bosanskom dijelu toga Sandžaka predstavljalo je samo po sebi dovoljno snažan oslonac osmanskoj vlasti i činilo nepotrebnim stvaranjem posebnih organa službe unutrašnje bezbjednosti kakvi su bili martolosi. Istočno od Drine živjele su kompaktnije mase hrišćanskog stanovništva, pa su i potrebe za takvim organima bile veće.

U cijelom Zvorničkom sandžaku je, inače, postojao razvijen sistem derbendžijske službe.

Bosanski sandžak nije bio, takođe, u cjelini pokriven mrežom martoloske službe. Defteri ovog Sandžaka iz XVI i XVII vijeka sadrže podatke o martolosima samo u nekim selima oko Travnika i Zenice, u nahijama Lašva i Brod, zatim u nahijama Rama, Dubrovnik i Uskoplje.¹⁷ Drugi izvori pokazuju da je bilo martolosa i u nekim krajevima zapadne Bosne. Putopisac B. Kuripešić ih nalazi u krajevima oko Ključa. Njegovo saopštenje se, po svemu sudeći, odnosi na dio stanovnika Zmijanja, koji su, i po sačuvanoj tradiciji, vršili martolosku službu.¹⁸

¹⁵ »Liva-i Izvornikte Bögürdelen kazasında vâki' olan mehuf ve muhatara dağlar ve ormanlar hifz için ferman-i şerif ile tayin olunan martolosan-i piyadegân muavenet ve muzaherat edüp ve sancakbeğleri Budin caniblerine sefere eyledikte bile beğler ile eşmek üzere tayin olunan atlu martoloslardır ki hizmetleri mukabelesinde haraç ve ispençten ve öşürden ve adet-i agnamdan ve saire rüsûmdan ve avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiyeden muflardır bi-emr-i padişah-i âlem-penah hullide mulkuhu«. TD No-260, fk. 176.

¹⁶ TD No-260, 176.

¹⁷ U nahiji Brod martolosa je bilo u selima: Skrobovik(?), Predražić; u nahiji Lašva u selima: Zabilje, Čukle, Ramska, Mošunj, Bučić; u nahiji Uskoplje (kraj oko gornjeg toka rijeke Vrbasa) u selima: Privor, Podgradina, Česta, Izvor, Grnci, Vučetin i dr.; u nahiji Rama u selima: Varvara, Lasun, Samci i još u dva sela čije nazive nismo uspjeli pročitati. TD No-201, fk.: 84, 88, 89, 90, 91, 96, 99, 110, 115, 122, 127, 128, 132, 135, 139, 140, 141; TD No-728, fk.: 10, 11; TD No-432, fk.: 435, 469, 473, 487; TD No-1071, fk.: 35, 63, 102, 103, 116, 117, 123, 128, 141; TD No-415, fk.: 19, 33, 34, 63, 103, 118, 124, 128, 141.

¹⁸ B. Curipeschitz, Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopol 1530, Innsbruck, 1910, 34.

U dokumentima iz nešto kasnijeg vremena zabilježena je služba martolosa oko Sanskog Mosta i Kamengrada.¹⁹ Oskudni podaci nekih deftera odnose se na martolose u Uncu i drugim planinskim krajevima na jugozapadu Bosne.²⁰ Interesantan je u tom pogledu i podatak jednog dokumenta iz XVI vijeka kojim je veći dio prostora između rijeka Sane i Une nazivan Martolosijom.²¹ Zaključujući po jednom podatku u defteru iz 1528. godine, kao i po oskudnim podacima koji se susreću u sidžilima sarajevskih kadija iz XVI vijeka, martolosa je tada bilo i u okolini Sarajeva.²²

Sistem martoloske službe je postojao i u nekim nahijama u Sandžaku Klis.²³

U krajevima sjeverno od Save i Dunava martolosi se javljaju neposredno poslije zavođenja turske vlasti. Srijemski sandžak je imao razvijenu martolosku službu u XVI i XVII vijeku. Ta služba je bila sankcionisana posebnom odredbom u kanun-nami ovoga Sandžaka. Odredba kanun-name se odnosi, istina, na martolose kadiluka Nemci,²⁴ ali poimenični popisi martolosa u defterima pokazuju da je njihova služba bila rasprostranjena u cijelom Srijemu.²⁵ Raspored martoloskih domaćinstava u srijemskim selima je ravnomjeran. Podsjeća na stanje kod martolosa u Smederevskom sandžaku. U jednom selu je obično upisan jedan martolos, rijetko dva, a samo izuzetno trojica. Uz njihova imena se redovno susreću riječi *kara* i *siyah*. Nazivi *kara martolos* i *martolos-i siyah* (crni martolosi) susreću se još jedino u Sandžaku Temišvar. Čini se da su ti nazivi dodavani samo uz imena onih lica koja su kao martolosi vršila u ratnim vremenima šajkašku službu na Dunavu i nekim njegovim pritokama.

Martoloska služba karakteristična za unutrašnjost osmanske države postojala je, iako u manjoj mjeri, u Slavoniji, Baranji, Bačkoj, Banatu i u susjednim mađarskim i rumunskim zemljama. U Baranji je spominje Hans Dernšvam, koji je tuda proputovao početkom druge polovine XVI vijeka. Za seljake jednog mađarskog sela on je rekao da vrše martolosku službu u korist Turaka i da zbog toga ne plaćaju

¹⁹ H. Kreševljaković, Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1954, 27, 28. Iz jednog turskog dokumenta, pisanog 1812. godine, vidi se da je martolosa bilo i u Sanskom Mostu i okolini. Arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu, doc. 5 143 (39).

²⁰ TD No-157.

²¹ R. Lopašić, Bihać i Bihaćka krajina, 305.

²² U selu Vogošće, kraj Sarajeva, upisan je jedan čiftluk kao *martolosluk*. TD No-157, fk. 288; TD No-211, fk. 219. Martolosi su spomenuti na nekoliko mjesta u Sidžilu sarajevskog kadije iz 963—965 (1556/57—1558) godine, sign. 129, na str. 77, 111 (I), 128 (III).

²³ TD No-157, fk. 473, 490.

²⁴ B. Đurdev, Sremska kanun-nama, Glasnik ZM IV—V, Sarajevo, 1949/50, 282; TD No-549, fk. 5; TD No-673, fk. 6.

²⁵ TD No-437, fk.: 8, 15, 21, 71, 72, 91, 93, 94, 96, 97, 101, 102, 103; TD No-571, fk.: 21, 64, 65, 66, 67, 68, 74, 75, 77, 78, 94, 95, 97, 99, 103, 117, 120, 124, 126, 128, 130, 148, 149; TD No-549, fk.: 40, 67, 70, 80, 83, 90, 92, 94, 97, 105, 115, 116, 120, 121, 122, 126, 127, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 137, 138, 140; TD No-673, fk.: 14, 15, 18, 23, 46, 62, 63, 64, 71, 74, 77, 88, 90, 94, 95, 103, 106, 108, 109, 144, 148, 153, 154, 156, 157, 159, 167, 173; MXT — 571, l. 173'; MXT — 560, l.: 90, 93, 94, 98', 105; TD za Srijem, iz 1614. (original u Varšavi, fotokopije u OIS). fk.: 5, 10, 17, 29, 33, 40, 46, 48, 49, 50, 51, 62, 73, 75, 78, 79, 90, 94, 99, 103, 111, 115, 135, 138, 140, 141, 169; MXT — 569, 8'.

nikakav porez.²⁶ U defteru Sandžaka Segedin, koji je sastavljen 1560/61. godine, martolosi su upisani u trideset sela, većinom u nahijama Sombor i Baja.²⁷ Interesantne bilješke sadrži defter toga Sandžaka iz 1572. godine. Ove se odnose na neke od martolosa u okolini Baje i govore o vrstama njihovih službi.²⁸ U oba citirana deftera upisan je i veći broj muselema, s bilješkama o prirodi njihove službe i ekonomskim osnovama na kojima je ona počivala.

Dokumenti koji se odnose na Temišvarski, Hatvanski, Solnočki, Ostrogonski i druge sandžake u Ugarskoj pokazuju da je služba martolosa bila rasprostranjena do same državne granice u tim stranama.²⁹ I tamo je ona počivala dobrim dijelom na doseljenom jugoslovenskom, u prvom redu srpskom etničkom elementu, u manjoj mjeri na martolosima iz mađarske i rumunske etničke sredine.

U pregledanim popisnim defterima za Hercegovački, Crnogorski, Kruševački, Vučitrnski i Niški sandžak nismo našli podataka o martolosima.³⁰ Ali o njima na tom prostoru ima vijesti u izvorima druge vrste. Iako oskudne, te vijesti pokazuju da je martoloska služba postojala i u Hercegovini, Crnoj Gori, Starom Vlahu i krajevima koji su ulazili u Vučitrnski, Kruševački^{30a} i Niški sandžak.³¹

U XVII i na početku XVIII vijeka najrazvijeniju martolosku službu imala je Makedonija, kao i susjedne albanske, grčke i bugarske oblasti. Bez organizovane martoloske službe tamo nije bilo nijedne administrativno-teritorijalne jedinice. Sidžili bitoljskih kadija sadrže bogate podatke o rasprostranjenosti martolosa u Makedoniji i njezinom susjedstvu. Daleko bi nas odvelo nabrojanje sela i nahija, pa ćemo ovdje pobrojati samo kadiluke u kojima se oni susreću. U jednom fermanu je spomenuto 30 kadiluka koji su imali martolosku službu. To su: Ihtiman, Avret-Hisar, Petrič, Jenidže-Vardar, Nevrokop, Voden,

²⁶ F. Babinger, Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise ..., 266, 267.

²⁷ TD No-333, fk.: 101, 103, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 121, 123, 124, 125, 126.

²⁸ MXT — 571, s. 198, 248.

²⁹ Ö. L. Barkan, Kanunlar, Istanbul, 1945, 302, 317.

³⁰ Temeljito su pregledane fotokopije ovih deftera: za Sandžak Hercegovinu: No-654, No-76, No-987, No-193, No-1063. Ovi defteri sadrže dosta interesantnih podataka o zeametima, timarima, džematima vlahu itd. Od deftera za Crnu Goru pregledani su: No-106 i No-122; za Sandžak Kruševac: No-179; za Vučitrn: No-22 i No-176; za Prizren: No-92, kao i fotokopije deftera za Niš.

^{30a} Naknadno smo pronašli u defteru Sandžaka Kruševac No. 567 (OIS br. 71) popis martolosa kadiluka Bolvan s odredbom o njihovom statusu. Vidi prilog XXI^a na kraju knjige.

³¹ Dokumenti Dubrovačkog i Kotorskog arhiva citirani u Gl. IV ove knjige, kao i saopštenja Jakova Sorance, koje je ranije navedeno. — O martolosima iz Crne Gore ima podataka kod Marina Sanuda, zatim u mletačkim dokumentima koje su u svojim radovima citirali J. Tomić i G. Stanojević. — U defterima Vučitrnskog sandžaka ima podataka o timarima u rukama martolosa. Na tom prostoru se martolosi spominju još u Sidžilu bitoljskog kadije, br. 28, l. 71—1. Da ih je tu bilo, svjedoči i jedna bujruldiya iz 1685. godine, koja je upućena kadijama, martolosbašama i drugim funkcionerima na teritoriju od Larise (Yeni Şehir) do Peći. — O martolosima u Kruševačkom sandžaku: Mühimme defteri, OIS, br. 103, fk. 39; H. Dernšvam ih spominje u okolini Jagodine (Tagebuch ..., 312); u fermanu koji je 1572/73. upućen sandžak-begu Aladža Hisara; Türkiyat Mecmuası VII—VIII, 313, kao i u nekim drugim dokumentima. O martolosima na području Sandžaka Niš: Grzegorzewski, c. d., 51.

Pirot, Karaferija, Sofija, Berkovica, Razlog, Tatar-Pazardžik, Dumildžina (Komotini), Balata, Drama, Čuklovo, Breznik, Serez, Dupnica, Filipi (Plovdiv), Melnik, Znen, Praveška (Pravion), Kavala, Radomir, Sirošnik, Čustendil, Augustin, Ahi-Čelebi i Samokov.³² U drugim dokumentima se često govori o martolosima u kadilucima: Štip, Radovište, Veles (Köprülü), Dojran, Serez, Valovište, Kriva Reka (Egri Dere),³³ Ohrid, Bitolj, Prilep, Florina, Ostrovo, Edesa;³⁴ zatim: Kostur, Bihlišta, Hrubišta, Solun, Trikala, Janjina, Larisa (Yeni Şehir), Servija, Greben, Genidže, Struma,³⁵ Kratovo, Skoplje, Nauša, Agrafta, Avlona, Elbasan, Navpakt, Kerasova, Inebahti (Lepant), Narda, Dumanić, Kičevo, Tikveš, Zlatina, Karli Ili, Starova, Hanja, Arta.³⁶ Služba martolosa (armatola) je bila razvijena i u srednjoj i južnoj Grčkoj: u Epiru, Akarnaniji, Etoliji i Moreji.³⁷ Imena nekih kadiluka s martoloskom službom u tim oblastima već su spomenuta.

Navedeni podaci pokazuju da je služba martolosa, doduše u nejednakoj mjeri, bila rasprostranjena u svim zemljama evropskog dijela Osmanske Imperije.

Uspostavljenje martoloske službe u pojedinim krajevima

Potrebe osmanske vlasti za raznim službama u raznim krajevima bile su različite. Kretale su se u duhu kolebljivih prilika koje su proizlazile iz neujednačenog unutrašnjeg razvitka pojedinih oblasti i opšte situacije. U vezi s tim ni martoloska služba se nije pojavila u svim krajevima u isto vrijeme niti se razvila u istoj mjeri. Dok su pogranični sandžaci, na primjer, imali još u XVI vijeku razvijenu martolosku službu, oni sandžaci koji su ležali u dubljoj unutrašnjosti su u tom pogledu daleko za njima zaostajali. Kasnije, naročito od druge polovine XVII vijeka, to stanje se gotovo sasvim izmijenilo.

Martoloska služba u pojedinim administrativno-teritorijalnim jedinicama (kadilucima i sandžacima) uspostavljena je onda kad se za nju ukazivala neodložna potreba. Nadležni organi za rješavanje takvog pitanja bili su centralna vlast i beglerbeg. Inicijativa je redovno dolazila od organa lokalne vlasti koji su sultanu ili beglerbegu podnosili obrazložen prijedlog o potrebi da se u njihovoj administrativno-teritorijalnoj jedinici uspostavi martoloska služba. Molbu s takvim prijedlogom centralna vlast je obično prihvatala, a zatim upućivala ferman direktno zainteresovanim organima s nalogom da postupe u skladu s molbom i podnesenim prijedlogom. Tako su, npr., za suzbijanje hajdučije u Zvorničkom sandžaku »časnom zapovješću (fermanom) uspo-

³² Grzegorzewski, c. d., 51; Ihčiev, cit. rad, Izvestija II, 192.

³³ Dokumenti o martolosima u ovim kadilucima u doktorskoj disertaciji D. Bojanića (rukopis): Karpošev pokret i izvori za njegovo izučavanje, s. 170, 169, 104, 105.

³⁴ J. Basdrabelles, c. d. (u prevodu na makedonski, rukopis, s. 70), kao i u nizu dokumenata u sidžilima bitoljskih kadija.

³⁵ J. Basdrabelles, c. d., 70, 71, 73. U sidžilima bitoljskih kadija ima dosta podataka o martolosima u kadilucima tih gradova.

³⁶ J. Basdrabelles, c. d., s.: 80, 81, 84, 86, 96—102, 84—88, 94—95. Martolosi na tom prostoru se redovno spominju u bitoljskim sidžilima.

³⁷ Islam Ansiklopedisi VIII, Istanbul, 1957, 341, 344.

stavljeni martolosi».³⁸ Određen je i broj ljudi koje je trebalo angažovati za taj posao. U jednom dokumentu iz 1571/72. godine citirana je ranija odluka o uspostavljanju martoloske službe u Smederevskom sandžaku i izdat nalog da se popiše 240 martolosa »isključivo za čuvanje vilajeta».³⁹ Na sličan način je uspostavljena martoloska služba u Srijemu, neposredno poslije zavođenja turske vlasti.⁴⁰ U dokumentu koji je pisan 1572/73. godine izričito stoji da su u Sandžaku Aladža Hisar (Kruševac) uspostavljeni martolosi na prijedlog sandžak-bega i da je u tom smislu izdat ferman.⁴¹ Slično se u dokumentima govori i o uspostavljanju martoloske službe u području Banje i Crne Reke u Srbiji.⁴² Kasnije se kao inicijatori za uspostavljanje takve službe u nekim krajevima javljaju ponekad kadije i drugi organi vlasti. Ima dosta osnove za tvrdnju da je postupak u slučaju uspostavljanja martoloske službe za sve oblasti bio u osnovi isti.

Primanje lica u martolosku službu i pravno sankcionisanje tog akta

Poslije donošenja odluke o uspostavljanju martoloske službe u jednom kraju ili oblasti, nadležni organi lokalne vlasti su pristupali izboru lica, stvaranju i izgrađivanju organizacije i prenošenju na nju određenih funkcija. Taj izbor je pao na lica iz redova povlašćenih društvenih slojeva, a ne i iz redova raje. Ima dosta dokumenata koji to potvrđuju.

Ranije su citirane neke bilješke iz deftera nastalih u drugoj polovini XV vijeka, u kojima izričito stoji da je dio nosilaca martoloske službe »spahijskog roda«. Rečeno je već da se tu radi o potomcima ranijeg sitnog baštiničkog plemstva, koje su Turci uključili u razne službe, jednim dijelom u martolosku.⁴³ Ali je i za ostale martolose rečeno da nisu ničija raja. Takva su i saopštenja dokumenata iz XVI i prve polovine XVII vijeka. U jednoj bilješci srijemskog deftera iz 1573. godine stoji da je za martolosa sela Kudoš, nahija Varadin u Srijemu, postavljen Stjepan sin Jovanov, koji »nije nikome upisan kao raja«.⁴⁴ U dokumentu koji se odnosi na postavljenje jednog martolosa u nahiji Baja, Segedinski sandžak, rečeno je da »on nije upisan i osporavan kao ičija raja«.⁴⁵ Isto ili slično stoji u svim dokumentima kao uslov za izbor i primanje pojedinih lica u martolosku službu. Opširne bilješke, važne za proučavanje tog pitanja, sadrže defteri za Srijem, iz 1592/93. godine,⁴⁶ i Smederevo, iz: 1572/73, 1586, 1603. i 1621. godine.⁴⁷ Ima podataka da su u martolosku službu, tamo gdje se radilo o njenom

³⁸ Monumenta turcica; Kanuni i kanun-name, 117, 118.

³⁹ Mühimme defteri, OIS, br. 103, fk. 95.

⁴⁰ TD No-549, fk. 5.

⁴¹ Türkiyat Mecmuası VII—VIII, 313, 314.

⁴² TD (za Vidin), No-57 (OIS, br. 149), fk. 13 (u kanun-nami); J. Hammer, Staatsverfassung und Staatsverwaltung I, 318, 319.

⁴³ Maliye defteri, No-5, fk. 137.

⁴⁴ »... kimesnenin yazılı raiyyeti olmayup«; MXT — 571, 193.

⁴⁵ »... kimesnenin yazılı ve nizâli raiyyeti olmayup«; MXT — 571, 198.

⁴⁶ MXT — 560, 90, 93, 94, 95, 98'.

⁴⁷ MXT — 571, 207, 207', 208, 208', 209, 209'; MXT — 594, 16, 320'; MXT — 569, 1'.

uspostavljanju ili popunjavanju, uzimana lica iz redova derbendžija. Tako je fermanom iz 1572/73. godine, koji se odnosi na pitanje uspostavljanja martoloske službe u Kruševačkom sandžaku, naređeno da se 63 hrišćanina jednog derbendžijskog sela, koji su uživali povlastice »poput martolosa Levča i Kučajne«, postave za martolose u službi rudnika.⁴⁸

Izbor lica za martolosku službu zasnivao se na izvjesnom kriteriju. Odlučujući momenti su bili društveni položaj i ugled, a naročito stav prema osmanskoj vlasti, izražen u ranijoj djelatnosti lica zainteresovanog za službu. Procedura oko izbora i postavljenja tekla je određenim redom. Kandidat je, u saglasnosti s predstavnicima lokalne vlasti i uz njihovu preporuku, s potrebnim obrazloženjem, podnosio molbu za postavljenje nadležnom organu vlasti. U molbi je izražavana želja i spremnost za uredno obavljanje određenih službi pod određenim uslovima, a priložena preporuka odgovornih faktora je predstavljala neku vrstu garancije da će to tako biti. U dokumentima se kao davaoci preporuka javljaju emini, subaše, vojvode, kadije i sandžak-bezi. Tako je u bilješci o imenovanju Marka sina Milkova za martolosa u varoši Baja rečeno, pored ostalog, da je segedinski sandžak-beg »za spomenutog zimiju podnio pismeni predlog (*ilâm*) i izvijestio da on nije upisan i osporavan kao ičija raja i da je u svakom pogledu podesan za martolosku službu, pa je na spomenuti način upisan u carski defter kao martolos.«⁴⁹ Ponekad se dešavalo da su određena lica po više godina vršila martolosku službu prije nego što je zvaničnim dokumentom potvrđen njihov lični odgovarajući status. Za jednog martolosa u Srijemu rečeno je u defteru iz 1573. godine da »od davnine vrši martolosku službu«, pa pošto je pokazao naročito zalaganje u pogledu skupljanja, naplaćivanja i čuvanja državnih prihoda i u drugim službama, upisan je za martolosa.⁵⁰

Lice primjenjeno u martolosku službu dobivalo je od nadležnih organa lokalne vlasti teskeru na osnovi koje je upisivano u defter kao martolos. Druga teskera je izdavana takvom licu u svrhu pribavljanja berata kojim je ono definitivno utvrđivano u službi. U bilješci o postavljenju Milka sina Dragišina za martolosa u nahiji Slankamen stoji da mu je »na osnovi teskere izdate krajem treće dekade džemazi-ul ahira 1000. godine, data 15 rebi-ul evvela 1001. godine (nova) teskera za dobijanje berata«.⁵¹ Gotovo sve bilješke u defterima koje se odnose na primanje lica u martolosku službu završavaju se riječima: »Data je teskera za dobijanje časnog berata« i datumom pisanja.⁵² Na kraju jednog poduzetog poimeničnog popisa lica primljenih u službu namjesto pomrlih primićura, martolosa i čakrdžija stoji da je »svakome (od njih) data teskera da im se izdaju samostalni časni berati«.⁵³

Berate su izdavali centralna vlast, češće beglerbeg i, veoma rijetko, sandžak-beg. U jednom dokumentu, koji je pisan 1621. godine, rečeno je da je »stari zakon da se berati spomenutih (martolosa) iz-

⁴⁸ *Türkiyat Mecmuası* VII—VIII, 313, 314.

⁴⁹ MXT — 571, 198.

⁵⁰ »... zaman-i baiddan martolosluk hizmetin idüp«; MXT — 571, 193.

⁵¹ MXT — 560, 90.

⁵² MXT — 594, 16; MXT — 571, 248, 191; MXT — 564, 105, 107 itd.

⁵³ MXT — 571, 209.

daju od strane mirmirana (beglerbega)«, a pošto je martolos na koga se taj dokument odnosio posjedovao berat izdan od divana mirlive (sandžak-bega), data mu je teskera za dobivanje novog berata.⁵⁴ Prema saopštenjima dokumenata iz kasnijeg vremena, beglerbeg je bio glavni nadležni organ za postavljanje martolosa.⁵⁵

Izdavanjem berata postajalo je punovažno postavljenje datog lica u martoloskoj službi, njegov položaj i status u martoloskoj organizaciji zakonom zagarantovani, a procedura oko postavljenja konačno završavana.

U XVII i XVIII vijeku slabi uticaj vrhunskih organa vlasti i u pogledu organizovanja raznih službi. U vezi s tim zapaža se porast kompetencija organa lokalne vlasti. Briga oko potvrđivanja primanja lica u martolosku službu sve češće je povjeravana organima vlasti u kadilucima. Prema jednom dokumentu iz 1628. godine, neki stanovnici sela Gornji Ajani, u blizini Verije, »postavljeni su od strane šerijatskog suda u Veriji za martolose, da čuvaju derbende i okolna sela ...«, a za njihovog vođu je određen podanik po imenu Dimo Niko.⁵⁶ Fermanom iz 1663. godine koji je upućen kadijama Bitolja, Florine, Ohrida i nekih drugih kadiluka, naređeno je da se »putem šerijatskog suda postave martolosi«.⁵⁷ Ali kadije nisu bile sasvim samostalne u odlučivanju o tim pitanjima. Na njih su vršili velik uticaj vilajetski ajani, čija je uloga u radu organa lokalne vlasti u ovo vrijeme sve više rasla, kao i drugi prvaci u kadilucima.⁵⁸ Tako je postavljenje nekih stanovnika sela Brod u bitoljskom kadiluku za martolose izvršeno 1633. godine »po jednodušnom zaključku svih vilajetskih ajana«.⁵⁹ Martolosbaša bitoljskog kadiluka Rale i njegovi ljudi postavljeni su 1662. godine u martolosku službu »od strane šerijatskog suda, u saglasnosti sa vilajetskim ajanima, plemićima, zaimima, timarlijama ... i subašama«.⁶⁰ Godine 1652. bitoljski vojvoda je na svoju ruku postavio martolose za čuvanje grada. Njihova služba nije bila efikasna, pa su kadija i kapidžibaša obavijestili o tome Portu, na što je uslijedio ferman da se »kao i prije martolosi uzimaju posredstvom vilajetskih ajana«.⁶¹ U periodu pojačane hajdučije i nemira u balkanskim zemljama pod turskom vlašću Porta je imenovala posebnog komesara s ovlašćenjima da može, u cilju efikasnog sprovođenja potrebnih mjera bezbjednosti, i sam postavljati i smjenjivati martolose i njihove starješine.⁶²

Posebnu pažnju je osmanska vlast poklanjala izboru martoloskih starješina. Nadležni organi za njihovo imenovanje bili su centralna vlast ili beglerbeg. S posebnim ovlašćenjem ovih organa kasnije je taj posao mogao obavljati i kadija. Takvo pravo davano je obično kadi-

⁵⁴ MXT — 571, 248.

⁵⁵ DAM, Sidžil br. 18, l. 12, 34.

⁵⁶ J. K. Basdrabelles, c. d., doc. 4, s. 58.

⁵⁷ DAM, Sidžil br. 19, l. 51—II.

⁵⁸ Istoriju ustanove ajana dao je A. Sućeska u knjizi pod naslovom: »Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turske«. Izd. Naučnog društva BiH, knj. XXII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 14, Sarajevo, 1965.

⁵⁹ DAM, Sidžil br. 3, l. 51—II.

⁶⁰ DAM, Sidžil br. 18, l. 41—I.

⁶¹ DAM, Sidžil br. 13.

⁶² J. Grzegorzewski, c. d., 15; J. K. Basdrabelles, c. d., 84—86.

jama prvog ranga. Koristeći se njime bitoljski kadija je 1709. godine imenovao buljukbašu Abdi »za martolosbašu na teritoriji Bitolja, Prilepa, Lerina, Ostrova, Karaferije, Voden, Kostura, Dubišta i Naklidže«. Ovo lice se javlja kao martolosbaša višeg ranga, kome su neposredno potčinjene martolosbaše pojedinih pobrojanih kadiluka.⁶³ Postavljenje martolosbaše za jedan kadiluk bilo je uslovljeno dobijanjem saglasnosti vilajetskih ajana, zaima, timarlija, seoskih zabita, subaša i raje, koji fungiraju i kao jamci da će izabrano lice ispravno obavljati dužnost koja mu se povjerava.⁶⁴ Višim martolosbašama je ponekad davano pravo da i sami postavljaju niže starješine martolosa. Tako je martolosbaša u Bitolju Hasan-aga postavio za martolosbašu Sahina sina Kajeve, iz sela Debrišta u prilepskom kadiluku. Beratom carske vlasti je ovaj akt potvrđen.⁶⁵ Beratima su potvrđivana i postavljenja koja su vršile kadije.

Često su centralna vlast i rumelijski valija i sami direktno postavljali pojedina lica za martolosbaše i upućivali ih s tom dužnošću u ovaj ili onaj kadiluk. Tako je zapoviješću rumelijskog valiye, od 6. aprila 1692. godine, postavljen neki Mustafa za martolosbašu bitoljskog kadiluka. Kadija je obaviješten o ovom postavljenju. Još mu je naređeno da vodi računa o radu tog martolosbaše i da mu onemoguću svaki eventualni pokušaj protivpravne djelatnosti i zadiranja u tuđa prava.⁶⁶ Ovo pokazuje da su martolosbaše u kadilucima, bez obzira ko ih je postavljao, bili neposredno potčinjeni kadijama i da su kadije bili dužni da određuju, usklađuju i kontrolišu njihov rad.

Postavljenja na položaj martolosbaše koja je vršila centralna vlast zasnivala su se na molbama zainteresovanih lica i njihovim ranijim zaslugama. Tako je baltadžija Starog dvora Hadži Mehmed za svoje zasluge bio postavljen carskim fermanom za martolosbašu na području Kratova i Krive Reke.⁶⁷ Centralna vlast je po pravilu direktno postavljala više starješine martolosa, čije su se kompetencije protezale nad martolosima većeg broja kadiluka. Jednim fermanom, koji je izdan 1708. godine, postavljen je dvorski kapidžibaša Osman za bašbuga nad martolosima u derbendima Sandžaka Tri kale i susjednih krajeva, s ovlašćenjem da po vlastitom nahođenju može postavljati i smjenjivati martolose i njihove starješine.⁶⁸ Koristeći se tim pravom, ovaj je, neposredno po stupanju na dužnost, postavio Kasima sina Hasanova za starješinu martolosa određenih da čuvaju derbend Đavato.⁶⁹ Zbog propusta u službi bašbug Osman ga je uskoro smijenio, a na njegovo mjesto postavio spahiju Ibrahima, »pošto su svi vilajetski ajani i narod posvjedočili da je sposoban i pošten«.⁷⁰ Godine 1711. Osman-aga je postavljen za bašbuga nad martolosima u kadilucima: Karaferija, Voden, Ostrovo, Lerin, Bitolj, Prilep, Kostur i Hrapišta.⁷¹

⁶³ DAM, Sidžil br. 34, l. 5—I.

⁶⁴ DAM, Sidžil br. 23, l. 89—I; Sidžil br. 25.

⁶⁵ DAM, Sidžil br. 26, l. 62—I.

⁶⁶ DAM, Sidžil br. 27, l. 52/I.

⁶⁷ O ovome se govori u fermanu od 27. avgusta 1704. godine, koji je centralna vlast uputila rumelijskom valiji Hasan-paši. DAM, Sidžil br. 30, l. 19—I.

⁶⁸ DAM, Sidžil br. 33, l. 2/I.

⁶⁹ DAM, Sidžil br. 33, l. 2/II.

⁷⁰ DAM, Sidžil br. 33, l. 19/II.

⁷¹ DAM, Sidžil br. 34, l. 46/II—III.

Neki od martolosbaša koje je postavila centralna vlast, naročito oni koji su upućivani sa strane, nisu opravdali dato im povjerenje, pa je sultan Ahmed III, početkom jula 1712. godine, izdao ferman višem kadiji Soluna, kadijama Lerina, Kostura, Ostrova, Vodena, Bitolja, Pri-lepa i kadijama Solunskog i Skopskog sandžaka i naredio im da »od sada u svakom kadiluku martolosbašu bira stanovništvo iz svoje sre-dine, a kadija da ga imenuje.« U vezi s tim istaknuta je potreba da martolosbaša bude »čovjek pobožan i čvrstog karaktera, koji će s po-trebnim brojem martolosa biti odgovoran za red i sigurnost i koji će biti obavezan da likvidira ... družine kačaka i haramija«. ⁷² Ovaj po-kušaj, kao i raniji pokušaji, da se izborom domaćih ljudi za martolos-baše, uz određene garancije i jemstva, učini efikasnijim sistem službi unutrašnje bezbjednosti nije nikad potpuno sproveden u život. ⁷³

Nasljeđivanje martoloske službe

Sve službe povlaštenih društvenih slojeva i grupa u Osmanskoj Imperiji imale su nasljedan karakter. Položaj vojvode, kneza, primi-ćura, muselema, šahindžije, dogandžije, čakrdžije, ćupridžije, vojnuka, martolosa, kao i pripadnika niza drugih ustanova, prelazio je po pra-vilu sa oca na sina ili, ako ovoga nije bilo, na bližeg rođaka. Pravo nasljeđivanja je realizovano u skladu s interesima osmanske države i postojećim zakonskim odredbama. Ako su potrebe zahtijevale, osman-skoj vlasti nije bilo teško da naruši te odredbe i oduzme privilegije licima iz povlaštenih društvenih kategorija i da ih svede na položaj raje.

U defterima za pojedine sandžake ima dosta podataka koji govore da je služba martolosa bila nasljedna. Naročito su bogati podacima te vrste deftera iz druge polovine XVI i prve polovine XVII vijeka koji se čuvaju u rukopisnoj zbirci Nacionalne biblioteke u Beču. Je-dan od ovih deftera, pisan 1572/73. godine, sadrži popis pomrlih pri-mićura, martolosa, šahindžija i čakrdžija Smederevskog sandžaka. Na upražnjenja mjesta upisani su tu sinovi ili braća pomrlih. Primjera radi donosimo u cjelini prevod tog popisa:

Nahija Požega u livi Smederevo. Selo Drakčić u spomenutoj na-hiji. Stanko Radul, primićur. Namjesto umrlog (upisan je) njegov sin Filip.

Nahija Valjevo u Livi Smederevo. Selo Kalna u spomenutoj (na-hiji). Radoja Radin, primićur. Namjesto umrlog (upisan je) njegov sin Đuro.

Nahija Lepenica u livi Smederevo. Selo Dušana, drugo ime Go-ločić, u spomenutoj (nahiji). Vojin Dragiša, primićur. Namjesto umr-log (upisan je) njegov sin Rado.

Nahija Lepenica, pripada Smederevu. Selo Gornji Sin. Vojin, mar-tolos (rudnika) Bâh. ^{73a} Namjesto umrlog (upisan je) njegov sin Ra-dosav ...

Nahija Požega u livi Smederevo. Selo Iskrobik(?), pripada Po-žezi. Grubač Vugdrag, primićur. Namjesto umrlog (upisan je) njegov brat Rajčin.

⁷² DAM, Sidžil br. 35, l. 25b.

⁷³ DAM, Sidžil br. 31, l. 37/III.

^{73a} O rudniku Bâh vidi bilješku pod br. 161 u ovom poglavlju, str. 122.

Nahija Požega u livi Smederevo. Selo Isevojnica (Sevojno), drugo ime Oplanić. Rajak Milosav, primićur. Namjesto umrlog (upisan je) Vujica sin Cvetkov.

Nahija Požega u livi Smederevo. Selo Borašnica. Manojlo Đuro, primićur. Namjesto umrlog (upisan je) njegov sin Grdan.

Nahija Požega u livi Smederevo. Selo Dubrava. Marko Lazar, primićur. Na mjestu umrloga je Vuk sin Šimuna.

Nahija Lefče u livi Smederevo. Selo Slovica. Branina Dimitri, primićur. Namjesto umrloga je njegov sin Mihailo.

Nahija Lefče u Smederevu. Selo Žujanovci u Lefču. Tomaš Dimitri, primićur. Umrlog zamijenio njegov sin Vojin.

Nahija Užice, pripada Smederevu. Selo Gornje Brekovo. Dimitri Vukman, primićur. Na mjestu umrloga je njegov sin Dobrivoj.

Nahija Užice u livi Smederevo. Selo Donja Belova. Jovan Miloš, primićur. Umrloga je zamijenio (u službi) njegov brat Niko.

Nahija Morava-Rudnik u livi Smederevo. Selo Belin(?) Dol.⁷⁴ Peja sin Hrnjaka, primićur. Umrloga je zamijenio Ugrin sin Marka.

Nahija Morava-Rudnik u Smederevu. Selo Takovo. Đuro Radovan, primićur. Umrloga je zamijenio njegov sin Duka.

Nahija Morava-Rudnik u Smederevu. Selo Jehovac. Radovan Branić, primićur. Umrloga je zamijenio (u službi) njegov sin Paun,

Nahija Morava-Rudnik u Smederevu. Selo Sirča. Uglješa Jovan, primićur. Umrloga je zamijenio njegov sin Branoš.

Nahija Morava-Rudnik u Smederevu. Selo Takovac. Vuk Jovan, primićur. Umrloga je zamijenio njegov brat David.

Nahija Morava-Rudnik u Smederevu. Selo Vidrovo, s drugim imenom Opalnić. Vojin Radosav, primićur. Umrloga zamijenio (u službi) njegov sin Vukdrag.

Nahija Lepenica u Smederevu. Selo Mikovac(?). Radonja Vukosav, primićur. Umrloga zamijenio njegov sin Živko.

Nahija Lepenica u Smederevu. Selo Merodica. Dimitri Jovan, čakirdžija. Umrloga zamijenio njegov sin Radica.

Nahija Lepenica u Smederevu. Selo Tomolovac. Nikola Došlica, martolos (rudnika) Bâh. Umrloga zamijenio (u službi) Jovan sin Dragiše.

Nahija Lepenica u Smederevu. Selo Ćirkovnica(?). Vuk Bubić, martolos (rudnika) Bâh. Umrloga zamijenio njegov brat Vujica.

Nahija Lepenica u Smederevu. Selo Gornji Kopljar. Cvetko Miloš, martolos. Umrloga zamijenio brat Istina.

Nahija Lepenica u Smederevu. Selo Donji Lanar. Gvozden Dimitri, primićur. Umrloga zamijenio njegov brat Nikola.

Nahija Beograd u Smederevu. Selo Rožanica. Rusimir Lazar, martolos. Umrloga zamijenio njegov brat Ognjen.

Nahija Beograd u livi Smederevo. Selo Donji Doljan. Vuk sin Radovana, primićur. Umrloga je zamijenio njegov sin Radoje.

Nahija Valjevo u Smederevu. Selo Miličina Reka. Nikola Radoja, martolos. Umrloga zamijenio (u službi) njegov sin Paun.

Nahija Valjevo u Smederevu. Selo Nožić. Vojin Ivan, šahindžija. Umrloga je zamijenio njegov sin Miodrag.

⁷⁴ Ime sela može da se pročita i kao Jelin Dol.

Ovaj dio popisa završava se opširnijom bilješkom, u kojoj, pored ostalog, stoji sljedeće:

»Spomenuti primićuri, martolosi i čakrdžije su pomrli, a njihove službe su ostale, upražnjene i zapuštene. Pošto je na njihova mjesta sandžak-beg svojim potvrđenim (mühürlü) defterom predložio navedene sinove, braću i rođake, rekavši da su u svakom pogledu valjani i podanici koji se naročito zalažu i nastoje pri naplati državnog dobra (*mal-i mîrî*), oni su na navedeni način upisani u carski defter.«⁷⁵

Popis se dalje nastavlja:

Nahija Valjevo u Smederevu. Selo ? Vranješ Vuk, martolos (rudnika) Bâh. Umrloga je zamijenio njegov brat Radica.

Nahija Valjevo u Smederevu. Selo Bogal(?). Stepan Radica, šahindžija. Umrloga je zamijenio njegov brat Lazar.

Nahija Beograd u Smederevu. Selo Batašina. Pop Jovan Radica, martolos (rudnika) Bâh. Umrloga zamijenio njegov brat Andrija.

Nahija Beograd u Smederevu. Selo Donja Bistrica. Rado Radica, martolos. Umrloga zamijenio njegov sin Vukoja.

Nahija Lepenica u Smederevu. Selo Gornji Venčac. Jovan Radosav, čakrdžija. Umrloga zamijenio njegov sin Rajin.

Nahija Lepenica u Smederevu. Selo Zagorica. Jovan Ostoja, čakrdžija. Umrloga zamijenio njegov sin Radoslav.

Nahija Lepenica u Smederevu. Selo ? Miloš Dimitri, čakrdžija. Umrloga zamijenio (u službi) brat Radosav.

Nahija Lepenica u Smederevu. Selo Donji Kešić. Paun Radun, šahindžija. Umrloga zamijenio njegov sin Rajak.

Nahija Valjevo, koja pripada Smederevu. Selo Bogojevac i carski has Bâh. Komlen Grujo, primićur.

Nisu nikome upisani kao raja. Posvjedočio Dede Bali, čauš.

Cijeli popis se završava sljedećom bilješkom:

»Pošto je Dede Bali, čauš, posvjedočio da su spomenute zimije pomrli, u carskom defteru su na njihova mjesta upisani sinovi i braća spomenutih pokojnika, s tim da, dok u svojoj službi ne budu imali greške i nedostatka, oni i njihovi sinovi i braća koji s njima zajedno stanuju budu oslobođeni (davanja) harača, ispendže, divanskih nameta i običajnih tereta. Data im je teskera radi (dobivanja) časnog berata. Pisano 5. zilhidžeta 981 (1573) godine.«⁷⁶

U ovom, kao i nekim drugim defterima, susreću se odredbe sličnog sadržaja koje se odnose na vojnike, museleme i pripadnike nekih drugih ustanova.

Na kraju citiranog deftera nalazi se popis martolosa u selima nahije Mačva, s bilješkama o primanju u službu namjesto pomrlih očeva i braće.⁷⁷

Navedeni podaci pokazuju da je redovno sin ili brat, ili bliži rođak, ranijeg nosioca martoloske službe stupao na mjesto svog pret-

⁷⁵ »Zikr olan primikürler ve martoloslar ve čakırcı mürd olup hizmetleri hâlî ve muattal kalıp yerlerine mestur olan oğulları ve biraderleri ve akrabaları her vecihle yarar mal-i mirî tahsilinde mecd ve saydar küllaridir deyü sancakbeği mühürlü defteriyle ilâm etmeğin vech-i meşruh üzere defter-i hakaniye kayd olunup...«. MXT — 571, 208, 208', 209.

⁷⁶ MXT — 571, 209, 209'.

⁷⁷ MXT — 571, 416.

hodnika odmah poslije njegove smrti. O tome je obavještavan nadležni organ turske vlasti: sandžak-beg ili subaša, ili kadija, ili, rjeđe, emin carskog hasa, ako je martolos bio u njegovoj službi. Prilikom novog popisa u defter je, namjesto ranijeg lica, koje je sad brisano iz evidencije, upisivan njegov nasljednik. Dotle je bilo potrebno da se obavi određena procedura, koja je bila neophodna i u slučajevima kad se radilo o direktnom nasljeđivanju martoloske službe. I ovdje je bilo obavezno podnošenje molbe s preporukom kompetentnih organa vlasti. Kandidati su, uz to, bili dužni da svoje nasljedno pravo na službu dokažu beratima, na osnovi kojih su tu službu vršili njihovi prethodnici, očevi ili braća, ili rođaci. Da bi isključili mogućnost špekulisanja tuđim dokumentima i bespravnog posezanja na tuđa prava, nadležni organi za imenovanje martolosa su zahtijevali da se putem vjerodostojnih svjedoka potvrdi identitet kandidata, njegovo srodstvo s vlasnikom berata na koji se on poziva i pravovaljanost dokumenta. Kao svjedoci u dokumentima redovno fungiraju *pouzđani ljudi*,⁷⁸ u koje su spadali zaimi, timarlije i drugi vještaci (*erbab*).⁷⁹ Primjera radi citiraćemo karakteristične dijelove dokumenata o postavljenjima pojedinih lica u martolosku službu po nasljednom pravu:

U bilješci o postavljenju Matije sina Herakova za martolosa u selu Šujici, rudnička nahija, stoji :»Kako je sandžak-beg podnio izvještaj da je ovaj Matija sin Herakov rođeni sin spomenutog pokojnika i da su, prema svjedočanstvu vjerodostojnih zaima i vještaka, berati koji su u njegovim rukama, bez sumnje, berati njegova oca...», postavljen je za jednog od martolosa određenih za čuvanje rudnika Bâh. Data je teskera za izdavanje časnog berata, 2. džemazi-ul evvela 1 001. godine«. ⁸⁰

Jednim dokumentom saopšteno je da je umro Mališa sin Markov, martolos u selu Loze, nahija Ilok u Srijemu, i da je na upražnjeno mjesto postavljen njegov sin Tomaš. U vezi s tim je rečeno: »Kako je sandžak-beg izvijestio, ovaj Tomaš sin Mališin je rođeni sin spomenutog pokojnika, a berati koji se nalaze u njegovim rukama, prema svjedočenju pouzdanih (ljudi), su, bez sumnje, berati njegova oca, pa je spomenuti zatražio da bude upisan namjesto svoga oca...«. ⁸¹

Ovakvog sadržaja su odgovarajući dijelovi većine dokumenata koji se odnose na primanje lica u martolosku službu po nasljednom pravu. Ali ima i takvih dokumenata u kojima svjedoci nisu spomenuti. Tako je, na primjer, za Vuka Vujicu, martolosa u Baji, rečeno samo da je »sandžak-beg pismeno javio da je umro, pa je predložio Mihaila sina Vujičina, te je on unesen kao martolos u carski defter... Data je teskera za izdavanje časnog berata 26. rebi-ul ahira 983. godine«. ⁸²

U bilješkama jednog deftera iz 1586/87. godine koji se odnosi na Smederevski sandžak javljaju se kao podnosioci prijedloga za primanje lica u martolosku službu, pored sandžak-bega, još i kadije i emini rudnika. Tako je valjevski kadija predložio da se namjesto jednog umrlog

⁷⁸ MXT — 560, 98'.

⁷⁹ MXT — 560, 177'.

⁸⁰ MXT — 560, 177'.

⁸¹ MXT — 560, 98'.

⁸² MXT — 571, 248.

martolosa, iz sela Rujanovci u kolubarskoj nahiji, postavi njegov brat.⁸³ Interesantna je i jedna bilješka u defteru iz 1621. godine koja se odnosi na uključivanje u martolosku službu Komlena sina Vukova, iz sela Lopatnica(?) u valjevskoj nahiji. Ona glasi:

»Kako je umro Filip, jedan od starih martolosa rudnika Bâh, u selu zvanom Lopatnica, u valjevskoj nahiji u Sandžaku Smederevo, a pošto spomenuti pokojnik nije imao muške djece, to je Husein, emin spomenutoga rudnika, čast mu se visila, podnio predlog s molbom da se martolosluk dade ovome Komlenu, sinu Vukovu, koji je njegov (Filipov) rođeni brat. (Na osnovi toga je) na martolosluk postavljen ovaj Komlen, s tim da, prema obveznici njegova brata, dok god bude u službi spomenutoga rudnika, ne bude uveden drugome kao raja i da bude kao i ostali martolosi oprošten i oslobođen izvanrednih i teških davanja. Za dobijanje časnog berata data mu je teskera dana 16. džemazi ahira 1030. godine«.⁸⁴

Za Vojina sina martolosa Đure rečeno je u dokumentu da je na molbu u službu »postavljen od strane sultanovog dvora« (*Astâne-i saadetten*), pa je na osnovi *carskog berata*, datiranog s 1603. godinom, upisan u defter kao martolos.⁸⁵

Svako primljeno lice u martolosku službu upisivano je u defter kao martolos. U jednom dokumentu spomenuto je upisivanje »u vilajetski carski defter i u carski defter koji se nalazi u spomenutom selu«. Uz imena lica koja su nasljeđivala martolosku službu u dokumentima se ponekad susreće izraz *stari martolos (martolos-i atik)*, za razliku od ostalih novopostavljenih martolosa, označenih katkad kao *novi martolos (martolos-i cedid)*.

Vrijeme aktivnog angažovanja martolosa u službi

U prvom dijelu ovog poglavlja izneseni su podaci iz kojih se vidi da je aktivna služba martolosa vojnika bila vremenski neograničena.⁸⁶ U tom pogledu stvar stoji nešto drukčije kad su u pitanju martolosi koji su obavljali razne poslove u unutrašnjosti. Njihova služba, uzeta u cjelini, *martolosluk*, kao i službe knezova, primičura, muselema i pripadnika nekih drugih ustanova, imala je trajan karakter. Unutar svoje službe imali su martolosi, međutim, i posebne dužnosti, čije je ispunjavanje bilo vremenski određeno i ograničeno. Takve posebne dužnosti obavljane su obično u smjenama. Aktivna služba u jednoj takvoj smjeni trajala je duže ili kraće vrijeme, ali je ona najčešće bila ograničena rokom od šest mjeseci. Jednim fermanom iz 1572/73. godine bilo je naređeno beogradskom kadiji Muslihudinu da popiše martolose koji će »u ljetne dane« održavati red i čuvati rudnik Bâh.⁸⁷ U drugom fermanu iz istog vremena stoji da je određeno 80 martolosa da naizmjenično vrše tu dužnost.⁸⁹ U oba slučaja se radi o neplaćenim

⁸³ MXT — 594, 16.

⁸⁴ MXT — 569, 1'.

⁸⁵ MXT — 594, 320'.

⁸⁶ Vidi str. 69—72.

⁸⁷ *Türkiyat Mecmuası* VII—VIII, 314.

⁸⁹ *Mühimme defteri*, OIS, br. 103, fk. 59.

martolosima, čija je služba počivala na određenim povlasticama za domaćinstva.

Martolosi u policiji pojedinih kadiluka bili su plaćeni, pa su i vremenske granice trajanja njihove aktivne službe regulisane pismenim ugovorom, sklopljenim između martolosbaše i njegovog ljudstva, s jedne strane, i odgovornih organa kadilučke vlasti, s druge strane. Služba je ugovarana obično na šest mjeseci, rjeđe na godinu dana. Počinjala je, po pravilu, početkom maja (od Đurđevdana) za ljetni i početkom novembra (od Mitrovdana) za zimski period. Rjeđe je počinjala prije ili poslije tih termina, ali se obavezno završavala jednim od njih. Navešćemo nekoliko primjera koji to pokazuju. Godine 1652. zatražio je bitoljski kadija od viših vlasti da se putem vilajetskih ajana postave martolosi, koji će »od proljeća do Mitrovdana, kako je od starine običaj, čuvati kasabu Bitolj i njegova sela.«⁹⁰ Jednim aktom iz prve dekade mjeseca muharema 1081 (19. VI 1670) godine postavljeni su martolosi u bitoljskom kadiluku na službu »od datuma ovoga akta do Mitrovdana.«⁹¹ Početkom novembra 1683. godine sklopljen je ugovor između sejmenbaše (martolosbaše) Simča, s jedne strane, i vlasti kadiluka Prilep, s druge strane, kojim se taj martolosbaša obavezao da će čuvati ovaj kadiluk »od Mitrovdana 1094. do Đurđevdana 1095. godine.«⁹² Godine 1659. postavljen je za martolosbašu bitoljskog kadiluka Čavdar, za period »od Đurđevdana 1106. do Đurđevdana 1107. godine.«⁹³ Sačuvan je veći broj dokumenata sa sličnim podacima s početkom XVIII vijeka. U bitoljskom kadiluku su postavljeni 1708. godine segbani (martolosi) da čuvaju putove i derbende »od Đurđevdana do Mitrovdana«,⁹⁴ kad je i aktivnost hajduka obično bila najveća. Nešto kasnije su u istom kadiluku postavljeni martolosi, s pogodbom da služe »od Mitrovdana 1121. do Đurđevdana 1122. godine«,⁹⁵ ali već naredne godine ugovor je vezivao martolose bitoljskog kadiluka na službu za cijelu godinu.⁹⁶ Martolosi Solunskog sandžaka su se obavezali da će čuvati derbende cijelu godinu, počinjući od Đurđevdana 1123 (1711) godine.⁹⁷ U bitoljskom kadiluku je ugovorena služba martolosa za 1712. godinu, »počev od Mitrovdana 1124, pa do idućeg Mitrovdana.«⁹⁸ Takav ugovor je sklopljen između martolosbaše i vlasti tog kadiluka i za narednu 1713/14 godinu.⁹⁹

Navedeni podaci koriguju mišljenja Ihčijeva, Gžegoževskog, Barbara i Anhegera, po kojima je služba martolosa vremenski bila uvijek ograničena na šest mjeseci.¹⁰⁰ Ovi podaci pokazuju da se policijska služba plaćenih kadilučkih martolosa zasnivala na ugovoru, koji je, uz odgovarajuće uslove i na određeno vrijeme, sklapao martolosbaša od-

⁹⁰ DAM, Sidžil br. 13, 1.

⁹¹ DAM, Sidžil br. 21, 61/III.

⁹² DAM, Sidžil br. 25, 31/III.

⁹³ DAM, Sidžil br. 29, 29/I.

⁹⁴ DAM, Sidžil br. 33, 7/III.

⁹⁵ DAM, Sidžil br. 34, 11/III, 12.

⁹⁶ DAM, Sidžil br. 34, 41/II, 42, 43.

⁹⁷ DAM, Sidžil br. 35, 6b.

⁹⁸ DAM, Sidžil br. 35, 32a—34a.

⁹⁹ DAM, Sidžil br. 36, 22/III.

¹⁰⁰ Ihčiev, cit. rad, Izvestija II, 188—189; Barbar, c. d., 26; Anhegger, c. d., *Türkiyat Mecmuası* VII—VIII, 294.

ređene grupe martolosa s vlastima kadiluka. Termini trajanja te službe imali su čisto ugovorni karakter. Martolosbaša je po isteku jednog roka mogao da sklopi drugi sporazum i da s istim ljudima nastavi raniji posao. Dokumenti pokazuju da je ta mogućnost redovno iskorištavana i da stvarnih vremenskih ograničenja u martoloskoj službi nije bilo. Ovamo se, razumije se, ne uklapaju slučajevi onih lica čija je služba prestajala njihovom voljom ili krivicom, ili su je, pak, prekidali viši interesi osmanske vlasti.

Vrste službi koje su obavljali martolosi

Stariji turski dokumenti ne daju opširnijih obavještenja o vrstama službi koje su obavljali martolosi u unutrašnjosti. Uopštene konstatacije većine izvora, kao »martoloska služba« (*martolosluk hizmeti*), »njihove službe«, »službe koje su vršili pomrli martolosi«¹⁰¹ i sl., ne daju mogućnosti da se sazna konkretan sadržaj tih izraza. Saopštenja većine zakonskih spomenika o tome takođe su štura i nepotpuna. U tom pogledu ne predstavljaju neki izuzetak čak ni odredbe o martolosima date u kanun-namama za sandžake Zvornik i Srijem. Više materijala o službama martolosa sadrže bilješke koje se susreću u nekim od popisnih deftera Segedinskog, Srijemskog i Smederevskog sandžaka. Taj materijal ukazuje na raznolikost poslova koje su martolosi bili dužni da obavljaju. Sadržaj tih bilježaka potvrđuju i nadopunjuju drugi dokumenti, mahom iz kasnijeg vremena, naročito podaci sidžila bitoljskih kadija iz XVII i prvih dviju decenija XVIII vijeka.

Martolosi su u unutrašnjosti vršili čitav niz službi. U svojim selima oni su obavljali izvjesne poslove poput knezova i primičura. Tu se javljaju kao faktor i pomoćni faktor turske vlasti. Uz njihovu asistenciju su vršeni popisi stanovništva, ubiranje poreza i drugi važni poslovi vezani za teren. Bili su obavezni da vode brigu za naseljavanje i oživljavanje zapuštenih zemljišta i da sprečavaju raju u eventualnim pokušajima da napusti ili zapusti obradive površine.

Martolosi se najčešće javljaju kao policija u službi administrativno-teritorijalnih i sudskih vlasti. U tom svojstvu bili su dužni da paze na javni red, da blagovremenom akcijom suzbiju pokušaje njegovog remećenja i onemogućće svaki akt usmjeren protiv interesa vlasti i postojećeg poretka. Povjeravano im je čuvanje naselja, rudnika i drugih dobara, carskih hasova, prometnih putova i bezbjednosti uopšte u pojedinim kadilucima i sandžacima. Martolose je vlast redovno upotrebljavala za suzbijanje i iskorjenjivanje hajdučije i odmetništva, pa je kretanje značaja njihovih službi u unutrašnjosti dobrim dijelom bilo uslovljeno razvitkom ovih pojava. U ratnim vremenima ti martolosi su imali i obaveza čisto vojne prirode. U daljem izlaganju ćemo govoriti o svakoj od navedenih službi.

¹⁰¹ MXT — 571, 248.

Pružanje pomoći popisivačima

U Osmanskoj Imperiji su često vršeni popisi stanovništva po pojedinim oblastima. Ti popisi su predstavljali ozbiljne poduhvate administracije, a nalogali su ih različiti državni interesi, u prvom redu fiskalni. Popisivači sandžaka u našim zemljama, većinom stranci, s problematičnim poznavanjem jezika i prilika u oblastima koje su popisivali, neminovno su nailazili na poteškoće u svome poslu. Njihov zadatak je bio da ne propuste nijedno domaćinstvo u određenoj oblasti, niti bilo šta što je svrha popisa nalogala da bude uneseno u defter. Da bi popis uspješno obavili, bila im je potrebna pomoć koju su lokalne vlasti bile obavezne da pruže. Naročito korisna i važna pomoć u tom poslu bila je saradnja lica koja su dobro poznavala prilike u selima i nahijama i koja su kod stanovništva uživala izvjestan ugled. Za taj posao su angažovani knezovi, primičuri, martolosi, muselemi, kao i pripadnici drugih ustanova koji su, vršeći svoje službe kao nosioci izvjesnih kompetencija vlasti, bili dobro upoznati s prilikama na terenu. O učešću martolosa u tom poslu svjedoči jedna bilješka, u defteru za Srijemski sandžak, iz 1591. godine, koja se odnosi na martolosa Milka Dragišu, iz sela Marovice(?) u nahiji Slankamen. U toj bilješci je, pored ostalog, rečeno: »Kada je spomenuta liva ponovo popisivana navedeni zimija je, kao upućen i vješt u poslu, za vrijeme popisa vođan i upošljavao prilikom brojenja kuća i u (drugim) važnim poslovima koji se tiču sela i ispaša«. ¹⁰²

Angažovanje martolosa u poreskim poslovima

S još većim poteškoćama vlast se suočavala prilikom naplate, čuvanja i odašiljanja raznih poreza. Dužnici su izbjegavali redovno podmirivanje poreskih obaveza i često se direktno suprotstavljali ubiračima. Protiv takvih pojava poduzimane su stroge mjere. U jednom fermanu koji se odnosi na skupljanje džizje u vezi s tim je rečeno: »Ako od onih podanika nemuslimana koji su dužni davati džizju ne budu džizju dali, nego se na neki način budu skrivali ili budu pobjegli, čim bude jasno da se oni ustežu od davanja džizje, biće kažnjeni najtežom kaznom, nakon što im se uzme džizja koja je ustanovljena na njih«. ¹⁰³ U dokumentima se redovno ističe da skupljanje poreza »spada u neophodne poslove carstva i naroda« i da su svi organi vlasti dužni da pruže pomoć pobiračima. Direktna pomoć lokalnih organa bila je neophodna. U selima su je pružali knezovi, primičuri, muselemi i drugi. Za tu svrhu su redovno angažovani i martolosi, uglavnom u ulozi egzektora. Ima mnogo dokumenata koji to potvrđuju. U sremskoj kanun-nami izričito stoji da martolosi »vrše službu u skupljanju dobra carskog«. ¹⁰⁴ Ta obaveza je istaknuta i u bilješkama u defterima koje se odnose na pojedine martolose. Za Stepana Jovana, iz sela Kudoš u nahiji Varadin, rečeno je da se »naročito zalaže i nastoji u pogledu

¹⁰² MXT — 560, 90.

¹⁰³ H. Hadžibegić, Džizja ili harač, POF III—IV, 110.

¹⁰⁴ B. Đurđev, Sremska kanun-nama iz 1588—89. godine Glasnik ZM IV—V, 282.

sabiranja, naplate i čuvanja državnog dobra (*mal-i mîrî*) i u drugim službama na koje se obavezao ...¹⁰⁵ Godine 1572/73. postavljen je Marko sin Milkov za martolosa u varoši Baja, Segedinski sandžak, »s tim da se svojski zalaže i nastoji u pogledu prikupljanja i naplate državnih prihoda, čuvanja (tih prihoda) i u ostalim službama na koje su se (martolosi) obavezali ...¹⁰⁶. Jednim dokumentom su martolosima zagarantovane povlastice sve dotle »dok ukazuju svu pomoć carskom robu koji dolazi radi naplate carskog blaga (*mali-padişah*).¹⁰⁷ Prilikom novog popisa stanovništva srijemskog sandžaka, koji je obavljen 1592/93. godine, ostavljeni su i dalje u službi oni martolosi »za koje se ustanovilo da potpuno obavljaju svoju službu i da nastoje oko prikupljanja carskih prihoda«. ¹⁰⁸ Jedan od tih martolosa je Mijan sin Radosavov, iz sela Markovci u nahiji Mitrovica koji se obavezao da će vršiti »službu u prikupljanju haskog blaga (*mal-i hassa*) i u drugim službama ...¹⁰⁹. Jednom od martolosa iz nahije Ilok zagarantovane su privilegije dotle dok, pored drugih poslova, bude ukazivao »punu pomoć skupljačima filurije i ostalima koji dolaze radi naplate državnog prihoda«. ¹¹⁰

Prema jednoj bilješci u defteru za Smederevski sandžak, iz 1572/73. godine, martolosi se javljaju i kao jamci za uredno plaćanje poreza od strane stanovnika njihovih sela. Za martolose je tu rečeno: »...osim što su na pomoći eminima i povjerenicima koji dolaze radi prikupljanja džizje i poreza na ovce, jamci su za harač i porez na ovce onih kojih nestane i izgube se iz spomenutog sela ...«. ¹¹¹ Ovakva priroda obaveze martolosa ukazuje na veličinu njihove uloge i značaja u poreskim poslovima.

Podaci dokumenata iz XVII vijeka pokazuju da je ta služba, u sistemu službi koje su obavljali martolosi, cijelo vrijeme zauzimala istaknuto mjesto. U jednom fermanu iz 1652. godine, koji je uslijedio na molbu bitoljskog kadije i carskog kapidžibaše u vezi s pitanjem kompetencija nekih organa vlasti za postavljanje martolosa, napisano je: »Dok su ovi (martolosi) najmljeni posredstvom vilajetskih ajana čuvali grad i bezistan i moje naplaćeno blago, prošle godine su martolosi najmljeni putem bitoljskog vojvode, pa naplate nisu na vrijeme izvršene ...«. Tim fermanom je naređeno da se martolosi ponovo postave »i da im se stavi u dužnost da čuvaju spomenutu kasabu i blago«. ¹¹² Iz istog vremena potiče još jedan dokumenat, koji se odnosi na bitoljski kadiluk, prema kome se martolosi javljaju kao garanti za uredno prikupljanje džizje. Iz njega se vidi da su obaveze u tom smislu preuzimane svake godine. Preuzimajući ponovo tu obavezu martolosbaša i njegovi ljudi izjavili su pred šerijatskim sudom sljedeće: »...i svi smo mi ponovo garanti za džizju koja je popisana u spomenutom defteru«. ¹¹³ Ulogu martolosa u poreskim poslovima lije-

¹⁰⁵ MXT — 571, 193'.

¹⁰⁶ MXT — 571, 198.

¹⁰⁷ MXT — 560, 90.

¹⁰⁸ MXT — 560, 93.

¹⁰⁹ MXT — 560, 94, 105.

¹¹⁰ MXT — 560, 98'.

¹¹¹ MXT — 571, 209.

¹¹² DAM, Sidžil br. 13, 1...

¹¹³ Isto.

po ilustruje sadržaj jednog fermana koji je upućen kadijama Bitolja, Florine, Ohrida i nekih drugih kadiluka. Taj ferman je uslijedio na predstavku kojom je sakupljač džizje Ahmed obavijestio Portu da je »započeo prikupljati džizju na osnovi berata i deftera. Ali pošto se raja, nastanjena na teško pristupačnim mjestima nekih sela u spomenutim kadilucima, oduprla da na vrijeme plati džizju, pa je ni na koji način nije bilo moguće ubrati, to je nastao manjak u defterima o davanjima državi. Zbog toga je on (Ahmed) zamolio da se izda ferman da se pohvataju zimije, nastanjene u teško pristupačnim mjestima, koji ustraju u inadu i suprotstavljanju (vlastima) i *da se putem kadije prikriči martolosbašama da se džizja na vrijeme naplaćuje*, te da se putem šerijatskog suda postave martolosi, a raja u selima koja se protivi pohvata i od nje se na vrijeme naplati džizja. Dakle, ja (sultan) sam evo sad izdao zapovijest: ako neko bude oklijevao da plati džizju, da bude uhvaćen *posredstvom martolosbaše i da se uz njegovu pomoć, putem šerijatskog suda, naplati džizja*«. Fermanom su zabranjeni nasilje i nezakoniti postupci prilikom naplate.¹¹⁴

Učešće martolosa u skupljanju poreza spominje se i u dokumentima s početka XVIII vijeka. Fermanom sultana Ahmeda III, od 18. maja 1708. godine, skupljanje džizje u kadilucima: Bitolj, Prilep, Lerin, Kostur, Hrupišta i Naselič bilo je povjereno Osman-agi, bašbugu martolosa u tim oblastima.¹¹⁵ Osim u ulozi džizjedara, on se javlja i kao sakupljač novca namijenjenog pokriću troškova nastalih u vezi s posjetom rumelijskog valije Bitolju. Ti troškovi su bili razrezani na stanovnike područnih sela.¹¹⁶

Briga martolosa za održavanje naseljenosti i obradivosti zemljišta

Osmanska vlast se u svojoj politici prema selu suočavala s nizom problema, čije je rješavanje u velikoj mjeri zavisilo od podrške lokalnih faktora. Među najznačajnije je spadalo održavanje naseljenosti i obradivosti zemljišta, čuvanje sela u cjelini s odnosima kakvi su vladali u njemu i prema njemu, s ciljem da se svi poreski i drugi obveznici obuhvate određenom temeljitom i trajnom feudalnom eksploatacijom. U dokumentima ima dosta podataka koji govore da je raja napuštala zemlju i raseljavala se (*perakende ve perişan*), a sela ostajala prorijeđena i pusta. Različiti državni interesi, u prvom redu fiskalni, nalagali su da se odbjegla raja povrati na mjesta koja je napustila. U tom smislu se susreću odredbe u nizu zakonskih spomenika. U jednom od takvih spomenika je rečeno: »Sakupiti raj u koja se odvojila od timara, zakonski je propis«. ¹¹⁷ Svi organi i pomoćni organi lokalne vlasti bili su dužni da se pridržavaju te zakonske odredbe. Na njenom sprovođenju u život radili su, pored knezova, primi-

¹¹⁴ DAM, Sidžil br. 19, 51/II. Ovaj ferman je pisan 28. ramazana 1073. (1663) godine u Carigradu.

¹¹⁵ DAM, Sidžil br. 33, 10/IV.

¹¹⁶ DAM, Sidžil br. 33, 11/IV.

¹¹⁷ H. Hadžibegić, Kanun-nama Sulejmana Zakonodavca, Glasnik ZM IV—V 1950, 364. Ovaj podatak kao i niz drugih sličnih podataka, govori o vezanosti seljaka za zemlju u timarskom sistemu.

ćura i drugih lica sa sličnim pozicijama, takođe martolosi. Za jednog martolosa, iz nahije Varadin u Srijemu, zapisano je u defteru iz 1573. godine da je, pored ostalog, imao obaveza »u pogledu dovođenja raseljene raje i njezina naseljavanja, svakog na svoje mjesto...«. ¹¹⁸ Iz istog vremena je i podatak u defteru za Segedinski sandžak po kome su martolosi bili dužni »da dadu dovesti raseljenu raju, svakog na svoje mjesto, i da je nasele«. ¹¹⁹ Saopštenja deftera za Srijemski sandžak, iz 1591. godine, pokazuju da su martolosi imali obaveze te vrste samo u svojim selima. Ranije spomenuti martolos Mijan, iz sela Markovci u Srijemu, uključen je u martolosku službu »pod uslovom da raseljenu raju spomenutog sela vrati na njeno mjesto i dadne je naseliti, (kao) i da sa strane dovede nomadsku raju (*haymane reaya*) i naseli je i (da) osigura selu izgradnju i blagostanje«. ¹²⁰ Martolos Mališa, iz nahije Ilok, postavljen je takođe u službu »pod uslovom da raseljenu raju spomenutog sela dovede na (njeno) mjesto, da sa strane dovede nomadsku raju i da je kultivizira (ma'mur ve abadan eylemek)«. ¹²¹ U drugoj bilješci istog deftera stoji da su martolosi dužni »da svoja sela, u kojim stanuju, oživljavaju i dovedu do procvata«, a povlastice im se ostavljaju »dok god se budu svojski zalagali i nastojali da iz redova nomadske raje dovedu raju u spomenuto selo, oživljuju ga i čine *urbarnim* ...«. ¹²²

Posljednji podaci pokazuju da se nije radilo samo o sprečavanju raje da se raseli i vraćanju onih koji su to već učinili, nego i o naseljavanju stočarskog stanovništva i njegovom učvršćivanju u sjedilačkom životu. ¹²³ Ovo stoga što se već u prvim decenijama turske vladavine u pojedinim našim krajevima javljaju tendencije sužavanja i oduzimanja povlastica koje je uživalo to stanovništvo i pretvaranja privilegisanih u poreske i druge obveznike. Da su martolosi zauzimali istaknuto mjesto u sprovođenju u život takve politike osmanske vlasti, nalazimo potvrdu u činjenici da su se njihove obaveze u tom smislu bazirale na jamstvu, na što je ranije ukazano. ¹²⁴ Ovom, kao i drugim svojim službama, martolosi su u jednom vremenu ozbiljno ugrozili ustanovu primićura. Od druge polovine XVI vijeka broj prvih, forsiranih od strane vlasti, raste u nekim krajevima na račun posljednjih. Čak je i jednim fermanom, iz 1573. godine, naređeno da se u dijelovima Smederevskog sandžaka na »mjesto službe primićura popišu martolosi«. ¹²⁵

Martolosi u službi unutrašnje bezbjednosti

Martolosi su zauzimali značajno mjesto u sistemu službi unutrašnje bezbjednosti u zemljama evropskog dijela Osmanske Imperije. O njihovoj službi u tom sistemu govori niz, vremenski kontinuiranih

¹¹⁸ MXT — 571, 193'.

¹¹⁹ MXT — 571, 198.

¹²⁰ MXT — 560, 94, 105.

¹²¹ MXT — 560, 98'.

¹²² MXT — 560, 90.

¹²³ M. Vasić, Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u XVI vijeku, Go-dišnjak ID XIII, Sarajevo, 1963, 234—250.

¹²⁴ MXT — 571, 209.

¹²⁵ Türkiye Mecmuası VII—VIII, 314.

dokumenata, koji potiču iz raznih godina od druge polovine XV do početka XVIII vijeka. Većina takvih dokumenata odnosi se na martolose u centralnim oblastima Balkanskog poluostrva i na period od druge polovine XVI vijeka. Brojniji su i bogatiji pojedinostima oni dokumenti koji govore o martolosima kao organizovanoj policijskoj snazi u službi upravnih i sudskih vlasti u pojedinim kadilucima i sandžacima.

Posredstvom martolosa osmanska vlast je s uspjehom sprovodila u život određenu politiku prema podanicima, kontrolisala ih i, ako je bilo potrebno, prisiljavala na poslušnost, održavala javni red i sigurnost na određenom području. U jednom dokumentu iz 1572/73. godine, koji se odnosi na martolose u Smederevskom sandžaku, rečeno je da su oni dužni »držati pod disciplinom taj kraj«. ¹²⁶ Tu dužnost je obavljalo tada 240 martolosa, u smjenama po 80 ljudi. ¹²⁷ Pripadnici te grupe bili su najvećim dijelom angažovani za čuvanje Homoljskih planina, iz kojih su hajduci, koji su dolazili iz Erdelja preko Dunava, ugrožavali putove i naselja. ¹²⁸

Martolosi se često javljaju kao jamci za red i sigurnost u kraju koji im je bio povjeren na čuvanje. U tom smislu su se oni vezali ličnim izjavama. Tako su 1634/35. godine martolosi nekih sela bitoljskog kadiluka izjavili pred šerijatskim sudom u Bitolju ovo: »Mi smo zaista primili na sebe obavezu da budemo jamci ako budemo postavljeni za martolose, pa se divanski nameti i izvanredni tereti na dželepčije natovare na stanovnike vilajeta i njegovu raj, da onda mi suzbijamo haramije i odmetnike koji se javljaju u okolini, a ako nečija kuća bude napadnuta, čeljad pobijena i imovina opljačkana, da mi budemo jamci za to«. ¹²⁹ Na isti način se, 1639. godine, obavezao martolosbaša Stojan Lošan »da će naš grad (Bitolj), s božjom pomoći, držati pod disciplinom i čuvati ga, pa ako se pojave odmetnici i neko iz grada bude napastovan i oštećen, neka, ako zatreba, od nas traži (odštetu), a ja ću biti jamac...«. ¹³⁰ Svi ugovori sklopljeni između pojedinih martolosbaša i kadilučkih vlasti sadržajno su gotovo isti. ¹³¹ Iz nekih od njih se vidi da su starješine martolosa višeg ranga bili odgovorni za bezbjednost na širem području. Tako je zapovjedniku martolosa u kadilucima: Karaferija, Voden, Ostrovo, Lerin, Bitolj, Prilep, Kostur, i Hrupišta fermanom sultana Ahmeda III bila »povjerena unutrašnja bezbjednost ovih krajišta«, ¹³² dok je martolosbaši Kara Aliji stavljeno u zadatak »čuvanje reda i spokojstva« u Solunskom sandžaku. ¹³³ Posebne odgovornosti padale su na martolose i njihove starješine u vezi s čuvanjem putova i pružanjem zaštite prolaznicima.

¹²⁶ Isto.

¹²⁷ Mühimme defteri, OIS, br. 103, fk. 59.

¹²⁸ Isto, fk. 143, 144.

¹²⁹ DAM, Sidžil br. 3, 19.

¹³⁰ DAM, Sidžil br. 6, 80.

¹³¹ DAM, Sidžil br. 13, 22; Sidžil br. 21, 61/III; Sidžil br. 25, 31/III; Sidžil br. 26, 21/II; Sidžil br. 29, 29/I, Sidžil br. 30, 8; Sidžil br. 33, 28/I; Sidžil br. 34, 11/I, 11/III, 12, 41, 42, 43, 44/II.

¹³² DAM, Sidžil br. 34, 46/II.

¹³³ DAM, Sidžil br. 35, 6b.

Obezbjedivanje putova

Osmanska vlast je u svim svojim zemljama cijelo vrijeme bila suočena s pojavom hajdučije i odmetništva. Aktivnost hajduka je nametala potrebu da se stvori efikasan sistem za zaštitu ljudskih života i imovine. Mjere za zaštitu gradova i većih naselja bile su uglavnom uspješne. Teže je bilo osigurati komunikacije, naročito tamo gdje su one prolazile kroz planinske i šumske predjele. Sistemom derbendžijske službe taj problem je rješavan samo djelimično. Derbendžije su obezbjeđivale samo određene dijelove puta, obično u blizini svojih naselja, dok je put dalje od tih naselja, često teži i ugroženiji, ostajao bez stalne zaštite. Tu prazninu je osmanska vlast upotpunjavala službom kurudžija i čupridžija, a naročito službom martolosa. Dokumenti iz XVI i XVII vijeka pokazuju da je martolosima pripadala istaknuta uloga u obezbjeđivanju komunikacija. U nekim od onih koji se odnose na Srijem izričito se govori o dužnosti martolosa da obezbijede putove.¹³⁴ Takvu obavezu su imali i martolosi u Zvorničkom sandžaku.¹³⁵ O martolosima u ulozi čuvara putova govore i neki putopisci. Mletački poslanik Soranca ih je susreo na putu kojim je prošao kroz naše zemlje.¹³⁶ Godine 1636. putnici su zabilježili da »od Novog Pazara do Prokuplja treba ići sa najvećom oprežnošću, jer je drum pun haramija« i da te godine »nema ni martolosa koji su ranije *uvijek vodili brigu da put bude bezbjedan*«. ¹³⁷ Dvije godine ranije dubrovački poslanik Sorkočević je u Prokuplju uzeo 25 sejmena za pratnju, pošto je put bio ugrožen.¹³⁸ Riječ je o martolosima koji se često spominju pod imenom sejmena. Iz XVII vijeka ima dosta dokumenata koji pokazuju da je martolosima povjeravano čuvanje opasnih prolaza (derbenda). Prema jednom od njih, odlukom šerijatskog suda u Veriji 1628. godine postavljeni su neki stanovnici sela Gornji Ajani za martolose sa zadatkom da čuvaju derbende i sela.¹³⁹ U fermanu, od 29. juna 1684. godine, koji je upućen kadijama Ćustendila, Sereza i Tri kale, stoji da je Husein čauš »u saradnji s martolosima ovih kadiluka obezbijedio derbende i ostale opasne tačke«. ¹⁴⁰ Interesantno je i saopštenje fermana od 29. juna 1699. godine, upućenog mutesarifu Solunskog sandžaka Hasan-paši, u kome je rečeno da su određeni vilajetski martolosi »u cilju da se obezbijede derbendi, mostovi i opasne tačke na prostoru Janjine, Larise, Servije, Grebena, Genidže, Dojrana, Strumice, Bitolja, Prilepa i Velesa i da se zaštite prolaznici koji tamo prolaze«. ¹⁴¹ Ima još dosta dokumenata u kojima se izričito govori o

¹³⁴ MXT — 560, 93.

¹³⁵ TD No-260, 93.

¹³⁶ Rad JAZU CXXIV, 40.

¹³⁷ V. Vinaver, Milić Vujadinović i Mijat Tomić, Godišnjak ID BiH IX, 250.

¹³⁸ Isto.

¹³⁹ J. K. Basdrabelles, c. d., 58.

¹⁴⁰ Isto, 71.

¹⁴¹ Isto.

martolosima u ulozi čuvara putova na raznim stranama.¹⁴² Iz njih se vidi da se martolosi javljaju i kao pratioci državnih činovnika, funkcionera stranih zemalja u diplomatskoj i drugim službama, sprovednici transporta, vojnog provijanta, ratnih zarobljenika, zatvorenika itd.¹⁴³

Suzbijanje hajdučije

Služba unutrašnje bezbjednosti uključivala je u sebe i aktivnu borbu protiv hajdučije i odmetništva. Borba za suzbijanje i iskorijenjivanje tih pojava vođena je različitim sredstvima i na razne načine. Najčešće je imala lokalni karakter, pa su za njenu organizaciju i efikasnost snosili odgovornost svi organi lokalne vlasti u sandžacima, kadilucima i nahijama: sandžak-bezi, alajbezi, kadije, subaše, janičarski serdari, zabiti carskih hasova, vakufa i sela, čehaje, vilajetski ajani, vojvode, muteselimi i ostali službenici.¹⁴⁴ Martolosi su predstavljali glavno sredstvo kojim se vlast stalno služila u pokušajima da riješi problem hajdučije i odmetništva. Neposredna odgovornost za realizaciju tih pokušaja padala je na njihove starješine, serdare i martolosbaše. Ovima su pobrojani organi vlasti bili dužni da pruže punu podršku.

U raznim turskim dokumentima, koji potiču iz vremenskog razdoblja od XVI do XVIII vijeka, govori se često o angažovanju martolosa u borbi protiv hajdučije i odmetništva. Primjera radi navešćemo ovdje takva saopštenja samo nekih od tih dokumenata. U kanun-nami i bilješkama u defteru za Zvornički sandžak, iz 1548. godine, rečeno je da razvijena hajdučija u šumama ugrožava derbende i okolna naselja, pa su »časnom zapovješću uspostavljeni martolosi da čuvaju takva opasna mjesta i da ih stalno obilaze i brane«.¹⁴⁵ Jednom naredbom iz 1567/68. godine upućeni su martolosi i primicuri da, uz pomoć derbendžija, vrše potjeru za hajducima i razbojnicima u Kučajnskim planinama i da polvataju i kazne njih i njihove jatake.¹⁴⁶ Obaveze te vrste nalazimo i među martolosima u drugim krajevima. U kanun-namama za Srijemski sandžak, koje potiču iz raznih godina XVI vijeka, martolosima se redovno stavlja u dužnost »da hvataju razbojnike i ostale zločince koji se pojavljuju u Fruškoj Gori, u brdima kadiluka Nemci i na drugim mjestima koja pripadaju spomenutoj livi«.¹⁴⁷ Zaduženja te vrste zapisana su i u dokumentima koji se odnose na pojedine nosioce martoloske službe. Martolos Baja Pavlović, iz sela Klenovca u nahiji Mitrovica, obavezao se da će, pored dru-

¹⁴² Interesantan je u tom pogledu sadržaj fermama koji je 27. avgusta 1704. godine upućen rumelijskom valiji Hasan-paši. DAM, Sidžil br. 30, 19/I; zatim: Sidžil br. 33, 2/I—III, 19/II, 20/III, 22—23/I, 24/I, 37/I, 43, 44; Sidžil br. 34, 44/II; Sidžil br. 35, 6/II; Sidžil br. 36, 22; Izvestija II (1906), 188.

¹⁴³ Iščiev, c. d., Izvestija II, 188; DAM, Sidžil br. 28, 73/I.

¹⁴⁴ DAM, Sidžil br. 24, 43; Sidžil br. 25, 36/I, Sidžil br. 26, 24; Sidžil br. 33, 9/I.

¹⁴⁵ Monumenta turcica; Kanuni i kanun-name I, 117, 118.

¹⁴⁶ Naredba sandžak-begu Aladža Hisara (Kruševca); Mühimme defteri, OIS, br. 103, fk. 39.

¹⁴⁷ Kanun-nama deftera za Sandžak Srijem, No-549, iz 1566—69. godine, fk. 5; TD No-673, iz 1588—89. (kanun-namu iz posljednjeg deftera je objavio B. Đurđev).

gih poslova, »u planinama i šumama koje se nalaze u spomenutoj livi, hvatati razbojнике (*haramiler*) i ostale odmetnike (*eşkiya*), koji zatvaraju putove i koji se ne sustežu da nanose štetu onima koji dolaze i prolaze (putovima)«. ¹⁴⁸ Martolos Mijan sin Radosavov iz sela Markovci u istoj nahiji, takođe se obavezao »da će hvatati razbojнике i ostale odmetnike koji se pojavljuju u planinama spomenute live«. ¹⁴⁹

O akcijama martolosa protiv hajduka još više se govori u dokumentima koji se odnose na Makedoniju i njeno susjedstvo. ¹⁵⁰ Tamo su martolosi u službi kadiluka često poduzimali potjere za hajducima, hvatali ih, izvodili pred sud i protiv njih podizali optužbe. Martolosi Verije (Bera) su samo u toku 1627. godine uhvatili i izveli pred sud više hajduka, koji su osuđeni na smrt i predati subaši kadiluka radi izvršenja kazni. ¹⁵¹ Interesantan je u tom pogledu jedan dokumenat iz 1634. godine koji govori o hvatanju hajduka u okolini Bitolja. Sadržaj tog dokumenta je sljedeći:

»Povod pisanju je ovo:

Stojan, Veljko, Todor, Bogoje i ostali stanovnici sela Brod u bitoljskom kadiluku postavljeni su za martolose, po jednodušnom zaključku svih vilajetskih ajana, s tim da na svaki način hvataju haramije i odmetnike. Spomenute zimiye su, koliko je to bilo moguće, istraživali i uhodili odmetnike, pa su uhvatili Mika Tripka, zvanog Petre vojvoda, zimiju iz sela Leskovca, u kadiluku Florina. Kad su ga izveli pred vijeće šerijatskog suda, prisutni muslimani su na pretresu zapitani: »Kakav je Miho čovjek?« Većina i skup njih na suočenju su ovako posvjedočili po šerijatskim propisima: »Spomenuti Miho je kradljivac i haramija i uvijek mu je posao bio da hoda s haramijama i da pravi smutnju«. Na to je kao temesuč izdato ovo rješenje da se spomenuti, kao galiot, preda na jednu lađu koja se nalazi u gradu Solunu i to rješenje je predano u ruke vilajetskom vojvodi.

Pisano u prvoj dekadi redžepa 1043. godine. ¹⁵²

Dužnost martolosa je bila da hajduke hvataju žive i da ih izvede pred sud. Jatake hajdučke su takođe predavali sudu. ¹⁵³ Samo u iznimnim slučajevima, tamo gdje je postojala mogućnost da hajduk umakne ili pruži otpor, martolosi su imali pravo da ga ubiju. To je pravo davano fetvom koju su imali u svojim rukama i kojom su uvijek mogli opravdati takav akt. Tako su 1639. godine martolosi ubili hajduka Belča, iz sela Đavato, poslije neuspjelog pokušaja da ga uhvate živog. ¹⁵⁴

Prema dokumentima, martolosi se nigdje ne javljaju kao izvršioци kazne nad osuđenim hajducima.

¹⁴⁸ Ime sela o kome je riječ može se, u nedostatku dijakritičnih znakova pročitati i kao Gjeletovci. Kod Sida postoji lokalitet pod ovakvim imenom. MXT — 560, 94, 105.

¹⁴⁹ MXT — 560, 94, 105.

¹⁵⁰ Konkretni podaci o ovom pitanju su izloženi u Glavi VII ove knjige. Tu je navedena i odgovarajuća literatura.

¹⁵¹ J. K. Basdrabelles, c. d., 56, 57.

¹⁵² DAM, Sidžil br. 3, 17.

¹⁵³ DAM, Sidžil br. 6, 6/VI.

¹⁵⁴ DAM, Sidžil br. 6, 5/III.

Martolosi u službi rudnika

Do ruku nam je došlo nekoliko dokumenata iz XVI i XVII vijeka s podacima o martolosima u službi rudnika. Služba tih martolosa svodila se, uglavnom, na čuvanje rudnika, obezbjeđivanje proizvodnje i proizvoda i pružanje zaštite neposrednim proizvođačima. Postavljao ih je najčešće kadija na prijedlog emina, prema potrebi i po nasljednom pravu. Potvrđivani su beratima, kao i martolosi u drugim službama. Najstarije podatke o rudničkim martolosima pronašli smo u opširnom defteru Smederevskog sandžaka, koji je pisan 1559/60. godine. Ti podaci se odnose na martolose rudnika Čemerna, koji su popisani u nekim selima nahije Užice. Dvojica ovih martolosa su iz sela Gornje Brekovo,¹⁵⁵ šestorica iz sela Kulinovča(?),¹⁵⁶ dva iz sela Latvice.¹⁵⁷ Među domaćinstvima sela Bjeluše upisan je martolos rudnika Čemerno Miloš sin Radovanov i njegov sin (martolos-zade) Radovan,¹⁵⁸ a u selu Šljivarevo upisan je martolos Radovan sin Radice, sa svojom braćom Rajakom i Dragoslavom, svi u službi istog rudnika.¹⁵⁹ Navedena lica upisana su u defteru s baštinama. Podaci o martolosima u službi rudnika Čemerno susreću se i u defterima iz 1572. i 1586. godine.¹⁶⁰

Raspolažemo većim brojem svjedočanstava o martolosima u službi rudnika Bâh u Smederevskom sandžaku.¹⁶¹ Najstarije od tih svjedočanstava odnosi se na 1567/68. godinu, a pokazuje da su martolosi

¹⁵⁵ To su Vugdrag sin Dimitrija, upisan s baštinom, i Lazar sin Vugdraga, upisan kao *mucerrred*. U selu G. Brekovo upisani su još: knez Radonja sin Grubača, primićur Dimitrije sin Vukmanov, 23 kuće, 8 lica kao *mucerrredi* i knežev brat. TD No-316, fk. 239.

¹⁵⁶ Isto, fk. 250.

¹⁵⁷ U ovom selu je, pored martolosa Pavuna i Đure, upisano još 14 kuća ostalog stanovništva i 4 *mucerrreda*. Stanovnici ovoga sela su upisani kao derbendžije, koji su bili zaduženi da čuvaju putove koji vode u Zvornik i Bosnu. TD No-316, fk. 254.

¹⁵⁸ U selu Bjeluša upisano je još 20 kuća i 16 lica kao *mucerrred*. TD No-316, fk. 255/1.

¹⁵⁹ U selu Šljivarevo upisano je još 30 kuća i 10 lica kao *mucerrred*. TD No-316, fk. 256/1.

¹⁶⁰ TD No-517, fk. 320; MXT— 594, 193.

¹⁶¹ U publikovanim izvorima i literaturi ovaj rudnik se javlja pod imenom *Bač* (t. *Baç*), ili *Badž* (t. *Bac*). U originalnim turskim dokumentima on je upisan kao *maden-i Bâh* (rudnik *Bâh*), ili kao *karye-i Bâh* (*selo Bâh*), što se jasno vidi i iz nekih od priloženih faksimila tih dokumenata na kraju knjige. U slučaju *Bač*, ili *Badž*, radi se, očigledno, o pogrešnom čitanju i transkribovanju riječi *Bâh*. Na takvu pogrešku istraživače su mogli lako navesti sljedeći momenti: istovjetan način pisanja tih riječi arapskim slovima (razlika je samo u jednoj dijakritičkoj tački koju riječ *Bâh* nema, a koja je često izostavljana i prilikom pisanja riječi *baç* ili *bac*), često susretanje u dokumentima termina *bac* (carina), kao i nepoznavanje imena lokaliteta na prostoru gdje se taj rudnik nalazio.

Pogrešno čitanje i transkribovanje riječi *Bâh* otežavalo je da se ubicira taj lokalitet. Gotovo svi oni koji su o njemu nešto rekli zadovoljili su se konstatacijom da se rudnik *Bač*, ili *Badž*, nalazi u kadiluku Rudnik u Sandžaku Smederevo, dok ga turski istoričar I. H. Uzunčaršili identifikuje s rudnikom Rudnik. Odmah treba istaći da na prostoru nekadašnjeg kadiluka Rudnik ne postoji lokalitet pod ovakvim (*Baç* ili *Bac*), ili sličnim, imenom. Ostaje da potražimo i identifikujemo jedino lokalitet *Bâh*, kako se taj rudnik stvarno zvao. U većem broju turskih dokumenata, kojima mi raspola-

i primićuri bili od starine angažovani u službi ovog rudnika.^{161a} Riječ je o rudniku željeza koji je imao topionicu s livnicom topovske đuladi.¹⁶² Jednim dokumentom iz istog vremena zatraženo je da se u poslovima oko izrade đuladi upotrijebe knezovi, primićuri i martolosi.¹⁶³ Nekoliko godina kasnije primićuri su tu sasvim zamijenjeni martolosi. Prema jednom fermandu iz 1572/73. godine, na prijedlog beogradskog kadije, sultan je izdao zapovijest da se »mjesto primićura popišu martolosi, koji će, u smislu odredbi fermana, držati pod disciplinom kraj i u ljetne dane čuvati rudnik Bâh...«.¹⁶⁴ U defteru iz iste godine nalazimo potvrdu o realizaciji te naredbe. U njemu se nalazi poimenični popis cijelog džemata martolosa rudnika Bâh s podatkom, koji se sad prvi put javlja u jednom dokumentu, da se taj lokalitet nalazi u nahiji Rudnik.¹⁶⁵ Džemat je sačinjavalo 29 martolosa, iz 29 sela u rudničkoj, kolubarskoj i valjevskoj nahiji.¹⁶⁶ Pored ovih martolosa, u službi rudnika u tom defteru su upisani i martolosi koji su obavljali druge službe. Ovi drugi su znatno rasprostranjeniji i njihov

žemo, izričito stoji da se rudnik i selo Bâh nalazi, u nahiji Rudnik, koja je prostorno daleko manja od istoimenog kadiluka. Selo Bâh na tom prostoru spominje i turski putopisac iz XVII vijeka Evlija Čelebija (Putopis II, 144). Po njemu, to selo se nalazi na izvorištu rijeke Ljig. Danas se tu nalazi selo Bâ. Ono leži oko dvadeset km zapadnije od mjesta Rudnik (Titovo Užice, 1 : 200 000, 44°, 9' s. g. š. i 17°, 21' i. g. d.). Prema saopštenju geologa dra Vojislava Simića, u selu Bâ sve do novijeg vremena su postojale topionice za gvozdenu rudu (Đ. Petrović, Neki podaci o izradi topovskih kugli u Srbiji i Bosni u XV i XVI veku, Vesnik Vojnog muzeja, 11—12, Beograd, 1966, s. 172, 173). A u turskim dokumentima se upravo govori o rudniku željeza (*Bâh demir madeni*) i livnici željeza u tom mjestu. Iz svega je jasno da je lokalitet upisan u turskim dokumentima iz XVI i XVII vijeka kao *rudnik Bâh*, i selo Bâh, identičan sa današnjim selom Bâ. Gubljenje krajnjeg slova *h* za naš jezik je sasvim normalna pojava, koja je bila naročito izrazita krajem XVI i u XVII vijeku.

^{161a} Mühimme deter, OIS, br. 103, fk. 119; TD No-316, fk. 40.

¹⁶² U defterima je gotovo redovno taj rudnik upisan kao *demir madeni*. U nekim turskim dokumentima ima dosta podataka o livenju velikih količina topovske đuladi u rudniku Bâh (vidi o ovom naprijed citirani članak dra Đ. Petrović).

¹⁶³ Mühimme defteri, OIS, br. 103, fk. 265.

¹⁶⁴ Türkiyat Mecmuası VII—VIII, 314.

¹⁶⁵ »Cemaat-î martolosan-î maden-i Bâh tâbi' nahiye-i Rudnik«; MXT — 552, l. 24, 24'.

¹⁶⁶ Imena tih martolosa su ova: Andrija sin Radivoja, Mihail sin Vuka, Damjan sin Nikole, Rajin sin Lale, Novak sin Radice, Petar Mirnić, Herak sin Petra (selo Šujica), Vuk sin Bogdana, Ilija Rajak, Dragoje..., Vukoje sin Raje, Radoje sin Vučine, Nikola Radov, Rajak sin Vukice, Vuk sin Jovana, Radul..., Đuro sin Joje, Herak sin Jovana, Ilija sin Novaka, Ognjan sin Petra, Raja sin Vujice, Vuk sin Dragoje, Radul Radman, Ratomir sin Radosava, Radovan sin Vukašina, Radul, sin Vuksana, Pavo sin Stanka, Radosav sin Radivoja, seroda, Mile(?) sin Cvetka. Ti martolosi su iz sela: Smrduša, Koriška, Lipa, Šujica, Cvetkovac, Srednja Drenova, Gornja Drenova, Cvetan(?) Brod, Ivanovac, Kovačica, Polom, Donja Lozna (ili Lužina), Bratanić(?), Žujanovci, Petka, Velika Luka, Dragotin i nekih drugih sela. Sva ta sela su pripadala nahijama Kolubara i Morava—Rudnik (MXT — 552, list 24, 24'). U TD No-316, fk. 40, na kraju popisa nahije Lepenica (u dokumentima uvijek stoji: Lepenica) zapisano je sljedeće: »Karye-i Bâh timur madenine hizmet ederler tâbi' Rudnik. Mezbur karye demir madenine hizmetleri mukabelesinde tekâlif-i örfiyeden ve avariz-i divaniyeden ve kürekçiden ve nuzulden ve sair rûsumdan muaf olmağın vech-i meşruh üzere deftere kayd olundu«. Tu je upisano poimenično 15 lica, Srba, s baštinama na koje ništa ne plaćaju.

broj je veći. Upadljivo velik broj njih upisan je u beogradskoj i lepeničkoj nahiji, manje u valjevskoj i rudničkoj, gdje su preovlađivali martolosi u službi rudnika u rudarskom bazenu Rudnik. U istom defteru su upisani još jedan džemat primićura u službi Smederevskog sandžaka¹⁶⁷ i jedan džemat čakrdžija.¹⁶⁸

Opširnija obavještenja o martolosima u službi rudnika Bâh i o njihovom statusu sadrže bilješke u defterima koji su nastali krajem XVI i početkom XVII vijeka. Prema jednoj od tih bilježaka, krajem 1586. godine »postao je jedan od martolosa određenih za čuvanje rudnika Bâh...« Vukin sin Novakov, iz sela Rujanovci u kolubarskoj nahiji, koji je na prijedlog valjevskog kadije postavljen na mjesto svoga brata Ilije, koji je do smrti vršio tu službu na osnovi berata.¹⁶⁹ Godine 1592/93. »za jednog od martolosa koji su određeni za čuvanje rudnika Bâh postavljen je Matija sin Herakov, iz sela Šujica u nahiji Morava-Rudnik, namjesto svoga oca Heraka sina Petrova, koji je umro, a ranije je na osnovi berata vršio tu službu«. ¹⁷⁰ Prema jednom dokumentu iz 1603. godine »postavljen je od strane prijestolnice« za martolosa ovog rudnika Vukoje sin preminulog martolosa Đure, iz sela Donja Lužina u nahiji Rudnik.¹⁷¹ Postoje još dva dokumenta iz 1621. godine koji govore o prijemu martolosa u službu u tom rudniku. Prema jednom, na mjesto martolosa Pavka, iz sela Vlačkovac u valjevskoj nahiji, »koji je od starine bio jedan od martolosa rudnika Bâh« i koji je umro, postavljen je njegov sin Lazin na vlastitu molbu i na predlog Huseina, emina ovoga rudnika.¹⁷² Na isti način i s istim obrazloženjem postavljen je za martolosa rudnika Bâh Komlen sin Vukov, iz sela Lopatnica u valjevskoj nahiji, namjesto svoga preminulog brata Filipa, »pošto spomenuti pokojnik nije imao muške djece«. ¹⁷³ Dokumentat o prijemu Komlena u službu martolosa citiraćemo u cjelini u ovom poglavlju.¹⁷⁴

Malo podataka ima o martolosima u službi drugih rudnika. Jednim fermanom iz 1572/73. godine naređeno je sandžak-begu Kruševca (Aladža Hisar) da se 63 zimije jednog derbendžijskog sela, koji su uživali povlastice »poput martolosa Lavšće (Levča?) i Kučajne«, postave za martolose rudnika, čije je ime izostavljeno u publikovanom dokumentu.¹⁷⁵ Ovaj podatak pokazuje da je i rudnik Kučajna u nahiji Pek imao svoje martolose. U jednom dokumentu iz 1567/68. go-

¹⁶⁷ »An cemaat-ı premiküran-ı liva-i Semendre«. Ovaj džemat su sačinjavala 52 primićura iz sela u nahijama: Morava—Rudnik, Užice, Valjevo, Havalala, Osat, Beograd, Lepenica, Požega i Lefča. U svakom od upisanih sela u tom dijelu deftera registrovan je po jedan primićur. MXT — 552, listovi: 25, 26.

¹⁶⁸ »An cemaat-ı čakırcıyan tâbi' Morava-i Rudnik«. Pripadnici ovog džemata su bili iz raznih sela i nahija, kao i pripadnici prethodnog džemata primićura. MXT — 552, list: 26, 27.

¹⁶⁹ MXT — 594, l. 16.

¹⁷⁰ »Bâh madeni muhafazasıçın tayin olunan martoloslardan ... mezbur babası Herak veled-i Petre yerine martolos nasp ve tayin olunup...«. MXT — 560, l. 177'.

¹⁷¹ MXT — 594, l. 320'.

¹⁷² MXT — 569, l'.

¹⁷³ »...mürd-i mezburun evlad-i zükûri olmayıp«. MXT — 569, list l'.

¹⁷⁴ Vidi str. 134.

¹⁷⁵ Türkiye Mecmuası VII—VIII, 313.

dine takođe se govori o martolosima i primićurima koji su angažovani za čuvanje Kučajnskih planina, gdje se nalazio istoimeni rudnik.¹⁷⁶ Što se tiče lokaliteta »Lavsče« nije mi poznato da li se radi o rudniku ili običnom naselju.¹⁷⁷

Morali su biti obezbijeđeni i drugi rudnici. Za neke od njih ima indirektnih dokaza da su ih čuvali martolosi. Kratovo je, na primjer, poznat rudarski kraj, u kome je vršena eksploatacija rude za cijelo vrijeme turske vladavine. Eksploatacija rude je vršena i u susjednom krivorečkom (Egri Dere) području. Martolosi se u oba ova kraja često spominju. Sredinom XVII vijeka spominje ih Evlija Čelebija.¹⁷⁸ Krajem toga vijeka učestvovali su u Karpoševom ustanku, pored ostalog stanovništva, takođe martolosi i rudari tih krajeva. U fermanu koji je pisan 27. avgusta 1704. godine stoji da su Kratovo i Kriva Reka imali 64 martolosa.¹⁷⁹ Ovim dokumentom je, na zahtjev defterdara, bila dokinuta martoloska služba u više susjednih mjesta, a njeni dotadašnji nosioci svedeni na položaj raje. Martolosi u Kratovu i Krivoj Reci nisu bili dokinuti ni tad ni 1721. godine, kad je zvanično ukinuta služba martolosa u Rumeliji. Oni se tamo susreću u nesmanjenom broju tokom cijelog XVIII i prvih decenija XIX vijeka. Još 1832. godine martolosku službu u Kratovu i okolini vršila su 64 lica.¹⁸⁰ Činjenica da su martolosi u Kratovu uživali poseban tretman i da su se održali više od sto godina poslije ukidanja martoloske službe u Rumeliji upućuje na to da su oni u ovom kraju obavljali veoma važan posao, a to je na tom prostoru, po svemu sudeći, moglo biti obezbjeđivanje rudnika i rudarske proizvodnje.

U jednom defteru iz sredine XVII vijeka upisan je džemat martolosa u zapadnoj Bosni.¹⁸¹

Martolosima je, takođe, bilo povjereno čuvanje nekih krupnijih feudalnih dobara koja su pripadala državi, dvoru i visokim funkcionarima. To, pokazuje i sadržaj fermata sultana Ahmeda III, koji je izdan 25. maja 1714. godine, kojim je naređeno glavnom zapovjedniku martolosa Osman-agi, kadijama Janjine, Narde, Preveze, Ajdonata i drugima da poduzmu mjere protiv hajduka koji su napali i opljačkali mirijske ribnjake u Prevezi.¹⁸² Iz dokumenta se vidi da su martolosi bili dužni da obezbijede ta dobra.

Vojne obaveze martolosa iz unutrašnjosti

Martolosi zaposleni u raznim službama u unutrašnjosti osmanske države imali su i obaveza čisto vojne prirode. Oni su bili dužni da se za vrijeme rata u potrebnom broju odazovu pozivu na vojni pohod. Za martolose pojedinih sandžaka bio je određen i pravac uče-

¹⁷⁶ Mühimme defteri, OIS, br. 103, fk. 119.

¹⁷⁷ Tako napisan lokalitet podsjeća na ime mjesta Lovča u sjevernozapadnoj Bugarskoj. Spomenik SAN XVIII, 1892, 30. Možda se radi i o mjestu Levač ili nahiji Lefče u Srbiji.

¹⁷⁸ E. Čelebija, Putopis II, 45.

¹⁷⁹ DAM, Sidžil br. 30, l. 9.

¹⁸⁰ P. Dorev, Dokumenti za b'lgarskata istorija III/I, doc. 291, s. 161.

¹⁸¹ MXT — 627, OIS, fk. 84.

¹⁸² DAM, Sidžil br. 36, l. 28/V.

šća. U vezi s tim u zborničkoj kanun-nami je rečeno: »...kad bi sandžak-begu spomenute live bio naređen vojni pohod u pravcu Budima (i Bosne, u starijim tekstovima — M. V.), išli bi s njim na konjima i martolosi konjanici«. ¹⁸³ U bilješkama koje se susreću u defterima za Srijemski i Segedinski sandžak izričito su naglašene ratne dužnosti martolosa. Tako je na jednom mjestu u defteru Sandžaka Srijem, iz 1591/92. godine, rečeno da se martolosi tu postavljaju, pored ostalog, »pod uslovom da se kad bude ratni pohod ukrcaju na lađe«. ¹⁸⁴ Na drugom mjestu u istom defteru stoji da se ponovo potvrđuju u svojim službama ranije postavljeni martolosi »uz uslov da se, kad izbije vojni pohod, ukrcaju na lađe i vrše svoju službu«. ¹⁸⁵ U skladu s tim obavezao se martolos Tomaš sin Mališin, iz sela Loze u nahiji Ilok, da će ići »s mirlivom (sandžak-begom) u carski pohod...«. ¹⁸⁶ Drugi, stariji martolos iz mitrovačke nahije, »preuzio je obavezu da će ovakve martolose (iz redova hajmana koje je sam dovodio i naseļjavao) kad god ustreba povesti u ratni pohod«. ¹⁸⁷ Godine 1574. postavljeni su za martolose u varoši Baja, Segedinski sandžak, Mihajlo sin Vujičin i njegovi sinovi »s tim da vrše službu koju su vršili pomrli martolosi, a kad se poduzme carski pohod na neku stranu, oni zajedno sa sandžak-begom kreću u ratni pohod«. ¹⁸⁸ Neki dokumenti iz druge polovine XVI vijeka pokazuju da su i martolosi Smederevskog sandžaka bili dužni da učestvuju u ratnim pohodima. ¹⁸⁹ Sredinom XVII vijeka martolosi iz Hercegovine i Crne Gore učestvovali su u borbama protiv Mlečana kod Kotora. ¹⁹⁰ Ima podataka koji govore da su i martolosi iz Makedonije, Arbanije i Grčke s vremena na vrijeme angažovani u turskim ratnim poduhvatima. Tako je 1710. godine rumelijski valija pozvao martolosbašu Hibetullaha da se sa pet do šest stotina svojih ljudi pridruži vojsci određenoj za pohod protiv Rusije, ¹⁹¹ a kad je ovaj otkazao poslušnost, ¹⁹² valija je naredio vlastima u Bitolju i okolini da martolose »koji su u službi spomenutog buljuk-baše pozovu pod zastavu s tim da se pridruže sili mobilisanoj za pohod protiv Rusije«. ¹⁹³ U vezi s tim izdat je i nalog da se iz državne blagajne izda po 12 groša nagrade svakome martolosu, ali su na neobjašnjen način dobili po 24 groša svi martolosi, desetari, barjaktari i čauši. Sultan Ahmed III je naredio da se izdati višak novca pokupi i vrati u carsku blagajnu. ¹⁹⁴ Godine 1714. martolosi su učestvovali u borbi protiv Mlečana kod Navpakta, a pozvani su u rat i 1717. godine. Tada je rumelijski valija naredio martolosbašama u kadilucima: Štip, Veles, Prilep, Bitolj, Ostrovo, Lerin,

¹⁸³ Monumenta turcica; Kanuni i kanun-name I/1, 118.

¹⁸⁴ MXT — 560, l. 90.

¹⁸⁵ MXT — 560, l. 93.

¹⁸⁶ MXT — 560, l. 98'.

¹⁸⁷ Isto, 94, 105.

¹⁸⁸ MXT — 571, l. 248.

¹⁸⁹ MXT — 594, l. 198.

¹⁹⁰ G. Stanojević, Crna Gora u doba Kandijskog rata, Istorijski glasnik, 1—2, 1953, 34.

¹⁹¹ DAM, Sidžil br. 34, 26/I.

¹⁹² Isto, 34, 46/I.

¹⁹³ Isto, 36/I.

¹⁹⁴ Ferman koji sadrži ovu naredbu pisan je 28. marta 1711. godine na rijeci Prut. DAM, Sidžil br. 35, 6b.

Kostur, Hrapišta, Naselič, Gorničevo i dr. »da se odvoji po nekoliko nefera (momaka) od svih buljuka u berbendima i da se pošalju na Rumelijski divan, ali za sve treba da se uzme od šerijatskog suda potvrda za dobro vladanje«. ¹⁹⁵ Posljednji podatak pokazuje da svi martolosi jednog kadiluka nisu učestvovali u pohodu. Potreban broj martolosa je vlast i dalje zadržavala radi obezbjeđivanja unutrašnjeg reda i mira.

Martolosi iz unutrašnjosti su, pored aktivnog angažovanja u ratu, vršili i neke pomoćne vojne službe. Zapošljavani su u prikupljanju i odašiljanju namirnica i opreme za front, u obezbjeđivanju komore i slično. ¹⁹⁶

Kažnjavanje martolosa za neizvršavanje dužnosti

Martolosi su bili obavezni da uredno ispunjavaju svoje obaveze. Neizvršavanje i izbjegavanje službe povlačilo je za sobom stroge kazne. Te kazne nisu bile samo ekonomske već i fizičke prirode. O njima govori jedan dokumenat iz 1581. godine. Taj dokumenat se odnosi na kažnjavanje nekih martolosa u Sandžaku Kruševac (Aladža Hisar). To je i jedini izvor te vrste do koga smo došli, pa ga saopštavamo u cjelini u nešto slobodnijem prevodu s turskog jezika. On glasi:

»Naredba sandžak-begu Alandža Hisara i kadijama Banje i Paraćina. Došao je zaim Mustafa, serdar martolosa koji se nalaze u službi čuvanja Kućanjskih planina, koji je odavno nadzirao derbendžijska sela i u tom smislu davao naredbe, koje martolosi ne poštuju i ne dolaze na svoju službu čuvanja, i saopštio je da se odupiru i suprotstavljaju. Zbog toga je martolose koji ne dolaze na svoju službu pohvatao i poslao ih kao veslače na galije. Zapovijedam da sela koja su od davnina vršila službu čuvanja (i dalje) služe i, kad dođe ova (naredba), nek se pripaze da i sada bude po starom običaju, a oni martolosi koji se protive i suprotstavljaju neka se pohvataju, okuju, zatvore i pošalju u Carigrad, radi upućivanja na galije. Sela koja su od davnina vršili derbendžijsku službu neka tu službu vrše i dalje prema ranijoj odluci. Ne dozvolite eventualno suprotstavljanje. A sela koja bi se ovome suprotstavljala popišite i o tome obavijestite prijestonicu (Carigrad).« ¹⁹⁷

U još nekim dokumentima se spominju kažnjavanje i globljenje martolosa (*cürm-ü cinayet*), ali se ne vidi u čemu su se sve one sastojale. Rečeno je još jedino da su prihodi od tih kazni i globa pripadali sandžak-begu. ¹⁹⁸

Što se tiče kazni ekonomske prirode kojima su martolosi, kao uostalom i pripadnici drugih privilegisanih slojeva i grupa, mogli biti podvrgnuti, one su se sastojale u oduzimanju svih ekonomsko-društvenih privilegija i svođenju povlaštenih na položaj raje.

¹⁹⁵ DAM, Sidžil br. 37, 62/III.

¹⁹⁶ DAM, Sidžil br. 28, 73/I; Izvestija II, 1906, 196.

¹⁹⁷ Mühimme defteri, OIS, br. 103, fk. 62. Zaim Mustafa, serdar martolosa, spomenut u ovom dokumentu, je, prema drugom dokumentu iz 1567/68. godine, postavljen za serdara martolosa i primićura, namjesto serdara koji je učestvovao u bici za Siget i tamo poginuo. Ovaj podatak ujedno govori da su u tom pohodu učestvovali martolosi i primićuri pod njegovim zapovjedištvom. Mühimme defteri, OIS, br. 103, fk. 39/m.

¹⁹⁸ TD No-16, fk. 352; TD No-1 007, fk. 37, 161; TD No-135, fk. 9.

Ekonomске osnove martoloske službe

Društveni status martolosa je počivao na određenim osnovama ekonomske prirode. Te osnove su sačinjavale povlastice za domaćinstva, kao i lične novčane prinadležnosti za većinu aktivnih nosilaca martoloske službe. S vremenom su se mijenjale, ali nije predstavljala rijetkost ni pojava neujednačenosti ekonomske osnove u isto vrijeme za martolose raznih oblasti. Ta pojava je, opet, u vezi s razlikama u značaju martoloske službe za pojedine krajeve, različitim društvenim porijeklom martolosa i neravnomjernim angažovanjem ovih u službi. U izlaganju ekonomskih osnova martoloske službe mi ćemo poći od onih koje su bile zajedničke za sve martolose, od povlastica koja su uživala njihova domaćinstva.

Uživanje »slobodnih« baština

Domaćinstva martolosa su uživala različite povlastice. Najznačajnije su bile povlastice poreske prirode. U nauci postoji nedokumentovano mišljenje da su osnovu u tom pogledu činile baštine oslobođene plaćanja poreza. Po mišljenju S. Novakovića, Turci su potvrđivanjem baština, čiji su uživaoci po starom običaju bili vojni obveznici, uspjeli da za »svoju upotrebu zadrže za baštinu vezane ranije usluge, gde im se to svidelo. Tako bi se mogao objasniti postanak vojnika konjušara u Bugarskoj... Tako se najpodesnije objašnjavaju povlastice pojedinim mjestima radi čuvanja puteva. A tako bi se, ponajviše, mogli objasniti *armatoli* ili *martolosi*«. ¹⁹⁹ Robert Anheger misli takođe da je baština elemenat martoloske organizacije. ²⁰⁰ Po H. Inaldžiku i B. Đurđevu, među martolosima se samo ponekad susreću oni koji uživaju baštine. Ova dvojica, međutim, različito poimlju prirodu martoloskih baština. Za Inaldžika ona nije ništa drugo do rajinski čifluk, ²⁰¹ dok Đurđev u njoj gleda nasljedni posjed sitnog plemića, koga su Turci uključili u svoje službe pod istim ili sličnim uslovima kakvi su vladali u predtursko doba. ²⁰² Po Ihčijevu, martolosi su dobivali zemlju od države u puno vlasništvo. ²⁰³ Njegovo mišljenje su citirali i prihvatili J. Gžego-
ževski, L. Barbar i I. Sakâzov. ²⁰⁴

Navedena mišljenja podliježu dopunama i korekturi. Nijedno od njih nije dokumentovano potpunijim konkretnim materijalom.

U turskim popisnim defterima martolosi su upisani s baštinama ili bez njih. U jednim krajevima su martolosi baštinici predstavljali pojavu, u drugima slučajnost. U tom pogledu često se dá uočiti pravilan omjer u broju martolosa baštinika i drugog baštiničkog stanovništva. Smederevski sandžak je, na primjer, imao većinu baštiničkog stanovništva, pa su i martolosi u njemu bili gotovo odreda baštinici. ²⁰⁵

¹⁹⁹ S. Novaković, Tursko carstvo... 171.

²⁰⁰ Türkiye Mecmuası VII—VIII, 293.

²⁰¹ Prilozi OF III—IV, 50.

²⁰² B. Đurđev, O vojnicima, Glasnik ZM, Sarajevo, 1947.

²⁰³ Izvestija II, (1906), 189.

²⁰⁴ J. Grzegorzewski, c. d.; L. Barbar, c. d.; I. Sakazov, Bulgarische Wirtschaftsgeschichte, 183.

²⁰⁵ TD No-517.

Stanje u Zvorničkom sandžaku je u isto vrijeme izgledalo sasvim drukčije u tom pogledu. Popisi u tom Sandžaku, koji potiču iz raznih godina XVI i s početkom XVII vijeka pokazuju da su nahije istočno od Drine imale vrlo malo baštiničkog stanovništva, pa i martolosa s baštinama. Od 159 martolosa, koliko ih je upisano u defteru iz 1548. godine, svega su četvorica posjedovali baštine.²⁰⁶ Odsustvo zemljišta baštinskog karaktera na ovom prostoru je, po našem mišljenju, rezultat smjene stanovništva, koja je izvršena u vezi s ratovima između Turaka i Mađara, koji su tu vođeni u toku druge polovine XV i prvih decenija XVI vijeka. Veliki dio starosjedilačkog stanovništva oдавde je odveden, a proces naseljavanja novog, koje su sačinjavale uglavnom vlaško-stočarske mase s juga, bio je još u toku.²⁰⁷ Postepenim prelaženjem doseljenih stočara na zemljoradnju mijenjao se karakter strukture zemljišnog posjeda. Rastao je polako broj baštiničkog stanovništva, pa i martolosa s baštinama. U popisu u Zvorničkom sandžaku iz 1604. godine registrovan je znatno manji broj martolosa nego pola vijeka ranije, ali je u njihovo vlasništvo sad upisano tri puta više baština nego prije.²⁰⁸ I pored primjetnih tendencija porasta zemljišnog posjeda tog karaktera, većina martolosa u Zvorničkom sandžaku je i dalje bila bez baština.

Stanje među martolosima u Bosni bilo je u tom pogledu drukčije. U selima nahija Brod, Lašva i Uskoplje imali su oni gotovo svi baštine. Prema jednom defteru iz sredine XVI vijeka, selo Zabilje u nahiji Lašva je imalo 41 martolosa (od kojih 16 muslimana i 15 hrišćana). U vlasništvo svakoga od njih upisana je baština.²⁰⁹ S baštinama je upisano i ostalo stanovništvo, što govori o njenoj starini u tim krajevima.

U Srijemskom, Segedinskom, Temišvarskom i nekim drugim sandžacima sjeverno od Save i Dunava većina martolosa je imala baštine. Stanje u tom pogledu u pobrojanim oblastima mnogo podsjeća na ono koje je karakteristično za martolose u Sandžaku Smederevo. To objašnjavamo činjenicom da je dio stanovništva iz zemljoradničkih rejona južno od ovih rijeka prešao iz raznih uzroka u sjevernije krajeve i da su ga tamo naselile mađarske ili turske vlasti pod uslovima koji se nisu mnogo razlikovali od uslova u ranijim prebivalištima.

Položaj baštiničkog stanovništva, pa i martolosa s baštinama, bio je različit u raznim krajevima. Negdje su martoloske baštine bile stvarno slobodne, dok su ponegdje bile opterećene izvjesnim davanjem. Razlike te vrste, registrovane u turskim dokumentima, rezultat su, pored ostalog, razlika u istorijskoj prirodi naslijeđenih baština. Martolosi s muafijetom i martolosi muselemi uživali su baštine oslobođene svih davanja. Takvi martolosi se redovno susreću u Smederevskom, Srijemskom i Segedinskom sandžaku. Njih je, bez sumnje bilo i drugdje. U odredbama srijemskih kanun-nama za martolose (karamartolose) izričito stoji da su »spomenuti sa svojim baštinama koje imaju u rukama

²⁰⁶ TD No-260.

²⁰⁷ To se vidi iz uspoređivanja podataka deftera iz druge polovine XV i iz XVI vijeka. Riječ je o defterima za sandžake Smederevo i Zvornik.

²⁰⁸ TD No-83.

²⁰⁹ TD No-415; TD No-1 071.

oslobođeni (davanja dažbina) za svoju službu...²¹⁰ Takva saopštenja sadrže i dokumenti o prijemu pojedinih lica u martolosku službu. U jednom od njih, iz 1592/93. godine, stoji da je Mijan sin Radosavov postavljen za martolosa u selu Markovci, nahija Mitrovica, »u kome je njegov pokojni otac ... posjedovao baštinu oproštenu od desetine i pristojbi«, pa je i on oslobođen davanja »desetine od svoje baštine, divanskih nameta i izvanrednih tereta«.²¹¹ U nahiji Ilok je postavljen za martolosa Tomaš sin Mališin, namjesto svoga pokojnog oca, »uz oprost od desetine na baštinu koju je posjedovao njegov umrli otac i od pristojbi i od desetine na baštinu i od divanskih nameta i izvanrednih tereta...«²¹². Tako stoji i u dokumentima koji se odnose na martolose u Smederevskom sandžaku. I to potkrepljujemo sa nekoliko konkretnih dokaza. Mijan sin Herakov je postavljen za martolosa »uz oprost od desetine na baštinu, koju je posjedovao njegov ... pokojni otac...«²¹³ Vukoje sin Vojinov je upisan 1603. godine za martolosa u selu Donja Lužina, s tim »da on lično i njegovi sinovi i braća koji zajedno s njim stanuju i ne broje se drugome kao raja budu oprošteni i oslobođeni od desetine na očevu baštinu koju posjeduju, (kao) i od divanskih nameta i izvanrednih tereta...«²¹⁴ U defterima ima dosta sličnih primjera.

Ovakve baštine u posjedu martolosa nisu rajinski čiftluci o kojima govori H. Inaldžik. One se više uklapaju u izneseno mišljenje B. Đurđeva. Posljednje, sigurno, stoji u slučaju grupe martolosa »spahijskog roda« (*sipahi neslinden*) koji su upisani u defteru za subašilik Braničevo, iz 1467. godine, i za koje je rečeno da služe kao i druge spahije hrišćani.²¹⁵

Baštine martolosa u Bosanskom i Zvorničkom sandžaku bile su opterećene izvjesnim davanjima. Tu one, po svoj prilici, spadaju u kategoriju zemljišta bliskog rajinskim čiftlucima, ali to još uvijek nisu pravi rajinski čiftluci, kako misli H. Inaldžik.

Dio martolosa koji nisu imali svojih baština obrađivao je spahijsku zemlju. Defteri za Zvornički i Bosanski sandžak sadrže poimenične popise martolosa na hasovima, zeametima i timarima pojedinih feudalnih gospodara.²¹⁶ U takvim slučajevima su bili dužni da daju ušur spahiji. To potvrđuje i jedna bilješka u defteru Sandžaka Smederevo, iz 1476/77. godine, u kojoj izričito stoji da martolosi koji siju spahijsku zemlju spahiji daju desetinu.²¹⁷ Takvu obavezu su uostalom imali i pripadnici ostalih povlašćenih grupa, ukoliko su živjeli na spahijskoj zemlji.

Poreske povlastice

Martolosi su bili potpuno ili djelimično oslobođeni davanja raznih poreza. Razlike koje se u tom pogledu javljaju među martolosima

²¹⁰ TD No-549, fk. 9/5; B. Đurđev, Sremska kanun-nama iz 1588/89. godine, Glasnik ZM IV—V, 282.

²¹¹ MXT — 560, l. 94.

²¹² MXT — 560, l. 98'.

²¹³ MXT — 560, 177'.

²¹⁴ MXT — 594, l. 16.

²¹⁵ Braničevski malije defter, No-5, fk. 137.

²¹⁶ TD No-260; TD No-83; TD No-728.

²¹⁷ »...timar eri yerine ekerlerse öşri verirler«. TD No-16, fk. 352.

u pojedinim sandžacima, ponekad i unutar jednog istog sandžaka, u skladu su sa sistemom nejednakih poreskih obaveza kojim je bilo obuhvaćeno i ostalo stanovništvo u osmanskoj državi, a koji je imao dublje istorijske korijene. Poreske privilegije martolosa, kao i razlike u sistemu tih privilegija, ilustrovaćemo konkretnim podacima crpljenim uglavnom iz turskih popisnih deftera.

Najstariji podaci o poreskim povlasticama martolosa crpljeni su iz deftera subašiluka Braničevo, pisanog 1467/68. godine. U tom defteru je, pored plaćenih martolosa i martolosa muselema, registrovana i treća grupa, čiji pripadnici »ne daju harač, ispenč i rajinske pristojbe«.²¹⁸ Ova odredba za navedenu grupu braničevskih martolosa susreće se ponovo u defteru Sandžaka Smederevo koji je sastavljen 1476/77. godine.²¹⁹ U isto vrijeme je za martolose Zvornika, koji je bio obuhvaćen ovim popisom, rečeno samo da ne daju harač.²²⁰ U dokumentima iz kasnijih godina govori se još i o novim povlasticama. Odredbom iz 1516. godine ranijim privilegijama dodato je još i oslobođanje od divanskih nameta.²²¹ Tada se prvi put javljaju posebne odredbe kojima je regulisan ekonomski status punoljetnih muških članova martoloskih domaćinstava. Po njima, sinovi i braća martolosa su uživali takođe sve navedene privilegije. Ovo stoga što se oni javljaju kao potencijalni martolosi, kao nasljednici aktivnih martolosa, martoloska rezerva, zevaid. Odredba o ekonomskom statusu ovih glasi: »Sinovi i braća martolosa koji ne daju šerijatskih obaveza i običajnih pristojbi s tim što vrše službu oslobođeni su i oprošteni i od divanskih nameta«.²²² Slične odredbe sadrže i neki kasniji defteri. Od druge polovine XVI vijeka dokumentom o statusu svakog martolosa je regulisan i status muških članova njegova domaćinstva. Ali su i dalje zajednički popisi popraćeni navođenjem zajedničkih odredbi. Jedan spisak martolosa, primičura i čakrdžija Smederevskog sandžaka, iz 1572. godine, završava se odredbom prema kojoj se oni, u naknadu za svoju službu, »ne upisuju drugome kao raja; određeno je (uz to) da oni, i njihovi sinovi i braća koji s njima zajedno stanuju, budu imenovani (u službu) pod uslovom da budu oslobođeni (davanja) harača, ispenča, divanskih nameta i izvanrednih tereta.«²²³ Takve povlastice su registrovane i u drugoj odredbi ovog deftera, gdje se u popisu, pored spomenutih, susreću još i šahindžije.²²⁴ Defteri za Srijemski i Segedinski sandžak ukazuju na isto stanje u tom pogledu. U jednoj bilješci u defteru Sandžaka Segedin, iz 1572/73. godine, koja se odnosi na prijem u službu jednog martolosa u Baji, rečeno je da su za svoju službu »on lično i njegovi sinovi i

²¹⁸ »... harač ve ispence ve rüsüm-i raiyyet vermeyüp«; Maliye defteri, No-5, fk. 135, 137.

²¹⁹ TD No-16, fk. 352.

²²⁰ TD No-16, fk. 278—279.

²²¹ »... harač ve öşür ve ispence vermezler ve avariz-i divaniyeden muaf ve müsellemlerdir«; TD No-1 007, fk. 15, 161.

²²² »Ebna ve biraderan-i martolosan ki hukuk-i ser'ie ve rüsüm-i örfiye vermeyüp ve avariz-i divaniyeden mauf ve müsellemler olmağla hizmet ederler.« TD No-1 007, fk. 161; TD No-135, fk. 8; TD No-187, fk. 74.

²²³ »... hizmetleri mukabelesinde âhara raiyyet kayd olunmayıp kendi ve kendiler ile bile sâkin olan ebnâ ve karındaşları harač ve ispenceden ve avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiyeden muaf olmak...«; MXT — 571, l. 209.

²²⁴ MXT — 571, 209'.

braća koji su zajedno s njim oprošteni (davanja) harača, ispendža i od svih šerijatskih obaveza i običajnih pristojbi.«²²⁵ U drugoj bilješci navedeno je još i oslobođanje od plaćanja mjesečne takse na drva, drvarine.²²⁶ Iste povlastice su upisane za martolosa Jovana, iz sela Kudoš u Srijemu. Jedino se ne spominje drvarina.²²⁷ Takav je sadržaj odredbi o martolosima i u defteru iz 1592/93. godine. Za Baja Pavlovića, martolosa u selu Klenovo, nahija Mitrovica, rečeno je da je ponovo uveden u defter, »te dok god na spomenuti način bude vršio službu i ne bude imao krivice, da u naknadu za to on lično i njegovi sinovi i braća, koji nisu drugome upisani kao raja a s njim (zajedno) stanuju, budu oprošteni harača, ispendže, svih desetina (na baštinu), pristojbi, divanskih nameta i običajnih tereta«.²²⁸ Takve su i druge odredbe o povlasticama martolosa upisanih u ovom defteru.²²⁹ Nedostatak podataka ove vrste za kasniji period lišava nas mogućnosti da govorimo o povlasticama koje su martolosi u Srijemu uživali u toku XVII vijeka. Sudeći po promjenama u ekonomskom statusu martolosa Smederevskog sandžaka, do kojih je došlo u tome vijeku, zaključujemo da su one izvršene i među martolosima u Srijemu i drugdje.

Izloženi podaci odbacuju tvrdnju po kojoj su sinovi, braća i bratići martolosi tretirani kao ostala raja.²³⁰ Postoji jako mnogo turskih dokumenata u kojima se izričito govori da sinovi i braća martolosa, pod uslovom da žive u zajedničkom domaćinstvu sa stvarnim i pravnim nosiocem martoloske službe, uživaju široka prava i privilegije vezane za takva domaćinstva. Pod istim uslovom uživali su određene povlastice i pripadnici ostalih privilegisanih slojeva i grupa našeg naroda u turskoj službi. Vezivanjem povlastica za život u zajedničkom domaćinstvu stimulisani su razvitak i jačanje patrijarhalne zadruge u našem narodu.²³¹

Promjene u ekonomskim pozicijama martoloske službe u Smederevskom sandžaku mogu se lijepo ilustrovati hronološkim ređanjem odgovarajućih dijelova onih odredbi koje se odnose na martolose u službi rudnika. Iste, ili slične, odredbe u tom pogledu karakteristične su, bez sumnje, i za martolose u drugim službama. Povlastice rudničkih martolosa su se, inače, nešto razlikovale od povlastica koje su imali ostali martolosi. Prvi su, na primjer, imali filuridžijske obaveze, koje se kod drugih uopšte ne spominju. U fermanu o prijemu martolosa u službu jednog rudnika, koji je datiran s 1572/73. godinom, stoji da su oni »oslobođeni (davanja) harača, ispendže, poreza na ovce, desetine od žita, ostalih pristojbi i izvanrednih daća, s tim da iz godine u godinu plaćaju

²²⁵ »...kendü ve kendü ile mean olan ebna ve karındaşları haraç ve ispenceden ve cemî' hukuk-ı şer'îye ve rûsûm-î örfiyeden muafiyet ile martolos tayin olunup...«; MXT — 571, 198.

²²⁶ »...aylık odun akçesinden...«; MXT — 571, 1. 248.

²²⁷ MXT — 571, 193'.

²²⁸ »...kendü âhara raiyyet kayd olunmayıp (bile) sâkin olan oğulları ve karındaşları haraç ve ispenceden ve cemî aşâr ve rûsûmdan ve avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiyeden muaf olmak...«; MXT — 560, 1. 93.

²²⁹ MXT — 560, list: 90, 94, 98', 105.

²³⁰ H. Šabanović, Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća, Godišnjak ID BiH XI, (1960), Sarajevo, 1961, 219.

²³¹ M. Vasić, O knežinama Bakića pod turskom vlašću, Godišnjak ID BiH IX, 233, 234.

eminu rudnika s kuće na kuću po 50 akči...²³² Iz iste godine je i drugi ferman po kome martolosi rudnika Bâh, »po običaju Starog Vlaha (dakle, po vlaškom običaju — M. V.), mjesto džizje, desetine i poreza na ovce, plaćaju s kuće na kuću po 150 akči, a nisu uvedeni nikome drugome kao raja, nego su oslobođeni (plaćanja poreza) sa sinovima i braćom koji zajedno s njima stanuju».²³³ Za starješine ovih martolosa (*yüzbaşı*) rečeno je da su oslobođeni svih davanja, desetine i pristojbi. U dokumentu je rečeno još da se novac skupljen od martolosa troši na izdatke rudnika i da se preostali dio predaje carskoj blagajni.²³⁴ Odredbe iz kasnijih godina ukazuju na stalno smanjivanje povlastica ovih martolosa i povećavanje filurije. Prema bilješci u jednom defteru iz 1586. godine, postavljen je jedan martolos za čuvanje rudnika Bâh »uz oslobođenje od džizje i drugih pristojbi, desetine na njegovu baštinu, divanskih nameta i običajnih tereta, s tim da na ime troškova rudnika Bâh, po običaju Starog Vlaha, iz godine u godinu plaća eminu rudnika s kuće na kuću po 150 akči«. U ovoj i narednim povlasticama ispendža se više ne spominje. Ostalim povlasticama su još uvijek obuhvaćeni sinovi i braća martolosa koji žive u zajedničkom domaćinstvu a nisu upisani kao raja.²³⁵ U odredbama iz 1592/93. godine ne spominje se više ni harač među povlasticama koje su uživali martolosi ovoga rudnika.

U selu Šujici, rudnička nahija, postavljen je tada jedan martolos, uz oslobođenje od desetine na baštinu koju je posjedovao njegov preminuli otac, »od divanskih nameta i izvanrednih tereta, s tim da po običaju Staroga Vlaha plaća eminu rudnika Bâh svake godine s kuće na kuću po 150 akči...».²³⁶ Analognoga je sadržaja i odredba iz 1603. go-

²³² Ovo je jedini dokumenat u kome je zabilježen iznos od 50 akči po kući koje su martolosi plaćali eminu rudnika. U svim drugim dokumentima iz istog vremena ta suma je iznosila 150 akči godišnje. Očigledno je prepisivač, ili sam pisac, prvog dokumenta slučajno ispustio riječ *sto* (*yüz*). *Türkiyat Mecmuası* VII—VIII, 313.

²³³ »...martoloslar İstari Eflâk âyini üzere haneden haneye cizye ve a'sâr ve adet-i agnama bedel yüz ellişer akçe verirler ve âhara raiyyet kayd olunmayıp kendileriyle bile sâkin olan oğulları ve karındaşlarıyla muaflardır rûsûmların Bâh madenine emin olan alîr maden-i mezbur mesârifine sarf eder ve madene sarf olunmayan akçeleri vechi meşruh üzere hazîne-i 'âmireye teslim olunur ve yüzbaşılari hizmetleri mukabelesinde cümle tekâliften ve a'sâr-dan ve rûsûmdan muaflardır...«. *Türkiyat Mecmuası* VII—VIII, 314.

²³⁴ Isto.

²³⁵ »Nahiye-i Kolubara der liva-i Semendre karye-i Ruyanovci(?) martolos-i Bâh tâbi' m(ezbur) mürd şud becayış biraderi Vukin veled-i Novak. Zikr olunan karyede berat-i şerif ile Bâh madeni martoloslarından olan Iliya veled-i Novak nam zimmî mürd olup karındaşı olan Novak oğlu işbu Vukin için Valyevo kadisi ilâm etmeğin cizye ve âdet-i agnam ve sair rûsûmdan ve baştinası öşründen ve avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiyeden muafiyet ile Bâh madeni mesârifî için Bâh eminine İstari Eflâk âyinince sâl be-sâl haneden haneye yüz ellişer akçe eda etmek üzere Bâh madeni muhafazası için tayin olunan martoloslarından olup kendi ve âhara raiyyet kayd olunmayan oğulları ve karındaşlarıyla muafiyet üzere mürd olan Iliya yerine karındaşı Vukin veled-i Novak martolos kayd olunup tezkere verildi fi 11 cemâzi-yel-âhire sene-i 995«. MXT — 594, list 16.

²³⁶ MXT — 560, 177'.

dine.²³⁷ Od ovih se unekoliko razlikuju dvije odredbe zavedene u defter iz 1621. godine. Povlastice na baštinu u njima se više ne spominju, a dodato je oslobođenje od teških daća (*şakka*). Za martolosa Komlena sina Vukova, iz sela Lopatnica u valjevskoj nahiji, rečeno je da »dok god bude u službi spomenutoga rudnika i ne bude uveden drugome kao raja, bude kao i ostali martolosi oprošten i oslobođen običajnih nameta i teških obaveza«.²³⁸ Iste povlastice su uvedene i za drugog martolosa rudnika Bâh, upisanog u ovom defteru.²³⁹ U oba posljednja dokumenta nije ništa rečeno o ekonomskim pozicijama ranije redovno pominjanih sinova i braće martolosa. Ne znamo da li su njihove povlastice već tada ukinute. Što se tiče samih martolosa, oni, i pored stalnog sužavanja i dokidanja pojedinih povlastica, u Smederevskom sandžaku još nisu svedeni na položaj raje. U odredbama to izričito stoji.

Podaci popisnih deftera iz XVI vijeka pokazuju da je ekonomska osnova martoloske službe u Zvorničkom, a naročito u Bosanskom sandžaku, bila znatno uža. Iz kanun-nama za ove sandžake malo se može saznati u čemu se ta osnova sastojala. Bosanska o tome ne saopštava nikakvih direktnih podataka, dok se u zvorničkoj govori određenije je-

²³⁷ Ta odredba glasi:

»Nahiye-i Morava-i Rudnik tâbi' Semendre

Karye-i Dolnya Lujina (Lužina) (ili Lozina) tâbi' mezbur

Voyin veled-i Gyuro (Đuro) martolos

Bundan akdam karye-i mezburede berat-i şerif ile Bâh madeni martolosu olan Gyuro mürd oldukta mürd-i mezburun sulbî oğlu olan Vukoya Voyin babası yerine tâlip olmakla Astâne-i saadetten tevcih olunup sene-i semân ve elf zilkadesinin dokuzuncu günü tarihiyle ibraz eylediği berat-i hümayun mucibince madamki sâl be-sâl Bâh madeni mesârifi için emine yüz ellîşer akçe eda edüp hizmetinde kusuru olmaya kendi ve bile sâkin olup âhara raiyyet add olmayan oğulları ve karındaşlarıyla mutasarrîf olduğu babasının baştine ösründen ve avariz-i divaniye ve tekâlîf-örfiyeden muaf ve müsellemler oldukları defterde mukayyet olmağın berat-i cedid için tezkere verildi.

Tahriren fi 12 muharrem ül-haram sene-i ihda aşer(e) ve elf. MXT — 594, 320'.

²³⁸ Ova odredba u cjelini glasi:

»Nahiye-i Valyevo der liva-i Semendre

Karye-i Lopatniça(?) tâbi' mezbur

Komlen veled-i Vuk

Semendre sancağında Valyevo nahiyesinde Lopatniça(?) nam karyede kadimden Bâh madeni martoloslarından olan Filip mürd olup mürd-i mezburun evlad-i zükûru olmayıp martolosluk sulbî karındaşı olan Vuk oğlu işbu Komlene verilmek ricasiyle maden-i mezbur emini Husein — zide kadruhu — arz etmeğın zikr olunan martolosluk işbu Komlene karındaşı tahvilinden madamki maden-i mezbur hizmetinde olup âhara raiyyet kayd olunmamış ola sair martoloslar gibi tekâlîf-i örfiyeden ve şakkadan muaf ve müsellemler olmak üzere tevcih olunup berat-i şerif için tezkere verildi.

Fi 16 cemâzi-yel-âhire sene-i 1030. MXT — 569, 1'.

²³⁹ »Nahiye-i Valyevo der liva-i Semendre

Karye-i Vlaykovaç tâbi' mezbur

I(v)ladişa veled-i Pavko

Semendre sancağında Valyevo nahiyesinde Vlaykovaç nam karyede kadimden Bâh madeni martoloslarından olan Pavko mürd olup martolosluk sulbî oğlu olan işbu I(v)ladişeye verilmek ricasiyle maden-i mezbur emini Husein arz etmeğın zikr olunan martolosluk işbu I(v)ladişe babası tahvilinden madamki maden-i mezbur hizmetinde olup âhara raiyyet kayd olunmamış ola sair martoloslar gibi tekâlîf-i örfiyeden ve şakkadan muaf ve müsellemler olmak üzere tevcih olunup berat-i şerif için tezkere verildi.

Fi 12 cemâzi-yel-âhire sene-i 1030. MXT — 569, (1.96), 1'.

dino o povlasticama martolosa konjanika. Posljednji su služili a da im »u naknadu za njihovu službu nisu uzimani desetina, harač, ispendža i divanski nameti«, pa su, prema tome, uživali gotovo sve privilegije kao i martolosi u sandžacima o kojima je ranije govoreno. Za martolose pješake rečeno je da služe plaćajući pristojbe »po derbendžijskom običaju«. ²⁴⁰ Takva odredba susreće se uz popis martolosa u svakom selu Zvorničkog sandžaka. ²⁴¹ A za derbendžije, koji su plaćali i džizju, u kanun-nami je rečeno: »Po derbendžijskom običaju uračunati su od svake kuće po 2 kile pšenice i po 2 kile ječma, po 12 akči ispendže od oženjenog nevjernika, a od sela koja imaju vinograde od kuće koja posjeduje vinograd po 2 medra vina — a 4 medre vina smatraju se tovarom — te mlađarina i sitne pristojbe prema derbendžijskom običaju u ostalim vilajetima. Po starom zakonu oni su oslobođeni od divanskih nameta i izvanrednih tereta. ²⁴² Ove derbendžijske obaveze prema državi važile su gotovo u svim pojedinostima i za martolose pješake u Sandžaku Zvornik. Od drugih poreskih obaveza oni nisu plaćali harač. Što se tiče ispendže, u početku ni nju nisu plaćali, a kasnije su je plaćali u smanjenom iznosu. Martolosi i derbendžije su tu davali po 12 akči ovog poreza, dok je ispendža za raju iznosila 25 akči. ²⁴³ U Zvorničkom sandžaku su martolosi bez izuzetka, kao i u drugim oblastima, cijelo vrijeme bili oslobođeni davanja divanskih nameta i izvanrednih tereta. ²⁴⁴

U Bosni je već u prvim decenijama XVI vijeka bilo dosta martolosa muslimana. Oni su umjesto ispendže, koja je ovdje za martolose hrišćane iznosila 25 akči, dakle, kao i za raju, davali resmi čift u iznosu od 22 akče po domaćinstvu. Taj iznos je zabilježen u svim defterima za Bosnu u kojima se susreću podaci o martolosima. ²⁴⁵

Martolosi su plaćali i porez na vjenčanje, svadbarinu, koji je bio manji od poreza te vrste uzimanog od ostalih građana, uključujući i muslimane. Prema jednoj kanunu-nami iz Sulejmanovog vremena koja se odnosi na live Budim, Ostrogon, Hatvan i Novigrad, svadbarina martolosa je iznosila za udovice 15, a za djevojke 30 akči, tj. polovicu iznosa koji su plaćali muslimani. ²⁴⁶ Toliko su plaćali na ime pristojbe na svadbarinu (*resm-i arus*) i martolosi u Sandžaku Zvornik ²⁴⁷ i u okolini Banje. ²⁴⁸ U banjском okrugu plaćali su oni još po kući: 5 akči poreza na ispašu (travarina), 2 akče drvarine i 2 akče poljačine. Porez na ovce

²⁴⁰ Monumenta turcica; Kanuni i kanun-name I, 118.

²⁴¹ TD No-260, fk.: 121, 123, 125, 130, 131, 132, 133, 141, 220, 222, 359, 360, 361, 363, 378, 379, 403, 404, 405, 424, 426, 483, 485, 486, 490—494, 496, 497, 498.

²⁴² Monumenta turcica; Kanuni i kanun-name I, 117.

²⁴³ TD No-83, fk.: 101, 104, 107, 109, 110, 117, 180, 184, 188, 189, 192, 193, 200, 201, 202, 203, 205—207, 275, 278, 279, 281.

²⁴⁴ TD No-260, fk. 101, 176.

²⁴⁵ TD No-157, fk.: 157, 168, 270, 240/41; TD No-415, fk.: 33, 34, 63, 103, 118, 124, 128, 141; TD No-1071, fk.: 35, 63. Martolosi nekih sela u sjevernoj Dalmaciji pretvoreni su još 1528. godine u raju. TD No-157, fk. 473.

²⁴⁶ »Ve müslümanlardan resmi ârusiye biveden otuz bâkireden altmış akçe ve martilos tâifesinin bivesinden onbeş ve bâkireden otuz akçe alîna«. Ö. L. Barkan, Kanunlar, 302, 317.

²⁴⁷ TD No-260, fk. 351.

²⁴⁸ TD No-57 (defter za Vidin, otokopije u OIS, br. 149) fk. 149/13; Hammer, Staatsverfassung... I, 320/21.

je iznosio tu 1, a ne, kao u drugim mjestima, 2 akče po glavi.²⁴⁹ Postojao je još i porez poznat pod imenom *bad-u hava*, koji su plaćali martolosi u Zvorničkom i Bosanskom sandžaku, a vjerovatno i u nekim drugim sandžacima.

Iz dokumenata pisanih u XVII vijeku vidi se da su martolosi i dalje bili oslobođeni davanja divanskih nameta i poreza na dželepčije.²⁵⁰ Ali već sredinom toga vijeka ima pokušaja da se, zbog nemogućnosti raje da sama podmiri određene poreske obaveze, ti porezi pokupe i od martoloskih domaćinstava. Organi lokalne vlasti javljaju se tada u ulozi zaštitnika martolosa od nasrtaja skupljača poreza.²⁵¹

Martolosi su uživali još niz drugih važnih povlastica. Poznato je koliko je teško potčinjenom stanovništvu padao *sistem devširme*, kod nas poznat pod imenom *danka u krvi*, koji se sastojao u kupljenju, oduzimanju od roditelja i odvođenju odabranije muške djece za janičarski odžak.²⁵² Tog danka su martolosi, kao i pripadnici nekih drugih privilegisanih slojeva i grupa, bili oslobođeni. Oni, isto tako, nisu bili dužni da daju veslače za brodove, osim po kazni, a bili su oslobođeni i niza drugih obaveza radne prirode. Članovi njihovih domaćinstava, zaprežna i tovarna stoka bili su pošteđeni svake vrste argatovanja. Državni, civilni i vojni funkcioneri nisu imali pravo da traže bilo kakve usluge od martoloskih domaćinstava, prenočište, hranu i slično.²⁵³

Plate martolosa u policijskoj službi

Pored povlastica koje su uživala njihova domaćinstva martolosi u policijskoj službi su dobivali još i platu u novcu. Ukupan iznos novca za službu određenog broja martolosa u jednom kadiluku fiksiran je ugovorom, koji je na određeno vrijeme, obično na pola godine, sklapao martolosbaša s nadležnim organom vlasti. Iz tog iznosa su pripadnici grupe na koju se ugovor odnosio dobivali dnevnu platu (*ulufe*), čija se visina kretala u skladu s potrebama službe, teretom službe i vrijednošću akče. Sredstva za isplatu obezbjeđivali su organi vlasti svake administrativno-teritorijalne jedinice za svoje područje iz lokalnih izvora. Ta sredstva su ubirana od područnog stanovništva kao specijalni porez, poznat pod imenom *martoloska akča* (*martolos akçesi*). Ovaj porez je plaćalo stanovništvo sela i gradova bez obzira na konfesionalnu pripadnost. Od te obaveze bilo je izuzeto samo ono stanovništvo koje je obavljalo razne službe u korist osmanske vlasti. Prema jednom dokumentu iz 1662. godine, derbendžijsko stanovništvo nije plaćalo taj porez. Taj dokumenat se odnosi na stanovnike sela Đavato, koji su od starine bili derbendžije, što čuvaju »te strane, a do ovog časa nije uzimana *martoloska akča* (*martolos akçesi*) od spomenutog sela za marto-

²⁴⁹ Isto. Prema kanun-nami za Vidinski sandžak martolosi Crne Reke su plaćali harač, ali su bili oslobođeni nekih drugih dažbina.

²⁵⁰ DAM, Sidžil br. 3, l. 19.

²⁵¹ DAM, Sidžil br. 11, l. 17.

²⁵² O sistemu devširme vidi: B. D. Papoulia, Ursprung und Wesen der »Knabenlese« im Osmanischen Reich, München, 1963.

²⁵³ TD No-57, fk. 13; Izvestija ... II (1906), 189.

lose koji su postavljeni od strane vilajeta da suzbijaju odmetnike.²⁵⁴ Od tog poreza su bili oslobođeni čakrdžije, dogandžije, šahindžije i pripadnici drugih sličnih grupa. U jednom dokumentu iz 1683. godine koji se odnosi na sokolare (*doğancı*) sela Filipovče u sofijskom kadiluku izričito stoji da oni posjeduju isprave o oslobođenju, ali da je i pored toga od njih »potraživan namet za goniče stada, martolosnina (*martolos akçesi*), taksa na potkovice i kaftane (*resm-i nal ve resm-i kaftan*)«. ²⁵⁵ Osim ovih na njih su udareni i drugi nezakoniti nameti.²⁵⁶ Sličnog sadržaja je i jedan dokumenat iz vremena vladavine Selima II, prema kome su vlasti nezakonito nametale voščarinu (*şemhane akçesi*) i martolosninu stanovnicima manastira Rila.²⁵⁷

Ugovoreni iznos novca za plaćanje određenog broja martolosa za njihovu službu u predviđenom vremenu nadležni organi kadilučke vlasti razrezivali su na područna sela. Zaduženja pojedinih sela dijeljena su unutar njih na kuće poreskih obaveznika (*»hane«*, čime je označavana osnovna poreska jedinica), što je registrovano u posebnom defteru. Za izvjesne grupe stanovništva, naročito za muslimane i Jevreje u jednom mjestu, uvijek je određivan samo globalan iznos. Raspoložemo većim brojem ovakvih ugovora, kojima je redovno dodavan i defter razreznog poreza. Oni se odnose uglavnom na martolose u kadiluku Bitolj.²⁵⁸ U ugovoru koji je, sredinom juna 1670. godine, sklopio martolosbaša Mihailo, iz sela Slepče, stoji da će se za službu koju on bude vršio sa 40 martolosa »razrezati 50 000 akči na stanovnike sela koja pripadaju spomenutom kadiluku«. ²⁵⁹ Prema ugovoru iz 1678. godine, suma od 103 000 akči za martolose »razrezana je na svako selo prema njegovoj mogućnosti«. ²⁶⁰ Opterećenja poreskih domaćinstava martolosninom bila su u raznim vremenima različita. Godine 1670. hrišćanske kuće su plaćale po 42 akče toga poreza. Kasnije je taj iznos znatno povećan.

Gotovi defteri, s upisanim selima i kućama i naznakom visine tog poreza, potvrđeni od sudskih vlasti, predavani su martolosbaši s kojim je sklopljen ugovor, radi skupljanja novca. Samim ugovorom je predviđeno da taj porez »sabire martolosbaša (i to) od hrišćanske *hane* po 42 akče, a od muslimanskih sela kao što je određeno i objašnjeno u

²⁵⁴ Dokumentat o tome glasi: »Budur ki karye-i Gavât ehalisi kadîmî derbend olup canipleri muhafaza eyledikleri ecelden bu ana gelince vilayet marifetiyle haramî eşkiyasınî men' (ve) def'a kavî olunan martoloslar karye-i mezbureden martolos akçesi alınmadığına ehali-yi memleket haber verdikleri bit-taleb kayd şud«. DAM, Sidžil br. 18, list 12.

²⁵⁵ *Türkiyat Mecmuası* VII—VIII, 318.

²⁵⁶ Isto.

²⁵⁷ »Rila manastiri (Kaza Dupniça) sâkinlerinden gelen bir istidâda, Mustafa Paşa'nın tesis ettiği vakıfta, defter-i hümayununda gösterdiği üzere, ağır vergiler vermeğe mecbur tutulmadıkları söylenmektedir; buna rağmen mahallî makamât tarafından onlara şemhâne ve martolos akçeleri yüklenmiştir. Me-sele böyle olduğunda muhalif-i kanun hareketin ref'i emredilir«. *Türkiyat mecmuası* VII—VIII, 313; *Izvestija* II (1906), 134.

²⁵⁸ DAM, Sidžil br. 13, 1. 22; Sidžil br. 21, 1. 61; Sidžil br. 23, 1. 89; Sidžil br. 25, 1. 31; Sidžil br. 26, 1. 22; Sidžil br. 29, 1. 29; Sidžil br. 33, 1. 20; Sidžil br. 34, 1. 11, 12; Sidžil br. 35, 1. 6, 32, 33, 34; Sidžil br. 36, 1. 23; Sidžil br. 37, 1. 22, 40; Sidžil br. 39, 1. 34.

²⁵⁹ DAM, Sidžil br. 21, 1. 61.

²⁶⁰ DAM, Sidžil br. 23, 1. 89.

spisku».²⁶¹ Jedan takav ugovor iz 1695. godine citiraćemo ovdje u cjelini, u prevodu s turskog jezika. On glasi:

»Ovo je defter. Pošto je važno i nužno da se odredi martolosbaša za čuvanje bitoljskog kadiluka i odstranjivanje svih šteta od hajduka i razbojnika koji su se pojavili u spomenutom kadiluku, (za period) od Đurdevdana 1106. do Đurdevdana 1107. godine, uzet je, sa znanjem i saglasnošću svih vilajetskih ajana, seoskih zabita i raje, u najam zimija Čavdar, stanovnik sela Slepče, koje pripada spomenutom kadiluku, zajedno sa 40 duša naoružanih i sposobnih sejmena, strijelaca iz puške, sa platom od 101 000 akči, što je uzrok da se napiše ovaj dokumenat.

Spomenuti Čavdar je na sudu, u prisustvu svih, prihvatio i obavezao se da će izvršiti navedenu dužnost uz određenu platu, da će zaštićivati kako je potrebno spomenuti kadiluk od hajduka i odmetnika, koji su se pojavili u spomenutom kadiluku, kako je već objašnjeno. Navedena suma je razrezana na 141 kuću (*hane*) u selima spomenutog kadiluka i to na svaku *hane* po 630 akči.²⁶²

Ovo je spisak koji je dat u ruke spomenutog buljukbaše Čavdara, (na osnovu koga će) da sabere (navedenu) sumu».²⁶³

Iza ovoga slijedi popis sela s brojem kuća opterećenih martolosninom.²⁶⁴

Martolosbaše su često zloupotrebljavali dato im pravo da sami ubiru novac određen za njih i pripadnike njihove družine. Te zloupotrebe su dio opštih negativnih pojava karakterističnih za osmansku državu u periodu njenog slabljenja. Centralna vlast je poduzimala mjere da ih spriječi, ali već i samo stalno ponavljanje tih mjera ukazuje na nemoć vlasti da riješi taj problem.

Nekim zapovjednicima martolosa sa službom u unutrašnjosti dodjeljivani su umjesto plate spahiluci. Kao serdar martolosa i primiçura u Kruševcu (Aladža Hisar) upisan je zaim Mustafa. U dokumentu o tome nije rečeno gdje se nalazio njegov zeamet, ni od čega se sastojao ni koliko je iznosio prihoda godišnje.²⁶⁵ Više podataka ima o timarima u rukama martolosbaša. Jedan takav timar u nahiji Mlava, Smederevski sandžak, upisan je 1586. godine na ime Nusha, serdara primiçura i martolosa u službi rudnika Bâh. Prihodi od ovog timara iznosio je 3 300 akči godišnje.²⁶⁶ Jedan manji timar od svega 300 akči prihoda, očigledno baštinskog karaktera, uživao je Vujica, zapovjednik martolosa pješaka u kadiluku Šabac.²⁶⁷ I u Makedoniji se javljaju neke spahije u svojstvu martolosbaša. Takvih je, međutim, bilo malo među starješinama martolosa u unutrašnjosti.

²⁶¹ DAM, Sidžil br. 21, 1. 61.

²⁶² Iako je u dokumentu zapisan ovoliki iznos akči, čini nam se da bi on morao biti znatno manji.

²⁶³ DAM, Sidžil br. 29, 1. 29.

²⁶⁴ Isto, list 29. i dalje.

²⁶⁵ Mühimme defteri, OIS, br. 103, fk. 62.

²⁶⁶ MXT — 594, 198'.

²⁶⁷ TD No-260, fk. 400.

Suprotnosti između martoloskih privilegija i fiskalnih interesa države

Broj martolosa u jednom kraju ili oblasti kretao se u zavisnosti od potrebe za njihovom službom, ali i od drugih faktora. Prilike na terenu nametale su potrebu održavanja i jačanja martoloske službe. Ekonomski status martolosa je, međutim, sve više dolazio u sukob s fiskalnim interesima države. S tim u vezi je, i pored rastućih potreba za martoloskom službom koje su ponekad bile popraćene porastom broja martolosa u ovom ili onom kraju, dolazilo i do brisanja sa spiska jednog dijela martolosa i svođenja tih martolosa na položaj raje. Potvrđivanja u službi ili brisanja sa spiska vršena su prilikom svakog novog popisa u određenoj oblasti i prilikom stupanja na vlast novog sultana. U vezi s popisom u Zvorničkom sandžaku, koji je obavljen 1548. godine za martolose je u kanun-nami rečeno sljedeće: »Ovaj put kad je izloženo podnožju visokog prijestola da su oni potrebni i važni, naređeno je da se potvrđeni u svojim službama uvedu u novi carski defter«.²⁶⁸ U Srijemskom sandžaku je, prema kanunu-nami iz 1566—69. godine, bilo 60 martolosa, pa je, po višoj zapovijesti, taj broj smanjen za 10 lica.²⁶⁹ Dvadeset godina kasnije došlo je do ponovnog smanjivanja broja martolosa sa službom u Srijemu, ovaj put od 50 na 40 ljudi. Smanjivanje je izvršeno na isti način i uz isto obrazloženje kao i prethodno. U kanun-nami koju je objavio B. Đurđev o tome je rečeno: »Kada je radi toga izviješten carski prijesto o položaju spomenutih naređeno je da se 10 od njih briše, a 40 njih da se odredi pod uslovom da ispunjavaju u svako vrijeme službe koje su im u dužnosti. Stoga je po uzvišenoj zapovijesti 40 ljudi od njih upisano u novi carski defter kao martolosi uz oslobođenje (od dažbina) po staroj odluci«.²⁷⁰ Kasnije je brisano sa spiska još 10 lica, tako da je, prema defteru iz 1614. godine, u Srijemu ostalo svega 30 martolosa.²⁷¹ Usljed nedostatka podataka, kretanje broja martolosa u Srijemu ne možemo dalje pratiti, ali ih je vjerovatno tu bilo do pred kraj turske vladavine.

Bugarska istoričarka Vera Mutaščijeva misli da je do smanjivanja broja martolosa u Srijemu došlo zbog pogoršavanja njihovog položaja i da su martolosi sami tražili promjenu svog statusa. Položaj prave raje, je, po njezinom shvatanju, tada bio snošljiviji od položaja pripadnika zakonom privilegisanih grupa. Za primjer navodi slučaj s dogandžijama u nekim krajevima Bugarske.²⁷² Za tvrdnju o takvim promjenama među martolosima u Srijemu u izvorima nema osnove. Vlast je, u prvom redu iz fiskalnih razloga svodila postepeno povlašteno stanovništvo na položaj raje. Ima dokaza da je taj faktor djelovao i na smanjivanje broja martolosa. U nekim krajevima Makedonije je, na primjer, martoloska služba ukinuta na zahtjev defterdara a njeni nosioci su svedeni na status raje.²⁷³

²⁶⁸ Monumenta turcica; Kanuni i kanun-name I/1, 118.

²⁶⁹ TD No-549, fk. 5.

²⁷⁰ B. Đurđev, Sremska kanun-nama, Glasnik ZM IV—V (nova serija), 282.

²⁷¹ TD NO—83.

²⁷² V. Mutaščijeva, Kategorii feodalno-zavisimo naselenie v našata zemi pod turska vlast, Izvestija na Institut za istorija BAN, 9, Sofija, 1960, 90.

²⁷³ DAM, Sidžil br. 30, 1. 9.

Pitanje postojanja autonomija na bazi martoloske službe

U istorijskoj literaturi je pisano o autonomijama, koje su nastale na bazi raznih službi u balkanskim zemljama pod turskom vladavinom.²⁷⁴ Dosta pažnje je poklonjeno pitanju autonomija grčkih armatola.²⁷⁵ U vezi s pojavom autonomija na prostoru današnjih jugoslovenskih zemalja postavljano je pitanje: ne radi li se i ovdje, bar u nekim slučajevima, o autonomijama izgrađenim na bazi martoloske službe? Odgovori su bili različiti. Stojan Novaković »ne zna da su martolosi u našim zemljama pomišljali što da se urede kao zasebna oblast i da su pokušavali da svoja prava razviju u zasebno autonomno uređenje«, dodajući da su, možda, »tome smetale i lokalne prilike u kojima su se martolosi srpskih zemalja nahodili«.²⁷⁶ Ovo pitanje je jače pokrenuto u novijoj historiografiji u vezi s diskusijom vođenom o pitanju karaktera autonomije u Crnoj Gori. B. Đurđev je, prema Sajfridovom saopštenju, pisao da Crnogorci uživaju slobodu kao martolosi.²⁷⁷ G. Stanojević je na ovo dodao da je »objavljeno dokumenata iz kojih se vidi da su Crnogorci u XVII vijeku bili martolosi, što znači da je Sajfridovo navođenje posredno tačno«.²⁷⁸ Za njega je pitanje vremena nastanka crnogorske autonomije vezano za pitanje: kada su Crnogorci postali martolosi? Pozitivnim odgovorom na drugo on misli da bi bilo riješeno i prvo pitanje. Takav odgovor Stanojević je pokušao da nađe. Njemu se »čini da su Crnogorci postali martolosi kada je Skenderbeg 1513. godine došao na upravu Crne Gore«, pa dodaje da je ta pretpostavka »u skladu sa svim dosad poznatim dokumentima. Tada je stanovništvo Crne Gore proglašeno filuridžijama i vjerovatno su za tu privilegiju Crnogorci postali martolosi, odnosno graničari prema Mlečanima«.²⁷⁹

Nemamo namjeru da se upuštamo u raspravljanje o pitanju karaktera autonomije u Crnoj Gori i vremenu njenog postanka. O tome su dosad mnogi pisali, posebno B. Đurđev i G. Stanojević. Ovdje se potrebno osvrnuti jedino na shvatanje po kome su Crnogorci bili martolosi, a njihova autonomija rezultat martoloskih povlastica i martoloskog statusa koji je, navodno, uživalo stanovništvo Crne Gore. U vezi s tim može se reći sljedeće:

Poznat je izvjestan broj dokumenata koji pokazuju da je u Crnoj Gori bilo martolosa, kao i u drugim našim krajevima. Podaci tih dokumenata, međutim, ne daju osnove za tvrdnju da su Crnogorci (u masi) bili martolosi, da su uživali martoloske povlastice i da je nji-

²⁷⁴ Ami Boué, *Die Europäische Türkei II*, Wien, 1899, 114—117; E. Oberhummer, *Die Türken und das Osmanische Reich*, Leipzig und Berlin, 1917, 70 i dalje; B. Đurđev, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*, Sarajevo, 1953.

²⁷⁵ G. L. von Maurer, *Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31. Juli 1834*; B. I, Heidelberg, 1835; *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, Erste Section, A — G, Leipzig, 1868, 190. i drugi.

²⁷⁶ S. Novaković, *Tursko carstvo*, 177, 178.

²⁷⁷ B. Đurđev, *Turska vlast u Crnoj Gori*, 91; (A. T. Brlić), *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen...*, Wien, 1854, 2—3.

²⁷⁸ G. Stanojević, *Iz istorije Crne Gore u XVI i XVII vijeku*, *Istorijski zapisi XII/XV*, Titograd, 1959, 410.

²⁷⁹ Isto, 414.

hova autonomija izgrađena na bazi martoloske službe. Nema nikakvog opravdanja pokušaj da se autonomija Crne Gore veže za martolosku službu, niti martoloska služba za filuridžijske povlastice, koje su uživali stanovnici ove zemlje. Vojne obaveze stanovnika ove ili one oblasti u Osmanskoj Imperiji nisu proizlazile isključivo iz statusa pripadnosti jednoj društveno i ekonomski povlaštenoj kategoriji ili grupi, u konkretnom slučaju martolosima. Filuridžijske povlastice i vojne obaveze ne predstavljaju za martolose ništa specifično.

Podaci turskih popisnih deftera svjedoče da nigdje u južnoslovenskim zemljama nisu izgrađene autonomije na bazi martoloske službe. One nisu mogle izrasti na toj osnovi već i zbog toga što su martoloska domaćinstva svuda bila u manjini u odnosu prema domaćinstvima nekih drugih privilegisanih grupa i raje. Istaknuto je već da jedno selo nastanjeno isključivo martolosima predstavlja slučajnost; takva dva susjedna sela se nigdje ne pojavljuju, a o širim oblastima u tom smislu nema ni govora. Činjenica da se u jednom selu susreću obično po jedno, dva ili tri martoloska domaćinstva, pored redovno većeg broja drugih povlašćenih i nepovlašćenih domaćinstava, isključuje svaku pomisao na autonomije koje bi bile izgrađene na bazi martoloske službe. Upravo ovakva razbijenost stanovništva svake oblasti u društvenom i ekonomskom pogledu predstavljala je jedno od moćnih sredstava kojima je osmanska vlast držala narod u potčinjenosti. Novi podaci pokazuju da su sumnje S. Novakovića u postojanje autonomija koje bi bile izgrađene na bazi martoloske službe u našim zemljama bile sasvim opravdane.

Glava VI

ETNIČKI I VJERSKI SASTAV ORGANIZACIJE MARTOLOSA

Shvatanja izražena u literaturi. Izvori za rješavanje problema. Etnički i vjerski sastav martoloske organizacije i promjene koje su u tom pogledu u njoj vršene. Etnička i vjerska pripadnost starješinskog kadra martolosa. Zaključak.

Shvatanja izražena u literaturi

U istorijskoj literaturi se susreću različita mišljenja o etničkoj i vjerskoj pripadnosti martolosa. Te razlike, nastale kao rezultat površnog prilaženja oskudnim i kontradiktornim vijestima ograničenog broja drugorazrednih izvora, pojavile su se još kod starijih zapadnih pisaca. U njihovim djelima martolosi se javljaju kao: grupa lica određene profesije, narod, pripadnici jednog ili više naroda, jedne ili više religija. Uz to je redovno dolazilo do izražaja slabo poznavanje etničkih, vjerskih i drugih prilika u osmanskome carstvu. Nerazumijevanje ove problematike vidi se i iz činjenice da oni uporedo spominju i poistovećuju nazive za pojedine grupe, društvene kategorije i cijele narode.

Francuski putopisac Žak Esprenšar je mislio da riječ *martolos* označava »jedno zanimanje, a ne ime naroda, kao što su neki mislili«.¹ Gotovo istim riječima je ovo napisao i Lazaro Soranca u svome djelu o Turskoj.² Za Bendikta Kuripešića *martolosi* i *vlas*i su sinonimi za Srbe.³ Za Vrančića i za neke druge pisce — isto tako.⁴ Jegarski biskup

¹ »...car le mot de Martelos emporte cela, de façon que c'est vn nom de profession, et non de nation, comme quelques-vns ont creu«; R. Samarđžić, Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika, Beograd, 1962, 144, 387.

² »Recepiunt, qui exploratores et latrones sunt eius ditionis vt ipsa vox Martelos, demonstrat, quae professionem non nationem quandam denotat«; Otomanus Lazari Soranzi patricii Veneti, sive De rebus Turcicis, Neapel, 1600, 188.

³ B. Curipeschitz, Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulagarien nach Konstantinopol 1530; Innsbruck, 1910, 34. Pišući o stanovništvu u okolini Ključa, Kuripešić veli: »Die annderen sein Surffen, die nennen sie Wallachen und wir nennens Zistzn oder Marthalosen«.

⁴ »Martolosi sive Serviani...«, »Rasciani sive martolozü«; D. Popović, Srbi u Vojvodini I, N. Sad, 1957, 206; isti, Vojvodina I, (dio o martolosima); Hurmuzaki, c. d. II, dio 5, s. 741/42.

ih naziva *Raci*, a Nikola Zrinjski — *Vlasi*.⁵ Pavle Jovius spominje martolose uporedo s Vlasima i Tatarima,⁶ Sajfrid — s uskocima, hajducima i Morlacima.⁷ Slično je o tom napisano i u Levenklavovom djelu.⁸ Levenau i Harold identifikuju martolose s Morlacima.⁹ Za Henigera, oni su ljudi iz slovenskih brda i iz Srbije, dakle, pripadnici južnoslovenskih naroda.¹⁰ Istvanfi ih naziva *Thraces Martalocios*,¹¹ a Valvazor misli da su »martolosi isto tako Turci kao i Morlaci i turski Vlasi«. ¹² Po Hammeru, martolosi su srpski graničari.¹³

Ovako neodređena, nepotpuna, često sasvim pogrešna shvatanja ušla su i u noviju literaturu. Mađarski historičar Takač je pisao da su martolosi »srpski i bosanski vlasi ili brđani pastiri«, dodajući da se ponekad među njima susreću i Mađari.¹⁴ T. Smičiklas je, koristeći se podacima kod Kuripešića, pisao da su Srbi, Vlasi i martolosi jedno te isto i da je spajanjem posljednja dva naziva nastao naziv *Mrtovlasi*, zajednički za martolose i Vlahe.¹⁵ Po Mongoldu, martolosi su bili Jugosloveni, Grci i Vlasi,¹⁶ a po Veliču — »ogromnom većinom nemuslimani: Jugosloveni, Mađari i Bošnjaci«. ¹⁷ Marko Perojević je mislio da je naziv *martolos* sinonim samo za Vlahe Krajišnike.¹⁸ U Ihčijevljevim osvrtima nije ništa rečeno o etničkoj pripadnosti martolosa, a u radovima D. Popovića navedena su samo neka mišljenja drugih.¹⁹ Slično je to pitanje postavljeno u citiranom članku Roberta Anhegera.²⁰ I na kraju, stanje ovog problema u savremenoj nauci dovoljno jasno ilustruje izraz *vlaški martolosi* koji nalazimo u drugoj svesci »Istorije naroda jugoslavije«. ²¹

Nije još razjašnjeno ni pitanje vjerske pripadnosti martolosa. Po jednim, oni su hrišćani, po drugima — hrišćani i muslimani. Difenbah

⁵ O tome kod D. Popovića, Prilozi KJIF VIII, 216.

⁶ P. Jovius, *Turcicarum rerum commentarius*, 81.

⁷ Brlić, *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Croaten*, 2—3.

⁸ Hans Lewenkaw, *Neuwe Chronika Türkischer Nation*, Frankfurt, 1595, 110. Ovdje je o tome napisano sljedeće: »Cosaken, also werden genannt auff den Frontieren und Grenitzen des Königreichs Poln, gegen der Moldaw, Walachey und Tatarey, welche man sonst in Ungern, Crabaten, und Dalmatien, die Martelosen, Usskocken, und Morlacken heisst«.

⁹ Beschreibung der Reisen des Georg Lebenau; W. Sahm, *Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg in Preussen*, 6. Königsberg, 1912, 2, 1930, 184; Schwandtneri, *Scriptores* II, 603.

¹⁰ N. Höniger, *Hoffhaltung etc.*, 106, 107.

¹¹ N. Istvanffi, c. d., 141. Pod imenom *Thraces* (Races) Istvanffi, očigledno podrazumijeva Srbe.

¹² »Die Martalosen sind so wol Türcken als Morlacken und Türkische Wallachen«. Valvazor, c. d. IV/XII, 115.

¹³ J. v. Hammer, *GOR* III, 189.

¹⁴ Takacs, *A magyar gyalogság megalakulása*, Budapest, 1908, 122—131.

¹⁵ T. Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, 37, 162.

¹⁶ Prilozi KJIF VIII, 116.

¹⁷ »A gyalogosok közé tartoztak, de nem a rendes létszámba, a *martolosok*, a kiknet sorait nem mozlímek, hanem kevés kivétellel délszlávok, magyarországiak es bosnyákok képezték«; A. Velics, *Magyarországi Török kincstari Defterek*, Budapest, 1886, XXXVII/VIII.

¹⁸ M. Perojević, *Klis u turskoj vlasti*, Sarajevo, 1936, 28.

¹⁹ D. J. Popović, *O martolosima u turskoj vojsci*, Prilozi KJIF VIII, 213—229, kao i u drugim njegovim radovima iz istorije Srba u Vojvodini.

²⁰ *Martoloslar hakkında*, *Türkiyat Mecmuası* VII—VIII.

²¹ *Istorija naroda Jugoslavije* II, Beograd, 1960, 134.

je pisao da su martolosi »hrišćanski krajišnici«,²² Turi — »hrišćanski najamnici«,²³ Taloci — »kršćanski urođeni hajduci plaćenici«,²⁴ a S. Novaković — da su tu bili »zastupljeni hrišćani svih naroda Balkanskog poluostrva«. ²⁵ O isključivo hrišćanskom karakteru organizacije martolosa govore Đ. Popović, V. Bjerkman, G. Jakob i neki drugi pisci.²⁶ Takvo shvatanje nalazimo i u raznim leksikonima.²⁷ R. Lopašić i A. Velič su mislili da su martolosi bili pretežno hrišćani, ali da je među njima bilo i muslimana.²⁸

Navedena mišljenja o etničkoj i vjerskoj pripadnosti martolosa nisu dokumentovana. Statična su, što se vidi iz činjenice da ne uzimaju u obzir promjene koje su u tom smislu vršene u toku razvitka organizacije. Ne vode ona računa ni o specifičnostima u etničkoj i vjerskoj strukturi stanovništva pojedinih oblasti iz čije sredine su martolosi poticali. Nijedno od njih ne može predstavljati zadovoljavajući odgovor na pitanje koje nas ovdje interesuje, čak ni ona koja pretenduju da dadu sliku stanja u jednom vremenskom presjeku. Uzroci tome su različiti. Leže, u prvom redu, u vrsti, podacima, karakteru i interpretaciji upotrijebljenih zapadnih izvora.

Izvori za rješavanje problema

Problem etničke i vjerske pripadnosti martolosa može se riješiti jedino na osnovi podataka turskih izvora. Prvorazrednu građu za rješavanje ovog pitanja predstavljaju poimenični popisi martolosa, koji se susreću u registrima vojnih posada u pojedinim gradovima i stanovništvu po pojedinim oblastima. Do nas je došpio veći broj deftera s odgovarajućim podacima o martolosima u našim zemljama, Mađarskoj i susjednim dijelovima Rumunije. Odnose se na drugu polovinu XV, XVI i prvu polovinu XVII vijeka. Izučavanjem podataka tih deftera može se dobiti u osnovi tačna slika etničke i vjerske strukture organizacije martolosa u tom periodu, s promjenama karakterističnim za organizaciju u cjelini i specifičnostima svojstvenim za martolose pojedinih oblasti. Za kasniji period najvećim dijelom su iskorišteni podaci iz sidžila bitoljskih kadija, publikovane turske građe iz arhiva u Sofiji, Beru i Solunu, kao i iz drugih izvora.

S obzirom na to da najveći broj upotrijebljenih dokumenata sadrži poimenične popise martolosa osnovni kriterij u određivanju njihove etničke i vjerske pripadnosti bila su za nas njihova lična imena. Uzimani su u obzir i drugi momenti, kao teritorijalna pripadnost po rođenju, službi i slično. Izvjesne poteškoće u pojedinačnom određivanju pripadnosti ovoj ili onoj etničkoj grupi zadavali su tvrđavski martolosi s muslimanskim imenima. Takvi slučajevi su najčešće pozitivno

²² L. Diefenbach, *Völkerkunde Osteuropas II*, Darmstadt 1880, 114.

²³ Prilozi KJIF VIII, 221.

²⁴ Lj. Thaloczy, *Povijest Jajca*, 95.

²⁵ S. Novaković, *Tursko carstvo* ... 88, 171.

²⁶ Đ. Popović, *Turske i druge istočne reči u našem jeziku*, Glasnik SUD, 59, 140; W. Björkman, c. d. 66; G. Jacob, c. d., 13.

²⁷ Mišljenja izložena u tim leksikonima citirana su u Glavi II knjige.

²⁸ R. Lopašić, *Dva hrvatska junaka* ... 17; A. Velics, c. d. XXXVII/VIII.

rješavani na osnovi niza drugih momenata. Pojava martolosa muslimana u nekim krajevima Bosne za nas predstavlja problem samo onda kad se postavi pitanje: radi li se tu o Srbima ili Hrvatima? To je, međutim, dio šireg pitanja o etničkoj pripadnosti bosanskih muslimana, u koje se mi ovdje ne možemo upuštati.

Rješavanje problema vjerske pripadnosti martolosa ne zadaje većih teškoća, naročito kad je riječ o hrišćanima i muslimanima. Lična imena su tu najsigurniji indikator. U izvjesnim slučajevima teže je ustanoviti kojoj su hrišćanskoj crkvi pripadali martolosi hrišćani. Rijetki slučajevi pojave martolosa Jevreja su uočljivi.

Etnički i vjerski sastav martoloske organizacije i promjene koje su u tom pogledu u njoj vršene

Istoriju organizacije martolosa karakteriše, pored ostalog, proces mijenjanja etničke i vjerske strukture te organizacije. U raznim krajevima je intenzitet toga procesa bio različit. On je, u skladu sa specifičnostima u istorijskom razvitku svakog kraja, davao u raznim vremenima različite rezultate. Ovaj proces je bio uvijek uslovljen promjenama koje su se odvijale u krilu društvene sredine iz koje su martolosi poticali i stanovništva određene oblasti u cjelini i usklađen s tim promjenama. Bilo je tu i drugih momenata. Širenje osmanske države u Evropi redovno je donosilo nove teritorije i nove podanike. Radilo se tu često o pripadnicima novih etničkih grupa i vjerskih zajednica koji su djelimično uklapani u razne organizacije u turskoj službi, pa i u martolosku, unoseći time nov elemenat u njihovu staru strukturu. S druge strane, i proces islamizacije je djelovao na promjenu vjerskog sastava martoloske organizacije. Nije se tu toliko radilo o islamizaciji aktivnih nosilaca martoloske službe koliko o islamizaciji društvene osnove na kojoj je ta organizacija počivala, naročito u Bosni. Taj proces je ovdje bio intenzivan u periodu uspona osmanske države. Zahvaljujući promjenama izvršenim u toku XVI vijeka organizacija je dobila heterogen etnički i vjerski sastav. XVII vijek je donio izrazitije tendencije potiskivanja hrišćana iz turskih službi i forsiranja muslimanskog elementa mjesto njih. S tim u vezi će i organizacija martolosa, naročito u graničnim oblastima, nastaviti da lagano gubi hrišćanski, i sve više poprimiti mješoviti, ili izrazito muslimanski, karakter. Promjene ove vrste neće se bitno odraziti na etničku strukturu organizacije, s obzirom na to da su martolosi muslimani u etničkom pogledu pripadali raznim narodima evropskog dijela osmanske države. Krajem XVII i početkom XVIII vijeka centralna vlast je izdala nekoliko dekreta o zabrani primanja hrišćana u martolosku službu. Time je organizacija pretvorena u čisto muslimansku. Kasnije se, međutim, ponovo tu i tamo javljaju martolosi hrišćani.

Ove uopštene konstatacije o etničkom i vjerskom sastavu organizacije martolosa i promjenama koje su se u tom smislu u njoj odvijale potkrijepićemo u daljem izlaganju konkretnim podacima.

Najstariji podaci turskih hronika spominju martolose hrišćane. Odnose se na grčki prostor i govore o njihovoj grčkoj etničkoj pripad-

nosti.²⁹ U vezi sa širenjem osmanske države ma Balkanskom poluostrvu širena je etnička osnova raznih ustanova u turskoj službi, pa i martoloske. U organizaciji martolosa se, pored Grka, već od XV vijeka javljaju pripadnici južnoslovenskih naroda i Arbanasi. Sa službom su oni tada bili vezani svaki za svoj prostor. Kao nosioci martoloske službe u grčkim zemljama javljaju se Grci, u krajevima naseljenim arbanskim življem — Arbanasi, u pojedinim južnoslovenskim zemljama — pripadnici pojedinih junoslovenskih naroda. Na prostoru etničkih granica gdje je živjelo mješovito stanovništvo javljaju se mješovite martoloske grupe. U toku XV vijeka nije bilo vidnijih promjena u vjerskoj strukturi organizacije martolosa, pošto se u svim navedenim slučajevima radilo o hrišćanskom stanovništvu. Tada su martolosi muslimani predstavljali slučajnost,³⁰ pa je posljednjih godina toga vijeka naš hroničar Konstantin Mihailović iz Ostrovice mogao da ostavi saopštenje o martolosima koji su hrišćani.³¹ Njegovo kazivanje potvrđuju podaci niza drugih dokumenata. Neki od njih bacaju dovoljno svjetla i na pitanje etničke pripadnosti martolosa u pojedinim oblastima, o čemu Mihailović nije ništa rekao.

Martolosi u Bugarskoj su, prema podacima nekih turskih dokumenata, bili hrišćani bugarske narodnosti.³² U našim zemljama je to bio naš elemenat, tada skoro isključivo hrišćanske vjeroispovijesti. Nosioci martoloske službe u Srbiji bili su isključivo Srbi, na bosansko-hercegovačkom prostoru — najvećim dijelom oni. U pismu Isa-bega, koje je 1454. godine upućeno Dubrovčanima, naglašena je razlika između martolosa, ljudi iz domaće sredine, i Turaka, koji su stranci.³³ Za turskog hroničara Dursun-bega, učesnika u posljednjim pohodima protiv Despotine i Bosne, martolosi koje je susreo na području sjeverozapadne Srbije bili su nevjernici, nemuslimani (*kâfirler*).³⁴ U dokumentima koji su nastali nekoliko godina kasnije susreću se već imena martolosa u nekim krajevima. U defteru subašiluka Braničevo, iz 1467/68. godine, kao martolosi upisana su sljedeća lica: Radenko brat Vlatkov, Radenko sin Novakov, Radica sin Gojakov, Kojčin sin Dobrašinov, Radoslav sin Nikolin, Dragac sin Prijezdin itd.³⁵ Novi, deset godina mlađi, popis ne sadrži nikakvih promjena u pogledu etničke i vjerske pripadnosti martolosa ovoga kraja.³⁶ Tada je takvo stanje bilo i

²⁹ Aşik-paşa-zade, Tarih... (izd. F. Giese, Leipzig, 1926, 9).

³⁰ U defteru Sandžaka Vučitrn, iz 1454/55. godine, upisan je kao martolos musliman spahija Halil. TD No-2, 45, 46.

³¹ Spomenik SAN VII, 67.

³² To pokazuju podaci citiranih deftera za Sandžak Vidin. Imena martolosa drugih krajeva Bugarske, kao Ivanka i slično, često se susreću u dokumentima.

³³ Č. Truhelka, Tursko-slavjanski spomenici dubrovačke arhive, Glasnik ZM XXIII, 1911, 12.

³⁴ Brastvo XXVI, 104, 106. O hrišćanima martolosima na tom području govori i Ibn Kemal u svome djelu »Tevârih-i Al-i Osman« VII, Defter, Ankara, 1954, 271. Saopštenja Dursun-bega i Ibn Kemala nalaze potvrdu u defterskim popisima martolosa u sjeverozapadnoj Srbiji.

³⁵ Braničevski maliye defter, No-5, fk. 134, 135, 137.

³⁶ TD No-16, fk. 352, 380.

kod martolosa u Zvorniku i njegovoj okolini. Ime jednoga je Mikloš, očigledno mađarsko; sva ostala su srpska.³⁷ Ništa novo u tom pogledu ne sadrže saopštenja o martolosima u dokumentima Dubrovačkog i Kotskog arhiva iz tog vremena, koji se odnose na dijelove Hercegovine i Crne. Gore. Imena vlaha martolosa, kao: Radivoje Radulović, Obrad i sl., jasno determinišu njihovu etničku i vjersku pripadnost.³⁸

Izgleda da je već u drugoj polovini XV vijeka među martolosima bilo i Hrvata, katolika. Na takav zaključak upućuje i činjenica da su jednom odredbom Poljičkog statuta zavedene stroge mjere protiv podanika poljičke opštine koji bi se priključili martolosima.³⁹

U toku XVI vijeka izvršene su izvjesne promjene u etničkom i vjerskom sastavu organizacije martolosa. Pored pripadnika južnoslovenskih i drugih balkanskih naroda, u njoj se tada javljaju Mađari i Rumuni, pored pravoslavnih — katolici (u Mađarskoj, vjerovatno, još i protestanti) i u sve većem broju muslimani. Te su promjene bile uslovljene odgovarajućim promjenama među stanovništvom pojedinih oblasti i usklađene s njima, pa su se različito odrazile na martolose u raznim krajevima. One su kod martolosa u Srbiji i Srijemu bile neznatne, dok su u Bosni i nekim drugim krajevima, naročito u vjerskom pogledu, upadljivo velike. Etnički i vjerski sastav martoloske organizacije u prvim dvjema oblastima bio je krajem XVI i u prvim decenijama XVII vijeka u osnovi isti kao i onaj od prije sto godina. U etničkom pogledu nisu tu izvršene nikakve promjene. U vjerskom — već početkom XVI vijeka susreću se u malom broju martolosi muslimani i to isključivo u gradskim posadama. Radi se o islamiziranim licima iz domaće sredine, što potvrđuje naziv *abdulah*, koji se javlja gotovo redovno uz njihova muslimanska imena. Tako je među martolosima u Golupcu upisan buljukbaša Kara Hasan sin Abdulahov. Svih 78 martolosa ove tvrđave bili su, prema popisu iz 1516. godine, hrišćani.⁴⁰ Od 433 martolosa tvrđave Smederevo samo jedanaestorica su bili muslimani, od kojih su petorica upisani kao *abdulah*. Jedan se zvao imenom svoga oca hrišćanina (Kasim sin Oliverov).⁴¹ Da bismo potkrijepili našu tvrdnju, po kojoj nije bilo vidnijih promena u vjerskom sastavu martoloske organizacije na području Srbije, usporedićemo dva popisa martolosa u Smederevu, onaj iz 1516, u skraćenom obliku,⁴² s popisom iz 1559/60. godine koji donosimo u cjelini:

³⁷ TD No-16, fk. 278, 279.

³⁸ Anali Historijskog instituta u Dubrovniku I, 1952, 133—134. Podaci dokumenata Dubrovačkog arhiva citirani su u Glavi IV ove knjige.

³⁹ Glasnik ZM XX, 1908, 220.

⁴⁰ TD No-1 007, fk. 159, 160.

⁴¹ TD No-1 007, fk. 18. Od deset martolosa tvrđave Hram 3 su bili muslimani, od kojih je jedan, Ilija sin Abdulaha, bio zapovjednik cijele grupe. TD No-1 007, fk. 161.

⁴² Navođenje imena svih martolosa tvrđave Smederevo koji su upisani u ovom defteru oduzelo bi mnogo prostora. Sam izvod je dovoljan da pokaže kakav je bio vjerski sastav džemata martolosa u Smederevu 1516. godine.

Smederevo 1516. godine			Smederevo 1559/60. godine
Ime buljubaše	Svih martolosa		Popis svih martolosa
	Hrišć.	Muslim.	
Bran sin Momčila	10	—	<i>Ali sin Junusa</i> , aga
Đuro sin Radanka	10	—	Nikola sin Jovana, sermie
Bogdan Raljičić	10	—	Pavle sin Ilije, martolos
Jovan sin Dejana	10	—	Stojan sin Stevana, martolos
Miloš sin Marka	10	—	<i>Ali sin Jusufa</i> , martolos
Stepan sin Nikole	10	—	Đuro sin Đurašina, martolos
Petar sin Radovana	9	—	Marko sin Stojana martolos
Nikola sin Raduhne	10	—	Radica sin Prijezde, martolos
Radosav sin Mihaila	10	—	Jovan sin Nikole, martolos
Radosav Predić	9	—	Radosav sin Nikole, martolos
Perica Predić	10	—	Stojan sin Radula, martolos
Dimitrije Predić	10	—	Pavle sin Vidina, martolos
Đuro Predić	10	—	Dobrica Radosav, seroda
Jovan sin Stepana	9	—	Stepan sin Mihaila, martolos
Stepan sin Todora	10	—	Živko sin Nikole, martolos
Petar sin Vuka	10	—	Nedeljko sin Đure, martolos
Stepan sin Đure	10	—	Stepan sin Dragojla, martolos
Nikola sin Dobrivoja	10	—	Dabživ sin Nikole, martolos
Stepan Predić	9	—	Ignjat sin Todora, martolos
Nikola Predić	10	—	Ilija sin Stojana, martolos
Duka sin Prijezde	10	—	Vukman sin Jovana, martolos
Kuzma sin Ivaniša	7	2	Radoja sin Nikole, martolos
Radonja Predić	10	—	<i>Ibrahim sin Muse</i> , martolos
Jovan Mirčović	10	—	Jovan sin Stepana, seroda
Pavo(?) sin Heraka	10	—	Dabživ sin Jakova, martolos
<i>Gazi sin Sarudže</i>	9	1	Dimitri sin Radosava, martolos
Jovan Predić	9	1	Nedeljko sin Vidina, martolos
Mihail Predić	9	1	Petar sin Nikole, martolos
Radica sin Nikole	10	—	Nedeljko sin Dabživa, martolos
Nikola sin Đure	9	1	Boško(?) sin Nedeljka, martolos
Nikola Predić	10	—	Radosav sin Stojana, martolos
Nikola Katić	10	—	Živko sin Vuka, martolos
Jovan sin Radosava	10	—	Petar sin Tomaša, martolos
<i>Šain sin Jusufa</i>	9	1	Subota sin Stepana, martolos
<i>Alagez sin Abdulaha</i>	7	2	Vuk sin Radosava, martolos
Đuro sin Dobrivoja	10	—	Vlčko (Vučko) sin Jovana, se-
Vuk Đurić	9	—	roda
<i>Mehmed sin Abdulaha</i>	8	2	Nikola sin Andrije, martolos
Radoja Predić	10	—	<i>Mustafa sin Jusufa</i> , martolos
Filip Zečetić	10 ¹³	—	<i>Mustafa sin Hamze</i> , martolos
			Dimitri sin Jovana, martolos
			Đurica sin Nike, martolos
			Stepan sin Branka, martolos
			Dabživ sin Dimitrija, martolos
			Stojko sin Nikole, martolos
			Vuk sin Jovana, martolos
			Tomaš sin Jovana, martolos
			Milovan sin Radosava, seroda
			Dabživ sin Todora, martolos
			Đuro sin Petra, martolos
			Subota sin Vuka, martolos
			Mirko sin Jovana, martolos
			Prodan sin Nike, martolos
			Vučina sin (?), martolos
			Subota sin (?), martolos
			Jovan sin Nikole, martolos
			Petar sin Đure, martolos
			Pavle sin Stojana, martolos ¹⁴

Slično je bilo i kod martolosa u Beogradu. Prema popisu koji je nastao između 1521. i 1526. godine, među njima nije bilo muslimana.⁴⁵ Registar iz 1536. godine pokazuje takođe da je njihova struktura ostala neizmijenjena.⁴⁶ Od 345 martolosa, koliko ih je bilo u Beogradu 1541. godine, samo četvorica su bili muslimani. Sva četvorica su upisani kao sinovi *Abdulaha*. Radi se očigledno o islamiziranim licima. Svi ostali su hrišćani, Srbi.⁴⁷ Dvadesetak godina kasnije džemat martolosa beogradske tvrđave opet je imao neizmijenjen etnički i vjerski sastav. To potvrđuje poimenični popis martolosa, iz 1559/60. godine, koji donosimo u cjelini:

Džemat martolosa tvrđave Beograd:

Mustafa, aga

Nikola sin Vuka, martolos
Nikola sin Stepana, martolos
Petar sin Stepana, martolos
Nikola sin Radovana, martolos
Radenko sin Đure, martolos
Lazar sin Jovana, martolos
Petko sin Pavla, martolos
Stepan sin Pavla, martolos
Jovan sin Mihaila, martolos
Mehmed sin Abdulaha, martolos
Rajak sin Jovana, seroda
Mihailo sin Dimitrija, martolos
Marko sin Mihoča, martolos
Radivoj sin Ivaniša, martolos
Vuk sin Petra, martolos
Đuro sin Stepana, martolos
Radosav sin Vukca, martolos
Todor sin Nikole, martolos
Vujica sin Radosava, martolos
Nikola sin Petka, martolos
Radman Vukić, seroda
Jovan sin Radosava, martolos
Radosav sin Olivera, martolos
Mirko sin Stepana, martolos
Dabživ sin Đurka, martolos
Stojan sin Olivera, martolos
Petak sin Cvetka, martolos
Mihailo sin Nikole, martolos
Ilija sin Stepana, martolos
Mihač sin Petra, martolos
Stojan sin Jovana, seroda
Jovan sin Lomnice, martolos
Ivko sin Radonje, martolos
Jovan sin Nikole, martolos
Dobroje sin Cvetka, martolos
Milić sin Radosava, martolos
Dimitrije sin Vučka, martolos
Lazar sin Martina, martolos
Pejo sin Nikole, martolos
Pavle sin Vuka, martolos

Ratko sin Stepana, martolos
Pavle sin Stepana, martolos
Hamza sin Cauša, martolos
Jakov sin Radice, martolos
Bogosav sin Bogdana, martolos
Subota sin Đure, seroda
Radivoj sin Dabživa, martolos
Matija sin Đure, martolos
Nikola sin Radosava, martolos
Živko sin Tome, martolos
Đuro sin Vučetine, martolos
Bogdan sin Radosava, martolos
Radonja sin Došlice, martolos
Jovan sin Đure, martolos
Todor sin Đure, martolos
Stanislav sin Jovana, seroda
Lukač sin Pavla, martolos
Vuk sin Radice, martolos
Nedeljko sin Pavla, martolos
Pavle Sremac, martolos
Vukić sin Đure, martolos
Pavle sin Petra, martolos
Jovan sin Miloša, martolos
Andrija sin Jovana, martolos
Nedeljko sin Radosava, martolos
Radosav sin Selaka, seroda
Jusuf sin Abdulaha, martolos
Petar sin Stojana, martolos
Mihailo sin Stojana, martolos
Mihailo sin Marka, martolos
Radovan sin Mirka, martolos
? sin Radovana, martolos
Andrija sin Stepana, martolos
Radoje sin Raje, martolos
Vukoje sin Petra, martolos
Stojan sin Radosava, seroda
Dimitri sin Cvetka, martolos
Cvetko sin Radivoja, martolos
Nikola sin Petka, martolos
Luka sin Mihaila, martolos

⁴³ TD No-1 007, fk. 15, 16, 17, 18, 19, 20.

⁴⁴ TD No-316, fk. 89.

⁴⁵ TD No-978, fk. 6.

⁴⁶ TD No-187, fk. 3. i dalje.

⁴⁷ MXT — 567, 42—51'.

Radosav sin Stepana, seroda
Stojko sin Vukca, martolos
Radosav sin Stepana, martolos
Jovan sin Radivoja, martolos
Grujo sin Bogdana, martolos

Cvetko sin Petra, martolos
Petar sin Radovana, martolos
Stepan sin Jovana, martolos
Nedeljko sin Stojana, martolos
Vitomir sin Davida, martolos⁴⁸

Od 92 martolosa ovoga džemata samo su četvorica muslimana, od kojih su trojica upisani kao sinovi *Abdulaha*. U toku narednih godina izvršene su manje promjene u vjerskom sastavu beogradskih martolosa. Godine 1572. u Beogradu su bila 93 martolosa; osmorica od njih bili su muslimani.⁴⁹

Slično je stanje registrovano i kod martolosa u nekim drugim gradovima. Izuzetak čini tvrđava Sokol u kojoj je još 1516. godine bio podjednak broj martolosa hrišćana i muslimana. Ovaj grad se nalazio u kraju prema Bosni, koji je bio djelimično zahvaćen procesom islamizacije. Na taj proces ukazuju i muslimanska imena polovine martolosa ove tvrđave. Imena tih martolosa su:

Karagez sin Abdulaha
Radonja sin Saina
Husein sin Abdulaha
Hasan sin?
Radič sin Miladina

Seremet sin Abdulaha
Cvetko sin Miliše
Mehmed sin Abdulaha
Vojin sin Dijaka
Radič sin Borinka.⁵⁰

Kod martolosa u Srbiji, čiji su život i služba bili vezani za njihova sela, nije bilo nikada nikakvih promjena u pogledu etničke i vjerske pripadnosti. U jednom dokumentu iz 1572/73. godine u Kruševačkom sandžaku se spominju samo *zimije* martolosi.⁵¹ U defterima za Smederevski i Zvornički sandžak iz raznih godina XVI i s početkom XVII vijeka upisani su martolosi niza sela. Među njima nije registrovan nijedan slučaj islamizacije i nijedno muslimansko ime.⁵² Seosko stanovništvo u Srbiji uzeto u cjelini, od raje pa do martolosa, nije bilo zahvaćeno procesom islamizacije. Taj proces se osjetio ovdje jedino u uskom pojasu zemljišta uz rijeku Drinu, prema Bosni. Time postaje razumljivije i odsustvo većih promjena te vrste u sastavu martoloskih vojnih formacija u nekim gradovima, koje su bile sastavljene od ljudi iz Srbije.

U krajevima čije je stanovništvo u etničkom i vjerskom pogledu bilo heterogenog sastava i martolosi su bili heterogenog sastava. I promjene u tom pogledu su pokazivale potpun sklad. Karakterističan primjer za to predstavljalo je stanje u Bosni i Hercegovini. Na ovom dijelu

⁴⁸ TD No-316, fk. 186.

⁴⁹ TD No-517, fk. 186.

⁵⁰ TD No-1 007, fk. 35.

⁵¹ *Türkiyat Mecmuası* VII—VIII, 313.

⁵² MXT — 552; TD No-316, fk. 184, 255, 256; TD No-517, fk.: 13, 14, 18, 19, 20, 23, 26, 30, 34, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 63, 65, 80, 91, 191, 196, 197, 198, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 222, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 232, 233, 235, 237, 238, 243, 244, 245, 249, 250, 255, 256, 259, 260, 261, 263, 264, 265, 267, 269, 270, 274, 320, 322, 330, 333, 335, 336, 337, 340, 341, 343, 344, 346, 348, 349, 351, 352, 355, 357, 358, 359, 360, 362; TD No-260, fk.: 121, 123, 124, 130, 131, 132, 133, 141, 175, 176, 220, 222, 351, 359, 360, 361, 362, 363, 379, 400, 403, 404, 405, 424, 426, 483, 484, 485, 486, 488, 490, 491, 492, 494, 496, 497, 498; TD No-83, 101, 104, 107, 109, 110, 117, 180, 183, 184, 188, 189, 190, 192, 193, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 225, 278, 279, 314.

srpskohrvatskog jezičkog područja Turci su zatekli južnoslovenski elemenat raznorodne etničke i vjerske pripadnosti. Iako su u pojedinim krajevima živjele kompaktne ili dominantne srpske ili hrvatske mase, veći dio teritorija je imao izmiješano stanovništvo ili su se nalazile manje ili veće oaze jednih u moru drugih, tako da je tu nemoguće povući određene granice između etničkih grupa i vjerskih zajednica. Migracioni proces koji se na ovom prostoru odvijao u drugoj polovini XV i u toku XVI vijeka znatno je izmijenio stanje koje su Turci zatekli.⁵³ Vjerske prilike su bile još komplikovanije, a promjene koje će se tu u tom pogledu izvršiti — veće i s dalekosežnijim posljedicama. Turci su ovdje zatekli pripadnike pravoslavne, katoličke i, vjerovatno, bivše bosanske crkve. Proces islamizacije koja je intenzivno trajala više od jednog vijeka učinio je još složenijom sliku vjerskog sastava stanovništva u Bosni i Hercegovini.

Stanje i promjene te vrste među stanovništvom na području Bosne, kao uostalom i drugdje, uslovljavalo je odgovarajuća stanja i promjene i među pripadnicima vojničkih i poluvojničkih organizacija, koje su poticale iz te sredine i u njoj ili van nje služili osmankoj vlasti. Martolosi su ovdje bili sastavljeni od mješovitog domaćeg, u početku isključivo hrišćanskog, elementa. Još početkom XVI vijeka muslimanska imena među njima su predstavljala slučajnost. Primjera radi navodimo imena martolosa nekih grupa u nahijama Uskoplje i Lašva, gdje se oni susreću od druge polovine XV do u XVII vijek.

U planinskom selu Voljice, nedaleko od Gornjeg Vakufa, upisani su u defteru iz 1528—30. godine ovi martolosi:

Husein sin Vučine
Anton sin Ostoje
Bartul sin Ostoje
Pavko sin Radoje
Niko sin Stjepana
Marin sin Radoje
Novak sin Radaka
Marin sin Radaka

Vukša sin Radoje
Janko sin Radonje
Andrija sin Radice
Ostoja sin Vučetine
Grgur sin Radaka
Vukić sin Vuka
Vlatko sin Janka
Radak Topić i

Dejanko sin Ostoje.

U istom selu je upisano još 15 nemartoloskih kuća, sa sličnim imenima.⁵⁴

Interesantan je slučaj sela Privor, u blizini prethodnog, koje je pripadalo zeametu Kasim-bega Kopčića. Prema istom popisu, u njemu je bilo: 12 muslimanskih baština, 108 kuća muslimana, 34 neoženjena (*mucered*) muslimana, 29 kuća hrišćana, 17 baština u rukama hrišćana i 1 udovica. Posebno je upisana grupa martolosa toga sela, koju su sačinjavala sljedeća lica:

Ferhad sin Raduhne
Sejdi sin Raduhne
Bali sin Raduhne
Marko sin Raduhne i
Đurica sin Raduhne

Jusuf sin Mihovila
Mustafa sin Mihovila
*Matija sin Mihovila.*⁵⁵

⁵³ M. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u XVI vijeku*, Gođišnjak ID BiH XIII, 1962, 233—249.

⁵⁴ TD No-157, fk. 240/41.

⁵⁵ TD No-157, fk. 268—270.

Radi se o sinovima dvojice martolosa hrišćana. Od pet sinova prvog tri su prešla na islam, dok su dvojica još u svojoj ranijoj vjeri. U drugom slučaju — dvojica braće su primila islam, jedan je hrišćanin. Podaci ove vrste su interesantni za razjašnjavanje pojave martolosa muslimana, za određivanje njihove etničke pripadnosti i za pitanje islamizacije uopšte.

U istom defteru je upisano nekoliko martolosa u selima nahija Zrmanja i Unac. Riječ je o pravoslavnim vlasima, Srbima, koje na ovom prostoru nije zahvatio proces islamizacije.⁵⁶

Masovna islamizacija je u XVI vijeku zahvatila sela u nahijama Lašva i Brod.⁵⁷ U jednakoj mjeri prelazili su tu na islam: raja, akindžije, vojnuci i martolosi. Donosimo imena martolosa sela Mošunj, upisanih u defteru iz sedamdesetih godina XVI vijeka:

Mehmed sin Radice
Timur sin Ilijasa
Jusuf sin Huseina
Ahmed sin Radovca
Mehmed sin Cvjetka
? sin Matijaša
Husein sin Juraja
? sin Matije
Ferhad sin Ahmeda
Čakir sin Bajrama
Husein sin Juraja
Pervana sin Huseina
Mehmed sin Ahmeda
Ivan sin Tepavka
Mehmed sin Huseina

Mehmed sin Ivana
Nusuh sin Radenka
Čakir sin Tome
Ali sin Mehmeda
Ferhad
Matija
Jusuf sin Huseina
Kurd sin Cvitka (Cvjetka)
Bali Paval
Bali sin Čakira
Nesuh sin Juraja
Bali sin Božihne
Ivan sin Marka
Petko sin Martina
Mehmed.⁵⁸

Takvo stanje pokazuje i popis martolosa i vojnuka u selu Bučić, nahija Lašva:

Vojnici
Luka Radin, s baštinom koju drži
njegov sin Mehmed
Bali sin Vukasa
Hasan sin Vukasa
Osman sin Huseina
Mehmed sin Vukasa
Ferhad sin Matijaša
Husein sin Matijaša
Nesuh sin Matijaša
Vukas Jovan, s baštinom

Martolosi
Mehmed ...
Mustafa sin Vukića
Abdulah sin Alije
Alija sin Vučića
Daud sin Vukovića
Ferhad sin Mahmuda
Nesuh sin Mustafe.

U selu je upisano još 38 muslimanskih kuća s baštinama, 5 neoženjenih (*mucerrred*) muslimana i 4 hrišćanske kuće s baštinama.⁵⁹

U ovom i nizu drugih sela islamizacija je ravnomjerno zahvatila povlaštene i nepovlaštene društvene slojeve. To je karakteristično za

⁵⁶ TD No-157.

⁵⁷ U jednoj bilješci spomenuti su *krstjani* u selu Bila. Ako pod tim izrazom treba podrazumijevati pripadnike bivše crkve bosanske, moglo bi se zaključiti da je intenzivan proces islamizacije naročito njih zahvatio. TD No-432, fk. 48.

⁵⁸ TD No-415, fk. 128.

⁵⁹ TD No-415, fk. 142.

sve krajeve gdje se odvijao taj proces. Tamo gdje islamizacija nije zahvatila nepovlašteno stanovništvo, nije je bilo ni među pripadnicima povlaštenih grupa. Ta činjenica nalaže da se opreznije pristupa shvaćanju na koje nailazimo u nauci po kome su privilegisani društveni slojevi prelazili na islam s ciljem da zaštite svoje klasne interese u vrijeme kad su ti interesi bili ugroženi. Taj oprez nalaže i činjenica da nije bilo masovnije islamizacije u nekim zemljama u kojima je sistem povlastica bio vrlo razvijen, na primjer u Srbiji. Masovno prelaženje na islam u nekim dijelovima Bosne i Hercegovine ima dublje historijske korijene. To provjeravanje se ovdje odvijalo tokom cijelog XVI vijeka; u manjoj mjeri i kasnije. Taj proces je bio neprekidan, bez pojave nekakvih talasa, o kojima se govori i u najnovijoj historijskoj literaturi. Mijenjajući vjerski sastav stanovništva u cjelini, on je izmijenio i vjerski sastav martolosa u Bosni. S tim u vezi u zapadnim izvorima se sve češće spominju *Turci martolosi*,⁶⁰ pod kojima redovno treba podrazumijevati martolose od našeg islamiziranog elementa.

Martoloska služba je iz Srbije u Bosne proširena na susjedne zemlje na sjeveru i zapadu. Otud su njeni nosioci u Ugarskoj, Hrvatskoj i Dalmaciji bili najvećim dijelom iste etničke i vjerske pripadnosti kao i oni u zaleđu. I promjene su bile iste. Stanje među martolosima u Srijemu je cijelo vrijeme ostalo isto kao i među martolosima u Srbiji. Prema jednom tajnom izvještaju, iz 1529. godine, Srbi su sačinjavali odred od 400 martolosa u Iloku.⁶¹ U tvrđavi Nemci se, pored martolosa hrišćana, javlja i izvjestan broj muslimana. Od 98 martolosa, koliko ih je tu bilo 1541. godine, petnaestorica su muslimani, lica koja su većinom skoro prešla na islam. Svi ti martolosi su u etničkom pogledu Srbi.⁶² U srijemskim selima su martolosi isključivo hrišćani, Srbi. To potvrđuju podaci svih popisa stanovnika Srijema, iz XVI i s početkom XVII vijeka.⁶³

Martolosi Segedinskog sandžaka (Bačka) bili su iste etničke i vjerske pripadnosti kao i martolosi u Srbiji i Srijemu.⁶⁴ Interesantno je da se u popisima toga Sandžaka ne susreće nijedan martolos s mađarskim imenom. U selima su martolosi isključivo hrišćani, Srbi. U gradskim posadama se susreće pokoji martolos musliman, ali se po svemu sudeći i tu radi o Srbima. U Subotici je 1538. godine bio 31 martolos, od kojih su petorica muslimani.⁶⁵ U segedinskoj tvrđavi bila su 1545.

⁶⁰ Valvazor, c. d., 115; Starine JAZU XVII, 159.

⁶¹ »Anchora sono amarturi 400, tutti Serviani...«; E. Laszowski, Habsburški spomenici I, 151.

⁶² MXT — 567, 138—141.

⁶³ OD No-437, fk.: 8, 15, 21, 52, 71, 72, 91, 93, 94, 96, 97, 101, 102, 103; TD No-571, fk.: 21, 64, 66, 67, 68, 74, 75, 78, 94, 95, 97, 99, 103, 117, 120, 124, 126, 128, 130, 148, 149; TD No-549, fk.: 40, 67, 70, 80, 83, 90, 92, 94, 97, 105, 115, 116, 120, 121, 122, 126, 127, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 137, 138, 140; TD No-673, fk.: 14, 15, 18, 23, 46, 62, 63, 64, 71, 74, 77, 88, 90, 94, 95, 103, 106, 108, 109, 144, 148, 153, 156, 157, 159, 167, 173; TD za Sandžak Srijem (original u Varšavi, mikrofilm i fotokopije u Orijentalnom institutu), fk.: 5, 10, 17, 29, 33, 40, 46, 48, 49, 50, 51, 62, 73, 75, 78, 79, 90, 94, 99, 103, 111, 115, 117, 135, 138, 140, 141, 169; MXT — 557, 5; MXT — 567, list: 63, 64, 111—113, 130, 138—141.

⁶⁴ TD No-333, fk.: 101, 103, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 121, 123, 124, 125, 126.

⁶⁵ MXT — 615, 95', 96.

godine 94 martolosa, među kojima 6 muslimana;⁶⁶ godine 1570. od 73 martolosa samo su trojica muslimani,⁶⁷ a 1626. u posadi Segedina bilo je 65 martolosa, od kojih su opet trojica muslimani.⁶⁸ U somborskoj tvrđavi je 1560/61. godine bio stacioniran odred konjanika muselema, sastavljen od 141 čovjeka. Svi oni su bili, Srbi, hrišćani.⁶⁹

Etnički i vjerski sastav organizacije martolosa na teritoriji Sandžaka Temišvar bio je gotovo isti kao u Srbiji. Za cijelo vrijeme turske vladavine u tom sastavu su izvršene neznatne izmjene. Prema popisu iz 1566/67. godine, u Temišvaru su svi martolosi bili Srbi. Među njima nije bilo nijednog muslimana.⁷⁰ Godine 1631. u tome gradu je bilo 60 martolosa, od kojih 57 hrišćana i samo 3 muslimana.⁷¹ Opet se radi o Srbima. U drugim mjestima ove oblasti ponekad se među martolosima javljaju imena kao Jankul (rumunsko), Avram Jehudi (jevrejsko) i sl.⁷² U popisu iz 1633. godine upisan je po jedan Jevrej među martolosima Vršca i Fačeta.⁷³ Broj martolosa s rumunskim imenima je neznatan.

U sandžacima na području današnje Mađarske martolosi su imali mješovit etnički i vjerski sastav. U Mađarskim selima se susreću martolosi Mađari, katoličke ili protestantske vjeroispovijesti. Mađarske seljake kao nosioce martoloske službe spominje i Hans Dernšvam.⁷⁴ Atanasije Georgijević navodi da je 1626. godine u Fedvaru na Dunavu, pored Turaka i Srba plaćenih od sultana, bilo još 30 kuća Mađara kalvinista, koji su uživali određene povlastice za svoju službu.⁷⁵ U dijelovima Mađarske gdje je, doseljavanjem Srba, stanovništvo bilo izmiješano javljaju se Srbi martolosi sa službom u selima.⁷⁶ U martoloskim vojnim jedinicama smještenim u gradovima Mađarske broj martolosa Mađara bio je neznatan. Od 107 martolosa, koliko ih je 1557. godine bilo u Pečuju, svega su dvojica Mađari.⁷⁷ U Stolnom Beogradu, Kopanu, Garažgalu i Kapošvaru samo po jedan.⁷⁸ Takvo stanje se zapaža i u drugim mjestima. Martolosi u Mađarskoj su ogromnom većinom bili iz jugoslovenskih zemalja, uglavnom Srbi. Hrvata je tu bilo u daleko manjem broju. Uz imena nekih od njih u popisima je upotrijebljen i naziv njihove etničke pripadnosti. U Pečuju su, npr., 1552. godine registrovani Hrvat Đuro i Andrijaš Hrvat,⁷⁹ a u palanci Radna 1633. godine Marko Hrvat.⁸⁰ Preko 90% martolosa u gradovima Ugarske sačinjavali su Srbi, iz svih krajeva u kojima je živio njihov etnički elemenat. Intenzitet procesa islamizacije je među njima u raznim mjestima Mađarske bio različit, ali uzet u cjelini veoma slab. Nešto jači je bio u gra-

⁶⁶ MXT — 561, 21—26.

⁶⁷ MXT — 642, 127—128.

⁶⁸ MXT — 592, 71, 72.

⁶⁹ TD No-333, fk. 129, 130.

⁷⁰ TD No-364, fk. 12.

⁷¹ MXT — 618, 28, 29.

⁷² MXT — 641, 4.

⁷³ Isto.

⁷⁴ F. Babinger, Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien, München—Leipzig, 1923, 267.

⁷⁵ Starine JAZU XVII, 131.

⁷⁶ MXT — 571, 198.

⁷⁷ MXT — 614, 202, 203.

⁷⁸ Ime jednog martolosa u Kopanu je Tod Belend. MXT — 614, 1.: 174, 195, 211, 208.

dovima zapadnog dijela Mađarske u koje su dobrim dijelom dovođeni martolosi iz Bosne. U najvećem dijelu Mađarske, od Erdelja do Komorana, gdje su martolosi bili pretežno iz Srbije i oblasti koje su iz nje naseljene, promjene u vjerskom sastavu martoloskih džemata su neznatne. One potpuno odgovaraju stanju u Srbiji, Srijemu i Banatu. Promjene te vrste kod martolosa u nekim mjestima zapadne Mađarske, u Hrvatskoj i u Dalmaciji bile su u skladu s procesima koji su se u tom pogledu odvijali među stanovništvom u Bosni.

Promjene u vjerskom sastavu martoloskih džemata u nekim mjestima Ugarske, ilustrovane konkretnim podacima, izgledale su ovako:

U tvrđavi Šikloš upisano je 1556. godine 45 martolosa, jedan od njih je musliman;⁸¹ 1569. od 43 opet samo jedan,⁸³ a 1588. godine od 41 martolosa 7 su bili muslimani.⁸³ Solnok je imao 1552. godine 151 martolosa, od kojih 2 muslimana,⁸⁴ a 1591. od 71 bilo je 5 muslimana.⁸⁵ Godine 1549. u Hatvanu su od 43 martolosa 3 bila muslimana,⁸⁶ a četrdeset godina kasnije — od 46 svega šestorica.⁸⁷ U Kaloči je procenat martolosa muslimana bio još manji.⁸⁸ Pešta je 1543. godine imala 331 martolosa hrišćanina i 12 martolosa muslimana,⁸⁹ a 1631. od 150 martolosa 21 je bio musliman.⁹⁰ U Ostrogonu je 1543. godine bilo 1 215 martolosa hrišćana i 27 martolosa muslimana. Posljednji su većinom upisani kao sinovi *Abdulaha*.⁹¹ Godine 1549. smanjen je broj martolosa na 424 čovjeka, ali je broj muslimana među njima znatno povećan.⁹² Godine 1571. Ostrogon je imao 208 martolosa hrišćana i 47 martolosa muslimana;⁹³ 1588. od 179 bila su 53 muslimana.⁹⁴ Prema popisima iz prvih decenija XVII vijeka, zapaža se dalje smanjivanje ukupnog broja martolosa, ali i izvjestan relativan porast broja martolosa hrišćana u odnosu prema muslimanima. Godine 1612. ostrogonski džemat martolosa brojao je 91 čovjeka, od kojih 3 muslimana;⁹⁵ 1626. od 30 martolosa samo jedan je musliman.⁹⁶ Ali već pet godina kasnije stanje je tu sasvim izmijenjeno. Prema popisu iz 1631. godine, u Ostrogonu je bilo 50 martolosa muslimana, a svega 32 martolosa hrišćanina.⁹⁷ Slične promjene u tom pogledu zapažaju se u sastavu džemata martolosa u Stolnom Beogradu. Godine 1543. bila su tu 504 martolosa. Četrnaestorica su muslimani, ostalo hrišćani.⁹⁸ U registru iz 1631. godine upisano je tu svega 35 martolosa, među

⁷⁰ MXT — 643, 28'.

⁸⁰ MXT — 641, 14'.

⁸¹ MXT — 578, 79, 80.

⁸² MXT — 607, 20.

⁸³ MXT — 615, 124, 125.

⁸⁴ MXT — 643, 45'—47.

⁸⁵ MXT — 607, 4', 5.

⁸⁶ MXT — 562, 138, 139.

⁸⁷ MXT — 615, 112, 113.

⁸⁸ MXT — 561, 35, 36.

⁸⁹ MXT — 566, 77—81.

⁹⁰ MXT — 610, 16—20.

⁹¹ MXT — 566, 123—150.

⁹² MXT — 522, 111—120.

⁹³ MXT — 607, 16', 22.

⁹⁴ Isto, 19—23.

⁹⁵ MXT — 644, 16, 17.

⁹⁶ MXT — 592, 3.

⁹⁷ MXT — 607, 27—29.

⁹⁸ MXT — 500, 45—52; slično je stanje i u MXT — 558, 36—42.

kojima je bilo 15 muslimana.⁹⁹ U Seksardu je već 1573. godine, pored 77 hrišćana, bilo 35 martolosa muslimana.¹⁰⁰ Sličan je omjer i u Čekerdenu. Godine 1571. bilo je tu 79 martolosa, od kojih su 26 muslimani.¹⁰¹ U martoloskoj posadi tvrđave Šimontornja bilo je više muslimana nego hrišćana. Od 26 martolosa upisanih u registru iz 1557. godine svega 8 su hrišćani.¹⁰² Trideset godina kasnije džemat martolosa ovoga mjesta sačinjavalo je 14 muslimana i 10 hrišćana.¹⁰³ Dio posade u Sigetu, prema popisu iz 1568—70. godine, sačinjavao je odred od 101 martolosa, od kojih su 35 bili muslimani.¹⁰⁴ Još veći je procenat martolosa muslimana u mjestima uz Dravu i Blatno jezero. U tvrđavi Barča bilo je 1568—70. godine 96 martolosa hrišćana i 6 martolosa muslimana,¹⁰⁵ a 1619. bilo je tu svega 9 martolosa hrišćana i 22 martolosa muslimana.¹⁰⁶ U Predziđu 1568—70. godine na 90 martolosa hrišćana dolazila su samo 4 muslimana,¹⁰⁷ a 1619. bilo je tu 49 martolosa hrišćana i 46 martolosa muslimana.¹⁰⁸ Prve godine je u Baboči bilo 73 hrišćanina i 20 muslimana martolosa,¹⁰⁹ a druge samo 8 hrišćana, a 35 muslimana.¹¹⁰ Još izrazitije su izvršene promjene u vjerskom sastavu martoloskog džemata u Endredu. Godine 1545. u tom džematu je bilo 40 hrišćana i 1 musliman,¹¹¹ a 1588/89. svega 4 hrišćanina i 17 muslimana.¹¹² Tvrđava Pakša je, prema popisu iz 1568—70. godine, imala 23 martolosa hrišćanina i 8 martolosa muslimana,¹¹³ a dvadeset godina kasnije 17 martolosa hrišćana i 13 martolosa muslimana.¹¹⁴ Godine 1619. u Kanjiži je bilo 28 martolosa hrišćana i 35 martolosa muslimana.¹¹⁵

Slične promjene u vjerskom sastavu martoloskih jedinica registrovane su i u drugim mjestima Ugarske. U svima se zapaža lagan porast broja muslimana idući od Erdelja prema granici u zapadnoj Ugarskoj. Uzrok te pojave, kako je već istaknuto, leži u nejednakim promjenama te vrste koje su se odvijale u krajevima odakle su martolosi poticali.

U periodu krize osmanske države organizacija martolosa je zadržala uglavnom raniji etnički sastav. Gubitkom turskih posjeda u Mađarskoj i Rumuniji izgubila je ona mađarski i rumunski elemenat, koji je i ranije bio neznatan u odnosu prema martolosima pripadnicima drugih naroda. Gubitkom krajeva sa jugoslovenskim stanovništvom sjeverno od Save i Dunava sužena je jugoslovenska osnova te organizacije. Organizacija martolosa će u etničkom pogledu ponovo početi sticati sastav kakav je imala u početnoj fazi svoga razvitka.

⁹⁹ MXT — 607, 18—19.

¹⁰⁰ MXT — 626, 149.

¹⁰¹ MXT — 607, 23, 24'.

¹⁰² MXT — 614, 197; MXT — 633, I. 227.

¹⁰³ MXT — 615, 136, 137'.

¹⁰⁴ MXT — 642, 188—190.

¹⁰⁵ MXT — 642, 178'—180.

¹⁰⁶ MXT — 631, 58.

¹⁰⁷ MXT — 642, 187—188'.

¹⁰⁸ MXT — 631, 37, 38'.

¹⁰⁹ MXT — 642, 121, 122.

¹¹⁰ MXT — 631, 46.

¹¹¹ MXT — 561, 60, 61.

¹¹² MXT — 615, 140.

¹¹³ MXT — 642, 232, 233.

¹¹⁴ MXT — 615, 132.

¹¹⁵ MXT — 631, 23, 24.

Znatno brže se mijenjao vjerski sastav martoloske organizacije. Hrišćani su polako potiskivani iz martoloske vojne organizacije ili su se, u izmijenjenim okolnostima, i sami povlačili. Ovo je naročito pogadalo vojne jedinice stacionirane u tvrđavama pograničnih oblasti. Jedan registar vojnih posada u gradovima na tursko-austrijskoj granici u Hrvatskoj i tursko-mletačkoj granici u Dalmaciji, iz sredine XVII vijeka, daje vrlo izmijenjenu sliku vjerskog sastava martoloskih jedinica na tom prostoru. Organizacija je tu još imala mješovit sastav, ali je muslimanski elemenat u njoj bio dominantan. Rijetko je gdje tada u tim oblastima procenat martolosa hrišćana dostizao 50% u odnosu prema martolosima muslimanima. Hrišćani su bili većinom Srbi, ali se u registrima javljaju i imena kao Juraj, Martin, Ivan, Matija i sl. koja se više susreću kod Hrvata.¹¹⁶

U Makedoniji su martolosi bili sastavljeni od domaćeg slovenskog življa. U perifernim krajevima, gdje je makedonsko stanovništvo bilo izmiješano s Arbanasima, Grcima i Bugarima, etnički sastav martolosa je bio mješovit. U Arbaniji su martolosi bili Arbanasi, u Grčkoj Grci, u Bugarskoj Bugari, ali kako je na njihovoj etničkoj periferiji prema Makedoniji bilo i Makedonaca, to je i među tamošnjim martolosima bilo posljednjih. U sidžilima bitoljskih kadija i publikovanoj građi iz arhiva u Beru i Solunu ima dosta podataka koji pokazuju kakve su bili etničke i vjerske pripadnosti martolosi u Makedoniji i njenom susjedstvu. Ti podaci su slični onima koje sadrže turski popisni defteri za martolose sjevernijih oblasti u ranijem vremenu. Primjera radi navešćemo neke od njih. U jednom dokumentu bitoljskog sidžila za 1633. i 1634. godinu spominju se u selu Brod, bitoljski kadiluk, martolosi s ovim imenima: Stojan, Veljko, Todor, Bogoje i sl.¹¹⁷ U nekim drugim selima toga kadiluka upisani su martolosi: Stojan, Marko, Atanas, Jefto, Jordan, Papas Oglu i drugi. Jedno je ime grčko, sva ostala su slovenska. Svi su sa službom bili vezani za kraj iz koga su.¹¹⁸ U Bitolju su 1638. godine postavljeni za martolose: Gavran, Vlčo, Stepko, Lazar, i drugi sa sličnim imenima,¹¹⁹ a 1662. godine spominje se martolos Nestor iz sela Sikirani.¹²⁰

Ovi podaci diskredituju tvrdnju grčkog historičara Basdrabelesa po kojoj su martolosi u Makedoniji bili Grci. Takva tvrdnja protivrječi podacima koje je ovaj historičar sam objavio. Ona važi samo za periferne krajeve Makedonije, gdje je živjelo mješovito grčko i slovensko stanovništvo. Ima dosta podataka koji govore da je bilo Slovena u martoloskoj službi u okolini Soluna i u nizu nahija današnje sjeverne Grčke u kojima su oni živjeli izmiješani s Grcima. Martolosi grčke etničke pripadnosti bili su brojniji u okolini Bera. U jednom dokumentu iz 1627. godine tu su kao martolosi upisana lica sa sljedećim imenima: Kokinos, Duka, Georgios, Kokino, Jani Mavrovuti, Zarura i sl.¹²¹ Godine 1628. izvršen je popis martolosa u selu Gornji Ajani, u berskom kadiluku.

¹¹⁶ MXT — 627, 3—333. Nekoliko takvih imena susreće se u popisima martolosa pojedinih gradova u Ugarskoj.

¹¹⁷ DAM, Sidžil br. 3, s. 17.

¹¹⁸ DAM, Sidžil br. 3, 131.

¹¹⁹ DAM, Sidžil br. 5, 5/I.

¹²⁰ DAM, Sidžil br. 18, 51/VI.

¹²¹ J. K. Basdrabelles, c. d., 18, 56, 57.

Njihova imena su: Andonio Joani, Joani Dimo, Georgi Asimi, Kiro Niku, Pashos Georgiu, Niko Angelu, Andonio Niko, Teodosi, Dimo Niko itd. Posljednji je upisan kao martolosbaša.¹²² Godine 1705. kao starješina martolosa u Nauši upisan je Zisi Karadimo.¹²³

Arbanasi se susreću u martoloskoj službi, osim u Arbaniji, u zapadnom dijelu Makedonije i sjeverozapadnoj Grčkoj. Tu se oni najčešće pojavljuju u mješovitim martoloskim družinama, zajedno s Grcima i Makedoncima. Za vrijeme velikog rata, koji je krajem XVII vijeka vođen između Osmanske Imperije i susjednih hrišćanskih država, došlo je do širokog oslobodilačkog pokreta hrišćana na Balkanskom poluostrvu. Tada su i martolosi hrišćani zauzeli neprijateljski stav prema osmanskoj vlasti, pa je početkom juna 1692. godine naređeno da budu isključeni iz službe i da se na njihova mjesta postave muslimani. U vezi s tim, u jednoj bujurldiji rumelijskog valiye je rečeno da su hrišćani martolosi, zloupotrebljavajući svoj položaj, »činili zla i smutnje, na što je stigao carski ferman da se ovakvi ukidaju i smjenjuju, a (na njihova mjesta) postave muslimani martolosi...«¹²⁴ Poslije ovog, osjetio se pojačan priliv Arbanasa u martolosku službu. U anarhičnim prilikama kakve su vladale u balkanskim zemljama krajem XVII i početkom XVIII vijeka martolosi Arbanasi su i sami, umjesto da čuvaju, ugrožavali javnu bezbjednost, pa je 1704. godine izdat dekret o njihovom otpuštanju i zabrani daljeg primanja u martolosku službu. U fermandu je u vezi s tim rečeno da su »sada svi panduri koji su bili iz redova zimija i Arnauta svrgnuti, a na njihova mjesta postavljene osobe između muslimana koje su poznatih kvaliteta i ispravne«.¹²⁵

Turska vlast ipak nije potpuno sprovela u djelo zabranu primanja hrišćana i Arbanasa u martolosku službu. U dokumentima s početkom XVIII vijeka i dalje se govori o martolosima hrišćanima. Neki od ovih su i dalje zauzimali komandne pozicije u martoloskoj organizaciji. U jednom hudžetu iz 1706. godine upisana su četvorica martolosbaša u nahiji Moriovo. To su: Kulak, Belčo, Milčun i Madžar.¹²⁶ U dokumentima iz 1707. godine upisan je martolosbaša Pejo, koji je »sa svojom družinom«, sastavljenom od hrišćana, služio u Lerinu.¹²⁷ Kasnije je uslijedio novi dekret o zabrani primanja hrišćana u martolosku službu. Organizacija je time, u pogledu vjerske pripadnosti svojih članova, dobila čisto muslimanski karakter, a kad ni takva nije odgovorila svojoj svrsi — ukinuta je. Tokom XVIII vijeka još se susreću martoloske vojne jedinice u nekim gradovima, ali su one tada bile sastavljene isključivo od muslimana. U prvim decenijama XIX vijeka ponovo se javljaju martolosi hrišćani sa službom u unutrašnjosti. Prema jednom beratu, koji je pisan 29. jula 1832. godine, grupa od 63 martolosa sa službom na području Krive Palanke, Kratova, Kočana, Kumanova i Štipa bila je sastavljena od hrišćana iz tih krajeva. Njihova imena, kao: Mar-

¹²² Isto, 58.

¹²³ Isto, 80, 81.

¹²⁴ DAM, Sidžil br. 27, 52/I.

¹²⁵ DAM, Sidžil br. 27, 9/III.

¹²⁶ DAM, Sidžil br. 32, 4/I.

¹²⁷ DAM, Sidžil br. 32, 15/I.

ko, Stanko, Stojko, Ivan, Neša i sl. — to potvrđuju.¹²⁸ Izgleda da su i martolosi koji su 1770. godine bili određeni za čuvanje putova koji vode preko visoravni Visovac u zapadnoj Bosni uzeti iz redova domaćeg hrišćanskog stanovništva.¹²⁹

Etnička i vjerska pripadnost starješinskog kadra martolosa

U nauci postoji mišljenje da su viši starješinski kadar hrišćanskih vojničkih redova u turskoj službi sačinjavali redovno muslimani. Silom fakata ono mora biti izmijenjeno. Ima dosta podataka koji pokazuju da je etnički i vjerski sastav starješinskog kadra raznih hrišćanskih vojničkih i poluvojničkih redova bio uglavnom isti kao i boračke mase. Ukoliko je bilo promjena te vrste, one su u jednakoj mjeri zahvatile i borački i starješinski kadar. U martoloskim vojnim formacijama je samo položaj age, a on se javlja tek sredinom XVI vijeka, sve više prelazio na muslimane.

Neposredne starješine martoloskih jedinica su u početku bili isključivo hrišćani iste etničke pripadnosti kao i ostali martolosi. Prema popisu iz 1476/77. godine, na čelu martolosa u Golupcu bio je Branišlav sin Bratosavov,¹³⁰ a u Zvorniku Dmitrašin, harambaša.¹³¹ Niži starješinski kadar su sačinjavali isključivo hrišćani. Početkom XVI vijeka u nekim mjestima se javlja pokoji musliman, obično u ulozi nižeg martoloskog zapovjednika. U takvim slučajevima radilo se o islamiziranim licima iz istorodne sredine. Prema defteru iz 1516. godine, u Smederevu su sve više starješine martolosa bili hrišćani, a samo četvorica od 36 buljukbaša muslimani. Komandant cijelog džemata, koji je brojao 433 martolosa, bio je Bran sin Momčilov.¹³² Na čelu martolosa u Sokolu i Hramu stajala su u isto vrijeme islamizirana lica, u prvom Karagez sin Abdulaha,¹³³ a u drugom Ilijas sin Abdulaha.¹³⁴ U Beogradu je prvih godina poslije pada pod Turke glavni zapovjednik martolosa bio poznati vojvoda Petar Ovčarević.¹³⁵ U dokumentima iz ovog vremena upisani su kao vojvode beogradskih martolosa Stepko i Vuk, a u Smederevu Nikola sin Božidara.¹³⁶ Niži komandni kadar u ova dva mjesta sačinjavali su takođe hrišćani. Među posljednjim nije bilo vidnijih promjena ni kasnije. U Bosni se 1532. godine spominje kao zapovjednik martolosa neki Radić.¹³⁷ Vrhovno zapovjedništvo nad svim martolosima u jednom sandžaku je inače, kako je već istaknuto, pripadalo sandžakbegu datog sandžaka.

Krajem prve polovine XVI vijeka javljaju se na čelu većine martoloskih džemata age, kao i u drugim rodovima turske vojske. Oni su

¹²⁸ P. Dorev, Dokumenti za b'lgarskata istorija, tom III, deo I, BAN, Sofija, 1940, doc. 291, s. 161.

¹²⁹ H. Kreševljaković, Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini, 28.

¹³⁰ TD No-16, fk. 380.

¹³¹ TD No-16, fk. 278/79.

¹³² TD No-1 007, fk. 15—20.

¹³³ Isto, fk. 35.

¹³⁴ Isto, 161.

¹³⁵ Theiner, Monumenta historica Hungariae, 750.

¹³⁶ TD No-978, fk. 426; TD No-187, fk. 3. i dalje; isto, 77.

¹³⁷ Starine JAZU XXI, 166, 170.

većinom bili muslimani. U defteru iz 1559/60. godine upisan je kao starješina smederevskih martolosa Ali Junus-aga.¹³⁸ U isto vrijeme su svi sermie i serode bili hrišćani. Takvo je stanje bilo i među martolosima u gradovima sjeverno od Save i Dunava. Tamo su sermie i serode gotovo redovno hrišćani, a age najčešće muslimani. Ali je bilo i hrišćana sa zvanjem i položajem age. Tako se još 1541. godine u tvrđavi Dobra susreće Rajin-aga.¹³⁹ U defterima koji su pisani između 1541. i 1549. godine susreće se ime age Todora Andrića, starješine džemata martolosa u Osijeku, a zatim u Ostrogonu.¹⁴⁰ Ime starješine martolosa u Nogradu je Branko.¹⁴¹ U toku druge polovine XVI vijeka ne susreće se u registrima, iz kojih je crpljen materijal za ovaj rad, nijedan aga s hrišćanskim imenom. Na početku XVII vijeka se ponovo javlja nekoliko njih. U jednom registru iz 1608—10. godine upisani su kao starješine martolosa u Ostrogonu Stepan-aga i Cvetko-aga,¹⁴² a 1612. Cvijan-aga, Cvetko-aga i jedan aga s muslimanskim imenom.¹⁴³ U prvom registru je kao starješina martolosa u Bačanu upisan Dimitrije-aga,¹⁴⁴ a u drugom još i Grujica-aga.¹⁴⁵ Zapovjednici dvaju martoloskih džemata u Pešti 1612. godine bili su Nikola-aga i Osman-aga,¹⁴⁶ a u mjestu Saraj Hamdi-bej(?) Radul-aga.¹⁴⁷ U registru iz 1628. i registru iz 1631/32. godine, na čelu peštanskih martolosa upisan je Lazar-aga i još dvojica aga muslimana,¹⁴⁸ a u Vacu Radul-aga.¹⁴⁹ U Daradei je 1634. godine upisan kao starješina martolosa Miloš-aga.¹⁵⁰ Ostali starješinski kadar martolosa u navedenim i drugim mjestima u Ugarskoj, i pored izvjesnih promjena, cijelo vrijeme je zadržao izrazito hrišćanski sastav.

Pojava aga hrišćana u prvim decenijama XVII vijeka može se dovesti u vezu s izvjesnim smirivanjem i ponovnom stabilizacijom prilika koje je rat bio poremetio. Ta pojava je u skladu s pokušajem osmanske vlasti da ponovo ojača vojnu organizaciju martolosa na bazi forsiranja srpskog hrišćanskog elementa i da joj tako povrati raniji značaj. Pozitivni rezultati tog pokušaja imali su kratkotrajan karakter.

Sastav starješinskog kadra kod martolosa u gradovima turskih pograničnih krajeva u Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji prošao je kroz promjene slične promjenama kod martolosa u Ugarskoj, naročito u njenom zapadnom dijelu. Pojava većeg broja starješina muslimana tu je u skladu s porastom broja martolosa muslimana i konstantnim smanjivanjem broja martolosa hrišćana, a rezultat je odgovarajućih promjena među stanovništvom u Bosni, odakle je poticala većina martolosa koji su služili u ovim krajevima. I tu se u drugoj polovini XVI i početkom XVII vijeka susreće pokoji aga hrišćanin, ali su sredinom

¹³⁸ TD No-316, fk. 89, 186.

¹³⁹ MXT — 527, 63.

¹⁴⁰ MXT — 527, 94; MXT — 566, 137; MXT — 562, 117.

¹⁴¹ MXT — 568, 106.

¹⁴² MXT — 620, 12.

¹⁴³ MXT — 644, 28.

¹⁴⁴ MXT — 620, 15.

¹⁴⁵ MXT — 644, 42, 43.

¹⁴⁶ MXT — 644, 14, 16.

¹⁴⁷ MXT — 644, 28.

¹⁴⁸ MXT — 610, 24, 18.

¹⁴⁹ MXT — 610, 21.

¹⁵⁰ MXT — 616, 18.

XVII vijeka položaj age držali isključivo muslimani. Hrišćani su tu sačinjavali još jedino dio nižeg starješinskog kadra. Bilo je tada dosta slučajeva da se pod zapovjedništvom jednog hrišćanina nalazila manja jedinica martolosa sastavljena pretežno od muslimana. Rjeđe je starješina hrišćanin imao pod svojim zapovjedništvom takvu jedinicu sastavljenu isključivo od martolosa muslimana.¹⁵¹

Zaključak

Izloženi materijal pokazuje da je etnički i vjerski sastav organizacije martolosa u raznim oblastima osmanske države u Evropi u raznim vremenima bio različit. U martolosku službu svake oblasti uzimana su, po pravilu, lica iz domaće sredine, pa je, prema tome, određujući faktor u pogledu etničkog i vjerskog sastava organizacije martolosa u jednoj oblasti bio etnički i vjerski sastav stanovništva te oblasti. Promjene te vrste u sastavu stanovništva dovodile su do odgovarajućih promjena u sastavu organizacije. Kako je martoloska služba bila rasprostranjena u svim zemljama osmanske države u Evropi u njoj su bili zastupljeni pripadnici svih naroda koji su tu živjeli i svih religija. Izuzetak u tom pogledu predstavljaju martoloske vojne jedinice smještene u gradovima turskih pograničnih oblasti u Evropi, naročito u Ugarskoj i dijelovima Rumunije. One su tamo bile sastavljene gotovo isključivo od jugoslovenskog etničkog elementa, u ogromnoj većini srpskog, iz raznih krajeva koje je naseljavao taj elemenat. U vjerskom pogledu martolosi su u početku bili isključivo hrišćani istočne crkve, kasnije u manjem broju i zapadne; u periodu uspona osmanske države javljaju se među njima i muslimani, ali organizacija i dalje zadržava izrazito hrišćanski karakter. U periodu krize osmanske države u martolosku vojnu organizaciju intenzivno prodiru muslimani. Broj hrišćana se tamo smanjuje, tako da martoloske vojne jedinice dobivaju izrazito muslimanski sastav, u XVIII vijeku isključivo muslimanski.

Procvat martoloske organizacije u unutrašnjosti države pada u XVII vijek. Tamo su je, u skladu sa strukturom stanovništva u pojedinim oblastima, i tada sačinjavali hrišćani. Muslimana je bilo u njoj samo u krajevima u kojima se javlja i muslimansko stanovništvo. Martolosi hrišćani su tek krajem XVII i početkom XVIII vijeka dekretima centralne vlasti potisnuti iz službi, pa je time i tamo njihova organizacija dobila isključivo muslimanski sastav. To je, međutim, bio i početak kraja organizacije martolosa u cjelini. U etničkom pogledu martolosi muslimani su sunarodnici sredina iz kojih su, pa, prema tome, promjene u vjerskom pogledu nisu dovele do bitnih promjena u etničkom sastavu martoloske organizacije. Pojava martolosa hrišćana kasnije predstavlja rijetkost i nema za nas neki veći značaj.

¹⁵¹ MXT — 627, 3—333.

Glava VII

MARTOLOSI U PERIODU KRIZE OSMANSKOG DRUŠTVENOG I DRŽAVNOG SISTEMA

Osvrt na prilike u Osmanskoj Imperiji u periodu njenog opadanja

Istoriju osmanskog carstva od kraja XVI vijeka karakteriše permanentna kriza, koja je u sve većoj mjeri zahvatala njegov cjelokupni ekonomsko-društveni i državni život. Prvi spoljni znaci unutrašnje krize pokazali su se na vojnom planu. Posljednjim Sulejmanovim osvajanjima bio je uglavnom završen period uspješnih ratova, koji su Osmanima dotad gotovo redovno donosili nove zemlje, nove podanike i nove izvore materijalnog bogatstva. Neposredna posljedica zastoja i prestanka teritorijalne ekspanzije bilo je ograničavanje zemljišnog fonda za proširivanje starih i dodjeljivanje novih feudalnih posjeda, što se negativno odrazilo na dalji razvitak spahijsko-timarskog sistema. Neminovne promjene koje su vršene u cilju saniranja prilika unutar toga sistema rezultirale su i krupnim negativnim posljedicama za sistem u cjelini. Takve posljedice su se naročito jasno izražavale u promjenama u strukturi i obimu zemljišnog posjeda. Ovo je bilo vrijeme kad su u osmanskoj državi jedni feudalni posjedi povećavani na račun drugih i kad se, u vezi s tim, smanjivao apsolutni broj lena i njihovih uživalaca. Samo u toku druge polovine XVI vijeka smanjen je broj spahija za oko pedeset procenata. To smanjivanje je nastavljeno i kroz XVII vijek. Ono je vodilo direktno slabljenju vojne moći osmanskog carstva. Spahijska konjica je gubila raniju snagu i raniju ulogu. Opadao je i njen kvalitet, jer su u organizaciju, u novim uslovima, ulazili različitim putevima novi, često problematični elementi. Za dobar dio spahija je izbjegavanje vojne službe postajalo sve češće pojava. Uza sve to, potrebe države za vojnom snagom su rasle. Te potrebe su nadoknađivane povećavanjem kontigenata najamničkih trupa. Uporedo s tim naglo su povećavani novčani rashodi za vojsku, dvor i ostale potrebe države i feudalaca. Nesrazmjera u porastu rashoda i prihoda vodila je državne finansije u sve težu krizu. Deficit je rastao iz godine u godinu. Država je na razne načine pokušavala da ga izmiri. Ti pokušaji su se zasnivali na kvarenju novca i smanjivanju njegove vrijednosti, povećavanju cijena robe, povećavanju starih poreza i uvođenju novih, davanju državnih dobara u dugoročni zakup, zajmovima od ze-

lenaša zakupnika itd. itd. Sve je to, međutim, moglo da dade samo kratkotrajne pozitivne rezultate. Sredstva kojima je vlast pokušavala da riješi problem državnog deficita bila su takva da je ublaživanje jedne krize izazivalo drugu još dublju.¹

Kriza u ekonomsko-društvenom sistemu i njeno produblјavanje negativno su se odrazili na život stanovništva u Osmanskoj Imperiji. Kriza je pogodila hrišćansko stanovništvo, naročito njegove feudalne i polufeudalne elemente. Ova kriza je ubrzala proces potiskivanja hrišćana spahija, kojih je u prvim decenijama turske vladavine bilo u svim balkanskim zemljama, u nekim krajevima više nego spahija muslimana. Do kraja XVI i početka XVII vijeka većina hrišćana spahija je izgubila svoje timarske posjede. S vremenom su sve više ugrožavani i materijalni interesi srpske crkve kao feudalne ustanove. Sužene su ili potpuno ukinute povlastice izvjesnih kategorija stanovništva koje je obavljalo razne službe u korist osmanske vlasti. Nosioci tih službi su svođeni na položaj raje ili blizak rajinskom, koji se takođe pogoršavao. Tako su smanjene ili potpuno ukinute neke povlastice vlahastočara, martolosa u nekim krajevima, vojnuka, derbendžija i pripadnika ostalih privilegisanih grupa. Ovo u izvjesnom smislu ekonomsko-društveno nivelisanje potčinjenog hrišćanskog stanovništva imalo je, bez obzira na činjenicu da se njegov cjelokupni život pogoršavao, i svoje pozitivne strane. Ono je ljude zbližilo, čvršće povezalo i usmjerilo na put zajedničke borbe protiv turske vlasti.

Povećavanjem postojećih i zavođenjem novih poreza i feudalnih daća naglo se pogoršavao ekonomski položaj stanovništva. Pored niza dokumenata, o uzrocima novo-nastalog stanja govore i neki savremeni turski pisci. Jedan od njih je Koči-bej, rodom iz Korče u Albaniji, inače službenik na sultanskom dvoru, čovjek koji je imao dobar uvid u prilike kakve su u njegovo vrijeme vladale u osmanskom društvu i državi. On je 1630. godine napisao o tome referat i podnio ga sultanu Muratu IV. U tom referatu je, pored ostalog, rečeno sljedeće:

»Sada se povećala plaćenička vojska, a kada se ona povećava, povećavaju se i troškovi, a kad se oni povećavaju, povećava se i porez, a kad se on povećava, postaje jači i pritisak na raju, pa je svijet propao.

Umjesto prijašnje glavarine od 40 do 50 akči, uzimanih od kuće, sada je samo za carsku blagajnu određeno od svakog čovjeka po 240 akči i na ime nameta od kuće po tri stotine akči, a od svake ovce po jedna akča. A pripadnici šest gardijskih buljuka (eskadrone) već nekoliko godina drže za sebe službu oko prikupljanja carskog dobra; oni uzimaju od sultanovih doglavnika sve deftere nasilno, izlažući ih licitaciji javno u dvorištu svete džamije sultana Mehmed-hana, pa prodaju ovome i onome s tim da može kupiti jedan do jedan i po groš *gulâmiye*. Ovi, pak, ne zadovoljavajući se taksom od jednog groša, počeli su da od naroda u islamskim zemljama kupe po 7 do 8 stotina akči glavarine i nameta.

¹ Carl Ritter von Sax, Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts und die Phasen der »orientalischen Frage« bis auf die Gegenwart; Wien, 1908, 41, 45, 49, 58.

Uveli su u običaj da se od svake ovce uzima po 7 do 8 akči, a u anadolskim oblastima na jednu ovcu čak po 20 do 30 akči. A kako da raja taj zulum podnosi i kako da narod tu nepravdu trpi...!²

U tom smislu su pisali o stanju u osmanskome carstvu Ajni Ali, Hasan Kâfi, Hadži Kalfa, Evlija Čelebija i neki drugi turski pisci.³

Porezi u osmanskoj državi su davani u zakup. Zakupci su prilikom ubiranja poreza redovno uzimali iznos veći o predviđenog, služeći se, pri tome, često sredstvima prinude. Nezakoniti postupci ubirača poreza nailazili su na otpor poreskih obveznika. Žalbe koje su stanovnici pojedinih krajeva upućivali centralnoj vlasti pune su optužbi protiv zakupnika i ostalih pobirača. Centralna vlast je često intervenisala kod lokalnih organa da spriječe zloupotrebe. Ali već i samo ponavljanje istih zabrana iz godine u godinu i stalne prijetnje kaznama pokazuju da ona nije bila u stanju da osigura zakonitost i pruži efikasnu zaštitu ugroženim podanicima. Citiraćemo karakteristične dijelove nekih dokumenata iz raznih godina XVII vijeka koji to potvrđuju. U jednoj zapovijesti iz 1604. godine koja je upućena kadijama Sofije, Pirota i Breznika citirana je žalba vojnika tih kadiluka na nezakonite postupke skupljača džizije, koja je glasila: »Mi smo od starog vremena vojnici i sinovi vojnika; vršimo svake godine povjerenu nam službu, zbog koje smo oslobođeni od plaćanja džizije, danka ispendže i raznih izvanrednih državnih i mjesnih taksi, za koje imamo i visoku zapovijest i prepis iz novog deftera sa našim imenima. Lica određena da kupe džiziju i druge izvanredne takse, uprkos spomenutom vilajetskom defteru, stalno muče našu djecu i traže danak i takse«. Ovim dokumentom je naređeno da se zabrane nezakoniti postupci.⁴ U jednom beratu sultana Murata IV, koji je početkom septembra 1633. godine upućen skupljačima džizije u bitoljskoj oblasti, stoji: »... nemojte činiti nepravdu raji i napadati je. Klonite se toga da ovo uzmete kao priliku za sticanje imetka«. I dalje: »Prilikom kupljenja treba da pokažete punu pažnju i da se dobro čuvate da se raji protivno šerijatu i zakonu i suprotno defteru i carskoj zapovijesti ne čini nepravda i da se ne napada, te da se ne umanjuje defter i ne poništava džizija«. U dokumentu iz 1693. godine izričito se govori o zloupotrebama skupljača poreza: »U godinama 1102. i 1103. amili koji su bili dužni ubirati džiziju činili su — služeći se prevarom i varkom — zloupotrebe i nepravilnosti prema državi«, pa »da bi se onemogućili oni koji čine zloupotrebe, izdata je moja visoka zapovijest (ferman) u pogledu kupljenja navedene džizije za spomenutu godinu uz iznesene uslove«. U beratu koji je godinu dana mlađi govori se o posljedicama zloupotreba koje su vršili skupljači poreza: »Pošto se prije nije pazilo na uslove o kupljenju džizije, to je stanje podanika nemuslimana (ehl-i zimmet) postalo poremećeno i teško«

² Ali Kemal Aksüt, Koçi Bey risalesi; Istanbul, 1939, 74—78.

³ Kao uzorke lošeg stanja u Osmanskoj imperiji Ajni Ali navodi: 1. »dass die Lehensinhaber, obwohl sie den Unterhalt des Grossherrn genossen, nicht mehr mit den Truppen des Sandschaks der Befehle gewärtig sind, sondern vielmehr anderweitig Heeresfolge leisten«, i 2. »dass die regelmässigen Musterungen nicht mehr eingehalten werden«; C. R. Sax, Geschichte des Machtverfalls..., 51; E. Čelebija, Putopis, Sarajevo, 1954 (I), 1957 (II).

⁴ P. Dorev, Dokumenti za b'lgarskata istorija III/1, s. 18, doc. 41.

⁵ H. Hadžibegić, Džizja ili harač, Prilozi OF III—IV, 99.

⁶ Isto, 103—105.

itd.⁷ Slično je stvar stajala s porastom i načinom ubiranja i drugih poreza i feudalnih daća.

Centralna vlast sa sultanom na čelu nije bila u stanju da onemogući zloupotrebe i da suzbije samovolju pojedinih organa na terenu. To, kao i niz drugih momenata sve više je podrivalo njen autoritet. Sam sultan je u sve većoj mjeri zavisio od janičara, koji od kraja XVI vijeka počinju da igraju ulogu pretorijanske garde u starom Rimu.⁸ U takvim okolnostima bilo je teško pokrenuti i gotovo nemoguće sprovesti u život radikalnije promjene koje bi za državu u cjelini mogle da daju trajnije pozitivne rezultate.

Kriza ekonomsko-društvenog i državnog sistema u Osmanskoj Imperiji dovela je do vojnih neuspjeha u ratovima sa susjednim hrišćanskim državama, čiji je unutrašnji razvitak još krajem XVI i početkom XVII vijeka počeo da pokazuje izvjesna preimućstva. S tim u vezi osmanska država je bila prinuđena da napusti ofanzivnu poziciju i pređe u defanzivu. Uz to, opšte pogoršavanje položaja stanovništva u hrišćanskim oblastima Imperije dovelo je do pojačanog iseljavanja u susjedne zemlje, jačanja hajdučije, pojave buna, ustanaka i kombinovanih socijalnih i nacionalnooslobodilačkih pokreta širih razmjera. Muslimansko seljačko stanovništvo je takođe bilo pritiskuto bremenom vremena, pa je i između njega i osmanske vlasti dolazilo do otvorenih sukoba. Bune i ustanci turskih seljaka u Anadoliji nisu predstavljali rijetkost. U jednom vremenu su i oni ozbiljno potresali temeljima osmanskog carstva.⁹

Produbljavanje krize u osmanskoj državi različito se u raznim vremenima odražavalo na organizaciju martolosa u pograničnim krajevima i dubljoj unutrašnjosti, na vojnu organizaciju martolosa i martolose u policijskoj službi.

1. SLABLJENJE I NESTANAK MARTOLOSKE VOJNE ORGANIZACIJE

Materijal izložen u prethodnim poglavljima ove knjige pokazuje da je vojna organizacija martolosa bila naročito rasprostranjena i snažna u pograničnim oblastima osmanske države u Evropi i da je u periodu uspona te države odigrala značajnu ulogu u širenju i obezbjeđivanju njenih granica. Slabljenje i nestanak ove organizacije u tim oblastima poklapa se vremenski s periodom krize turskog društvenog i državnog sistema. Uzroci slabljenja i propadanja martoloskog vojnog reda su različiti, ali u prvom redu leže u narušavanju od strane vlasti ranijih ekonomskih pozicija društvene sredine koja je davala martolose za vojnu službu i smanjivanju ličnih redovnih prinadležnosti nosilaca te službe. Pojevtinjenje martoloske službe ubjedljivo ilustruju podaci platnih spiskova iz raznih vremena. U periodu uspona osmanske države, kad je i vrijednost turske akče bila veća i stabilnija, plate martolosa vojnika su bile stabilne, s tendencijama porasta. Za vrijeme pojave i produbljanja krize, kada je vrijednost novca konstantno opadala, plate martolo-

⁷ Isto, 109—111.

⁸ C. R. Sax, *Geschichte des Machtverfalls...*, 35, 56, 57.

⁹ Isto, 41—73; Novičev, *Istorija Turcii I*, Leningrad, 1963.

losa su bile kolebljive, s tendencijama smanjivanja. U Stolnom Beogradu je, na primjer, 1543. godine dnevnic martolosa iznosila 5 akči, 1570 — 4, a 1631 — 6 akči. Tako je stvar u pogledu njihove plate stajala i u Pešti. U Vacu su 1543. godine martolosi vojnici dobivali po 5, a 1589. po 4 akče. Takvo smanjenje je registrovano kod martolosa u nizu gradova Ugarske. U Temišvaru je dnevna plata martolosa vojnika, i pored smanjivanja vrijednosti novca, cijelo vrijeme iznosila 4 akče.¹⁰ Iznos plata je povećavan jedino starješinskom kadru. Materijalni interesi martolosa bili su oštećeni i prestankom ofanzivnih akcija protiv susjednih zemalja, koje su im ranije redovno donosile plijen. Od početka XVII vijeka oni sami, kao i ostalo stanovništvo turskog pograničnog područja u Evropi, bili su izloženi svim posljedicama sve češćih upada sa susjednog protivničkog teritorija.^{10a} Ova promjena prilika na granici bila je odraz zaostajanja u razvitku ekonomske i vojne moći osmanske države, na jednoj, i jačanja susjednih hrišćanskih zemalja, na drugoj strani. Otud besperspektivnost dalje službe osmanskoj carevini i privlačnost Austrije i Mletačke Republike. Vlasi-stočari iz turskih pograničnih krajeva masovnije prelaze u susjedne zemlje i pod povoljnijim okolnostima stupaju u njihovu vojnu službu. S vremenom su hrišćanski vojnici sve više postajali nesigurni čuvari turskih granica. To se pokazalo već u ratovima koje je Turska vodila sa protivničkim državama u Evropi krajem XVI i početkom XVII vijeka. Unutar hrišćanskih posada nekih turskih gradova na granici stvarane su zavjere i ti gradovi u pogodnim prilikama predavani u ruke susjednih hrišćanskih država. Mlečani su, na primjer, u nekoliko mahova pokušavali da se domognu tvrđave Klis putem tajnih pregovora s predstavnicima martoloske posade. Taj plan su oni realizovali 1594. godine, kad su uspostavili vezu sa zapovjednikom martolosa u Klisu Satorovićem.¹¹ U vezi s pokretima koji se tada javljaju u našim zemljama protiv osmanske vlasti, veliki dio Srba vojnika u Ugarskoj okrenuo je svoje oružje protiv Turaka, nanoseći im ozbiljne gubitke. S naročitom žestinom vodili su oni borbe u temišvarskoj oblasti. O razmjerama i značaju pokreta Srba u ovim krajevima opširno govori savremeni njemački historičar N. Heniger u svome djelu o turskom carstvu.¹² Godine 1598. Austrijanci su zauzeli tvrđavu Đur (Rab, tur. Yanikkale) uz pomoć martolosa koji su sačinjavali dio njene posade.¹³ Pet godina kasnije su Srbi iz Domboa, Debrekeza, Kopaňa i okolice stupili u vezu s austrijskim vlastima, nudeći im, pod izvjesnim uslovima,

¹⁰ Taj iznos je ubilježen u svim citiranim defterima o martolosima u Temišvaru.

^{10a} O tome ima dosta podataka u dokumentima iz arhive Nikole Esterhazija, koju je objelodanio mađarski turkolog L. Fekete u zbirci »Türkische Schriften aus dem Archive des Nikolaus Esterházy 1606—1645«, Budapest, 1933.

¹¹ J. Tomić, Građa za istoriju pokreta na Balkanu protiv Turaka krajem XVI i početkom XVII veka; SAN, knj. VI, 193, s. 1.

¹² N. Höniger, c. d., 420, 428, 429, 479.

¹³ »Tarihlerimizde Yanikkale (Rab) diye meşhur olup Sultan Süleyman zamanında zaptedilmiş olan bu hudut kalesi 1006 H 1598. m. de bir gece Peçevi (Peçuy)den zahire getirildigi hilesiyle ve içerden elde edilen Martoloslar vasıtasıyla düştü; yani geceleyin su kapusu açılır düşman şayka denilen kayıklarla kale içine girmiş ve kaledeki yeniçeri ağası Yahya ile diğer muhafızlar öldürülmüştür...«; I. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III/1 Ankara, 1951, 83.

svoje usluge u pogledu zauzimanja ovih gradova.¹⁴ Radilo se i tu u prvom redu o Srbima koji su sačinjavali posade u tim gradovima.¹⁵

Vojnički registri s kraja XVI i iz prve polovine XVII vijeka pokazuju da se broj martolosa u pograničnim tvrđavama nalazio u stalnom opadanju. Pada u oči da je smanjivanje broja martolosa bilo izrazitije u gradovima onih graničnih oblasti gdje su promjene u pogledu vjerskog sastava martoloskih džemata bile manje. Ta neravnomjernost je rezultat nejednakog pritiska na ekonomske i druge pozicije društvenih sredina različite vjerske pripadnosti iz kojih su počinjali aktivni nosioci martoloske vojne službe. U najvećem dijelu Ugarske vojna organizacija martolosa je cijelo vrijeme zadržala hrišćanski sastav. Sužavanje i oduzimanje ranijih privilegija naišlo je na otpor njenih pripadnika. Učešće u pokretima protiv turske vlasti neminovno je vodilo smanjivanju broja tih martolosa. Na zapadnoj turskoj granici, naročito u tvrđavama u Hrvatskoj i Dalmaciji, martoloske posade su već krajem XVI vijeka dobrim dijelom bile sastavljene od muslimanskog elementa, čiji se procenat stalno povećavao, pa je i smanjivanje broja martolosa tamo bilo neznatno. Podaci jednog vojničkog deftera iz sredine XVII vijeka pokazuju da su i tad martolosi, doduše pretežno muslimani, sačinjavali znatan dio posada u graničnim tvrđavama bosanskog pašaluka. Broj martolosa u pojedinim tvrđavama upisanih u ovome defteru, izgledao je ovako:

Mjesto	Martolosa		Svega
	hrišćana	muslimana	
Kamengrad (Slavonija)	69	20	89
Gradiška	20	8	28
Nova Gradiška	28	19	47
Jasenovac	13	17	30
Kostajnica	36	127	163
Zrin	9	37	46
Novi	21	47	68
Gvozdenski	18	12	30
Gorička	13	19	32
Bužin	14	17	31
Cazin	15	28	43
Ostrožac	8	54	62
Izačić	13	22	35
Stijena	9	17	26
Todorovo	28	15	43
Bihać	13	30	43
Pakrac	22	6	28
Sirač	2	34	36
Velika	7	51	58
Granica(?)	12	8	20
Herceg Novi	31	9	40
Zadvarje	7	18	25
Sedd-i Islam	8	21	29
Vrgorac	2	18	20
Resan	8	17	25

¹⁴ Vojvodina I; Novi Sad, 1939, 248.

¹⁵ U citiranim vojnim registrima iz raznih godina druge polovine XVI i prvih decenija XVII vijeka ima dosta podataka o martolosima u ovim gradovima.

1	2	3	4
Makarska	4	27	31
Klis	6	40	46
Kozjak	7	23	30
Lončarić	10	30	40
Kamengrad	6	31	37
Prolog	9	6	15
Bilaj Bunić	—	10	10
Udbina	16	46	62
Podlanča(?)	1	28	29
Obrovac	11	40	51
Nadin	2	14	16
Skradin	6	25	31
Vrana	2	26	28
Gradačac	10	1	11
(nečitko)	—	16	16
Novi	1	37	38
Barleta Bilaj	—	13	13
Zemun(ik)	1	20	21
Kolušić(?)	—	12	12
Rakitica	—	22	22
Benkovac(?)	1	8	9
Perušić	5	19	24
Putna(?)	8	18	26
Vrčevo(?)	3	9	12
Virovitica	21	22	43
Voćin	12	25	37
Kamengrad	20	9	29
Slatinik	3	10	13
Sve ga:	591	1 258	1 849 ¹⁶

Navedeni podaci pokazuju da su martolosi muslimani u gradovima na granici bosanskog pašaluka početkom druge polovine XVII vijeka bili dvaput brojniji od martolosa hrišćana. Lako je zapaziti i to da je njihov broj srazmjerno veći u onim mjestima čija je šira okolina naseljena muslimanskim stanovništvom. Kasnije će se taj omjer još više i brže mijenjati u korist muslimana i martolosi hrišćani će biti konačno sasvim potisnuti iz martoloskih vojnih jedinica.

U budimskom pašaluku je stanje bilo nešto drukčije. Broj martolosa je tamo jako smanjen. Riko (Rycaut) spominje da je u tom pašaluku oko 1670. godine bilo svega 300 martolosa, dok je broj pripadnika ostalih rodova turske vojske iznosio: janičara — 12 000, spahija — 1 500, zaima i timariota — 2 200, azapa — 1 800 i još 6 600 drugih vojnika.¹⁷ Ti martolosi su bili većinom Srbi, hrišćani. Nešto ih se tamo održalo sve do velikog austro-turskog rata.¹⁸ U vezi s ovim ratom i držanjem u njemu biće martolosi hrišćani sasvim potisnuti iz posada turskih graničnih tvrđava. Martoloske jedinice koje se kroz XVIII i početkom XIX vijeka susreću u nekim gradovima na bosansko-hercegovačkoj

¹⁶ MXT — 627, fk. 1—332.

¹⁷ P. Ricaut, c. d., 426.

¹⁸ F. Zieglauer, Die Befreiung Ofens von der Türkenherrschaft 1686; Innsbruck, 1886, 170.

granici prema Mletačkoj Republici i Austriji bile su sastavljene od muslimana.¹⁹

Manje podataka imamo o martolosima koji su sačinjavali posade nekih gradova u dubljioj unutrašnjosti. Evlija Čelebija ih spominje u Solunu, Alasonu, Larisi, Hanji, Ohridu i nekim drugim mjestima.²⁰ Ne znamo da li se i na njih odnosio dekret o raspuštanju martoloske organizacije, koji je centralna vlast izdala 1721. godine i koji je pogodio martolose u policijskoj i drugim službama.

2. PRILIKE KOD MARTOLOSA U UNUTRAŠNjim SLUŽBAMA U PERIODU KRIZE OSMANSKOG CARSTVA

Porast hajdučije u balkanskim zemljama. Jačanje sistema službi unutrašnje bezbjednosti i martolosa u tom sistemu. Angažovanje martolosa u održavanju javnog reda i borbi protiv hajdučije. Vrbovanje amnestiranih hajduka u martolosku policijsku službu. Počeci krize u policijskoj organizaciji martolosa. Zloupotrebe službenog položaja: nameti martolosa, pljačke i ubistva. Pokušaji vlasti da sredi prilike u organizaciji martolosa. Sukobi martolosa s osmanskim vlasti. Zabrana primanja hrišćana u martolosku službu. Forsiranje muslimana u martoloskoj službi. Anarhija arbanaskih martoloskih družina i zabrana primanja Arbanasa u martolosku službu. Biranje martolosa iz redova nearbanaskog muslimanskog življa. Neuspjeh pokušaja vlasti da sredi stanje u organizaciji martolosa i da je efikasno upotrijebi za održavanje unutrašnjeg reda. Raspuštanje organizacije martolosa u Rumeliji i izgrađivanje novog sistema službi unutrašnje bezbjednosti. Pojava martolosa poslije zvaničnog ukidanja te ustanove.

Porast hajdučije u balkanskim zemljama

Pojačana feudalna eksploatacija seljačkog stanovništva u Osman-skoj Imperiji, sa svim negativnim manifestacijama jednog specifičnog feudalnog sistema u fazi njegovog propadanja, neminovno je nailazila na odgovarajuću reakciju eksploatisanih. Otpor se javljao u različitim vidovima, kombinujući se kod porobljenih naroda jugoistočne Evrope s tendencijama ka nacionalnom oslobođenju. Najizrazitiji vid tog otpora predstavljala je hajdučija, koja je, s malim pauzama, za sve vrijeme turske vladavine pokazivala tendencije porasta. U vezi s produbljavanjem opšte krize tokom XVII vijeka hajdučija je uzimala sve veći zamah. Evropski putopisci koji su putovali kroz južnoslovenske i ostale balkanske zemlje često govore o hajducima, njihovim akcijama i posljedicama hajdučije. Turski putopisac Evlija Čelebija se susretao s hajducima ili je slušao o njima u gotovo svim našim krajevima. Po njegovom saopštenju, pojedine hajdučke družine su brojale i po više stotina ljudi.²¹ Značajnije podatke o hajdučiji sadrže službeni turski

¹⁹ V. Skarić, Trebinje u XVIII vijeku; Glasnik ZM XLV, 1933, 45; H. Kreševljaković, Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini, na više mjesta.

²⁰ E. Čelebi, Siyahatname VIII, 146, 189, 193, 381, 736, 755.

²¹ E. Čelebija je bio očevidac napada jedne grupe od 500 hajduka na grad Bitolj; Putopis I, 59.

dokumenti, fermani, berati i bujruldijske sultana, vezira i paša, zapisnici kadija i drugih organa vlasti. Oni pokazuju da je ta pojava u sve većoj mjeri remetila red i mir i ugrožavala ličnu i imovinsku sigurnost feudalaca, trgovaca, službenika i ostalih građana u Osmanskoj Imperiji. Hajdučija se veoma negativno odražavala na privredni život zemlje, naročito na razvitak trgovine.²²

Jačanje sistema službi unutrašnje bezbjednosti i martolosa u tom sistemu

Porast otpora stanovništva potčinjenog osmanskoj feudalnoj vlasti, naročito porast hajdučije, nametao je potrebu da se pojača cijeli sistem službi unutrašnje bezbjednosti. Gradske vojne posade u unutrašnjosti bile su nedovoljne da osiguraju red i mir na širem području, pa je bilo neophodno da se pojača sistem policijske i derbendžijske službe. Tamo gdje je bilo potrebno, vlast je povećala broj derbendžijskog stanovništva, potvrđivala njegove stare povlastice, ali i zahtijevala potpunije ispunjavanje obaveza koje su proizlazile iz derbendžijskog statusa. Uloga derbendžija u sistemu službi sigurnosti je, međutim, bila jednostrana. Svodila se uglavnom na obezbjeđivanje određenih punktova na prometnim putovima. Kako je služba derbendžija imala defanzivan karakter, pored njih je procvat hajdučije bio moguć. Da bi se tome zlu stalo na put i osigurao unutrašnji red i mir, bilo je potrebno pojačati organe aktivne borbe protiv bunta, odmetništva i hajdučije. Nosioći univerzalnih službi u sistemu unutrašnje bezbjednosti bili su martolosi, panduri, sejmeni. Kao organizovana pokretna policijska snaga, oni su mogli da drže pod kontrolom širi teritorij, da intervenišu u slučaju ma kakve pojave otpora organima vlasti, remećenja reda i mira i da svojom aktivnom borbom suzbijaju hajdučiju ma gdje se ona pojavila. Osmanska vlast je stoga posvetila posebnu pažnju jačanju policijske organizacije martolosa. Jačanje ove organizacije u dubljoj unutrašnjosti je primjetno bezmalo tokom cijelog XVII vijeka. Tada nije bilo nijednog kadiluka u Rumeliji bez dobro organizovane martoloske službe. Ovo naročito važi za drugu polovinu XVII vijeka. Posljednjih godina ovoga vijeka martoloska organizacija u Rumeliji zapada u krizu,

²² A. Matkovski, Hajdutite vo Makedonija prez prvata polovina na XVII v.; Izvestija na instituta za istorija BAN, tom 14—15, Sofija, 1964, 195—213; isti, Podatoci za nekoj ajduti od zapadna Makedonija (1622—1650); Glasnik na institutot za nacionalna istorija V/1; Skopje, 1961, 99—126; isti, Haiduckeaktionen in Mazedonien in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts, Südost-Forschungen, Band XXI; München, 1962, 394—402; I. Katardžiev, Ajdutsoto dviženje i Karpošovoto vostanie vo XVII vek, Institut za nacionalna istorija; Skopje, 1958; D. Šopova, Makedonija vo XVI i XVII vek — Dokumenti od carigradskite arhivi (1557—1645); Skopje, 1955; A. Matkovski, Turski izvori za ajdutstvoto i aramistvoto vo Makedonija I (1620—1650), II (1650—1700), Institut za nacionalna istorija; Skopje, 1961; Turski dokumenti za istorijata na makedonski narod I (1607—1623); Skopje, 1963 (redakcija: M. Sokoloski, A. Starova, V. Boškov, F. Ishak); II (1627—1635); Skopje, 1966 (s turskog preveo i redigovao V. Boškov). — Navedena literatura i izvori odnose se u cjelini ili djelimično na hajduke samo na području Makedonije i nekih susjednih krajeva. O hajdučiji na širem prostoru vidi: D. J. Popović, O hajducima I/II, Beograd, 1930/31.

koja se kasnije produbljuje i završava ukidanjem martoloske ustanove. Martolosi su, inače, i u ovom periodu, kao i ranije, obavljali razne službe u korist osmanske vlasti, ali su održavanje unutrašnjeg reda i borba protiv hajdučije zauzimali prvo mjesto.

Angažovanje martolosa u održavanju javnog reda i borbi protiv hajdučije

Osmanska vlast se koristila i sredstvima prinude tamo gdje je nailazila na otpor stanovništva prilikom sprovođenja u život određene politike. Martolosi su po njenom nalogu hapsili i izvodili pred sud lica optužena za neposlušnost, remećenje javnog reda, jatakovanje s hajducima i odmetništvo. Zabilježena je 1645. godine intervencija martolosa u jednom sukobu koji je izbio između seljaka hrišćana na nekim feudalnim dobrima u okolini Bitolja i organa vlasti. U vezi s tim su muslimani koji stanuju u Bitolju i predstavnici vlasti izjavili pred šerijatskim sudom da su »sva sela postala nepokorna i odmetnici (haramije), pa su došli i u našoj varoši napali kadiju Abdulkerim-efendiju i ubili ga«. Zatraženo je da se »od strane šerijatskog suda pošalju mahzur i martolosbaša, pa da oni (spomenute seljake) pozovu pred šerijatski sud«.²³ Zadatak mahzura je bio da pozove okrivljene seljake da dođu pred sud radi isljeđivanja, a ako oni odbiju da se odazovu pozivu, martolosbaša je bio dužan da ih na silu dovede. Slične intervencije martolosa se često spominju u sudskim zapisnicima.

U dokumentima se češće govori o angažovanju martolosa u borbi protiv hajdučije. To je u skladu s činjenicom da su martolosi i primani u službu pod uslovom »da na svaki način hvataju haramije i odmetnike«²⁴ i da snose odgovornost za sve štete i ubistva koja bi počinili hajduci na teritoriju koji im je povjeren na čuvanje.²⁵ Takva obaveza ih je prisiljavala da brižljivo pristupaju ispunjavanju svojih zadataka. U sudskim knjigama iz XVII vijeka zabilježeno je više uspješno završenih potjera za hajducima. U jednoj akciji koja je 1627. godine sprovedena u okolini Verije (Bera) martolosi su uhvatili odmetnika Prodromosa, doveli ga pred sud optužili za krađe i ubistva i zatražili da bude ispitan i kažnjen.²⁶ Iste godine su uhvaćena još dvojica hajduka u okolini ovoga mjesta. Vođe martolosa Kokino, Jani Mavrovuti i Zarura dali su pred sudom sljedeću izjavu za uhvaćenog hajduka Nika: »Optuženi Niko je jedan od zločinaca, pljačkaša i vođa drugih pljačkaša, koji se vraćaju svojim kućama noseći pokradene stvari«. Poslije ove izjave sud je uhvaćenog hajduka osudio na smrt.²⁷ Potjere martolosa za hajducima u okolini Bera (Verije) zabilježene su 1670, 1671. i 1673. godine. Tu je martolosbaša Todor sa svojim ljudima pohvatao nekoliko hajduka i predao sudu. Svi ovi hajduci su, poslije izjava i svjedočenja lica iz redova područnog hrišćanskog stanovništva, osuđeni na smrt.²⁸ Više

²³ DAM, Sidžil br. 10, l. 11.

²⁴ DAM, Sidžil br. 3, l. 17.

²⁵ DAM, Sidžil br. 3, l. 19; Sidžil br. 5, l. 5.

²⁶ J. K. Basdrabelles, c. d., 56.

²⁷ Isto, 56, 57.

²⁸ Isto, 60, 62, 67, 68.

sličnih akcija protiv hajduka izveli su martolosi u bitoljskom Kadiluku. U dokumentima se spominju i imena nekih od učesnika u takvim akcijama. U jednom od njih, iz 1638. godine, rečeno je da su martolosi Bitolja: Gavran, Vlčo, Stepko, Lazar i drugi uhvatili hajduka Konstantina, koji je od strane šerijatskog suda osuđen na smrt i pogubljen.²⁹ Naredne, 1639. godine, martolosi toga kadiluka su, prilikom neuspjelog pokušaja da živa uhvate, ubili u selu Đavato hajduka Belča, koji se skrivao kod svojih jataka. Zanimljivo je da je taj hajduk nalazio utočište kod derbendžija, koji su pokušali da ga i silom zaštite, zbog čega su neki osuđeni na smrt.³⁰ U bitoljskom kadiluku je 1662. godine postavljen za martolosbašu hrišćanin (zimija) Rale, sa zadatkom »da hvata i dovodi pred sud odmetnike koji su se pojavili u bitoljskom kadiluku«. Ovaj martolosbaša je sa svojim ljudima uhvatio i predao sudu hajduka Jordana sina Atanasova, koji je sa 70 svojih drugova ugrožavao bezbjednost na tom prostoru. Jordan je optužen za napade, pljačku i ubistva, pa je osuđen na smrt i predat zabitu grada Bitolja radi izvršenja kazne.³¹

Ukoliko se hajdučija više rasplamsavala, borba martolosa protiv nje postajala je intenzivnija. Prema jednom dokumentu iz 1670. godine, u bitoljskom kadiluku je postavljen za martolosbašu hrišćanin Mihailo, iz sela Slepče, sa zadatkom da zaštiti stanovništvo i putnike od hajduka. Samo nekoliko dana poslije ovog postavljenja on se javlja kao svjedok protiv uhvaćenog hajduka Ugrena sina Mitrova, kome je suđeno pred šerijatskim sudom u Bitolju.³² U prilepskom kadiluku su, prilikom potjere poduzete u avgustu 1678. godine, uhvaćena četvorica haramija. Tada je naredeno martolosbaši Mustafi da pohvata i ostale odmetnike i da ih privede pred šerijatski sud.³³ Godinu dana kasnije upućen je ferman kadijama i drugim organima vlasti na teritoriju sandžaka: Paša (Sofija), Čustendil, Skoplje, Ohrid, Solun, Trikala, Janjina i nekih drugih sandžaka, s naredbom da se poduzmu mjere protiv hajdučije. U dokumentu je izričito naglašena uloga martolosa i njihovih starješina u predstojećem poduhvatu.³⁴ Neposredno poslije toga uslijedila je akcija širih razmjera protiv hajduka u planinama Moriova. Glavna uloga u toj akciji pripala je martolosima.³⁵ Rezultati ove potjere nisu poznati.

Pripreme Turske za rat protiv Austrije još više su otežale položaj raje, pa je došlo do pojačanog odmetanja u hajduke. Jednim cirkularnim fermanom, koji je 1682. godine upućen vlastima na području Makedonije, skrenuta je pažnja na pojavu odmetanja raje i stvaranje grupa od po 15, 20 i 30 lica. Za njih je rečeno da ubijaju muslimansko stanovništvo, pljačkaju stanovništvo gradova i sela, napadaju prolaznike, krađu karavane, otimaju novac i vrše ubistva. Zatraženo je da se protiv te pojave poduzmu energične mjere. Ponovo je naglašen značaj

²⁹ DAM, Sidžil br. 5, l. 5.

³⁰ DAM, Sidžil br. 6, 5/III, 6/VI.

³¹ DAM, Sidžil br. 18, l. 41.

³² DAM, Sidžil br. 21, 20/I.

³³ DAM, Sidžil br. 24, 26/IV.

³⁴ DAM, Sidžil br. 24, l. 43.

³⁵ Isto, 44/IV.

martolosa u sklopu predstojeće akcije, a njihovim starješinama je zapriječeno ostrim kaznama u slučaju neuspjeha.³⁶

Početak rata i poraz turske vojske pod Bečom dali su nov impuls razvitku hajdučije. Putovi u gotovo svim balkanskim zemljama postali su ozbiljno ugroženi. U Carigrad su pristizale vijesti s raznih strana o akcijama hajduka. U ljeto 1683. godine hajduci su napali i opljačkali trgovce na putovima koji vode u Doljane. U vezi s tim centralna vlast je uputila ferman kadijama Sofijskog i Custendilskog sandžaka, u kome je, pored ostalog, rečeno: »Gdje god čujete da se pojavila takva eškija, nek iziđu vojnici (*neferat*) varoši i sela i oni koji su derbendžije i martolosi, pa nek krenu na njih i na svaki način ih pohvataju, pri čemu svaki od vas treba da uloži sav trud i da se natječe u revnosti...«.³⁷ U jednom dokumentu iz 1683. godine rečeno je da hajduci i razbojnici ugrožavaju put od Beograda do Ihtimana. Martolosima je naređeno da, uz pomoć vojnih posada područnih mjesta, pohvataju te hajduke i obezbijede putove.³⁸ Iste godine je upućen ferman kadijama Jagodine, Paraćina, Kruševca, Resave, Svrlljiga(?), Breznika, Niša, Prokuplja, Sirošnika i Pirota u kome stoji da su martolosi »pokazali nebudnost i skanjanje« u borbi protiv hajduka. Kadijama i ostalim organima lokalne vlasti je naređeno da putem šerijatskog suda pokupe dovoljan broj martolosa i da sa svim raspoloživim snagama poduzmu energične mjere za suzbijanje hajdučije.³⁹ Iz posljednjih godina XVII i s početka XVIII vijeka sačuvao se veći broj dokumenata sličnog sadržaja. Oni pokazuju da je martoloska organizacija, i pored pojave krize u njoj, još ostala glavno sredstvo vlasti za borbu protiv hajdučije i odmetništva.⁴⁰

Oružane akcije nisu bile jedini vid borbe za suzbijanje hajdučije. U rješavanju toga problema osmanska vlast je pribjegavala i drugim sredstvima. Zabilježeni su pokušaji da se na neki način uspostavi kontakt s pojedinim hajducima ili cijelim njihovim grupama, s ciljem da, uz odgovarajuće garancije u pogledu lične bezbjednosti, budu povraćeni mirnom životu i radu i tako postanu bezopasni i pokorni. Taj put je ponekad davao izvjesne rezultate.

Vrbovanje amnestiranih hajduka u martolosku policijsku službu

Amnestirane hajduke je vlast često primala u martolosku službu. Očekivano je da bi takvi martolosi, u slučaju vjernosti, mogli predstavljati najpodesnije oruđe za borbu protiv hajdučije, s obzirom na to da su oni bili najbolji poznavaoци hajdučkih skrovišta, načina života, psihičkih i fizičkih svojstava pojedinih hajduka i, prema tome, najefikasniji način borbe protiv njih. Polazeći s takvog stanovišta, vlast je poznatijim amnestiranim hajducima i njihovim harambašama povjeravala

³⁶ Basdrabelles, c. d., 67—68.

³⁷ DAM, Sidžil br. 25, 36/I.

³⁸ Türkiyat Mecmuası VII—VIII, 318.

³⁹ Isto, 319. t

⁴⁰ DAM, Sidžil br. 25, 31/III; Sidžil br. 26, 62/I; Sidžil br. 33, l. 10, 22; Sidžil br. 32, l. 29.

komandne pozicije u organizaciji martolosa. Navešćemo nekoliko primjera koji to potvrđuju.

Godine 1639. amnestiran je i postavljen za martolosbašu bitoljskog kadiluka hajdučki harambaša *Stojan Lošan*, iz sela Megarevo kod Bitolja. Amnestija i postavljenje u službu zasnivali su se na jamstvu stanovnika njegova i nekih drugih sela, kao i na njegovoj ličnoj obavezi i garanciji da će sa svojim ljudima obezbijediti grad Bitolj i okolinu od hajduka.⁴¹ Lošan je, međutim, kratko vrijeme zauzimao položaj martolosbaše. Još iste godine je, zbog novih optužbi za stara djela, degradiran na položaj običnog martolosa. I u tom svojstvu je ostavljen jedino zahvaljujući novim garancijama koje su za njega dali njegovi rođaci i stanovnici sela Megarevo.⁴² Zanimljive podatke o Stojanu Lošanu sadrži jedan dokumenat pisan pet godina kasnije. On se ponovo javlja kao martolosbaša, ali sad u nahiji Agustos (Negoš) u solunskom kadiluku. Motivi njegova prelaska u ovaj kadiluk rasvijetljeni su prilikom saslušanja pohvatanih hajduka, koje je izvršeno pred šerijatskim sudom u Bitolju. Ispostavilo se da je Stojan Lošan promijenio mjesto boravka i službe iz straha da će njegova ranija djelatnost biti potpuno razotkrivena i ličnog uvjerenja da bi zbog nje mogao biti likvidiran. Bilo je tu i drugih motiva zasnovanih na navikama iz njegova ranijeg hajdučkog života, što potvrđuje činjenica da se on u solunskoj oblasti javlja istovremeno u ulozi martolosbaše i hajdučkog harambaše. Po iskazu saslušanih hajduka, Lošan je imao pod svojim zapovjedništvom 30 ljudi s kojima je čuvao povjerenu mu nahiju, dok je u isto vrijeme vršio pljačke i ubistva u susjednim kadilucima: Bitolju, Lerinu i Kosturu. Žrtve njegove djelatnosti bili su Jazidži-zade Husein, iz grada Bitolja, imam Ahmed-efendija i Haki Čelebi, iz Lerina, i još više takvih bogatih i uglednih ljudi. Lošan je uhapšen u Solunu i protiv njega je pokrenut sudski postupak.⁴³ Ne vidi se šta je s njim bilo kasnije, ali je, po svemu sudeći, ubijen.⁴⁴

Karpoš, poznata ličnost iz istorije makedonskog naroda, bio je takođe hajdučki harambaša. Pomilovan je zajedno sa svojom družinom i, uz garanciju janičarskog age, postavljen za martolosbašu kadiluka Custendil, Sirišnik i Radomir. Uskoro je postao još i martolosbaša kadiluka: Stip, Radovište, Veles, Dojran, Serez, Valovište, Nevrokop, Razlog, Petrič i Melnik.⁴⁵ Karpoš se kratko vrijeme zadržao na dužnosti martolosbaše. Društvene prilike i politička situacija stvorena prodorom austrijske vojske u Srbiju i Makedoniju pokrenuli su ga ponovo na put borbe protiv turske vlasti. On je postao vođa ustanka jednog dijela makedonskog naroda, ustanka koji je zahvatio i martolose pod njegovom komandom. Ishod ovog ustanka je poznat.⁴⁶

⁴¹ DAM, Sidžil br. 6, l. 80.

⁴² DAM, Sidžil br. 6, l. 38.

⁴³ DAM, Sidžil br. 9, l. 51.

⁴⁴ Opširnije o ovom slučaju vidi: A. Matkovski, Podatoci az nekoj ajduti od zapadna Makedonija (1622—1650), Glasnik na Institutot za nacionalna istorija V/1, 105—109.

⁴⁵ I. Katardžiev, Ajdutsko to dviženje i Karpošovoto vostanie vo XVII vek; Skopje, 1958; D. Bojanić, Karpošev Pokret, 170 (rukopis disertacije, Istorijiski seminar Filozofskog fakulteta u Skopju).

⁴⁶ I. Katardžiev, c. d., D. Bojanić, navedena disertacija.

Početak XVIII vijeka bilo je više slučajeva da su amnestirani hajduci postavljeni za martolosbaše. Prema jednom dokumentu s početka 1705. godine, u bitoljskom kadiluku su postavljeni za zapovjednike martolosa raniji hajduci hrišćani *Vasko Brzak* i lice po imenu *Cake*. U vezi s tim, rumelijski valija je uputio bitoljskom kadiji bujruldiu »...da spomenuti u spomenutom kadiluku suzbijaju odmetnike i neka čuvaju i štite putnika, pa je naređeno da budu upotrijebljeni u službi martolosbašiluka.«⁴⁷ Godinu dana kasnije Brzak je, zbog jatakovanja s hajducima, smijenjen s dužnosti martolosbaše. Na njegovo mjesto su postavljena dvojica muslimana. U obrazloženju o smjenjivanju stoji da Brzak poslije amnestije nije hajdukovao, »ali su se hajduci koji su se pojavili u njegovom kraju, pošto bi na putu pobili ljude i opljačkali imovinu, krili kod njega, pa ih nije bilo moguće pohvatati«. Ostavljen je na miru pod uslovom da živi u svome selu i da se bavi težačkim poslovima.⁴⁸ Iz jednog dokumenta, koji je nastao nešto kasnije, vidi se da se Brzak, sa još dvojicom ranijih hajduka koji su bili postavljeni za martolosbaše, ponovo odmetnuo od vlasti. Kadije Florine i Prilepa i vilajetski ajani obavijestili su o tome Portu, na što je uslijedila zapovijest da se tim odmetnicima ponovo ponudi podanstvo i miran život, a ako ponuda ne bude prihvaćena, da se protiv njih poduzmu odgovarajuće mjere.⁴⁹

Primanje amnestiranih hajduka u martolosku službu zabilježeno je i kasnije. Bilo je slučajeva da su se oni i silom nametali. Prema bujruldi rumelijskog valiye, od 1. jula 1707. godine, jedna grupa hajduka od Moriova obratila se šerijatskom sudu u Prilepu sa zahtjevom da budu postavljeni za martolose, ističući da su u Bitolju i Prilepu isto tako hajduci primljeni u martolosku službu.⁵⁰

Počeci krize u policijskoj organizaciji martolosa

Dalje zaoštavanje unutrašnjih suprotnosti u Osmanskoj Imperiji, neuspjesi u ratovima koje je ona vodila u posljednjim decenijama XVII vijeka i veliki teritorijalni gubici još više su proširili i produbili opštu krizu kojom je već duže vremena bio zahvaćen cjelokupni društveni i državni život te Imperije. Ta kriza se ispoljavala svuda, ali je bila naročito izrazita u evropskim dijelovima carstva, u kojima je živjelo pretežno potčinjeno hrišćansko stanovništvo i koji su bili direktno pogođeni višegodišnjim ratom sa svim njegovim posljedicama. Pojačan ekonomski pritisak na seljaštvo i zloupotrebe vlasti što su ih vršili njeni lokalni organi nailazili su na adekvatan otpor, koji se manifestovao u raznim vidovima. Disciplina je svuda popuštala, u svim ustanovama građanskim i vojnim. U uslovima slabljenja discipline radala se i jačala anarhija, koju sve mjere centralne vlasti zadugo nisu mogle da suzbiju. Vlast nije raspolagala efikasnim sredstvima borbe protiv svih tih negativnih pojava, utoliko više što je kriza zahvatila i sistem službi unutrašnje bezbjednosti, na kojima je bilo da održavaju javni red i mir.

⁴⁷ DAM, Sidžil br. 30, l. 8.

⁴⁸ DAM, Sidžil br 31, l. 31.

⁴⁹ Isto, 32/III.

⁵⁰ DAM, Sidžil br. 32, 52/II.

Policijska organizacija martolosa kao dio tog sistema bila je takođe izložena dejstvu tih negativnih pojava. Počeci krize u organizaciji martolosa ispoljavali su se u slučajevima neispunjavanja određenih zadataka, neposlušnosti prema naredbodavnim organima vlasti, zloupotreba službenog položaja, nameta i nasrtaja na mirno stanovništvo, pljačke, ubistava itd. S vremenom je disciplina među martolosima sve više slabila i jačala anarhija. Te pojave u njihovoj organizaciji su nagovještavale duboku i nepremostivu krizu. Nagovještaje je uskoro slijedila teška stvarnost. Raniji slučajevi da su organi bezbjednosti, martolosi i derbendžije ponekad ugrožavali bezbjednost^{50a} pretvaraju se krajem XVII i početkom XVIII vijeka u pojavu. U daljem izlaganju će ta pojava biti ilustrovana konkretnim materijalom.

Zloupotrebe službenog položaja: nameti martolosa, pljačke i ubistva

Dokumenti s kraja XVII i početka XVIII vijeka puni su tužbi na martolose zbog najrazličitijih zloupotreba službenog položaja. Optužbe protiv njih zbog nameta, pljački i ubistava podizali su organi vlasti i stanovništvo pojedinih kadiluka. Martolosi se nisu više zadovoljavali redovnim novčanim prinadležnostima za svoju službu, pa su pošli putem iznuđivanja novca od područnog stanovništva. Ugroženi građani su od vlasti tražili zaštitu. U jednom fermanu iz 1677. godine navedeno je da su se stanovnici nekih sela bitoljskog kadiluka požalili Porti da im »derbendžije i martolosi protupravno šerijatu uzimaju novac i time im čine zulum i nanose nepravdu«. U vezi s tim, naređeno je bitoljskom kadiji i područnim vojvodama da ne dozvole »derbendžijama i martolosima da ove oštećuju i da im protuzakonito uzimaju novac«.^{50b} U drugom fermanu, s kraja iste godine, koji je upućen kadijama Kičeva, Bitolja, Prilepa, Skoplja, Velesa i nekih drugih kadiluka rečeno je da su stanovnici šarplaninskih i nekih drugih sela podnijeli žalbu u kojoj navode da kad oni prolaze na izdig-izdig (u planinu i s planine) »martolosi i martolosbaše, protivno šerijatu, silaze pred njih na put i od svakog uzimaju po jedno ili dva jagnjeta na ime *karamana*, a osim toga od njih, protivno šerijatu, uzimaju kao *barutninu* (*barut akçesi*) i pod drugim izlikama mnogo novca i time čine veliku štetu i nasilje«. Fermanom je naređeno »da se raji ni na koji način ne čine zulum i nepravda i da se to ponovo prikrichi martolosima i martolosbašama«.⁵¹

Mjere centralne vlasti da se suzbije samovolja i onemogućiti martolosima da čine nasilja nisu dale pozitivnih rezultata. To potvrđuje i činjenica da su se žalbe stanovništva i naredbe vlasti, analognog sadržaja, iz godine u godinu ponavljale u većoj mjeri. Primjera radi citiraćemo karakteristične dijelove nekoliko zvaničnih turskih dokumenata izdatih

^{50a} Još sredinom XVI vijeka neke grupe martolosa su, prema saopštenju H. Dernšvama, ugrožavale putove i napadale putnike u Baranji i nekim mjestima u dolini Morave (H. Dernschwam's Tagebuch..., 266—267). U jednom bliže nedatiranom dokumentu, koji je objavio G. Elezović, govori se o ugrožavanju putova od strane derbendžija u okolini Kačanika i Novog Brda (Turski spomenici I, 342—347).

^{50b} DAM, Sidžil br. 23, 56/III.

⁵¹ Isto, 82/I.

u vezi s djelatnošću martolosa. Posebno je interesantno saopštenje jednog fermana pisanog 29. aprila 1699. godine. U tom fermandu je rečeno da su »u cilju obezbjeđivanja derbenda, mostova i opasnih tačaka na prostoru Janjine, Larise, Servije, Grebena, Genidže, Dojrana, Strumice, Bitolja, Prilepa i Velesa (Köprülü) i zaštite prolaznika i trgovaca, koji tamo prolaze, određeni vilajetski martolosi, koji su dobivali platu od strane stanovništva, odnosno raje i ostalih...«. Zatim se dodaje: »Ali ne zadovoljavajući se ovim, oni protuzakonito primoravaju prolaznike u mjestima gdje čuvaju derbende i mostove — putnike, trgovce, raju i ostale — da im plaćaju carinu na toware (u iznosu) od 3 do 6 groša, kao danak za prolaženje, i vrše mnogobrojne neprijatnosti i pritiske, čineći smetnje i brigu putnicima i prolaznicima«. Fermanom je naređeno vlastima navedenih kadiluka da takve martolose otpuste iz službe.⁵² Stanje se, međutim, i dalje pogoršavalo. Dokumenti s početka XVIII vijeka pokazuju da su cijele grupe martolosa djelovale na svoju ruku. Posebne teškoće vlasti zadavala je djelatnost arbanskih martoloskih družina. Za njihove martolosbaše je, u fermandu koji je 27. avgusta 1704. godine upućen rumelijskom valiji Hasan-paši, rečeno: »Svaki od njih je, kad bi došao prvi u mjesecu, tražio od stanovnika kadiluka dvije do tri stotine dukata i silom ih kupio i naplaćivao. Na toware putnika koji su prolazili kroz derbende naplaćivali su na ime carine 3 do 5 groša, a onima koji ne bi htjeli da plate pljačakli su cijelu imovinu...«. ⁵³ Ferman koji je dvije godine kasnije upućen rumelijskom valiji i kadijama: Bitolja, Florine, Verije, Starove, Vodena, Karadžaova, Tikveša, Prilepa, Moriova i Kičeva saopštava da su martolosi protupravno »prikupljali od svakog kadiluka po 3 do 4 kese akči pod imenom *martolos akçesi*«. Da bi onemogućila dalje nasilje, vlast je protiv njih uputila vojsku. Martolosi su pred njom uzmakli i utvrdili se u planinama Bitolja i Nezluka.⁵⁴ Ne vidi se na čemu se konačno završila ova vojna intervencija. Njen efekat je, međutim, bio kratkotrajan. Dokumenti iz narednih godina pokazuju da su martolosi svojom djelatnošću nastavili da i dalje remete red i mir i da ugrožavaju ličnu i imovinsku sigurnost građana. Izrazit primjer u tom pogledu predstavlja slučaj martoloske družine martolosbaše Kara Alije, protiv koga su 1712. godine stanovnici nekih kadiluka u Makedoniji podigli optužbu zbog nameta, pljački i ubistava. U jednom dokumentu rečeno je za ovoga martolosbašu da je na silu uzimao hranu i bespravno skupljao prinadležnosti za martolose i u onim kadilucima u kojima nije bio beratlija, da je napadao i pljačkao kuće i činio niz nečasnih djela.⁵⁵ U drugom dokumentu stoji da je on sa 200 svojih martolosa, Arbanasa, »prolazeći od sela do sela, u kadilucima Naselič i Hrapišta, nanio mnogo štete; u mnogim mjestima je protupravno primoravao (stanovništvo) da plaća *martolos akçesi*, opljačkao i razorio četiri muslimanske kuće i počinio još niz drugih zločinštava«. ⁵⁶ Njegovoj samovolji bili su izloženi i predstavnici vlasti, što pokazuje slučaj zabita Ismaila, iz Egri Budžaka (Kožani), kome je opljačkao svu pokretninu i vezanog ga primorao da mu dâ 1 000 groša

⁵² Basdrabelles, c. d., 108, 109.

⁵³ DAM, Sidžil br. 30, 19/1.

⁵⁴ DAM, Sidžil br. 32, 1.

⁵⁵ DAM, Sidžil br. 35, 18a.

⁵⁶ Isto.

kazne (*cerime*).⁵⁷ Veće pljačke i razbojništva martolosi su počinili 1717. godine u selu Dobrosin,⁵⁸ zatim, 1720, u selima kadiluka Veles i Prilep,⁵⁹ kao i u nekim drugim krajevima.⁶⁰ To su, razumije se, samo neki od izgređa martolosa zabilježeni u dokumentima koji su do nas dospjeli.

Ovakvo stanje u organizaciji martolosa i cijelom sistemu službi unutrašnje bezbjednosti bilo je odraz opštih prilika kakve su vladale u balkanskim i drugim zemljama osmanske države u drugoj polovini XVII i prvim decenijama XVIII vijeka. Ono je teško pogađalo i privredni život, naročito trgovinu. To je vrijeme kad su se stalno rastućoj opasnosti od hajduka pridružile još i smetnje koje su putnicima i trgovcima pričinjavali organi službe bezbjednosti. Mjere centralne vlasti da uspostavi red i sigurnost svodile su se uglavnom na izdavanje naredbi koje nisu imale gotovo nikakvog efekta. Jednim fermanom, od 17. decembra 1705, godine, naređeno je vlastima nekih kadiluka u Makedoniji »da dobro prikriče martolosbašama, koji su postavljeni uz garanciju domaćih (stanovnika), da od putnika koji prolaze ne uzimaju na ime carine i prolaznine nijedne akće i nijednog zrnca«, dodajući da će svaku nastanu štetu snositi stanovnici kadiluka.⁶¹ Drugom naredbom je zatraženo »da se zaštite putnici i otklone štete«. ⁶² U jednom fermanu iz 1720. godine, koji je bio upućen rumelijskom valiji Osman-paši, rečeno je da »u derbendima kruže vođe martolosa nepoznatog porijekla, u stvari špijuni i tirani koji se, pošto osiguraju sredstva za trošenje, zalažu da dođu do velikih zarada, upotrebljavajući autoritet martolosbaša za nasilje i teror. Oni od putnika, trgovaca i ostalih uzimaju novca koliko žele, što je u suprotnosti sa svetim zakonom«. ⁶³ Ovi nameti i pljačke često su vršeni uz saglasnost pojedinih funkcionera lokalne vlasti i pod njihovom zaštitom. To se vidi i iz citiranog fermana u kome, pored ostalog, stoji da martolosi daju dio upljačkanog novca kadijama, pridobijajući ih na taj način za sebe. ⁶⁴ U drugom fermanu iz iste godine kadije i ajani su nazvani pasioniranim srebroljupcima. ⁶⁵ U jednom dokumentu iz 1721. godine rečeno je da su »martolosbaše i martolosi u derbendima bili nepošteni ljudi koji su napadali na putnike, od njih uzimali novac na ime carine i grabili prehrambene artikle od mirnog stanovništva«. ⁶⁶ Takvo stanje je, uza sve pokušaje vlasti da ga riješi na pogodniji način, vodilo raspuštanju martoloske organizacije.

Pokušaj vlasti da sredi prilike u organizaciji martolosa

Interesi osmanske države nalagali su njenoj centralnoj vlasti da sredi prilike u organizaciji martolosa i cijelom sistemu službi unutrašnje bezbjednosti. Više puta su činjeni pokušaji u tom smislu. Sultan je

⁵⁷ DAM, Sidžil br. 35, 25b.

⁵⁸ DAM, Sidžil br. 37, 60/III.

⁵⁹ DAM, Sidžil br. 39, 45/I.

⁶⁰ Isto, 117/III.

⁶¹ DAM, Sidžil br. 31, 24/II.

⁶² DAM, Sidžil br. 34, 5/I.

⁶³ Basdrabelles, c. d., 96—102.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Isto, 94, 95.

⁶⁶ DAM, Sidžil br. 39, 117/III.

1699. godine naredio rumelijskom valiji Hasan-paši da primijeni radikalne mjere u cilju saniranja prilika u sistemu službi bezbjednosti. U vezi s tim, preporučeno mu je da iz martoloske službe otpusti sva lica sklona anarhiji i da se na njihova mjesta postave ljudi od povjerenja.⁶⁷ Ova preporuka načina na koji je trebalo da se postigne saniranje prilika u jednoj tako važnoj ustanovi kao što je služba bezbjednosti pokazuje da nosioci vlasti nisu shvatili gdje stvarno leže pravi korijeni nenormalnog stanja u organizaciji martolosa i inače. Pogrešno shvatajući uzroke krize vlast je, svaki put kad je pokušavala da je riješi, pribjegavala neadekvatnim sredstvima i, razumije se, doživljavala neuspjeh.

Dokumenti s početka XVIII vijeka pokazuju da je centralna vlast i dalje poduzimala mjere s ciljem da sredi prilike u organizaciji martolosa. Prema saopštenju jednog fermana, Porta je 1709. godine uputila dvorskog kapidžibašu Osmana da »zavede disciplinu nad martolosima na području Makedonije«.⁶⁸ U drugom fermandu, iz 1713. godine, takođe stoji da je kapidžibaši »povjereno da zavede disciplinu među martolosima na rumelijskoj strani«.⁶⁹

Sve te mjere ostale su bez trajnijih pozitivnih rezultata. Uzroci anarhije, koji su imali dublje istorijske korijene, djelovali su i dalje.

Sukobi martolosa s osmanskom vlasti

S vremena na vrijeme dolazilo je do otvorenih sukoba između pojedinih grupa martolosa i vlasti. Motivi tih sukoba bili su različiti. Već i sami pokušaji da se otpuštanjem jednog dijela martolosa normalizuje stanje u organizaciji doводili su do otpora i otvorenog suprotstavljanja. To je sasvim razumljivo kad se ima na umu da je izbacivanje iz organizacije značilo istovremeno i gubitak svih ekonomskih i društvenih privilegija koje su proizlazile iz martoloskog statusa. Odnos martolosa prema mirnom stanovništvu, nameti, pljačke i ubistva narušavali su interese države i podrivali autoritet vlasti, koja je bila dužna da zaštiti svoje podanike, kao i strane putnike i trgovce. Vlast se tome morala silom suprotstavljati. Bilo je slučajeva da su se u povoljnijim okolnostima potpuno odmetali od vlasti pojedini martolosi i cijele martoloske družine. Osnovno jezgro Karpoševih ustanika činili su martolosi, koji, su u naizgled, pogodnim političkim prilikama okrenuli svoje oružje protiv vlasti kojoj su ranije služili. Početkom XVIII vijeka došlo je do otvorene pobune martolosa (armatola) u Nauši. Ta pobuna je izbila u vezi s pokušajem vlasti da popiše i pokupi tamošnju hrišćansku djecu za janičare. Stanovnici Nauše su se pobunili i pobili izaslanike, kojima je vlast povjerila taj posao. Na čelo pobune stali su martolosbaša Zisi Karadimo i dvojica njegovih sinova, sa ostalim martolosima. Pobuna se počela naglo širiti i zahvatati i neke susjedne krajeve. Na udaru se našlo i muslimansko stanovništvo. U dokumentima o ovom događaju je rečeno da su odnetnici podigli revolucionarne znakove i da su u planinama i poljima kadiluka Verije i Nauša izvršili mnogobrojne zločine, ubistva

⁶⁷ Basdrabelles, c. d., 74.

⁶⁸ DAM, Sidžil br. 34, 46/I.

⁶⁹ DAM, Sidžil br. 36, 28/V.

i pljacke »na štetu muslimanskih vjernika i islama«.70 Pobuna je ugušena u krvi, a njene vođe pogubljene. Prilikom istražnog postupka, pohvatani pobunjenici su izjavili: »Mi smo martolosi (armatoli) i ispoljavamo naša ubjeđenja«.71

Sukobi martolosa s vlašću u pojedinim krajevima izbijali su i kasnije, sve do raspuštanja organizacije.

Zabrana primanja hrišćana u martolosku službu

Istaknuto je već da su u krajevima s hrišćanskim ili pretežno hrišćanskim stanovništvom martolosi bili hrišćani ili pretežno hrišćani. U procesu istorijskog kretanja do pred kraj XVII vijeka u balkanskim zemljama osmanske države uveliko je izvršena polarizacija stanovništva i na vjerskoj osnovi. Hrišćani su došli u izrazito neravnopravan položaj. Martolosi hrišćani su bili dio tog svijeta, pa su, i pored obavljanja izvjesnih službi u korist osmanske vlasti, za koje su uživali određene privilegije, predstavljali potencijalne neprijatelje vlasti i države kojoj su služili. Njihova nepouzdanost kao čuvara bezbjednosti osjećala se u sve većoj mjeri. Ranije navedeni podaci pokazuju da su se suprotnosti između vlasti i martolosa konstantno zaoštravale i vodile sukobima. U prilikama težim za Turke te suprotnosti su se izražavale i u oružanoj borbi. Tako je u vezi s prodorom austrijske vojske u Srbiju i Makedoniju i širim pokretima koji su zahvatili znatan dio našeg naroda došlo do pokreta jednog dijela martolosa hrišćana protiv osmanske vlasti. Izrazit primjer za to predstavlja Karpošev ustanak. Ovaj ustanak, kao i niz negativnih pojava u martoloskoj organizaciji odranije, diskreditovao je povjerenje u martolose hrišćane, pa je centralna vlast riješila da ih isključi iz sistema službi unutrašnje bezbjednosti, a njihove funkcije da prenese na muslimane. U vezi s tim rumelijski valija Mehmed-paša je uputio, 6. aprila 1692. godine, bujrukdiju bitoljskom kadiji i vilajetskim ajanima, u kojoj je, pored ostalog, rečeno: »U nekim kadilucima ejaleta Rumelije postavljeni su martolosi između nemuslimanske raje, pa su ovi pod tom izlikom činili zla i smutnje, na što je stigao carski ferman da se ovakvi ukidaju i smjenjuju, a (na njihova mjesta) postave martolosi muslimani«.72

Naredba da martolosi hrišćani budu isključeni iz službe samo je djelimično sprovedena u život. Broj ovih martolosa je jako smanjen, ali nije potpuno nestao. To potvrđuje i činjenica da je centralna vlast donosila slične odluke o zabrani i kasnijih godina. Fermanom iz 1704. godine ona je ponovo zabranila primanje zimija u martolosku službu.73 Ni ta odluka nije potpuno realizovana. Prema podacima sidžila bitoljskih kadija, martolosa hrišćana je bilo, mada u manjem broju, sve do zvaničnog ukidanja organizacije 1721. godine, pa i kasnije, do u prvu polovinu XIX vijeka.74

70 Basdrabelles, c. d., 80, 81.

71 Isto, 81—83.

72 DAM, Sidžil br. 27, 52/I.

73 DAM, Sidžil br. 30, 9/III.

74 DAM, Sidžil br. 32, 4/I, 15/I.

Forsiranje muslimana u martoloskoj službi

Potiskivanje hrišćana iz martoloske organizacije bilo je popraćeno pojačanim uključivanjem muslimanskog elementa u nju. Ovo zamjenjivanje se odvijalo u skladu s citiranim fermanom iz 1692. godine, kojim je istovremeno naređeno uklanjanje iz službe prvih i popunjavanje njihovih mjesta drugima. Naredbodavac u početku nije vodio računa o ličnim kvalitetima lica iz muslimanske sredine koja su uzimana u martolosku službu. On je insistirao jedino na tome da se namjesto isključenih hrišćana »postave muslimani martolosi«. ⁷⁵ Ova promjena, međutim, nije dala očekivane rezultate. Ranije negativne pojave u organizaciji martolosa ispoljavale su se i tada kad je ona dobila i gdje je dobila izrazito muslimanski sastav. Uzrok postojanja starih problema i u novim uslovima vlast je vidjela u tome što su muslimani uključivani u martolosku službu bez ikakvog izbora. Mislilo se da bi rigoroznijim izborom lica iz muslimanske sredine u martolosku službu bili riješeni brojni problemi u martoloskoj organizaciji i tamo gdje je ona putem službe koju su obavljali njeni pripadnici dolazila do izražaja. U tom smislu poduzete su i praktične mjere. Fermanom iz 1699. godine je naređeno da se namjesto otpuštenih martolosa hrišćana u službu prime »*savjesni i časni muslimani*«. ⁷⁶ U istom duhu je napisan i ferman 2. marta 1704. godine. ⁷⁷ Sve to, međutim, nije pomoglo vlasti da nađe izlaz iz stanja u kome se našla organizacija martolosa. Nije joj pomoglo zbog toga što je ona uzroke negativnih pojava u toj organizaciji tražila i nalazila svuda, samo ne tamo gdje su oni stvarno ležali. Stvarni uzroci krize u koju je sve više zapadala martoloska organizacija ležali su u krilu duboke krize cjelokupnog osmanskog ekonomsko-društvenog i državnog organizma, za koju se više nije mogao naći efikasan lijek.

Što se tiče stava martolosa hrišćana prema aktu vlasti da ih otpusti iz službe i svede na položaj raje, on je bio izrazito negativan. Bilo je i slučajeva otvorenog otpora, ali je njega vlast uspješno savladala. Trajnije rješavanje pitanja svrgnutih martolosa iziskivalo je, međutim, i primjenu instrumenata trajnijeg dještva. Te instrumente vlast je našla u garancijama koje su dali njeni područni organi i stanovnici sela iz kojih su bili otpušteni martolosi — da će ovi biti pokorni i voditi miran život. Tako su, prema jednom hudžetu iz 1708. godine, stanovnici nekih sela u bitoljskom kadiluku garantovali pred sudom da će *bivši martolosi, koji su sada smijenjeni muslimanskim martolosima*, biti pokorni i da će plaćati džizju, da se neće miješati (u druge poslove) i uznemiravati raju, za što garantuju (još) svi vilajetski ajani, imami, hatibi, timar-sahibije, a i oni (tj. martolosi) garantuju jedan za drugoga da će biti poslušni i javljati za hajduke i razbojnike«. ⁷⁸ Ovakve garancije su dale izvjesne pozitivne rezultate.

⁷⁵ DAM, Sidžil br. 27, 52/I.

⁷⁶ Basdrabelles, c. d., 74.

⁷⁷ DAM, Sidžil br. 30, 9/III.

⁷⁸ DAM, Sidžil br. 33, 2/I.

Anarhija arbanaskih martoloskih družina i zabrana primanja Arbanasa u martolosku službu

U vezi s promjenama o kojima je naprijed bilo govora stupio je u martolosku organizaciju na području Makedonije i nekih susjednih krajeva veliki broj Arbanasa. Organizovane su cijele martoloske družine sastavljene isključivo od njih. Očekivano je da će time problem unutrašnje bezbjednosti biti riješen na zadovoljavajući način. Desilo se, međutim, suprotno. Već u samom početku, poslije zabrane primanja hrišćana u martolosku službu, počele su pristizati žalbe od stanovnika pojedinih krajeva, putnika i trgovaca na postupke martolosa Arbanasa. Optuživali su ih za namete, pljačke i ubistva. Među martolosima Arbanasima je uskoro zavladała prava anarhija. Tome je, pored opštih anarhičnih prilika, doprinijelo i uključivanje u martolosku službu velikog broja ranijih hajduka. Bilo je slučajeva da su cijele hajdučke grupe u neizmijenjenom sastavu primane u tu službu. U fermanu koji je 27. avgusta 1704. godine upućen rumelijskom valiji Hasan-paši stoji da su »neke osobe između arbanaskih odmetnika, da bi postale martolosbaše po kadilucima rumelijskog ejaleta, na neki način udesile da im se izda ferman (o postavljenju), pa kad bi s njim stigle na odredište, pokupile bi oko sebe po 200 do 300 arbanaskih odmetnika, koji su, govoreći: »Mi smo postali martolosi« — ubijali ljude, pljačkali imovinu i nasrtali na kuće i čeljad nekih ljudi«. ⁷⁹

Vlast je pokušavala da uspostavi red i disciplinu među martoloskim družinama sastavljenim od Arbanasa i da ih osposobi za njihovu namjenu. U uslovima opšte anarhije nije joj to pošlo za rukom, pa je donijela odluku o otpuštanju Arbanasa iz martoloske službe i zabrani primanja u nju novih lica iz njihove sredine. U vezi s tim, sultan je 2. marta 1704. godine uputio ferman kadijama u Rumeliji, u kome je, između ostalog, rečeno sljedeće: »Zapovijedam da, kad vam s mojim fermanom stigne jedan od čauša moga dvora, Husein čauš, postupite po mome fermanu koji je o ovoj stvari izdan. Vi koji ste kadije, vilajetski ajani i glavari (postupite) po ranije izdanim fermanima (i) posvrgavajte martolosbaše i pandure iz redova zimija i Arnauta na vašem području i na njihova mjesta postavljajte za martolosbaše i pandure domaće muslimane koji su, jamačno, poznatih kvaliteta i ispravni i na taj način zabranite i suzbijte, pomoću imenovanog čauša, njihovo posezanje i zaštitite od njihovih nasilja trgovce i stanovnike vilajeta. Ovo pravilo neka od sada bude osnovni princip, pa se čuvajte da ne učinite protivno i ne dozvolite da se odstupa od njega...«. ⁸⁰

Otpuštanje martolosa Arbanasa iz službe naišlo je na žestok otpor. Oni su pokušali da silom zadrže svoje pozicije. Sukob s vlašću bio je neminovan. Jedan dio martolosa se sasvim odmetnuo. Vlast je bila prisiljena da protiv njih povede oružanu borbu. Poslužila se pri tome onim grupama martolosa koje su joj ostale vjerne i lokalnim vojnim snagama. Odmetnuti martolosi, ipak, nisu pokleknuli. Najdužu i najžešću borbu vodila je velika grupa martolosa pod zapovjedništvom martolosbaše Hibelulaha. Ovaj martolosbaša je svojim odmetništvom i djelatnošću stvo-

⁷⁹ DAM, Sidžil br. 30, 19/I.

⁸⁰ Isto, 9/III.

rio takav problem koji je prevazilazio granice jednog sandžaka i koji organi vlasti, od kadilučkih do centralne, u toku više godina nisu uspjeli da skinu s dnevnog reda. Već 1704. godine upućen je ferman kadijama Florine i nekih drugih mjesta u kome je rečeno da je »odmetnik po imenu Hibetulah, koji je martolosbaša, skupio svoje arnautske odmetnike, koji su se povelili za njegovom ludom pameću, pa su izvršili najeđu na kadiluke florinski i bitoljski i usudili se da vrše razbojništva, pljačku imovine i ubijanje ljudi«. Vojne mjere protiv odmetnutog martolosbaše povjerene su ohridskom sandžak-begu Ibrahimu.⁸¹ Ali ni one nisu dale nikakvih rezultata. Godinu dana kasnije Porta je naredila da se povede istraga »o zlodjelima martolosbaše Hibetulah i onih koji su izazvali neslogu i smutnju među stanovnicima vilajeta«. ⁸² Nove mjere koje je vlast poduzela dovele su do slabljenja Hibetulahove grupe i do izvjesnog kratkotrajnog smirivanja prilika. To se vidi iz jednog fermana koji je 1706. godine upućen rumelijskom valiji i kadijama: Bitolja, Florine, Kesrije, Starove, Vodena, Karadžaova, Tikveša, Prilepa, Moriova i Kičeva. U tom fermanu je rečeno sljedeće:

»Kad vam stigne moj visoki carski ferman, neka vam je znano: Ti koji si spomenuti vezir poslao si na podnožje mog prijestolja pismo (i predložio) da se u kadilucima rumelijskog vilajeta dokine najviše martolosa koji su iz redova Arnauta, a da se hajdučke skupine povuku od smutnji koje su činile, s tim da sjede s mirom i da u mjestima boravka budu martolosi, pod uslovom da za spomenute garantuju raja i beraja i vilajetski ajani. Pošto je prošla godina dana u ovakvom stanju, arnautski odmetnici, koji su činili štete ljudima pod izlikom martoloslučka, uzeli su u florinskoj nahiji sebi za bašbuga poznatog odmetnika zvanog Hibetulah, te su na (ovih) oko 600 do 700 odmetnika udarili njihovi spomenuti jamci, pa su se hajduci koji su bili martolosi pobjegli za sebe i ponovo su se odmetnuli u planine; zatim su od kadija iznudili murasele da su postali martolosi i prikupljali od svakog kadiluka po 3 do 4 kese pod nazivom *martolos akçesi*. Kad je na njih poslana vojska, utvrdili su se u planinama oko Bitolja i Nezluka. Sad ih je 700 došlo k tebi, ostavili su puške i sablje, primili podaničke obaveze i, uzevši dokumente o džizji, pali na vjeru i pokajali se uz uslov da od sada nikako više ne budu martolosi. Ako se na kome mjestu pojavi kakav hajduk, bilo iz redova hajduka bilo između domaćih (*yerli*), bilo od arnautskih odmetnika, te učini nasilje nekom pojedincu ili se, pak, nešto izgubi i propadne, da onda svi budu krivci i da budu jamci za izgublenu i upropaštenu imovinu, kakva god i što god bude...«. ⁸³ Fermanom je, dalje, naredeno da se nastavi sprovođenje u život ranije donesenih odluka o zabrani primanja Arbanasa u martolosku službu. ⁸⁴

Iako oslabljen, Hibetulah je nastavio borbu protiv vlasti. Sredinom decembra 1706. godine rumelijski valija je ponovo naredio organima vlasti u kadilucima Bitolj, Prilep i Lerin da »preduzmu mjere protiv razbojnika Hibetulah, koji je proširio krug svoga djelovanja i na druga mjesta rumelijskog vilajeta: vrši ubistva, pali sela, grabi djevojke

⁸¹ Isto, I. 17.

⁸² DAM, Sidžil br. 31, I. 26.

⁸³ DAM, Sidžil br. 32.

⁸⁴ Isto.

i drugo».⁸⁵ U drugoj zapovijesti je navedeno da Hibetulah vodi četvu od 100 ljudi,⁸⁶ a samo nekoliko dana kasnije saopšteno je da »razbojnik Hibetulah sa 200 lica vrši napade na ljetna pasišta».⁸⁷ U pregledanim dokumentima iz naredne godine o njemu nismo našli nikakvih podataka. Vlast je tada sprovodila izvjesne mjere za sređivanje prilika u sistemu službi unutrašnje bezbjednosti. Početkom 1708. godine u Makedoniju je upućen iz Carigrada dvorski kapidžibaša Osman-aga sa zadatkom da zavede disciplinu među martolosima, a zatim da ih upotrijebi za borbu protiv hajduka, a naročito protiv Hibetulaha, koji je imao pod sobom 80 naoružanih ljudi. Do borbe s grupom okupljenom oko ovog posljednjeg došlo je u selu Bitilaj, koje se nalazi između Lerina i Ostrova. Hibetulah je u tom sukobu izgubio 67 svojih ljudi, ali je on lično s manjim brojem pripadnika svoje grupe uspio da se spasi.⁸⁸ Ovaj uspjeh vlasti je poslužio kao podsticaj da poduzme nove mjere i time definitivno riješi pitanje odmetnutog martolosbaše. Jednim fermanom naređeno je beglerbegu, sandžak-bezima i organima područne vlasti u Lerinu i Ostrovu da pruže punu pomoć glavnom zapovjedniku martolosa Osmanu u daljoj potjeri i hvatanju Hibetulaha i njegove družine.⁸⁹ U duhu ovog fermana bitoljski kadija je uputio pisma alajbezima, čehajama, janičarskim serdarima, zabitima vakufa i hasova, vojvodama, ajanima i vilajetskim službenicima.⁹⁰ Vlast ipak nije uspjela da silom riješi Hibetulahov slučaj. Cijela stvar s njim uskoro je dobila neočekivan obrt. Sredinom oktobra 1709. godine sultan Ahmed III je izdao ferman kojim je Hibetulah amnestiran. Da ironija slučaja bude još veća, sultan ga je pohvalio za dobro vladanje i ponovo postavio za martolosbašu, sa zadatkom da obezbijedi derbende i putove u kadilucima: Lerin, Kostur, Ostrovo, Voden, Bitolj i Prilep.⁹¹ Drugim fermanom istovjetnog sadržaja obaviještene su kadije navedenih kadiluka da je Hibetulah pomilovan i postavljen za njihovog martolosbašu.⁹² Uz ferman i bujruhdiju koji su uručeni Hibetulahu, bitoljski kadija je priključio i svoju potvrdu o postavljenju. Kao kadija višeg ranga, on je istovremeno obavijestio kadije Lerina, Kostura, Ostrova i Prilepa da je istragom »stanovnika vilajeta i putnika konstatovano dobro ponašanje Hibetulaha, koji je zbog toga carskim fermanom i (valijinom) bujruhdijom ponovo određen za martolosbašu u derbendima vaših kadiluka».⁹³

Izgledalo je da je time jedan težak problem definitivno riješen. Hibetulah je stvarno jedno vrijeme poslije amnestije ispravno i uspješno vršio svoju dužnost. Rumelijski valija mu je 1709. godine naredio da očisti od hajduka područje Lerina i uspostavi sigurnost za stanovnike, putnike i trgovce.⁹⁴ Taj zadatak je uspješno izvršen. Naredne, 1710. godine, Hibetulah je takođe uredno obavljao svoju dužnost, što se vidi

⁸⁵ DAM, Sidžil br. 32, 35/I.

⁸⁶ Isto, 31.

⁸⁷ Isto, 32.

⁸⁸ DAM, Sidžil br. 33, I. 8.

⁸⁹ Isto, 9.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Isto, 43.

⁹² Isto.

⁹³ Isto, 44/III.

⁹⁴ DAM, Sidžil br. 34, 10/I.

iz očuvanog platnog spiska za njega i njegovu družinu.⁹⁵ Ali krajem te, ili početkom naredne, 1711. godine, počeli su se ponovo i naglo zaoštravati odnosi između ovog martolosbaše i vlasti. Do ovog zaoštavanja je došlo u vezi s pozivom koji je rumelijski valija uputio Hibetulahu da se sa odredom od 6 do 7 stotina svojih martolosa pridruži vojsci koja je bila određena za pohod protiv Rusije.⁹⁶ Hibetulah se nije odazvao ovom pozivu.⁹⁷ Otkazivanje poslušnosti dovelo je ponovo do oružanog sukoba. Vlast je ovog puta energično reagovala. Protiv Hibetulaha je upućena vojska i policija. Protiv njega je, po naredjenju Porte, upućen iz Arbanije odred od 1 500 vojnika, pod zapovjedništvom Alaman oglua i Dželal oglua.⁹⁸ Za ovu akciju angažovani su i odredi martolosa koji su ostali vjerni vlasti, a naređeno je da se u slučaju potrebe ovima »pridruži i snaga sa topovima iz Soluna i da se na taj način problem odmetnutog buljukbaše konačno riješi«. ⁹⁹

Ishod ove akcije je bio uspješan. Krajem novembra 1711. godine saopšteno je da je Hibetulah ubijen, a njegove snage razbijene.¹⁰⁰ U bujruhdiji rumelijskog valije od 4. aprila 1712. godine spomenuta je Hibetulahova smrt i ukazano na neophodnost da se što prije likvidiraju ostaci njegove družine.¹⁰¹ Pojedine grupe ranijeg Hibetulahovog odreda borile su se protiv vlasti još nekoliko godina. Prema bujruhdiji od 14. juna 1716. godine, na čelu jedne od njih, koja je brojala oko 80 ljudi, nalazio se Ahmed, »jedan od buljukbaša i drugova ubijenog Hibetulaha«. Za njega je rečeno da »... napada raj, otima djevojke, siluje žene i vrši raznovrsne zulum«. Centralna vlast je naredila solunskom muli, kadijama, martolosbašama i drugim funkcionerima u kadilucima: Jenidže Vardar, Voden, Ostrovo, Lerin, Kostur, Naselič, Bitolj, Prilep, Verija, Agustos, Serfidže, Džuma, Egri Budžak, Čaršamba, Hrupišta, Bihlišta, Tikveš i Moriovo da poduzmu mjere u cilju uništavanja te grupe.¹⁰² Nedostaju nam dokumenti o ishodu ovog poduhvata.

Ima indicija da Hibetulahov slučaj ne predstavlja odmetništvo samo u onom svjetlu u kome ga vlast redovno pokušava da prikaže. U nekim od dokumenata o ovom slučaju, koji potiču od vrhovnih organa turske vlasti, ima takvih formulacija iz kojih se, nesumnjivo, može zaključiti da je Hibetulah uživao podršku jednog dijela stanovništva u krajevima gdje je razvijao svoju akciju. Bilo bi interesantno proučiti Hibetulahovu aktivnost i s te strane, kao i pitanje koliko je mjesta zauzimao svjesni momenat u njegovim istupima i borbi protiv osmanske vlasti.

Biranje martolosa iz redova nearbanaskog muslimanskog življa

Kriza u organizaciji martolosa nije bila prebrođena ni poslije isključivanja iz nje hrišćanskog, a zatim i arabanaskog muslimanskog elementa. Vlast je i dalje tražila nova sredstva i poduzimala nove mjere

⁹⁵ Isto, list: 11, 12.

⁹⁶ Isto, 26/I, 36/I.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ Isto, 45/I; Sidžil br. 35, 16a.

⁹⁹ DAM, Sidžil br. 34, 46/I—III.

¹⁰⁰ DAM, Sidžil br. 35, 6b.

¹⁰¹ Isto, 15a.

¹⁰² DAM, Sidžil br. 37, 48/I.

s ciljem da sredi prilike u toj organizaciji i da je konačno osposobi za normalno funkcionisanje. Vjerovalo se da će se to postići daljim pročišćavanjem postojećeg ličnog sastava i rigoroznijim odabiranjem novih lica za martolosku službu. Već je odluka centralne vlasti o zabrani primanja Arbanasa u martolosku organizaciju bila popraćena naredbom da se u nju biraju lica iz redova nešiptarskog muslimanskog življa. Naglašeno je pri tom da martolosi u svakom kadiluku moraju biti iz sredine domaćih muslimana, izuzev Arbanasa, a nikako sa strane.¹⁰³ Naređeno je isto tako da se za novoizabrane martolose, iako se sad radilo o »savjesnim i časnim muslimanima«¹⁰⁴ uzmu garancije od područnih organa vlasti i stanovništva. Fermanom od 8. septembra 1704. godine zapovijeđeno je kadijama Verije, Kastorije i Dojrana i drugim predstavnicima vlasti s tog teritorija da izaberu dovoljan broj martolosa između injesnog muslimanskog stanovništva i da ih uključe u službu, uz uzimanje potrebnih garancija.¹⁰⁵ Posebno je pooštren kriterij za izbor martolosbaše. Već sredinom decembra 1705. godine u jednom dokumentu se govori o »martolosima koji su, uz garanciju postavljeni, između domaćeg stanovništva, da od putnika koji prolaze ne uzimaju na ime carine i prolaznine ni jedne akće ...«. ¹⁰⁶ U nekim dokumentima koje su narednih godina izdavali centralna vlast i rumelijski valija redovno je naglašavana potreba da se prilikom postavljanja novih martolosa, naročito njihovih starješina, uzimaju garancije da će službu uredno obavljati. U valijinoj bujrulđiji od 13. marta 1709. godine u vezi s tim je rečeno: »Uslov je da buljukbaša i segbanbaša budu (uzeti) između stanovnika iz spomenutih kadiluka, a ne od Arnauta, i buljukbaša da bude garantovan od poštenih ljudi«. ¹⁰⁷

Neuspjeh pokušaja vlasti da sredi stanje u organizaciji martolosa i da je efikasno upotrijebi za održavanje unutrašnjeg reda

I posljednje mjere koje je osmanska vlast poduzela u cilju sredi vanja prilika u organizaciji martolosa nisu dale zadovoljavajuće rezultate. Pitanje martolosa Arbanasa još nije bilo skinuto s dnevnog reda kad je izbio novi sukob, ovog puta između vlasti i martolosbaše Kara Alije, koga je Porta, kao svog čokadara, postavila za zapovjednika martoloskih odreda u Solunskom sandžaku, a zatim još i martolosa svih kadiluka koji su ranije bili povjereni spomenutom Hibetulahu. Početkom aprila 1712. godine Kara Ali je dobio zadatak da uništi ostatke odmenutih arabanaskih martolosa, na čelu kojih se nalazio poslije Hibetulahove smrti njegov čehaja Čolak Ali. Za tu svrhu su Kara Aliji bili stavljeni na raspolaganje svi martolosi i vojne snage na teritoriju kadiluka: Bitolj, Lerin, Kostur, Ostrovo, Prilep, Džuma Pazar, Egri Budžak, Čaršamba, Solun i Skoplje. ¹⁰⁸ Ova akcija je dala izvjesne rezultate. U ferманu sultana Ahmeda III, koji je upućen kadiji Tri kale, konstato-

¹⁰³ DAM, Sidžil br. 30, 19/I.

¹⁰⁴ DAM, Sidžil br. 31, 37/III; Basdrabelles, c. d., 74.

¹⁰⁵ Basdrabelles, c. d., 78.

¹⁰⁶ DAM, Sidžil br. 31, 24/II.

¹⁰⁷ DAM, Sidžil br. 33, 28/I.

¹⁰⁸ DAM, Sidžil br. 35, 15a.

vano je da je pošlo za rukom martolosima Kara Alije da potisnu teroriste i haramije, koji su dugo vremena napadali stanovništvo, putnike i trgovce i ugrožavali sve putove na području Džuma Pazara i koji se sada kriju u okolini Egri Budžaka, Hrubišta i Naseliča.¹⁰⁹ Ali su za vrijeme ove akcije i martolosi koji su vršili potjeru izvršili niz nasilja i pljački nad mirnim stanovništvom. Teške optužbe su bile upućene i protiv martolosbaše Kara Alija,¹¹⁰ pa je rumelijski valija, sredinom avgusta 1712. godine, naredio kadijama Bitolja i Lerina da ga razriješe dužnosti, uhapsu i konfiskuju mu svu imovinu.¹¹¹ Kara Ali je, međutim, uspio da umakne, pa se, prema jednom dokumentu koji je pisan dvanaest godina kasnije, krajem 1724. godine još nalazio u odmetništvu.¹¹²

U naredbi za hapšenje Kara Alija ponovo je skrenuta pažnja organima lokalne vlasti da »od sada u svakom kadiluku martolosbašu bira stanovništvo iz svoje sredine, kadija imenuje, kao i da imenovani (treba) da bude čovjek pobožan i čvrstog karaktera, koji će s potrebnim brojem martolosa biti odgovoran za red i sigurnost i koji će biti obavezan da likvidira i najmalobrojnije družine kačaka i haramija«.¹¹³

Napore osmanske vlasti usmjerene na sređivanje stanja u martološkoj organizaciji oslabio je rat koji je uskoro izbio između Turske i susjednih evropskih država. Taj rat (1714—1718) je doprineo daljem pogoršavanju opštih prilika u Osmanskoj Imperiji, naročito u njenim balkanskim posjedima. Povećani izdaci u vezi s njim svom težinom su padali na stanovništvo, što je, opet, vodilo pojačanom otporu. Anarhija, koja se i ranije ispoljavala, sve je više ugrožavala ličnu i imovinsku sigurnost građana. U pravcu daljeg pogoršavanja i onako teškog stanja djelovala je živa agitacija koju su vršili mletački i austrijski agenti među hrišćanskim stanovništvom protiv osmanske vlasti. Prema jednom fermanu sultana Ahmeda III, s početka 1716. godine, takvi agenti su u bitoljskom kadiluku pozivali narod na neposlušnost i potstrekavali ga na bunu.¹¹⁴ Hajdučija je u vezi s tim uzimala sve većeg maha, naročito kod Arbanasa. U borbi protiv nje i održavanju unutrašnjeg reda vlast se i dalje oslanjala na organizaciju martolosa, koja je i sama zapadala u nepremostivu krizu. Sredinom juna 1716. godine rumelijski valija je svojom bujruldijom naredio solunskom muli, kadijama, martolosbašama, vilajetskim ajanima, subašama, zabitima i ostalim funkcionerima u kadilucima: Jenidže Vardar, Voden, Ostrovo, Lerin, Kostur, Naselič, Bitolj, Prilep, Verija, Agustos, Serfidže, Džuma Pazar, Egri Budžak, Čaršamba, Hrubišta, Biglišta, Tikveš i Moriovo, da unište opasne grupe arbanaskih odmetnika, s prijetnjom da će u slučaju neizvršenja zapovijesti biti strogo kažnjeni. Bujruldija se završavala riječima: »...ili glave razbojnika ili glave bašbuga (martolosa) i svih martolosbaša«.¹¹⁵

I ovog puta je martoloska organizacija pokazala svoju neefikasnost. Opšte prilike su više upućivale njene pripadnike da pljačkaju mirno sta-

¹⁰⁹ Isto, 17b.

¹¹⁰ Isto, 18a.

¹¹¹ Isto, 20a.

¹¹² DAM, Sidžil br. 40, l. 48, 48a.

¹¹³ DAM, Sidžil br. 35, 25b.

¹¹⁴ DAM, Sidžil br. 37, 52/I.

¹¹⁵ Isto, 48/I.

novništvo i na taj način stiču bogatstvo nego na borbu protiv hajdučije. Ima niz primjera koji to potvrđuju. Navešćemo jedan od njih. Prema bujrukdiji rumelijskog valije od 11. marta 1717. godine, martolosbaša Kara Batak je sa svojim martolosima napadao na selo Dobrosin, u kome je od mirnog stanovništva opljačkao stvari u vrijednosti od 1 000 groša, a od drugih sela uzeo je još 400 groša i bespravno uhapsio jednog čovjeka. Organima vlasti kadiluka Bitolj i Prilep naređeno je da uhapsu ovog martolosbašu i da ga pošalju na rumelijski divan radi saslušanja.¹¹⁶

U većini krajeva Rumelije nastalo je takvo stanje u kome je teško bilo označiti granicu gdje se završavala djelatnost nosilaca službe bezbjednosti i gdje počinjala hajdučija. To utoliko više što su se i cijele hajdučke družine proglašavale za martolose, nastavljajući da pod tim imenom, u pogodnijim okolnostima, vrše svoj stari posao. Prema jednom fermanu koji je 1718. godine upućen kadijama Tri kale, Janjine, Inebahti (Lepanto), Sandžaka Karli Ili i nekih kadiluka u Paša-sandžaku (Sofijski sandžak), takvim samozvanim martolosima je »pošlo za rukom da uz pomoć nekih osoba između vilajetskih ajana dobiju bujrukdije valije, pa su govoreći: »Mi smo martolosi« — obilazili selo po selo i ne samo što su besplatno uzimali hranu nego su ulazili u kuće i stanove sirotinje raje i pljačkali blago i hranu, a neku bogatu raju su hvatali govoreći: »Ti si u vezi s hajducima i eškijom i držiš njihovu stranu«, te joj nasilno oduzimali blago, čineći joj veliko nasilje i bezakonje, pa su na taj način raju raspršili i *doveli do rasula martoloskog poretka*«. U vezi s tim izdata je zapovijest da se više »martolosi ne postavljaju bujrukdijama valijinim i da se odredi da ne stanuju u derbendima«.¹¹⁷

Ovakve naredbe nisu više imale nikakvog efekta. Samozvani martolosi javljali su se i dalje, predstavljajući krajnje razoran elemenat za martolosku organizaciju, čiji su pripadnici birani i potvrđivani zakonskim putem. Ali su i na postupke prema stanovništvu ovih posljednjih sve češće dolazile žalbe i optužbe višim organima vlasti. U bujrukdiji koju je, 2. novembra 1720. godine, rumelijski valija uputio kadijama i drugim organima vlasti u Bitolju, Lerinu, Velesu, Prilepu i Tikvešu rečeno je da hajduci i razbojnici nesmetano napadaju putnike, trgovce i ostalo stanovništvo, a da martolosbaše pri tom ne pokazuju pažnju i ne trude se da spriječe i otklone njihove napade.¹¹⁸ Tim dokumentima je naređeno organima vlasti, naročito martolosbašama, da poduzmu enerგიčne mjere za obezbjeđenje unutrašnjeg reda. Takve mjere su, međutim, bile neizvodljive. Stari sistem bezbjednosti je preživljavao u agoniji svoje posljednje dane. Kritično stanje u organizaciji martolosa je bilo na vrhuncu. Rumelijski valija je 24. septembra 1721. godine saopštio kadijama Bitolja, Prilepa, Velesa i Kičeva da je od kadije i stanovništva kičevskog kadiluka obaviješten da su buljukbaše martolosa iz Velesa i Prilepa napadali stanovništvo i vršili razbojništva.¹¹⁹ Došlo je do sukoba i unutar pojedinih martoloskih odreda. U bujrukdiji od 9. oktobra 1721. godine rečeno je da se martolosi svađaju između sebe, napadaju

¹¹⁶ Isto, 60/III.

¹¹⁷ DAM, Sidžil br. 38, 34a/I.

¹¹⁸ DAM, Sidžil br. 39, 26/II.

¹¹⁹ Isto, 45/I.

mirno stanovništvo, uzimaju bespravno novac od putnika itd.¹²⁰ Ima još niz dokumenata iz tog vremena u kojima su iznesene optužbe protiv martolosa. Situacija je nalogala da se izvrše temeljite promjene u cijelom sistemu službi unutrašnje bezbjednosti.¹²¹

Raspuštanje organizacije martolosa u Rumeliji i izgrađivanje novog sistema službi unutrašnje bezbjednosti

U jesen 1721. godine centralna vlast je odlučila da ukine ustanovu martolosa i pandura. S tim u vezi, sultan Ahmed III je uputio ferman rumelijskom valiji Osman-paši, vlastima sofijske, solunske i jenišehirske (Larisa) oblasti i vlastima kadiluka: Ihtiman, Avret-Hisar, Petrič, Jenidže Vardar, Nevrokop, Voden, Pirot, Kara-Ferija, Sofija, Berkovica, Razlog, Tatar Pazardžik, Đumuldžina, Balata, Drama, Čuklov, Breznik, Serez, Dupnica, Plovdiv, Melnik, Znen, Preveza, Kavala, Radomir, Sirišnik, Čustendil, Avgustin, Ahi-Čelebi i Samokov. U fermanu su navedeni razlozi kojima se rukovala centralna vlast prilikom donošenja odluke o raspuštanju i zabrani martoloske organizacije, pa je naređeno teritorijalnim organima vlasti da je odmah dosljedno sprovedu u život. Za lica koja bi pružila otpor predviđena je smrtna kazna.¹²² U jednom dokumentu iz prve dekade septembra 1721. godine koji se odnosi na ovu zabranu rečeno je da su martolosbaše i martolosi u derbendima bili nepošteni ljudi, da su napadali putnike, uzimali novac od njih na ime carine i grabili prehrambene artikle od mirnog stanovništva, zbog čega je martoloska organizacija ukinuta.¹²³ Slično obrazloženje sadrži i bujrukdija koju je u vezi s tim, 9. oktobra 1721. godine, izdao rumelijski valija,¹²⁴ kao i niz drugih dokumenata.¹²⁵

Raspuštanje martoloske organizacije naišlo je na žestok otpor njenih pripadnika. Vlast je taj otpor lomila silom oružja.¹²⁶ Jedan ferman iz sredine septembra 1721. godine saopštava da su martolosi, za koje je sad upotrijebljen izraz razbojnici, produžili da pljačkaju putnike u derbendima kadiluka Janjine i Narde i da vrše pritisak na mirno stanovništvo. Rumelijskom valiji i komandantu Niša naređeno je da »gone spomenute razbojнике koji su samovoljno postali martolosi« i da ih odstrane od derbenda.¹²⁷

Raspuštajući organizaciju martolosa vlast je pristupila uspostavljanju i izgrađivanju novog sistema službi unutrašnje bezbjednosti. Taj sistem se zasnivao na angažovanju mjesnog stanovništva u održavanju reda i sigurnosti. Njegova osnovna karakteristika je bila kolektivna odgovornost mjesnog stanovništva, povezanog kolektivnim garancijama. Pripremama za uspostavljanje ovog novog sistema službi vlast je pristu-

¹²⁰ Isto, 104/I.

¹²¹ Te promjene su uslijedile i u azijskom i u evropskom dijelu Osman-ske Imperije.

¹²² Izvestija ... II, 1906, 192—195.

¹²³ DAM, Sidžil br. 39, 117/III.

¹²⁴ Isto, list 104.

¹²⁵ Isto, listovi: 122, 128/II; Sidžil br. 51, 56/I; J. K. Basdrabelles, c. d., 96—102.

¹²⁶ Isto.

¹²⁷ DAM, Sidžil br. 39, 117/III.

pila prije donošenja dekreta o ukidanju martolosa. Još početkom marta 1720. godine jednim fermanom je naređeno vlastima nekih kadiluka da stanovništvo samo iz svoje sredine odredi čuvare derbenda. Vilajet-skim ajanima je zabranjeno da se miješaju u izbor tih čuvara.¹²⁸ U fermanu kojim je naređeno raspuštanje martoloske organizacije rečeno je o organizovanju novog sistema službi lokalne bezbjednosti sljedeće:

»Derbendi i klisure koji leže u kadilucima onih gradova i palanki (u Rumeliji, gdje je postojala martoloska služba) ima da budu očišćeni od razbojnika pandura i martolosa. Služba čuvanja tih klanaca ima da se prenese na raju, derbendžijske grupe (*derbenci tayfası*), još od sada, tj. od dana kad pristigne moj sadašnji carski ferman, koji se, kao zakonski projekat za ispunjavanje te službe i prava i obaveza raje, šalje kao dokumenat na ispunjenje rumelijskom valiji i mome veziru Osman-paši, kome povjeravamo misiju da neizostavno ispuni taj zakonski projekat. Spomenuti moj vezir Osman-paša će, pored ostalog, da prenese tu službu na raju hrišćane, koji žive u blizini derbenda i ubrajaju se u *derbenci tayfası*»; posljednji su dužni da dadu pred mjesnim sudsko-šerijatskim vlastima realne garancije da će časno, savjesno i akuratno ispunjavati povjerenu im dužnost; ta garancija će služiti za obeštećivanje svakog nastradalog lica koje bi tamo prošlo i pretrpjelo neku štetu.

U tom cilju će biti izdata od strane sudsko-šerijatskog arhiva za sve derbendžije gorespomenutih kadiluka trideset i četiri akta, potvrđena mojom visokom carskom tugrom, kao berati u čijem će tekstu biti podrobno određeni kako prava i privilegije derbendžijske raje, tako i njihove obaveze u ratno i mirno doba.

Raja-seljaci se još zadužuju da drže uvijek ispravnost i dobar red putova u klancima i klisurama, kroz koje prolaze putnici i trgovci, a da ne traže za to od prolaznika bilo kakvu taksu i pravo za prolaženje. Čuvanje tih klisura povjerava se ovima i oni će biti odgovorni za sve nesreće, ubistva, pljačku i druga zlodjela, ako bi se desili. Slobodni su za ispunjavanje službe na koju su obavezni i niko nema da se miješa (u njihov posao) ... «.¹²⁹

U vezi s ovim fermanom i u duhu njegovog sadržaja napisana je, 17. oktobra 1721. godine, i bujruldiya rumelijskog valije kojom je naređeno teritorijalnim organima vlasti da, svaki na svom području, pristupe raspuštanju organizacije martolosa i pandura i izgrađivanju »novog sistema za čuvanje reda i sigurnosti naroda, koji će se sastojati u tome da se stanovnici međusobno povežu garancijama«. Naglašeno je, uz to, da će pitanje bezbjednosti ubuduće biti stvar vilajetske raje.¹³⁰ Sadržajno su gotovo isti i ostali dokumenti koji se odnose na ovo pitanje.¹³¹

Ove promjene u sistemu službi unutrašnje bezbjednosti dale su dobre rezultate. To potvrđuju zvanični dokumenti koje su u raznim godinama izdavali razni organi turske vlasti. Citiraćemo dio jednoga od njih. Riječ je o fermanu koji je, 29. aprila 1748. godine, uputio sultan Mahmud I rumelijskom valiji Jahja-paši, mubaširu Hadži Ismailu i ka-

¹²⁸ Basdrabelles, c. d., 129—131.

¹²⁹ Izvestija ... II (1906), 193—194.

¹³⁰ DAM, Sidžil br. 39, 104/I.

¹³¹ Isto, 117/III, 122/I, 128/II.

dijama: Kostura, Lerina, Bitolja, Prilepa, Velesa i drugih kadiluka u Rumeliji. U vezi s rezultatima tih promjena u fermanu je rečeno sljedeće:

»Kada je ranije izašlo na vidjelo da su martolosi i panduri zavaljali spomenutim derbendima i ne samo što su vršili različita ugnjetavanja i nepravde uzimanjem akči, hrane i jela od sirotinje raje nego su uzimali akče i od trgovaca i putnika, koji dolaze i prolaze, na ime takse za prolazjenje (*bac-i murur*) i pod drugim izgovorom, godine 1134. (od 22. oktobra 1721. do 11. oktobra 1722. godine) sa znanjem rumelijskog valije, martolosi i panduri su bili potpuno ukinuti i bio je izgrađen red na taj način što će stanovništvo samo da čuva i brani derbende koji su u njegovim kadilucima, a da ne uzima nijedne akče i nijednog zrna od trgovaca i putnika koji prolaze na ime prolaznine ili pod drugim izgovorom i ako se nanese štete nečijem imanju ili životu, da je oni sami nadoknade. *Ova mjera je stvarno dovela do uspeha*«. ¹³²

Iz drugih dokumenata vidi se da mjere vlasti oko sređivanja prilika u sistemu službi unutrašnje bezbjednosti nisu bile ograničene samo na evropski dio osmanskog carstva. One su u isto vrijeme sprovedene i u njegovim azijskim dijelovima. O rezultatima tih mjera u azijskom dijelu carstva govori se s mnogo pohvala u jednom fermanu iz 1722. godine. ¹³³

U dokumentima iz sredine XVIII vijeka ponovo se govori o špekulacijama prilikom postavljanja vilajetskih čuvara (*bekçi*), zloupotrebama vlasti i remećenju reda u nekim kadilucima u Rumeliji. ¹³⁴ S tim problemom će osmanska vlast biti suočena i kasnije.

Pojava martolosa poslije zvaničnog ukidanja organizacije

Ranije je istaknuto da su martolosi, kao rod vojske sastavljen od muslimana, sačinjavali dio posade nekih graničnih tvrđava sve do početka XIX vijeka. Ali ima dokumenata koji pokazuju da su se martolosi održali i u nekim krajevima u unutrašnjosti, uglavnom u policiskoj službi, više od sto godina poslije zvaničnog raspuštanja organizacije. U fermanu koji je 1731. godine sultan Mahmud I izdao pečkom patrijarhu Arseniju IV spomenuti su među organima vlasti i martolosbaše. ¹³⁵ U okolini Krive Palanke, Kratova, Kočana, Kumanova i Stipa još 1832. godine bila su 64 martolosa hrišćanina zaposleni u službi čuvanja unutrašnjeg reda i obezbjeđivanju rudnika i putova. Iz dokumenata se vidi da su postavljani po nasljednom pravu kao i ranije i da im je služba počivala na sličnim povlasticama. ¹³⁶ Krajem XVIII i početkom XIX vijeka takvi martolosi se spominju i u Bosni. Godine 1770. zatražili su neki krajiški kapetani od Porte da odobri postavljanje 25 nefera martolosa sa zapovjednicima za čuvanje klanca Visovac. Predstavka o tome glasi: »Budući da se gorski pašnjak Visovac, koji se nalazi uz čifluk Okorim u području mukate Željeznog Majdana u kadiluku Kamengrad, koji je vezan za odžakluk nefera grada Bihaća — nalazi na drumu i bu-

¹³² DAM, Sidžil br. 51, 56/I.

¹³³ Basdrabelles, c. d., 96—102.

¹³⁴ DAM, Sidžil br. 51, 56/I.

¹³⁵ Glasnik DSS, knj. XI, 181—196.

¹³⁶ P. Dorev, Dokumenti... III/1, 161.

dući da je spomenuti klanac veliko brdo i krševit kraj, leglo hajduka, to on nije čist od ubijanja ljudi od strane odmetnika (eškije) i stoga je on opasno, strašno i pogibljeno mjesto za prolazak trgovaca i poslovnih ljudi, pa je prijeka potreba da se radi sigurnosti podigne jedan čardak i postave panduri. Zato se ovim mahzarom (predstavkom) ponizno moli da se odredi 25 nefera martolosa sa zapovjednicima.¹³⁷ U jednom dokumentu iz 1812. godine spomenuti su martolosi na području Sanškog Mosta.¹³⁸

U grčkim zemljama su se martolosi (armatoli) održali takođe veoma dugo poslije zvaničnog raspuštanja organizacije 1721. godine. Zna se da su u izmijenjenim okolnostima i oni izmijenili svoju ulogu i da su, okrenuvši svoje oružje protiv onih kojima su ranije služili, odigrali značajnu ulogu u oslobodilačkoj borbi grčkog naroda.¹³⁹

U nedostatku izvora ne možemo tačno utvrditi kad je martolosa sasvim nestalo. Doživjeli su početak tanzimata, pa je vjerovatno da su, u vezi s krupnim promjenama koje su vršene u osmanskoj državi, i oni tada konačno ukinuti.

¹³⁷ H. Kreševljaković, Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini; Sarajevo, 1954, 28.

¹³⁸ OIS, doc. 5 143 (39).

¹³⁹ O tome se opširnije govori u citiranim istorijama grčkog naroda pod turskom vlašću, kao i u citiranom djelu Pukvilja.

Glava VIII

MARTOLOSI U SLUŽBI MLETAČKE REPUBLIKE, UGARSKE I AUSTRIJE¹

Mjere susjednih hrišćanskih država za obezbjeđivanje granice prema Turskoj. Martolosi u službi Mletačke Republike. Martolosi u službi Ugarske. Martolosi u službi Austrije.

Mjere susjednih hrišćanskih država za obezbjeđivanje granice prema Turskoj

Uklanjanjem ostataka Vizantije i južnoslovenskih srednjovjekovnih feudalnih država Osmanska Imperija je dobila direktnu teritorijalnu vezu s Mletačkom Republikom i Ugarskom, a padom Ugarske dobila je zajedničku granicu i s Austrijom. Istoriju političkih odnosa između Turske i tih država, poslije uspostavljanja zajedničke granice, karakteriše borba za prevlast na Balkanu i u Srednjem Podunavlju. Pomjeranje granične linije vršeno je u zavisnosti od snage i uspjeha protivničkih država u ratovima koji su često vođeni. Utvrđivana je mirovnim ugovorima, u sklopu regulisanja ostalih međudržavnih pitanja nastalih u vezi s ratom. Ali ni u vrijeme mirnih odnosa stanovništvo pograničnih krajeva, s obje strane, nije poznavalo pravi mir. Lokalni sukobi i obostrani pljačkaški upadi predstavljali su tu gotovo redovnu pojavu. S jače strane su oni uvijek bili intenzivniji. U periodu uspona osmanske države (druga polovina XV vijeka i XVI vijek) bila su stalno ugrožena granična područja Mletačke Republike, Ugarske i Austrije. Naročito velike štete nanosili su im martolosi, koji su, s turskog teritorija, vršili česte i iznenadne upade, odnoseći materijalna dobra, plijeneći stoku i odvođeći stanovništvo u ropstvo. Upadi većih i manjih grupa najčešće su izvođeni preko besputnih i neobezbjeđenih dijelova granične linije, gdje nisu postojale protivničke vojne posade ili su one bile sasvim rijetke i slabe. I vlasitočari iz turskih pograničnih krajeva su upadali u susjedne zemlje s istim ciljem kao i martolosi, zajedno s njima ili samostalno.

Stalni napadi s turskog teritorija prisilili su vlasti Mletačke Republike, Ugarske i Austrije da pristupe stvaranju i izgrađivanju efika-

¹ Ovo poglavlje, strogo uzevši, nije obuhvaćeno naslovom naše knjige. U njoj ga mi objavljujemo radi potpunijeg uvida u ustanovu martolosa uzetu u cjelini.

snijeg sistema za odbranu granice i zaštitu ugroženih podanika. U vezi s tim nastao je sistem lokalne odbrane, koji se zasnivao, u prvom redu, na angažovanju mjesnog stanovništva, od koga su stvorene lako pokretne jedinice po ugledu na turske martolose i pod istim imenom. Ti martolosi su uzimani iz društvene sredine koja je odranije uživala izvjesne povlastice, slično martolosima u Turskoj i pod sličnim uslovima. Angažovanje uskoka u martolosku službu, kao i prebjeglih martolosa i vlahs iz Turske, to jasno potvrđuje.

Martolosi u službi Mletačke Republike

Ustanovu martolosa Mlečani su, kao i Turci, susreli na bivšem vizantijskom teritoriju i uklopili je u svoj sistem. Još sredinom XV vijeka oni su se u borbi protiv Turaka u Moreji koristili martolosima (armatolima), koji su sačinjavali grčku lokalnu miliciju.² U toku druge polovine XV vijeka organizovali su Mlečani martolosku službu i sjevernije, u svojim posjedima duž istočne obale Jadranskog mora. U ovu službu primali su oni lica iz redova mjesnog stanovništva, ali i pribjege s turskog teritorija, među kojima je bilo i martolosa. Svrha te službe je bila, u prvom redu, da se spriječe upadi s turskog zemljišta i onemogući pljačkanje i robljenje mletačkih podanika. Ovi martolosi su, kao najbolji poznavaoi prilika u neprijateljskom susjedstvu, uzimani i kao uhode. Ima dosta dokumenata iz kojih se vidi da su Mlečani imali prilično razvijenu martolosku službu na cijelom našem području koje se nalazilo pod njihovom vlašću. U dokumentima koji potiču s kraja XV i početka XVI vijeka ona se često spominje na području Ulcinja, Bara, Kotora, Budve, Cavtata, Splita, Šibenika i Zadra. Molba kojom je Đorđe Rali, 22. aprila 1500. godine, tražio od viših vlasti, pored opreme za stratiote, još i naoružanje za »sto vrijednih seljaka, tj. martolosa« pokazuje da je ta služba stvarno ležala na domaćem stanovništvu.³ Radilo se tu o ljudima koji su i lično bili zainteresovani za bezbjednost granice i koji su, prema tome, predstavljali najefikasnije sredstvo za suzbijanje sitnih pljačkaških upada s turskog teritorija.

Jula mjeseca 1500. godine zabilježen je jedan pljačkaški upad s turskog zemljišta u područje Bara. Martolosi su izvršili noćni napad na Turke i oteli od njih 250 glava zaplijenje stoke. Zatim su zajedno sa stratiotima upućeni u župu »radi skupljanja žita«, što nije učinjeno u toku više ranijih godina.⁴ U avgustu iste godine spremali su se Turci u Skadru za pohod protiv Kotora, Budve i Bara. Mletački zapovjednik na

² G. F. Hertzberg je, u svojoj Istoriji Grčke, u vezi s događajima iz 1474. godine, o tome napisao sljedeće: »Mochten die Offiziere der Republik jetzt immerhin in den ihnen noch gebliebenen Theilen des Peloponnes, wo sie jetzt gegenüber 60 türkischen festen Plätzen nur noch achtzehn Schlösser behaupteten, griechische Milizen (Armatolen) bilden und denselben gleichen Rang mit den italienischen Truppen verteilen, so blieb man auf dieser Halbinsel immer nur auf einige Streifzüge beschränkt, die man aus den Ringmauern der Festungen und von den lakonischen Gebirgen herab gegen die osmanischen Besitzungen versuchte...«; G. F. Hertzberg, Geschichte Griechenlands... III, 5.

³ Arkiv V, 102.

⁴ Isto, 106.

tom prostoru, Gradenigo, odlučio je da im se, u nedostatku jačih vojnih snaga, suprotstavi s »nešto malo martolosa, a sprema i stratiote«.⁵ Prema izvještaju od 15. oktobra 1500. godine, martolosi su, uz pomoć 20 konjanika stratiota, suzbili veću pljačkašku grupu ljudi koji su dolazili iz Orahovice.⁶ Prilikom novog pokušaja Turaka da se približe Baru, početkom 1501. godine, Paulo Gradenigo je uputio izvjestan broj martolosa u Paštroviće.⁷ Krajem te godine napali su mletački martolosi jedan turski karavan i pohvatali neke Jevreje, očigledno trgovce, ali su ih po naređenju Sinjorije morali pustiti.⁸ Oni su već tada vodili borbe protiv Turaka i u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji. Prema jednom izvještaju, iz sredine jula 1500. godine, mletački martolosi su zajedno s Morlacima napali u jednom klanцу odred od 2 000 turskih konjanika, koji su išli prema Zadru, i nanijeli mu ozbiljne gubitke.⁹

Mletačka vlast je kasnije pridavala značaj martolosima u sistemu odbrane svojih posjeda u Crnogorskom primorju i Dalmaciji. Ona je za njih obezbjeđivala i potrebna novčana sredstva. Tako je Senat krajem 1537. godine odlučio da se za posadu u Kotoru primi sto martolosa, smatrajući da će to biti od koristi za cijelu Boku. Tom prilikom je Senat, pored pet stotina dukata određenih za utvrđivanje Kotora, odobrio novac za platu martolosima, koja je iznosila jedan dukat mjesečno po vojniku.¹⁰ Tada su i posade gradova Bara i Ulcinja imale po sto martolosa. Posada Bara je 1538. godine povećana od 60 na 180 pješaka, u grad je upućeno 30 konjanika, a odobreno je Baranima da mogu najmiti sto martolosa, s uobičajenom platom od jednog dukata mjesečno.¹¹ Krajem maja te godine riješio je Savjet u Veneciji da se, na molbu Ulcinjana, odobri kredit od 200 dukata za dvomjesečnu platu 100 martolosa.¹² Uskoro je broj martolosa u Ulcinju smanjen na 24 lica. Ima nekoliko dokumenata s početka druge polovine XVI vijeka koji to potvrđuju. Posebno su interesantni podaci koje je o njima zabilježio putopisac Đovani Batista Đustiniano (Giovanni Battista Giustiniano). Pored saopštenja podatka o broju martolosa u Ulcinju 1553. godine i imenu njihovog zapovjednika, on govori o teritorijalnoj pripadnosti tih martolosa, njihovoj namjeni, visini plate, naoružanju, prirodnim svojstvima, stepenu kulture itd. Radi se tu o domaćim ljudima iz ulcinjske okoline, a ne o prebjeglim martolosima s turskog teritorija, kao što su to neki mislili.¹³ Ti martolosi su imali zadatak da onemoguće pljačkaške upade Arbanasa, turskih podanika. Mjesečna plata im je, kao i ranijih godina, iznosila jedan dukat. Spomenuti putopisac ih prikazuje kao surove i divlje ljude, s niskim stepenom kulture, naoružane lakim pješadijskim oružjem karakterističnim za to doba (koplje, strijela, luk

⁵ Isto, 124.

⁶ Isto, 149.

⁷ Isto, VI, 196.

⁸ Isto, 165.

⁹ Isto, V, 119.

¹⁰ G. Stanojević, Dalmacija i Crnogorsko primorje u vrijeme mletačko-turskog rata 1537—1539. godine, Istorijski glasnik, 3—4, 1960, 92.

¹¹ Isto, 96 (u fusnoti).

¹² Isto, 96.

¹³ Isto, 92.

itd.).¹⁴ Neke podatke o martolosima u Ulcinju ostavio je Antonio Diedo u jednoj Relaciji iz istog vremena. Ovi podaci se potpuno slažu s prethodnim saopštenjem.¹⁵ Broj martolosa u Ulcinju bio je isti i s istim zapovjednikom i 1558. godine.¹⁶

Martolosi su imali izvjestan značaj u sistemu mletačke odbrane u Dalmaciji kroz cijelu drugu polovinu XVI vijeka. To zaključujemo na osnovi izvještaja koji je u februaru 1570. godine podnio poslanik guvernera Dalmacije mletačkoj vlasti. Taj poslanik je zastupao mišljenje da bi s Turcima bilo lakše voditi rat pomoću uskoka i martolosa, koji poznaju zemlju i vješti su ratovanju s njima, nego pomoću mletačkih vojnika dovedenih iz Italije, koji nemaju ta preimućstva.¹⁷

Nedostaju nam podaci o martolosima u mletačkoj službi za kasniji period, pa ne znamo dokle su se zadržali u sastavu mletačkih vojno-policijskih snaga u Dalmaciji.

Martolosi u službi Ugarske

Ugarska država je imala svoje martolose. Služili su u graničnim krajevima prema Turskoj i mletačkim posjedima u Dalmaciji. Podaci o njima se susreću u izvorima iz posljednjih decenija XV i prvih decenija XVI vijeka. Martolosi u službi ugarske države imali su istu namjenu kao i martolosi u mletačkoj službi. Prema saopštenju Talocija, Zapolja se koristio martolosima još prilikom opsade Jajca 1463. godine.¹⁸ Kasnije se oni češće spominju u Jajcu i na području Jajačke banovine. Krajem avgusta 1499. godine poslao je vojvoda Žarko iz Jajca tri martolosa u Split da obavijeste mletačke vlasti o pogoršavanju odnosa između Mađara i Turaka i porazu bosanskog paše Skendera.¹⁹

¹⁴ »... Sono oltre di questi Martolossi ventiquattro sotto un capo, ch'è Ottibiaca. Questi sono tutti del paese di Dulcigno, et hanno un ducato al mese per paga, et guardano il territorio, acciochè non sia daneggiato da Albanesi sudditi Turcheschi; nei quali la signoria ha spesa ordinaria ogni anno di ducati 30 a ducati venticinque al mese di 30 di. Questi sono uomini ferocissimi, armati quasi tutti di sacchi di maglia, di cerata et targa; in mano portano certe giavarine, che sono arme da mano a guisa di spontoni, e li slanzano a guisa dardi. Molti d'essi tirano l'arco, et portano saete venenose, et insieme portano le simitere, e si fanno temer assai dai circonvicini. Non sono in questo luogo altri provisionati, ch'i Pamaleotti feudatari della signoria, che da Scutari et circumvicini luoghi sono venuti, et per benemeriti loro possiedono case e possessioni dategli dalla serenissima signoria, della quale sono stati anco esentati dai datii, et hanno altri particolari privilegi«. Commissiones... II, 228.

¹⁵ »... un castellano in castello, due bombardieri et vintiquattro Martolossi, il capo d'i quali è Otthibianco, che guardano il territorio. Sono huomini ferocissimi, fanno molte fattioni con una ducato al mese di spesa«. Commissiones... III, 24.

¹⁶ Archivio storico per la Dalmazia, tom VI (1928), III, 556/57.

¹⁷ »... Et chi potesse insieme con la fantaria italiana haver qualche numero d' Uscocchi et Martellossi, haveria molto meglio proveduto al bisogno, perchè sicome gl' Italiani sono impatienti d' ogni incommodità, et per la qualità del paese mal' atti a guerreggiar co' Turchi, così questi, essercitati a le co l' occasione«. Relatione di me Zuanne da Lezze kavalier e procurator venuto di proveditor general di Dalmatia; Commissiones... III, 253.

¹⁸ Lj. Thalloczy, Povijest Jajca, 95.

¹⁹ Arkiv V, 82.

Nije slučajno martolosima povjerena ta dužnost. Put od Jajca do Splita vodio je preko krajeva koje su Turci držali, a martolosi kao domaći ljudi i dobri poznavaoци terena imali su najviše mogućnosti da uspješno obave taj posao. Ugarske vlasti su se koristile martolosima i za uhođenje zemalja koje su Turci držali.²⁰ Prema jednom izvještaju, koji je pisan u Splitu 1499. godine, vojvoda Žarko je u tu svrhu poslao u turski tabor pet martolosa, koji su tamo ukrali jednog konja i donijeli vijest o kretanju turske vojske prema Soči.²¹ Značajniju ulogu odigrali su martolosi na području Jajačke banovine u snabdijevanju živežnim namirnicama ugarske posade u gradu Jajcu. Za sprovođenje i obezbjeđivanje transporata dobivali su prosječno dva dinara i određenu količinu nekih drugih prehrambenih artikala. Vlast ih je, uz to, upućivala u pljačku na turski teritorij, nagrađujući ih za svaki uspjeh žitom i novcem. Prilikom jedne takve akcije, izvršene 1507. godine, martolosi su doveli mnogo konja, za koje su dobili po jednu forintu nagrade. Zbog tih pljačkaških upada i čestih napada na turske karavane, na njihovo kretanje su budno motrile turske posade smještene u gradovima oko Jajca, Vijencu, Bočcu i drugima, nastojeći da ih pohvataju.²²

Prema jednom popisu ugarskih vojnika iz 1504. godine, u Jajačkoj banovini je bilo: 2 kapetana, 4 stražmeštra, 270 pješaka, 246 husara, 164 martolosa i 100 vigilatora.²³ Od njih su samo martolosi i vigilatori (bdjelci) bili domaći ljudi, koji će poslije pada Jajačke banovine vršiti istu službu uz slične povlastice i pod sličnim okolnostima u korist Turaka.²⁴

U izvorima ima saopštenja da su ugarski martolosi vršili pljačkaške upade i u mletački teritorij. Jedan takav upad, 1508. godine, završio se odvođenjem većeg broja sitne i krupne stoke, pa su vlasti iz Zadra optužile za njega bana, koji je tobože na taj način htio da dođe do novca.²⁵ U izvještaju od januara 1510. godine ponovo se govori o provali »Mađžara ili martolosa« na mletački teritorij.²⁶ Ponekad su martolosi, bilo da se radi o martolosima u službi Turaka ili Mađara, djelovali na svoju ruku, poduzimajući pljačkaške upade u susjedstvo i protiv volje svojih gospodara.²⁷

Godine 1526. pala je ugarska država. Dio njenog teritorija ušao je u sastav Austrije. Tamo gdje je naslijedila granicu s Turskom, Austrija je naslijedila i prilike kakve su vladale na ranijoj ugarsko-turskoj granici.

Martolosi u službi Austrije

Austrija je uspostavila martolosku službu na svojoj jugoistočnoj granici iz istih razloga zbog kojih su to ranije učinile Mletačka Republi-

²⁰ Takacs, Vodići i uhode u tursko doba; Századok, 1913; isti. A magyar gyalgóság megalokulása, Budapest, 1908, 122—131.

²¹ Arkiv V, 87.

²² Lj. Thalloczy, Povijest Jajca, 161.

²³ Isto, 156.

²⁴ Među ovim martolosima bilo je samo nekoliko njih iz Slavonije. — Plata vigilatora je iznosila mjesečno 4 forinta. Povijest Jajca, 156.

²⁵ Arkiv VI, 303.

²⁶ Isto, 323.

²⁷ Arkiv VI, 273, 280.

ka i Ugarska. To je ona učinila prije pada Ugarske. Razloge treba tražiti u činjenici da su turski pljačkaški odredi, naročito martolosi u turskoj službi, provaljivali preko Hrvatske na austrijski teritorij i prije nego što je ova zemlja dobila zajedničku granicu s osmanskom državom. Prvi podaci, s kojima raspolažemo, o austrijskim martolosima potiču iz 1520. godine. Prema jednom dokumentu, u maju mjesecu te godine su »njemački (tj. austrijski) i turski martolosi provalili na modruške posjede Bernandina Frankopana i opljačkali ih«.²⁸ U drugom dokumentu iz iste godine stoji da su »martolosi carevi i Karlovi opljačkali kod Skradina stoku i pastire, pa je dalmatinski providur otišao sa stratio-tima da povrati 450 glava stoke i zarobio vojvodu šefa tih martolosa«.²⁹ Radi se tu o upadima austrijskih martolosa u susjedne krajeve Mletačke Republike. U vrijeme koncentrisanja turskih snaga za pohod protiv Ugarske, u julu 1526. godine, Nikola Jurišić je podnio zahtjev Hrvata nadvojvodi Ferdinandu da, radi zaštite granice, pošalje 500 konjanika i 200 martolosa.³⁰ Ferdinand nije pokazao spremnost da tu snagu stavi na raspolaganje Jurišiću.³¹ Padom Ugarske Austrija je dobila zajedničku granicu s Turskom, pa je stanovništvo njenih pograničnih krajeva postalo direktno izloženo pojačanim pljačkaškim upadima, naročito onima koje su vršili martolosi u turskoj službi. Ovi su odvlačili mase stanovništva u ropstvo, tako da su neki feudalni posjedi u Hrvatskoj ostali bez kmetova. Prema izvještaju od 30. marta 1528. godine, posjed Kaštel je samo u toku jedne godine spao od 300 na manje od sedam kmetova. Da bi zaštitila svoje podanike, Austrija je tada uputila na granicu 200 martolosa pješaka.³² Sredinom jula 1528. godine, Kranjski staleži su zatražili od Ferdinanda da svoje martolose, smještene u Hrvatskoj, prebaci na područje Loške planine, Krasa, Kočevja i Ribnice u cilju sprečavanja provala turskih martolosa, koji se tu stalno pojavljuju.³³

Narednih godina je rastao broj martolosa u službi Austrije, u vezi s porastom potreba za odbranu granice.³⁴ U jednom iskazu izdataka za vojsku i održavanje utvrda u Slavoniji, samo u toj oblasti je, pored drugih rodova vojske, upisano 1 000 martolosa pješaka (peditum martholosio). Na njih je godišnje izdavana suma od 36 hiljada austrijskih novčanih jedinica.³⁵ Martolosa je bilo i u drugim krajevima Hrvatske, pa je, prema tome, njihov broj bio znatno veći. U julu 1542. godine opomenuo je Ivan Ungnad Jurja Herberštajna (Herberstein) da za čuvanje straže na granici postavi 500 konjanika i 100 martolosa, pod zapovjedništvom kapetana Jurja Vindelstajna (Windelstein) i Ivana Horvata.³⁶ Za čuvanje Krajine varadžinske određeno je 400, a za čuvanje

²⁸ Arkiv VIII, 77.

²⁹ Isto, 234.

³⁰ Habsburški spomenici I, 5.

³¹ Isto, 12.

³² S. Jug, cit. rad, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XXIV, 1—4, 1943, 47.

³³ Isto, 48.

³⁴ F. Šišić, Hrvatski saborski spomenici I, 101—102; Starine JAZU XVII, 165—166.

³⁵ Habsburški spomenici I, 470.

³⁶ Starine XVII, 174.

Bihaća 200 martolosa.³⁷ U izvještajima sa granice isticano je da su, i pored tog pojačavanja, turski martolosi ostali nadmoćniji.³⁸

Sredstva za izdržavanje martolosa obezbjeđivale su centralna vlast i pokrajinske uprave. Prema jednom dokumentu iz 1541. godine, austrijsko vojvodstvo je podmirivalo u svemu trošak za 800 martolosa i 500 konjanika.³⁹ Štajerska je u isto vrijeme u službi na krajini imala 400 martolosa. Teret troškova je padao na varoši i trgovišta koja su se nalazila pod njenom administracijom.⁴⁰ Sredinom marta 1540. godine javljao je Ivan Ungand iz Ptuja Štajerskim staležima da su i Slavonski staleži odobrili novčana sredstva za izdržavanje sto martolosa. Sam vojvoda je uzeo u službu 250 martolosa da »ustraši njima turske martolose«, koji su tada poduzimali intenzivne pljačkaške upade u cijeli hrvatski prostor.⁴¹ Kranjska je takođe obezbjeđivala sredstva za izdržavanje na hrvatskoj granici 200 martolosa s kapetanom i drugim zapovjednicima.⁴²

Plata martolosima je dijeljena svakog mjeseca, što se vidi iz dokumenata o mjesečnim dotacijama nadležnih organa.⁴³ U jednom dokumentu koji se odnosi na martolose u Ogulinu izričito stoji da primaju platu mjesečno.⁴⁴

Austrija je u svoju martolosku službu uzimala, najvećim dijelom, lica iz redova domaćeg stanovništva pograničnih krajeva. Ima više dokumenata s podacima o martolosima iz redova uskoka.⁴⁵ Martoloske jedinice sastavljene od njih javljaju se gotovo redovno pod zapovjedništvom oficira Nijemaca. Neki dokumenti pokazuju da su austrijske vlasti primale u martolosku službu vlahe-stočare, koji su u sve većoj mjeri dolazili iz Turske,⁴⁶ ali i odbjegle turske martolose.⁴⁷ U svim slučajevima se tu radi o stanovništvu koje se nije nalazilo u kmetskom položaju.

Martolosi u službi Austrije imali su vojno ustrojstvo kao i drugi rodovi njenih oružanih snaga. Bili su lako naoružani i borili su se uglavnom kao pješaci. Rjeđe se susreću martolosi konjanici. Jedan odred martolosa konjanika spominje se u dokumentu od 30. avgusta 1532. godine. Bili su to Srbi najamnici, pod zapovjedništvom kapetana Pavlice Colića, koji su došli iz Turske. Ovaj odred je izdržavala pokrajinska vlada za Kranjsku, što se vidi iz molbe Ivana Pihlera, kojom je od Kranjskog namjesničkog vijeća tražio najamninu za Colića i njegove martolose.⁴⁸

Martolosi su imali određeno mjesto u sistemu austrijske granične odbrane. U borbi protiv turskih martolosa pokazivali su oni izvjesna preimućstva pred drugim rodovima vojske. Ta preimućstva su ležala u činjenici da su njihove jedinice bile pretežno sastavljene od ljudi iz

³⁷ Isto, 171, 185/86.

³⁸ Isto, 201.

³⁹ Isto, 167.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto, 159.

⁴² Isto, 193/94, 217.

⁴³ Habsburški spomenici I, 392.

⁴⁴ Isto III, 2.

⁴⁵ Starine XVII, 161/62, 171, 173, 174, 178.

⁴⁶ Habsburški spomenici I, 463.

⁴⁷ A. Ivić, Spomenici Srba u Ugarskoj, 37.

⁴⁸ A. Ivić, O prvoj srpskoj seobi u Žumberak (1530—1535); Vjesnik Zemaljskog arkiva XX; Zagreb, 1918, 256/57.

domaće sredine. Ali ta činjenica je imala i svoje negativne strane. Ljude je privlačila blizina porodice, kuća i kućni poslovi, što se često negativno odražavalo na disciplinu u organizaciji. Dešavalo se da su martolosi u nekim mjestima redovno primali platu, a zatim odlazili svojim kućama i obavljali kućne poslove. U takvim slučajevima teško ih je bilo efikasno upotrijebiti za borbu protiv turskih martolosa.⁴⁹

Vojne vlasti su nastojale da zavedu disciplinu među ovim martolosima. Jedan kapetan je tražio da njemu budu dodijeljeni, obećavajući da ih »neće ostaviti nezaposlene, nego da će ih svakodnevno upotrebljavati protiv turskih martolosa i time učiniti nešto korisno, naročito da će osigurati ceste, kako bi u svako doba bilo moguće u mjesta dovoziti dovoljno provijanta«. ⁵⁰ General Lenković je, sredinom oktobra 1544. godine, nalagao Antonu Turnu da se pobrine »da martolosi koje izdržava Vaša zemlja (Kranjska) na ovim granicama, prokrstare prevojima, planinama i šumama bez prestanka i štite zemlju od upada (turskih martolosa)«. ⁵¹

Za kasniji period nam nedostaju podaci o martolosima u službi Austrije, ali se zna da ih je bilo sve do XVIII vijeka. U Karadžićevom Rječniku srpsko-hrvatskog jezika napisano je u objašnjenju riječi *martolos* da su se »tako u prošlom vijeku zvali austrijski pogranični stražari prema Turskoj«. ⁵²

⁴⁹ Habsburški spomenici III, 2.

⁵⁰ Interesantna je u tom pogledu ocjena stanja kod martolosa u Ogulinu 1540. godine, o kojima je u jednom dokumentu, pisanom 2. avgusta te godine, rečeno sljedeće (početak nedostaje): »Zu Ogulin, ain tag reiss von Zeng vnd noch weiter von Wihitsch gegen die Pulp, das solen ligen sibentzig Martolozen, welche von ainer landtschaft Crain besoldet werwn, die da gar nichtz wider dj Türkischen Martolosen handln, sondern nur ir etlich in demselben vollen Flegkhen ligen, dan wann sy dy betzallung auf ainen monat empfangen, so laufft der meer layt wider haym, vnd es wider zw ainer betzallung kumbt, mit den ist der Kosten der auf sy geet, vergebens, vnd dj armen leut und strassen sein damit nit versichert. Darauf wär des haubtmans guet bedunckhen, das man ime dieselben Martolozen vndergab, vermaindt sy nit also feyrund ligen zu lassen, sondern täglichs wider dj Türkischen Martolosen zu geprauchen, vnd was fruchtpars damit aufzurichten, sunderlich mit sicherung der strassen, dardurch dan yederzeit profiands genueg in dy ortflegkhen gefüert werden möchte«. Habsburški spomenici III, 2.

⁵¹ Isto, III, 196.

⁵² V. Karadžić, Srpski rječnik, Beograd, 1898, 358.

Glava IX

MARTOLOSI U NARODNOJ PJESMI I TRADICIJI

Martolosi u našoj narodnoj poeziji. Pjesme o martolosima (armatolima) u Grčkoj. Martolosi u narodnoj tradiciji. Tragovi o martolosima u topografskoj nomenklaturi.

Martolosi u našoj narodnoj poeziji

Martolosi su ostavili traga i u bogatom opusu naše narodne poezije. Postoji nekoliko pjesama u kojima se oni spominju. Malo je takvih u kojima je nešto više rečeno o martolosima, a još manje onih koje se u cjelini na njih odnose. O ovim pjesmama je u novije vrijeme A. Šmaus napisao dva članka pod naslovima »Beiträge zur südschlawischen Epenforschung«¹ i »Die Frage einer »Martolosen« — Epik«.² U tim člancima, autor ističe da pravih pjesama o martolosima gotovo i nema. Izuzetak, po njemu, predstavlja samo 83. pjesma Erlangenskog rukopisa, čiji se siže u cjelini odnosi na martolose.³ Ovoj bi se, po našem mišljenju, mogla pridružiti i 204. pjesma istog zbornika iako slika djelatnosti martolosa u njoj nije tako izrazita kao u prvoj.⁴ Od ostalih, martolosi se javljaju u 124. pjesmi »Erlangenskog rukopisa«,⁵ zatim u pjesmama »Ženidba Grujice Novakovića«⁶ i »Ženidba Todora od Stalaća«⁷ iz Vukove, te u 88. pjesmi Bogišićeve zbirke.⁸ U nekim pjesmama se govori o sukobima i borbama na granici između hrišćana u Turskoj i hrišćana iste etničke pripadnosti u mletačkoj i austrijskoj službi. U jednoj je opjevan Petar Mrkonjić sa »trideset iz gore pandura«, koji obezbjeđuju skupljanje i otpremanje harača.⁹ Podaci niza dokumenata pokazuju da su

¹ A. Schmaus, *Beiträge...*, Serta Monacensia; Leiden, 1952, 150—170.

² *Die Welt der Slawen* III/1; Wiesbaden, 1958, 31—41.

³ Isto, 33.

⁴ G. Gezeman, *Erlangenski rukopis*, 283—285.

⁵ Isto, 179—184.

⁶ V. Karadžić, *Srpske narodne pjesme* III; Beograd, 1954, 32.

⁷ Isto, II; Beograd, 1953, 476.

⁸ V. Bogišić, *Narodne pjesme iz starijih, najviše primotrskih zapisa* I; Beograd, 1878, br. 88.

⁹ V. Karadžić, *Srpske narodne pjesme* III, 54.

Saopštenja o martolosima u narodnim pjesmama imaju istorijsku podlogu. Ta saopštenja u osnovi ne odudaraju od onih koja o njima daju drugi dokumenti. Prema pjesmama, martolosi se javljaju u krajevima u kojima je martoloska služba bila odista rasprostranjena i u vrijeme kad je ona bila dovoljno razvijena. Mjesto i uloga martolosa u turskoj službi, vrste službe, opšte karakteristike njenih nosilaca dati u pjesmi i još niz drugih momenata nalaze potvrdu u istorijskim izvorima. Izvjesna podudarnost se dâ zapaziti i u ponekim pojedinostima. U tom pogledu su naročito interesantna saopštenja najstarije i najsa-
držajnije pjesme o martolosima, čiji početni stihovi glase:

»Pino pie trest Martolozah
u lepu šer smeterevu
meć nima e kaica radonja
knima ide starac bali bega
pak govori starac bali bega
draga det'co triest martoloz
nieli Maika rodila junaka
jal sestrica bratca otderžala
koi bi me sinko danas poslušao
da otide do planine Vruške
do lepa srema zemlju ravnu
do tabora kralja Matijaša
do šatora smai despota vuka
da ogleda sina aider bega
bi mu dao tri tovara blaga

¹⁰ Erlangenski rukopis, br. 83, s. 117.

202

gana turske vlasti. Takvu jednu ličnost, u takvom poslu, pod takvim okolnostima, predstavlja opjevan smederevski martolos Kaica Radonja. Prema pjesmi, on je učinio veliki podvig i najveću moguću uslugu svome gospodaru Bali-begu. Taj podvig i ta usluga sastojali su se u izbavljanju iz ropstva Bali-begova sina Ajdara. Oni su bili utoliko veći što je Ajdar-beg bio sužanj Vuka Grgurovića, koji se nalazio sa svojom vojskom u taboru ugarskog kralja, smještenog pod Fruškom Gorom, daleko od turske granice. Kaici Radonji je pošlo za rukom da, prerušen u mađarskog katanu, dođe do logora kralja Matije, prokrstari kroz njegovu vojsku, pronade Ajdar-bega i s njim napusti logor. U posljednjem momentu je bio prepoznat, ali je, zahvaljujući brzini konja koga mu je za tu svrhu ustupio lično Bali-beg, uspio da umakne pred potjerom.

Iz opjevanog motiva jasno se vidi da iza njega stoji uhodarska služba sa svim, ponekad veoma opasnim, životnim peripetijama lica koja su je obavljala. Lik martolosa Kaice Radonje je lik jednog tipičnog uhode.

S ugarske strane su takođe upućivane u Tursku grupe i pojedina lica radi uhođenja. Takvi poduhvati su i tu realizovani na bazi dobrovoljnosti, izbora i nagrada. Povjeravani su opet ljudima naše etničke pripadnosti koji su poznavali prilike u Turskoj ili su tamo imali rodbinskih i drugih veza. Jedan od tih je i Pilip Dragilović, koji je, poput martolosa uhode Kaice Radonje, opjevan u jednoj pjesmi. Tu on obećava mađarskom kralju da će otići u Makedoniju do grada Prilepa i uhvatiti Marka Kraljevića ili donijeti njegovu glavu. Da bi kralja unprijed uvjerio u uspješan ishod predstojećeg poduhvata, Dragilović mu se predstavlja s puno hvalisanja o sebi i svome junaštvu, oprobanom u bojevima protiv martolosa:

»Sad nad mene ne ima junaka
ni boljega ni blagom težega
ja sam junak roda junačkoga
izgubio¹² sam triest martolosa
i Nikolu baš martolos bašu
u mene je triest robinjica
među njima ljuba Nikolina
. «.¹³

U ovim pjesmama vlada prilična zbrka u shvatanju vremena života pojedinih ličnosti. U prvoj je vrijeme Bali-begovog upravljanja Smederevskim sandžakom (1521—1527) pomjereno nekoliko decenija unazad, tako da se on javlja kao savremenik kralja Matije Korvina i Vuka Grgurovića (Zmaj Despota Vuka). Pjesma se, inače, odnosi na posljednje decenije XV vijeka, što potvrđuje spominjanje Srijema u vlasti Mađara, Smedereva kao sandžak-begovog sjedišta i imena dviju posljednjih istorijskih ličnosti. U drugoj pjesmi se Pilip Dragilović, za koga stoji da je u službi ugarskog »mladog kralja«, očigledno se misli na Ludviga II (1516—1526), javlja kao savremenik Marka Kraljevića(!). Ta vremenska konfuzija govori da su ove pjesme dobile završni oblik znatno poslije događaja o kojima se u njima govori, ali po svemu sudeći još u toku XVI vijeka.

¹² U značenju: pogubio sam.

¹³ Erlangenski rukopis, br. 124, s. 179, 180.

Narodnom pjevaču je bilo poznato da su u martolosku službu u našim zemljama uzimani ljudi iz domaće sredine. U jednoj pjesmi je spomenuto selo Dubravica, na Dunavu kod Požarevca, gdje

»Platno bjeli triest djevojaka
i međ' njima sestra Nikolina
mila seja martolos Nikole
. «.¹⁴

Ranije citirani defteri Smederevskog sandžaka i subašiluka Braničevo sadrže podatke o martolosima u selima u okolini Požarevca.

Pjesme znaju da su martolosi služili u turskoj vojsci kao pješaci i posade brodova na rijekama i moru. Martolosi šajkaši na Dunavu spomenuti su u jednoj pjesmi iz Vukove zbirke,¹⁵ a kao posada broda na moru u 204. pjesmi »Erlangenskog rukopisa«. Početni stihovi posljednje glase:

»Otišće se oraova laća
ot bjeloga dubrovnika grada
na noisi e tumen ot kalaja
katarka e ot suhoga zlata
vesla oi su ot šimšira žuta
a hideci tura i prižima
u noisi trideset martoloza
i prid nima marko ireizu
šćo mie ljepi ireizu marko
ošće ljepće šćo na marku ruho
kr'misi kaf'tan sari anteria
i čik'tijana čiste katife
samur kalpak u rame udara
cern mu perčin po ramenu pao
. «.¹⁶

Saopštenja pjesama o vidovima službe martolosa u turskoj vojsci imaju potvrdu u nekim dokumentima koji sadrže podatke te vrste. Na te dokumente smo se pozivali na odgovarajućem mjestu ovoga rada.¹⁷

U 88. pjesmi Bogišićeve zbirke spominju se martolosi sa službom u Crnogorskom primorju.¹⁸ Ranije je o njima na tom prostoru govoreno na osnovi drugih dokumenata. I tu se radi o martolosima graničarima kakvi su bili oni u Smederevu i drugdje. Ali pjesme znaju i za martolose u unutrašnjim službama, u ulozi policije. To pokazuju stihovi jedne pjesme iz Vukove zbirke, u kojoj je opjevana ženidba hajduka Grujice Novakovića, koji iz ruku loše odabranih svatova preotima djevojku Grčića Manojla. Karakteristični stihovi te pjesme glase:

»
ako l' bere ljute martoloze,
koji nose struke na ramenu,
o pojasu mače okovane, —
tu će biti muke za hajduke
.

¹⁴ V. Karadžić, Srpske narodne pjesme II, 476.

¹⁵ Isti, Srpske narodne pjesme (bečko izdanje), 535.

¹⁶ Erlangenski rukopis, 283—284.

¹⁷ Vidi str. 113 i dalje.

¹⁸ V. Bogišić, Narodne pjesme I, br. 88.

Al' ne bere Grčiću Manojlo,
on ne bere ljute martoloze,
koji nose struke na ramenu,
o pojasu mače okovane;
već on bere Grke i Bugare,
i terzije svoje ruvetlije.
. „¹⁹

Stihovi ove i prethodne pjesme, uz ostalo, saopštavaju podatke o uniformi i naoružanju martolosa. U dokumentima su podaci te vrste rijetki, ali se podudaraju s podacima u pjesmi. Naravi martolosa naslikane u pjesmi takođe se podudaraju s onim što je o tome rečeno u izvorima druge vrste. Martolosi su tu prikazani kao hrabri ljudi, vatrene i prijeke naravi, s kojima i hajduci teško mogu na kraj izići. Spominjanje hajduka nasuprot martolosima svjedoči da je stvaraocu pjesme bila poznata uloga martolosa u borbi protiv hajdučije.

U citiranim pjesmama su, pored poznatih istorijskih ličnosti (Bali-beg, Vuk Grgurović, Matija Korvin), spomenute i neke ličnosti koje je teže identifikovati. Od martolosa se spominje Kaica Radonja, reis (ireiz, zapovjednik) Marko i Nikola, »baš martolos baša«. Bilo je dosta martolosa s takvim imenima. Čini nam se da se posljednje odnosi na istoimenog zapovjednika (martolosbašu) martolosa u Smederevu, koji je upisan u defteru iz 1536. godine.²⁰

Pjesme o martolosima (armatolima) u Grčkoj

Martolosi (armatoli) su opjevani i u grčkim narodnim pjesmama. Te pjesme su mlađe od onih koje govore o martolosima u našim zemljama i po vremenu na koje se odnose i po nastanku. One govore o martolosima u periodu krize organizacije, njenog raspuštanja i kasnije. Sve imaju istorijsku podlogu. Imena ličnosti koje se u njima spominju poznata su nauci. Momenti opjevani u tim pjesmama su veoma bliski momentima koje saopštavaju neki drugi dokumenti iz perioda krize organizacije martolosa. Vezani su najčešće za imena uglednih martolosa (armatola) i njihovih starješina. U jednoj se spominje armatolos Nikolos Tsouvaras. Stihovi o njemu glase:

»Pjevaj, kukavico, pjevaj i ti, tužni slavuju;
pjevajte na obali mora gdje plove lađe.
Obavijestite nas o Nikoli Tsouvaras,
koji je bio armatol u Luru i kleft u
Karpenisi.²¹

U drugoj pjesmi, koja se odnosi na kapetana Dilasa, iz 1725. godine, izražen je poziv sultana kleftima (grčkim hajducima) da se pokore, s obećanjem da će ih postaviti za armatole:

¹⁹ V. Karadžić, Srpske narodne pjesme III, 32.

²⁰ Martolosbaša Nikola sin Božidarov nalazio se dosta dugo na čelu smederevskog džemata martolosa, koji je brojao oko 400 ljudi. TD No-187, fk. 77.

²¹ »Chante, coucou, chante aussi, pauvre rosignol; chantez sur le bord de la mer où voguent les navires. Informez-vous de Nicolos Tsouvaras, qui était armatole à Louro et chephite à Karpenisi«. Emil Legrand, Recueil de chansons populaires Grecques; Paris, 1874, 81.

»Jedna bijela poruka, ispisana crnim slovima,
stigla nam je iz Konstantinopola, od strane sultana:
»Klepti, vi koji ste po visokim planinama,
pokorite se Halil-agi i budite armatoli u
grčkim selima«. ²²

U bitoljskim sidžilima smo našli više dokumenata koji govore o pokušajima vlasti da putem amnestije povрати hajduke mirnom životu i da ih uključi u martolosku službu. Takav je i smisao ovdje citiranih stihova. U ovom radu je, prema dokumentima, navedeno nekoliko slučajeva kada su martolosi tako vraćeni na dužnost otkazivali poslušnost vlasti i ponovo se odmetali u hajduke. Jedan takav slučaj, iz vremena Ali-paše Tependelije, opjevan je u grčkoj narodnoj pjesmi. Riječ je o starješini klefta Fotosu, koji je i poslije ponovnog odmetanja od vlasti uhvaćen i doveden pred Ali-pašu. Razgovor između ove dvojice, dat u pjesničkoj formi, glasi:

»Ali paša ga ispituje i blago mu govori:
Fotos, zašto si napravio te gluposti i zar se
nisi pokorio da bi uvijek ostao moj sluga, kao
što je to bila moja želja? Ja bih od tebe stvorio
armatola i prvog kapetana. Fotos mu odgovara i
bez straha mu kaže: »Ja neću da budem armatolos,
neću da budem kapetan da se potčinim Lijapidima,
da se poklonim pred tiranima«. ²³

Svaki spomen martolosa u našim i grčkim pjesmama redovno je vezan za službu Turcima. Nije nam poznata nijedna pjesma u kojoj bi se govorilo o onim martolosima koji su bili u službi susjednih hrišćanskih država.

Martolosi u narodnoj tradiciji

U narodnoj tradiciji nema više spomena o martolosima u našim zemljama. Jedino je Petar Kočić zabilježio da su, po predanju, njegovi zemljaci, Zmijanji, služili Turcima kao martolosi. ²⁴ Ranije je, bez sumnje, ta tradicija bila živa, ali je za vrijeme pojačanih oslobodilačkih pokreta i ratova polako potiskivana, dok konačno nije sasvim pala u zaborav. Uzrok tome leži u činjenici da su martolosi služili tuđinskoj vlasti, koju pokoreno hrišćansko stanovništvo nikada nije moglo prihva-

²² »Une blanche missive couverte de lettres noires nous est venue de Constantinople, de la part du Sultan: Clephtes, vous tous qui êtes sur les hautes montagnes, faites votre soumission à Khalil Aga, et devenez armatoles dans les villages grecs«. E. Legrand, *Recueil de chansons populaires Grecques*, 81.

²³ »Ali Pacha l'interroge, doucement il lui parle: Photos, Pourquoi as-tu fait des folies et n'as-tu point fait ta soumission, afin de demeurer toujours mon serviteur, comme c'était mon désir. Je t'eusse créé armatole et premier capitaine. Photos lui répond et sans crainte il lui dit. Je ne veux pas Liapides, pour m'incliner devant les tyrans«. E. Legrand, c. d., 121.

²⁴ Ova tradicija je zabilježena u pripovijeci *Zmijanje*; P. Kočić, *Djela I*, Sarajevo, 1951, 421—448.

titi kao svoju. Isti je slučaj sa tradicijom o vojnicima, muselemima, derbendžijama i svim drugim grupama koje su za vrijeme tuđinske vladavine zauzimale poziciju sličnu onoj kakvu su imali martolosi. Na čvršćoj osnovi se temelje tradicija i spomen na one snage i ličnosti koje su se borile protiv strane dominacije i time doprinosile stvari narodnog oslobođenja i stvaranja novih nacionalnih država.

Drukčije stvar stoji s martolosima (armatolima) grčkih zemalja. Tamo su se oni na širokom prostoru održali duže nego martolosi u južnoslovenskim zemljama. U izmijenjenim okolnostima promijenili su oni svoju ulogu, pretvorivši se od slugu strane vlasti u njene protivnike. Uzeli su aktivno učešće i odigrali značajnu ulogu u oslobodilačkoj borbi grčkog naroda. Te činjenice su obezbijedile armatolosima trajnije mjesto u tradiciji, koja je još krajem XIX vijeka bila toliko živa da je poslužila nekim pjesnicima i književnicima u njihovom stvaralaštvu.²⁵

Tragovi o martolosima u topografskoj nomenklaturi

Nešto tragova o martolosima sačuvano je u topografskoj nomenklaturi. Ti tragovi se susreću u nazivima nekih krajeva i mjesta još od XVI vijeka. U jednom austrijskom izvještaju s granice prema Turskoj upotrijebljen je naziv *Martolosija* za dio današnje Bosanske krajine, o čemu svjedoči pominjanje u njoj mjesta Belaja, Krupe, Kamengrada i cijelog kraja od Bihaća do Banje Luke.²⁶ U jednom dokumentu s početka XVII vijeka spomenute su *Martoloske planine*.²⁷ Kasnije su ovi nazivi pali u zaborav. Danas podsjećaju na martolose jedino još imena sela *Martoloci*, kod Velesa u Makedoniji, i naselje *Martonoš*, u Banatu.²⁸ Na sličan način postali su nazivi *Mrtovlasi* (selo kod Tuzle), *Mala Vlašica* (od Vlasi), *Azapi* (selo kod Bosanske Gradiške), *Muselemovo* (kod Pirota) i na više mjesta u Bugarskoj.²⁹

ZAKLJUČAK

I

Organizacija martolosa je vizantijskog porijekla. Naziv potiče od grčke riječi αρματωλός, što znači: naoružan čovjek, čuvar, milicionar. Ova organizacija je postojala u zemljama evropskog dijela Osmanske Imperije od XV do XVIII vijeka, u nekim krajevima sve do u XIX vijek. Turci su je susreli u periodu rađanja osmanske države, tokom

²⁵ Na osnovi sačuvane tradicije napisao je Gligor Prličev na grčkom jeziku poemu pod naslovom *Armatolos*. Prevedena je na makedonski i objavljena pod naslovom *Serdarot*.

²⁶ R. Lopašić, Bihać i Bihaćka krajina, 305.

²⁷ »... a settentrione la Croatia et la Japidia coi monti dei Martelossi«. Horvat R., *Monumenta Historiam uscocchorum illustrantia. Pars Altera* (1602—1620); Zagreb, 1913, 225.

²⁸ Ova dva mjesta su unesena u gotovo sve imenike mjesta u našim zemljama.

²⁹ Ihčijev je nabrojao šest mjesta pod imenom *Muselem*. Izvestija II, 205.

ekspanzije na vizantijski prostor, ali su je konačno prihvatili i uklopili u svoj sistem tek u prvoj polovini XV vijeka, negdje između 1421. i 1438. godine. Taj termin označava sigurnu vremensku granicu poslije koje to oni nisu učinili.

Preuzimanje martolosa, kao i niza drugih ustanova koje su Turci zatekli u osvojenim zemljama, izvršeno je u skladu s određenim potrebama i interesima osmanske države. Radilo se tu, u prvom redu, o potrebi jačanja oružanih snaga te države i o stvaranju i izgrađivanju sistema službi njene unutrašnje bezbjednosti. Na vojsci i policiji ležalo je širenje državnih granica, uspostavljanje, učvršćivanje i održavanje sistema osmanske feudalne vlasti u osvojenim zemljama. Ti faktori su predstavljali sredstvo kojim je vladajuća klasa, sa sultanom na čelu, obezbjeđivala svoje interese od antifeudalnih, feudalno-separatističkih i nacionalnooslobodilačkih pokreta.

Uključivanje martolosa, kao i drugih hrišćanskih vojničkih i poluvojničkih organizacija, u službe osmanske države realizovano je na bazi priznavanja zatečenih odnosa, na bazi prihvatanja, potvrđivanja i proširivanja njihovih ranijih društvenih i ekonomskih pozicija.

Pojava martolosa u XV vijeku ograničena je bila, uglavnom, na pogranične krajeve osmanske države u Evropi. U toku XVI i prve polovine XVII vijeka oni su uvedeni u svim oblastima evropskog dijela te Imperije.

Unutar organizacije martolosa izvršeno je još u početnoj fazi njegovog razvitka diferenciranje na: 1) martolose vojnike i 2) martolose koji su u svojim mjestima obavljali razne poslove u korist osmanske vlasti ili su u administrativno-teritorijalnim i sudskim jedinicama (nahijama, kadilucima i sandžacima) vršili policijsku službu. U vezi s različitim službama koje su obavljale pojedine grupe u okviru martoloske organizacije pojavile su se izvjesne razlike u ekonomskom i društvenom položaju tih grupa.

II

Vojna organizacija martolosa se razvijala i jačala u graničnim oblastima osmanske države u Evropi. U drugoj polovini XV i početkom XVI vijeka snažila se izrazito brzo na širem graničnom pojasu koji se prostirao od Vidina, u sjeverozapadnoj Bugarskoj, preko sjeverne Srbije i Bosne prema Dalmaciji, a odatle na jug do Moreje. Tada je sjeverna Srbija, kao najisturenija i u vojnom pogledu najznačajnija turska granična oblast prema Ugarskoj, bila pretvorena u snažnu vojnu krajinu (serhat). Odbrana ove krajine ležala je dobrim dijelom na domaćim hrišćanskim vojnim i poluvojnim organizacijama, a naročito na vojnoj organizaciji martolosa. Gradovi na tom prostoru (Kladovo, Dobra, Golubac, Gradište, Hram, Smederevo, Soko, Beograd poslije pada pod Turke i još neki drugi) imali su i posebne martoloske posadne trupe, koje su tu u to vrijeme brojčano rasle brže nego drugi rodovi turske vojske. Ovo konstantno jačanje vojne organizacije martolosa zasnivalo se na jačanju njihove društvene i ekonomske osnove, kao i na prilivu u martoloske jedinice ljudstva prebjeglog s neprijateljskog zemljišta.

U graničnim krajevima martolosi su bili dužni da čuvaju određene punktove i obezbeđuju granicu. Pored toga, imali su zadatak da pljačkaškim upadima na neprijateljsko zemljište dezorganizuju i oslabe njegovu odbranu i time pripreme teren da se i tamo u pogodnom momentu zavede osmanska vlast. Važnu uslugu ovoj vlasti martolosi su činili još i svojom uhodarskom službom.

Martoloske jedinice su, zajedno s drugim rodovima turske vojske, aktivno učestvovala u gotovo svim vojnim pohodima protiv Mletačke Republike, Ugarske i Austrije. U osvojene gradove Turci su postavljali svoje vojne posade. Dijelove tih posada su gotovo redovno sačinjavale jedinice sastavljene od martolosa.

U vezi s osvajanjima koja su Turci izvršili sjeverno od rijeka Save i Dunava prebačen je veći dio martolosa iz gradova sjeverne Srbije i Bosne u Srijem i Slavoniju, a odatle dalje na sjever, u Ugarsku. Poslije pada Budima i stvaranja istoimenog pašaluka, martolosi se javljaju u gotovo svim važnijim mjestima tog pašaluka. Poslije pada Banata pod tursku vlast (1552), susreću se oni u svim značajnijim mjestima na cijelom teritoriju od Erdelja na istoku do Komorana i Blatnog jezera na zapadu. Najznačajnije martoloske posade imali su, sredinom XVI vijeka, gradovi prema austrijskoj granici, u zapadnoj Ugarskoj. Prema jednom turskom platnom vojnom registru iz 1543. godine, samo posada grada Ostrogon, pored drugih rodova turske vojske, imala je četiri džemata martolosa sa 1 242 čovjeka. Rastao je broj martolosa i u gradovima bosanskog pašaluka, na granici prema Hrvatskoj i Dalmaciji. Znatnu aktivnost na tom prostoru pokazivali su još i vlasi-stočari, koji se sa svojom unutrašnjom organizacijom nisu javljali samo kao vojska već i kao narod, kao masa, kao kolonizacioni elemenat koji je zaposjeo cijelo granično područje osmanske države u jugoslovenskim zemljama i dobrim dijelom u Ugarskoj. U izvorima zapadnog jezičkog porijekla ovi vlasi-stočari javljaju se često pod imenom martolosa.

Jačanje vojne organizacije martolosa poklapa se vremenski s periodom uspona osmanske države. Sredinom XVI vijeka ova organizacija je dostigla kulminaciju u svome razvitku. Do toga vremena osmanska vlast je uspješno realizovala politiku pojačanog angažovanja širih slojeva hrišćanskog stanovništva balkanskih zemalja, naročito južnoslovenskog, najvećim dijelom srpskog, za svoje vojne i poluvojne službe. Ovo stoga što su tadašnji unutrašnji razvitak i spoljne prilike gurali osmansku državu u pravcu ekspanzije na prostor slabijih susjednih zemalja i što su se, u vezi s tim, stalno povećavale potrebe za vojnom snagom. U tom periodu osmanska država je mogla da izdrži ekonomski napor skopčan s povećanim izdacima za vojsku. Angažovano hrišćansko stanovništvo u službama ove države, naročito u vojnoj službi, nalazilo se u poziciji da donekle zadovolji svoje materijalne interese. Ti momenti su u periodu uspona u izvjesnoj mjeri mirili neke suprotnosti između osmanske vlasti, s jedne, i dijela stanovništva osvojenih zemalja, s druge strane.

Početkom druge polovine XVI vijeka počela je vojna organizacija martolosa polako da opada. To opadanje se vremenski poklapa s periodom slabljenja osmanske države, do koga je došlo, u prvom redu, zbog

pojave krize u njenom ekonomskom i društvenom sistemu. U vezi s finansijskom krizom osmanska vlast je pošla putem narušavanja materijalnih interesa pripadnika hrišćanskih vojničkih redova i privilegisanih kategorija i grupa hrišćanskog stanovništva u cjelini. Ubrzan je proces potiskivanja hrišćanskih feudalnih i polufeudalnih elemenata iz osmanskog feudalnog sistema. Pojačavan je i pritisak na raju. Otvoreni sukob izbio je između osmanske vlasti i srpske crkve, koja je predstavljala jedinu organizaciju kojom je bio obuhvaćen cijeli srpski narod. Svi ti momenti, kao i neuspjesi Turske u ratu protiv Austrije (1593—1606), doveli su do prvih masovnijih pokreta, buna i ustanaka potčinjenog hrišćanskog stanovništva protiv osmanske države. Ovi pokreti su zahvatili i vojnu organizaciju martolosa. Jedan dio pripadnika te organizacije priključio se narodnim ustancima ili je napustio Tursku i prešao na stranu Austrije. Tako se, krajem XVI i u prvim godinama XVII vijeka, broj martolosa u pograničnim turskim tvrđavama naglo smanjio. Po završetku rata između Turske i Austrije (1606) i po ugušivanju oslobođilačkih pokreta, osmanska vlast je radila na sređivanju unutrašnjih prilika, pri čemu je posebnu pažnju posvetila normalizovanju odnosa s potčinjenim hrišćanskim stanovništvom. U skladu s novim kursom na relaciji odnosa prema svojim hrišćanskim podanicima, ta vlast je pokušala da spriječi dalje propadanje vojne organizacije martolosa i da joj, poduzimanjem odgovarajućih mjera, povrati raniji značaj. Tako je došlo do izvjesnog oživljavanja i jačanja ove organizacije. Poslije kratkotrajnog jačanja, nastupio je period konstantnog slabljenja vojne organizacije martolosa. U toku druge polovine XVII vijeka martolosi hrišćani u turskoj vojnoj službi gube svaki značaj.

Martolosi vojnici bili su svrstani u posebne, uniformisane, stalne, najamničke vojne formacije, koje su imale i svoje posebne ratne zastave. Ovi martolosi su služili kao pješaci, rjeđe kao konjanici. Javlja se i kao posade u turskoj rječnoj floti na Dunavu, Savi i Tisi, ponekad i u mornarici na Jadranskom moru. Vojne formacije martolosa su po potrebi službe mogle biti prebavivne iz jednog mjesta u drugo, iz jedne oblasti u drugu.

Unutrašnje ustrojstvo vojne organizacije martolosa nije se razlikovalo od ustrojstva ostalih rodova turske vojske, koja je bila igzrađena na desetinskom principu. Za nazive jedinica i komandnog kadra upotrebljavana je turska vojna terminologija, a ponekad i nazivi preuzeti iz vojne terminologije južnoslovenskih naroda.

Naoružanje martolosa je bilo isto kao i naoružanje drugih odgovarajućih rodova turske vojske. U početku je preovlađivalo hladno, a kasnije lako vatreno oružje.

Martoloske vojne posade u pojedinim gradovima bile su sastavljene od ljudi iz raznih krajeva. U Srbiji, Bosni i Hercegovini sačinjavalo ih je cijelo vrijeme uglavnom domaće ljudstvo. U oblastima sjeverno od Save i Dunava bilo je malo martolosa iz domaće sredine. Tamo su većinu, naročito dublje u Ugarskoj, gdje su živjele kompaktnije ugarske mase, sačinjavali martolosi iz krajeva južno od ovih rijeka. Tako su, prema jednom turskom vojnom platnom registru iz 1557. godine, martoloske jedinice stacionirane u Pešti bile sastavljene od martolosa rodom iz Srijemskog, Zvorničkog, Smederevskog, Bosanskog, Hercegovačkog, Kliškog, Vidinskog, Temišvarskog i nekih drugih sandžaka.

S martolosima vojnicima kretale su se katkad i njihove uže porodice, žene i djeca. Otud se u Požegi, Erdutu, Beogradu, Gorjanu, Sent Miklošu, Temišvaru, Vacu, Đuli i nizu drugih mjesta susreću cijele martoloske mahale. Takvi martolosi su kao isluženi vojnici obično ostajali u mjestima službovanja, javljajući se tamo kao kolonizacioni elemenat.

Služba martolosa vojnika nije bila unaprijed vremenski ograničena. Podaci turskih dokumenata pokazuju da je ona mogla neprekidno da traje po 10, 15, pa i po 20 godina. Vrijeme aktivne službe martolosa vojnika zavisilo je od njihovih ličnih sposobnosti, ličnih interesa, kao i od potreba i interesa osmanske države.

Individualni položaj martolosa u vojnoj službi Osmanske Imperije bio je regulisan pojedinačnim pravnim aktima (beratima) koji su donošeni na osnovi opštih turskih zakonskih propisa. U tom pogledu martolosi podsjećaju na vizantijske graničare (akrite), čiji je status bio uređen posebnim carskim diplomama.

III

U periodu uspona osmanske države nije došlo do stvaranja snažnije organizacije martolosa u unutrašnjosti. Uzrok ovome leži u činjenici da su tada opšte prilike bile povoljnije i da je vladala relativna sigurnost. Kasnije zaoštavanje unutrašnjih suprotnosti: socijalnih, ekonomskih, etničkih, vjerskih i drugih, vodilo je osmansko društvo i državu u krizu. Posljedica toga bila je pojava nestabilne i nesigurne situacije, koja se izrazito manifestovala u pojačanoj hajdučiji u svim osmanskim zemljama u Evropi, naročito u južnoslovenskim zemljama. U takvim prilikama sve više se osjećala potreba za raznim službama, a naročito za snažnijom i efikasnijom službom unutrašnje bezbjednosti. Kako su martolosi odranije zauzimali određeno mjesto u sistemu tih službi, došlo je do jačanja njihove organizacije. To jačanje se zapaža još u drugoj polovini XVI vijeka, a već u prvoj polovini XVII vijeka prekriveno je sistemom martoloske službe cijelo Balkansko poluostrvo. Martoloska organizacija u unutrašnjosti dostigla je vrhunac u svom razvitku u drugoj polovini XVII vijeka, kad je vojna organizacija martolosa u graničnim oblastima gubila svaki značaj.

Martoloska služba u jednoj administrativno-teritorijalnoj jedinici (nahiji, kadiluku, sandžaku) uspostavljana je na inicijativu organa vlasti date jedinice. Saglasnost o tome davala je centralna vlast posebnim sultanovim fermanom.

U martolosku službu birana su lica iz redova povlašćenog stanovništva, s teritorija za koji je ta služba uspostavljana. Izbor je obavljan na osnovi molbe kandidata, saglasnosti čitavog stanovništva, uključujući i raju, datog kraja i predloga organa lokalne vlasti (kadije, subaše, sandžak-bega, emina rudnika i drugih krupnih feudalnih dobara), koji je podnošen na odobrenje centralnoj vlasti u Carigradu ili vrhunskim organima vlasti beglerbegluka. Kandidat za martolosku službu trebalo je još da uživa lični ugled uopšte i posebno povjerenje organa osmanske vlasti stečeno u ranijoj aktivnosti. Potvrdu izbora vršila je centralna vlast, ili beglerbeg-beratom o postavljenju. Tim aktom je ozvaničavano uključivanje lica u martolosku službu, sankcionisane lične i poro-

dične beneficije, a procedura oko izbora konačno završavana. Izuzetak u pogledu navedenih uslova za izbor predstavljaju slučajevi uključivanja u martolosku službu lica iz redova amnestiranih hajduka, što se češće javljalo u periodu krize martoloske organizacije, krajem XVII i početkom XVIII vijeka.

Načelno, martolosi u unutrašnjim službama nisu bili angažovani na kraće vrijeme, kako se ranije mislilo. Uključivanje lica u martoloski red imalo je trajan karakter, pa su i obaveze koje su iz toga proizilazile bile trajne prirode.

Plaćeni martolosi u ulozi policije stupali su u službu na osnovi ugovora, koji je sklapao martolosbaša u ime određene grupe martolosa s vlastima jednog kadiluka pod odgovarajućim uslovima i na određeno vrijeme. Martolosbaša je po isteku ugovorenog roka mogao da sklopi drugi sporazum i da s istim ljudima nastavi isti posao. Dokumenti pokazuju da je ta mogućnost redovno iskorištavana i da stvarnih vremenskih ograničenja u službi nije bilo ni za martolosa u policiji. Ovamo se, razumije se, ne uklapaju slučajevi onih pripadnika martoloske organizacije čija je služba prestajala njihovom voljom ili krivicom, ili su je, pak, prekidali viši interesi osmanske vlasti.

Martolosi su vršili čitav niz službi u unutrašnjosti evropskog dijela osmanskog carstva. U svojim selima oni su obavljali slične poslove kakve su vršili knezovi, primićuri, muselemi i pripadnici nekih drugih povlaštenih grupa. Bili su dužni da vode brigu oko održavanja naseljenosti i obradivosti zemljišta, da sprečavaju raju u eventualnim pokušajima da napusti ili zapusti obradive površine, da naseljavaju stočare nomade na pogodna, neobrađena i zapuštena zemljišta i da na taj način privedu takva zemljišta kulturi, a nomade sjedilačkom životu. To je bio put pretvaranja stočara u raju i poreske obveznike. Martolosi su bili obavezni da pružaju organima vlasti punu pomoć u svim poslovima koji su bili vezani za njihova sela. Uz njihovu asistenciju vršeni su popisi stanovništva, ubiranje, obezbjeđivanje i odašiljanje poreza, kao i drugi poslovi vezani za teren. Oni se javljaju i u ulozi egzekutora i garanata u poslovima oko prikupljanja i otpremanja poreza.

U balkanskim zemljama martolosi se najčešće javljaju kao organizovana plaćena policija u službi administrativno-teritorijalnih i sudskih vlasti. U tom svojstvu su bili dužni da paze na javni red, da blagovremenom akcijom suzbiju pokušaje njegovog remećenja i onemoguće svaki akt usmjeren protiv interesa vlasti i postojećeg poretka. Povjeravano im je čuvanje naselja, rudnika i drugih dobara, prometnih putova i bezbjednosti uopšte u pojedinim nahijama, kadilucima i sandžacima.

Martolose u policijskoj službi vlast je redovno, a povremeno i one koji su živjeli u selima kod svojih kuća i vršili druge službe, upotrebljavala za suzbijanje hajdučije i odmetništva.

U ratnim vremenima imali su martolosi iz unutrašnjosti i obaveza vojne prirode.

Razvitak unutrašnjih i spoljnih prilika krajem XVII i početkom XVIII vijeka i pojava anarhije u osmanskoj državi, naročito u njenom evropskom dijelu, odrazili su se veoma negativno na dalji razvoj organizacije martolosa. Opšta kriza zahvatila je i cijeli sistem službi unutrašnje bezbjednosti, pa i organizaciju martolosa, koja je zauzimala

istaknuto mjesto u tom sistemu. Jedan od momenata koji je u takvim prilikama pospješivao pojavu anarhije u ovoj organizaciji bilo je uključivanje amnestiranih hajduka u martolosku policijsku službu. Osmanska vlast je polazila od pretpostavke da bi takvi martolosi, u slučaju vjernosti, mogli predstavljati najpodesnije oružje za borbu protiv hajdučije i odmetništva, s obzirom na to da su oni bili najbolji poznavaoци hajdučkih skrovišta, načina života hajduka, njihovih psihičkih i fizičkih svojstava, pa, prema tome, i najefikasnijeg načina borbe protiv njih. Polazeći s takvog stanovišta, vlast je poznatijim amnestiranim hajducima i njihovim harambašama povjeravala komandne pozicije u martoloskoj organizaciji. Ovakvi martolosi su, međutim, pričinjavali osmanskoj vlasti više štete nego koristi. Za organizaciju u cjelini oni su predstavljali razoran elemenat. Prilike su, inače, upućivale i ostale članove martoloske organizacije da slijede njihov put. Anarhija je među martolosima uzimala sve većeg maha. Ispoljavala se u najrazličitijim zloupotrebama službenog položaja. Nameti martolosa na mirno stanovništvo, putnike i trgovce, pljačke i ubistva postaju redovna pojava. Na ime *martolosnine* (poreza poznatog pod imenom *martolos akçesi*, namijenjenog plaćanju martolosa u policijskoj službi) martolosbaše su nasilno uzimale od stanovništva sume veće od predviđenih. Umjesto da osiguraju putove, martolosi su počeli da ugrožavaju promet. U jednom vremenu teško je bilo povući granicu dokle je sezala djelatnost organa bezbjednosti a gdje je počinjala hajdučija. Raniji rjeđi slučajevi da su čuvari bezbjednosti (martolosi, derbendžije i drugi) ugrožavali bezbjednost pretvorili su se krajem XVII i početkom XVIII vijeka u pojavu. Sve je to bilo u skladu s teškim opštim unutrašnjim prilikama u osmanskoj državi, koje je veliki rat (1683—1699), za nju neuspješan, još više pogoršao.

Pokušaji osmanske vlasti da sredi prilike u organizaciji martolosa i da je osposobi za njenu namjenu, naišli su na otpor te organizacije. U nekim mjestima je došlo do odmetanja cijelih martoloskih družina, što je vlast morala da lomi silom oružja. Stanje se nije popravilo ni onda kad su hrišćani, na osnovi dekreta centralne vlasti, potisnuti iz martoloske službe i kad je ona prenesena na muslimane. Dalji razvitak prilika u sistemu službi unutrašnje bezbjednosti, naročito među martolosima, prisilio je centralnu vlast da u tom sistemu izvrši radikalne promjene. U tom smislu je izdat niz dekreta, a poduzete su i praktične mjere. Služba lokalne bezbjednosti je prenesena na mjesno stanovništvo uz uzajamne individualne garancije i kolektivnu odgovornost. Na toj osnovi je izgrađen nov sistem službi unutrašnje bezbjednosti u evropskim zemljama Osmanske Imperije, koji je dao nešto trajnije i za državu pozitivne rezultate. Promjene u sistemu tih službi vršene su i u azijskom dijelu carstva.

Fermanom iz 1721. godine zvanično je raspuštena organizacija martolosa. Samo u nekim krajevima manje grupe martolosa su zadržale ranije pozicije i poslije zvaničnog raspuštanja organizacije i obavljale stare službe sve do vremena tanzimata.

IV

Služba martolosa je počivala na određenim osnovama ekonomske i društvene prirode.

Ekonomske osnove martoloske službe činile su poreske i druge povlastice koje su uživali martolosi i njihova domaćinstva, a često još i primanja martolosa lične prirode.

Ekonomske osnove martoloske službe su se vremenom mijenjale, ali su ponekad i u isto vrijeme bile različite za martolose raznih pokrajina. Uzrok ove pojave ležao je u različitim prilikama u pojedinim krajevima, prema tome, u različitim potrebama i značaju martoloske službe i nejednakom angažovanju njenih nosilaca.

Martolosi, odnosno njihova domaćinstva, bili su potpuno ili djelimično oslobođeni niza poreza. Harač nisu plaćali. Porez ispendže u početku uopšte nisu davali, a zatim je uveden u smanjenom iznosu za martolose nekih sandžaka, a negdje čak u punom iznosu. Bili su oslobođeni davanja divanskih nameta, običajnih tereta, teških daća (*avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye ve şakka*), u nekim sandžacima još i ovčarine, drvarine, travarine itd. Martolosi u službi nekih rudnika, koji su u tursko doba eksploatisani u jugoslovenskim zemljama, plaćali su samo filuriju (porez odsjekom) »po običaju Staroga Vlaha«, čiji je iznos u raznim vremenima bio različit: kretao se od 50 do 150 akči godišnje. Sve te povlastice su uživali i sinovi i braća martolosa koji su živjeli u zajedničkom domaćinstvu s nosiocem martoloske službe.

U nekim krajevima je većina martolosa imala zemljišta baštinskog karaktera (npr. u Srbiji). Takva zemljišta su bila potpuno ili djelimično oslobođena raznih poreskih opterećenja. Ove *slobodne baštine* predstavljale su veoma važan ekonomski činilac u sistemu privilegija koje su uživali pripadnici martoloske organizacije.

S obzirom na to da su pripadnici martoloskog vojnog reda bili namjanci u turskoj vojsci, čija je služba bila zanimanje, to su oni, pored povlastica koje su uživala njihova domaćinstva, dobivali još i redovnu platu u određenom novčanom iznosu. Visina plate je u raznim mjestima i raznim vremenima bila različita. Za obične vojnike kretala se od 2 akče (1467) do 7 akči (1628. godine) dnevno. U periodu uspona osmanske države plate martolosa su pokazivale tendencije nominalnog i realnog porasta, a u periodu krize usporenog nominalnog porasta, a stvarnog opadanja, što je u vezi s opadanjem vrijednosti turske valute.

Vojne starješine martolosa su ponekad, umjesto plate u novcu, uživale timare odgovarajuće veličine, rjeđe i platu i timare.

Pored redovnih primanja, martolosi vojnici su imali znatnu materijalnu dobit od plijena do koga su dolazili prilikom upada u neprijateljsko zemljište. O veličini prihoda te vrste govore saopštenja turskih dokumenata, po kojima su samo martolosi Smedereva bili dužni da daju svome sandžak-begu na ime petine plijena u prvo vrijeme 30 000, a kasnije 50 000 akči godišnje. Riječ je, očigledno, o dijelu globalnog iznosa. Stvarni prihodi te vrste bili su u periodu širenja osmanske države obično daleko veći. Uz to, martolosi su dobivali posebne nagrade za uspješno izvedene akcije protiv neprijatelja, a prilikom stupanja na prijesto svakog novog sultana dijeljen im je uobičajeni bakšiš, kao i pripadnicima drugih rodova turske vojske.

Ekonomske pozicije martolosa u policijskoj službi pojedinih administrativno-teritorijalnih jedinica bile su slične ekonomskim pozicijama kakve su imali martolosi vojnici. Domaćinstva onih martolosa koji su služili u policiji imala su razne povlastice, a oni sami dobivali su redovnu platu u određenom novčanom iznosu. Sredstva za plaćanje martolosa dobivana su od posebnog poreza poznatog pod imenom *martolos akçesi*. Ovaj porez je razrezivan na područno stanovništvo, bez obzira na njegovu etničku i vjersku pripadnost. Izuzimana su samo domaćinstva onih lica koja su, kao i martolosi, obavljala razne službe u korist osmanske vlasti. Skupljanje poreza *martolos akçesi* uvedenog u posebne deftere, povjeravano je martolosbašama, koji su, zatim, sami isplaćivali svoje ljude.

Ponekad su i starješine martolosa u unutrašnjim službama dobivali timare, a susreću se i slučajevi da su uživali i platu i timare.

Služba martolosa u Osmanskoj Imperiji imala je nasljedan karakter. Prelazila je, po pravilu, sa oca na sina ili, ako ovog nije bilo, na bližeg rođaka. Ali, ako su potrebe zahtijevale, osmanska vlast je oduzimala ovu privilegiju i martolosa svodila na položaj raje.

Martoloska organizacija je, s obzirom na lica koja su je činila i nasljednost položaja, predstavljala zatvorenu društvenu kategoriju. To znači da su martolosi redovno uzimani iz društvene sredine koja je uživala martoloski status. Ali, tamo gdje se radilo o uspostavljanju martoloske službe ili jačanju u određenoj mjeri, što nije uvijek moglo biti postignuto samo na bazi angažovanja lica po nasljednom pravu, u martolosku organizaciju je mogao da uđe određen broj biranih pripadnika drugih povlaštenih slojeva i grupa stanovništva (sitno baštiničko plemstvo, vojnuci, derbendžije, vlasistočari itd.). Raji je pristup u martolosku organizaciju bio zatvoren.

Neizvršavanje dužnosti i izbjegavanje službi od strane martolosa podlijevalo je kaznama, uključujući i kazne fizičke prirode. Takvim martolosima je osmanska vlast oduzimala povlastice, lišavala ih slobode, odašiljala na galije i slično.

U periodu krize osmanske države, koja se naročito ispoljavala u finansijskoj krizi, sukobile su se ekonomske i društvene osnove martoloske službe i drugih službi s fiskalnim interesima države, pa su došle pod udar. Taj momenat je, pored drugih, vodio smanjivanju broja martolosa i slabljenju organizacije u cjelini.

V

Organizacija martolosa je bila heterogenog etničkog i vjerskog sastava.

U martolosku službu jedne oblasti uzimana su, po pravilu, lica iz domaće sredine, pa je određujući faktor u pogledu etničkog i vjerskog sastava martolosa te oblasti bio etnički i vjerski sastav njenog stanovništva. Promjene te vrste u sastavu stanovništva dovodile su do odgovarajućih promjena u sastavu organizacije. Kako je martoloska služba bila raširena u svim zemljama evropskog dijela Osmanske Imperije, u organizaciji su bili zastupljeni pripadnici svih naroda i svih religija. U Grčkoj su to bili Grci, u južnoslovenskim zemljama pripadnici južno-

slovenskih naroda, u Arbaniji — Arbanasi, u krajevima gdje je živjelo stanovništvo različite etničke i vjerske pripadnosti organizacija martolosa je imala mješovit sastav. Izuzetak u tom pogledu čine vojne jedinice martolosa smještene u gradovima turskih pograničnih oblasti, naročito u Ugarskoj i dijelovima današnje Rumunije. One su bile sastavljene gotovo isključivo od južnoslovenskog etničkog elementa, ogromnom većinom srpskog, iz raznih krajeva koje je naseljavao taj element; samo u neznatnom broju susreću se Mađari i Rumuni. U veoma rijetkim slučajevima susreću se Jevreji i pripadnici nekih drugih etničkih grupa.

U vjerskom pogledu martolosi su u početku bili gotovo isključivo hrišćani istočne crkve, kasnije u manjem broju i zapadne. U periodu uspona osmanske države njihova organizacija je, po svom vjerskom sastavu, zadržala hrišćanski karakter. Ali već tada, u vezi s islamizacijom jednog dijela pokorenog stanovništva, u njoj se javljaju i muslimani; naročito u Bosni javljaju se martolosi muslimani u većoj mjeri. U periodu krize osmanske države muslimani intenzivnije prodiru u organizaciju martolosa, naročito u martoloski vojni red. Dekretima iz posljednjih godina XVII i prvih godina XVIII vijeka martolosi hrišćani su uglavnom potisnuti iz te organizacije. Tada je ona konačno, u pogledu vjerskog sastava, dobila muslimanski karakter. Pošto su muslimani, iz čije su sredine martolosi uzimani, predstavljali raznorodan etnički element, promjene u pogledu vjerskog sastava nisu dovele do bitnijih promjena u etničkom sastavu organizacije. Jedino su martolosi Arbanasi, bez obzira na svoju vjersku pripadnost, kao etnički element isključeni iz martoloske organizacije prije nego što je ona raspuštena. Ovo je učinjeno zbog toga što su cijele grupe martolosa Arbanasa, svojom djelatnošću u anarhičnim prilikama početkom XVIII vijeka, počeli da ugrožavaju javni red i bezbjednost građana, pa su došle u otvoreni sukob s osmanskom vlašću.

U nekim krajevima su se martolosi hrišćani održali u malom broju sve do XIX vijeka.

Ono što je rečeno o etničkoj i vjerskoj pripadnosti običnih martolosa važi i za sastav njihovog starješinskog kadra. Jedino je položaj age, kroz XVI vijek i kasnije, sve više prelazio u ruke muslimana. Hrišćani će se, ipak, održati i u vrhovima starješinskog kadra sve do raspuštanja organizacije.

VI

Martolosi su zauzimali važno mjesto u osmanskome sistemu, naročito u vojsci i policiji. Njihov značaj u istoriji osmanske države je neosporan. To potvrđuje i podudarnost razvojnog puta martoloske organizacije s razvitkom državnog organizma, za koji je bila vezana više od tri vijeka. Nastala na bazi angažovanja dijela hrišćanskog stanovništva osvojenih zemalja u vojnoj, policijskoj i drugoj službi, ta organizacija je doprinijela jačanju vojne moći osmanske države, uspostavljanju, uvršćivanju i održavanju sistema osmanske feudalne vlasti na Balkanu i u srednjem Podunavlju.

Pojava martolosa, vojnuka, muselema, derbendžija i niza drugih povlaštenih hrišćanskih grupa u službama osmanske države igrala je važnu ulogu i na relaciji odnosa između potčinjenih naroda iz čije sredine su oni poticali, s jedne strane, i osmanske vlasti, s druge strane.

Martolosi su zauzimali vidno mjesto i u istoriji pojedinih potčinjenih naroda kojima su pripadali i gdje su djelovali. S obzirom na to da je u južnoslovenskim zemljama postojala razvijena martoloska organizacija, to se i u istoriji južnoslovenskih naroda pod turskom vladavinom martolosi javljaju kao jedan od značajnih činilaca. I ovdje su oni, zajedno s drugim grupama hrišćanskog stanovništva u osmanskoj službi, doprinijeli uvršćivanju i održavanju osmanske vlasti. Ta uloga, posmatrana sa stanovišta istorije potčinjenih naroda, je negativna. Međutim, činjenica je i to da je pojačano angažovanje ovih naroda, naročito srpskog, u turskim vojnim i drugim službama, gdje su u periodu uspona osmanske države martolosi zauzimali najistaknutije mjesto, doprinijelo tada izvjesnom poboljšavanju odnosa između osmanske vlasti i tih naroda u cjelini, naročito srpskog. To je, bez sumnje, bio jedan od važnih razloga što je osmanska vlast pristupila obnovi Pečke patrijaršije, kao samostalne srpske crkve, čijom je organizacijom bio obuhvaćen sav srpski narod u granicama osmanske države. Pozitivne posljedice tog akta za dalju istoriju srpskog naroda su neosporne.

Postojanje martolosa i drugih povlaštenih grupa u našim zemljama, s obzirom na povlastice koje su uživala njihova domaćinstva i svi članovi u takvim zajedničkim domaćinstvima, pogodovalo je stvaranju i održavanju velikih porodičnih zajednica — patrijarhalnih zadruga.

Iz turskih dokumenata se vidi da u južnoslovenskim zemljama nije bilo autonomija izgrađenih na bazi martoloske službe, kako se ranije mislilo.

Paralelno s potiskivanjem martolosa i drugih hrišćanskih grupa iz službi osmanske države odvijao se i proces ekonomskog i društvenog nivelisanja potčinjenih masa i stvaranja monolitne osnove za borbu protiv osmanske vlasti. Gubeći ranije pozicije, martolosi su, kao i pripadnici drugih povlaštenih grupa, mijenjali svoju ulogu i od slugu osmanske vlasti pretvarali se u njezine protivnike. To se pozitivno odrazilo na jačanje oslobodilačkih pokreta kod potčinjenih naroda, a ti pokreti su podrivali temelje osmanske države i približavali dan oslobođenja naroda i stvaranja novih nacionalnih država.

MILAN VASIĆ

DIE MARTOLOSEN IN DEN JUGOSLAWISCHEN LÄNDERN UNTER DER TÜRKISCHEN HERRSCHAFT

ZUSAMMENFASSUNG

Im europäischen Teil des Osmanischen Reiches bestand eine grössere Zahl von verschiedenen Institutionen, die die Türken von Byzanz und von den mittelalterlichen südslavischen Staaten übernommen hatten. An diesen Institutionen nahm eine bedeutende Anzahl der einheimischen christlichen Bevölkerung teil, die auf Grund verschiedener

Privilegien eine Reihe von Dienstleistungen für den osmanischen Staat ausführten. Besonders interessant ist die Erscheinung christlicher militärischer und halb-militärischer Verbände (martolos, voynuk, müsellemler u.a.) im System der osmanischen Streitkräfte, und ähnlicher christlicher oder vorwiegend christlicher Organisationen, die im Dienst der inneren Sicherheit des osmanischen Staates standen.

Unter den christlichen Organisationen, die von der osmanischen Staatsgewalt mit der Ausübung verschiedenen Funktionen betraut waren, nahm die Martolosorganisation eine hervorragende Stellung ein. Das Problem dieser Organisation ist in der Geschichtswissenschaft noch keineswegs umfassend bearbeitet. Andererseits wird das Martolos-Problem häufig bei der Erörterung von Fragen aus dem Leben des osmanischen Staates berührt. Es gibt lediglich zwei Artikel, einen in der jugoslawischen und einen weiteren in der türkischen Historiographie, die sich ausschliesslich mit diesem Problem befassen. Die beiden Artikel stützen sich auf ein relativ geringes Quellenmaterial, dessen Angaben in teilweise oberflächlicher und unkritischer Art behandelt werden. Diese zwei Arbeiten haben kaum zur Lösung des Martolos-Problems beigetragen.

Um die Geschichte dieser Institution zu untersuchen und zu erhellen, sammelte der Verfasser dieses Buches reiches Quellenmaterial verschiedener sprachlicher Herkunft und verschiedener Provenienz. Einen besonderen Wert zur Untersuchung des Martolos-Problems stellten die Angaben reichhaltiger und erstklassiger türkischer Dokumente aus den Archiven und Bibliotheken in Istanbul, Wien, Sofia, Solun, Skopje, Sarajevo und in einigen anderen Städten dar. Die meisten Angaben über die Martolos schöpfte der Verfasser aus den Konstriptionsdeftern für einzelne Sandžaks, Soldregistern der Besatzung in den Städten der türkischen Grenzgebiete in Europa sowie aus den Protokollbüchern (Sidžils) des Kadiamtes Bitola.

Aus den Untersuchungen, die im vorliegenden Buch dargelegt sind, gehen im allgemeinen folgende Ergebnisse hervor:

I

Die Organisation der Martolos ist byzantinischen Ursprungs. Die Bezeichnung stammt von dem griechischen Wort αρματωλός, d. h. Bewaffneter, Wächter, Angehöriger der Miliz. Diese Organisation bestand in den europäischen Ländern des Osmanenreiches vom 15. bis zum 18. Jahrhundert, in manchen Gebieten sogar bis zum 19. Jh. Die Türken stiessen auf sie in der Wachstumsperiode des osmanischen Staates bei der Expansion auf byzantinischen Raum; endgültig übernommen und in das türkische System eingegliedert wurden die Martolos aber erst in der 1. Hälfte des 15. Jh., — irgendwann zwischen 1421. und 1438., wobei die zweite zeitliche Grenze sicher ist.

Die Übernahme der Martolos sowie einer Reihe anderer Institutionen, die die Türken in den eroberten Ländern vorfanden, erfolgte im Einklang mit bestimmten Bedürfnissen und Interessen des osmanischen Staates. Es handelte sich hierbei in erster Linie um die nötige

Stärkung der türkischen Streitkräfte und um die Schaffung und den Ausbau eines inneren Sicherheitssystems.

Die Eingliederung der Martolosen wie auch anderer christlicher militärischer und halb-militärischer Organisationen in osmanische Dienste liess sich unter Anerkennung der vorgefundenen Verhältnisse durch Übernahme, Stärkung und Ausweitung ihrer früheren gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Position realisieren.

Die Erscheinung der Martolosen im 15. Jh. war hauptsächlich auf Randgebiete des europäischen Osmanenstaates begrenzt. Im Laufe des 16. Jh. und in der ersten Hälfte des 17. Jh. wurden sie in allen Teilen des osmanischen Staates in Europa organisiert.

Innerhalb der Martolosen-Organisation ergab sich schon in der Anfangsphase ihrer Entwicklung eine Differenzierung in a) Martolosen im Heeresdienst und b) Martolosen, die in ihrer Heimat verschiedene Dienste für die Türken leisteten oder in administrativ-territorialen und gerichtlichen Einheiten (*nâhiye*, *qadîluq*, *sanğaq*) Polizeidienst versahen.

Im Zusammenhang mit den verschiedenen Diensten, die die einzelnen Gruppen der Martolosen-Organisation leisteten, ergaben sich gewisse Unterschiede in ihrer wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Stellung.

II

Die militärische Organisation der Martolosen entwickelte und festigte sich in den Grenzgebieten des Osmanischen Reiches in Europa. In der zweiten Hälfte des 15. und Anfang des 16. Jh. erstarkte sie ungewöhnlich rasch in dem breiten Grenzstreifen, der sich von Vidin (in Nordwestbulgarien) über Nordserbien und Bosnien nach Dalmatien und von dort aus bis zum Peloponnes hinzog. Damals wurde Nordserbien, als vorgeschobenstes und militärisch wichtigstes türkisches Grenzgebiet gegen Ungarn, in ein starkes militärisches Grenzland (*serhadd*) verwandelt. Die Verteidigung dieses Gebiets lag zum grossen Teil in Händen einheimischer christlicher militärischer und halb-militärischer Organisationen, vor allem der Martolosen. Die Städte in diesem Raum (Kladovo, Golubac, Dobra, Gradište, Hram, Smederevo, Soko, Belgrad und noch einige andere unter türkischer Herrschaft stehende Städte) hatten eigene Martolosen-Garnisonstruppen, die zu dieser Zeit in den genannten Gebieten zahlenmässig schneller anwuchsen als andere türkische Truppenverbände. Die andauernde Verstärkung der Martoloseneinheiten war möglich infolge der Festigung ihrer gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Stellung und durch den Zustrom von Leuten, die aus feindlichen Gebieten zu den Martolosen-Einheiten übergelaufen waren.

In den Grenzgebieten waren die Martolosen verpflichtet, bestimmte Punkte zu bewachen und die Grenze zu sichern. Darüber hinaus hatten sie die Aufgabe, durch räuberische Einfälle in das feindliche Gebiet dessen Verteidigungssystem zu desorganisieren und zu schwächen und dadurch der türkischen Herrschaft den Boden zu bereiten. Einen wichtigen Dienst erwiesen die Martolosen den Türken auch mit ihrer Kundschaftertätigkeit.

Die Martolosen-Einheiten nahmen, zusammen mit anderen türkischen Truppenverbänden, an fast allen Kriegszügen gegen die Republik Venedig, gegen Ungarn und Österreich aktiv teil. In der eroberten Städten errichteten die Türken ihre Garnisonen, wobei Teile dieser Besatzungstruppen fast regelmässig aus Martolosen-Einheiten gebildet wurden.

Im Zusammenhang mit den türkischen Eroberungen nördlich der Save und Donau wurde ein grösserer Teil der Martolosen aus nordserbischen und bosnischen Städten nach Syrmien und Slavonien und von dort aus noch weiter nach Norden, nach Ungarn verlegt. Nach dem Fall Ofens und der Errichtung des gleichnamigen Paschaluk traten die Martolosen in fast allen wichtigen Orten dieses Gebiets auf. Nachdem das Banat in türkische Hände gefallen war (1552), waren Martolosen in allen wichtigeren Städten des gesamten Territoriums von Siebenbürgen im Osten bis Komorn und dem Plattensee im Westen stationiert. Die stärksten Martolosen-Garnisonen hatten Mitte des 16. Jh. die Städte in Westungarn in der Nähe der österreichischen Grenze. Einem türkischen Soldregister aus dem Jahr 1543. nach hatte allein die Garnison der Stadt Estergon, neben anderen türkischen Truppenverbänden, vier Dschemat Martolosen mit 1242. Mann. Die Zahl der Martolosen wuchs auch an der Grenze gegen Kroatien und Dalmatien in den Städten des bosnischen Paschaluk.

Beachtliche Aktivität entfalteten in diesen Gebieten ausserdem die Vlachen (vlasi), die — auf Grund ihres inneren Gefüges — nicht nur als Truppe, sondern auch als Volksmasse und Kolonisationselement auftraten, das den gesamten ausgedehnten Grenzbereich des osmanischen Staates auf südslavischen Boden und zum grossen Teil auch in Ungarn erfüllte. In Quellen westeuropäischer Provenienz tauchen diese viehzüchtenden Vlachen häufig unter dem Namen *Martolosen* auf, auch wenn es sich dabei in Wirklichkeit gar nicht um Martolosen handelt.

Das Erstarken der militärischen Organisation der Martolosen deckt sich zeitlich mit der Aufstiegsperiode des osmanischen Staates. Mitte des 16. Jh. erreichte diese Organisation den Höhepunkt ihrer Entwicklung. Bis dahin hatte die osmanische Macht ihre Politik einer verstärkten Heranziehung weiter christlicher Bevölkerungsschichten der Balkanländer — vor allem des südslavischen, und hier wieder des serbischen Gebiets — zu militärischen und halb-militärischen Diensten erfolgreich verwirklicht. Dies geschah deshalb, weil die innere Entwicklung und äussere Umstände damals die Türken zur Expansion in den Raum schwächerer Nachbarländer drängten und infolgedessen ein immer grösserer Bedarf an Streitkräften bestand. Zu jener Zeit war der osmanischen Staat wirtschaftlich in der Lage, die steigenden militärischen Ausgaben zu decken. Die in seinem Dienst, besonders im Militärdienst engagierte christliche Bevölkerung konnte bis zu einem gewissen Grad ihre materiellen Interessen befriedigen. In der Aufstiegsperiode des Staates haben derartige Umstände die Gegensätze zwischen der osmanischen Macht einerseits und einem Teil der Bevölkerung eroberter Länder andererseits gemildert.

Zu Anfang der zweiten Hälfte des 16. Jh. begann der langsame Verfall der militärischen Martolosen-Organisation. Dieser Rückgang

fällt zeitlich mit der Periode der Schwächung des osmanischen Staates zusammen, zu der es in erster Linie wegen der Krise des Wirtschafts- und Gesellschaftssystems gekommen war. Im Zusammenhang mit der Finanzkrise begannen die osmanischen Behörden, die materiellen Vorrechte der Angehörigen christlicher Militärverbände und der privilegierten Schichten und Gruppen der christlichen Bevölkerung überhaupt zu verletzen. Der Prozess der Verdrängung christlicher feudaler und halbfeudaler Elemente aus dem osmanischen Feudalsystem wurde beschleunigt, und der auf die Raja ausgeübte Druck nahm zu. Zum offenen Konflikt kam es zwischen der osmanischen Staatsgewalt und der serbischen Kirche, die als einzige Organisation das ganze serbische Volk erfasste. Alle diese Momente, verbunden mit den Misserfolgen der Türkei im Krieg gegen Österreich (1593—1606), führten zu den ersten Massenbewegungen, Revolten und Aufständen der unterdrückten christlichen Bevölkerung gegen den osmanischen Staat. Davon wurden auch die Martolosentruppen erfasst. Sie schlossen sich zum Teil den nationalen Erhebungen an oder desertierten aus dem türkischen Heer, um auf die Österreichs überzugehen. Auf diese Weise nahm die Zahl der Martolosen in den türkischen Grenzfestungen Ende des 16. und Anfang des 17. Jh. rasch ab. Nach Beendigung des Kriegs mit Österreich (1606) und der Unterdrückung der Befreiungsbewegungen widmeten sich die türkischen Behörden der Regelung der innenpolitischen Lage, wobei sie ihr Hauptaugenmerk auf die Normalisierung der Beziehungen zur unterworfenen christlichen Bevölkerung wandten. In Einklang mit diesem neuen Kurs gegenüber den christlichen Untertanen versuchten die türkischen Machthaber, einen weiteren Verfall der Martolosentruppen zu verhindern und ihnen durch entsprechende Massnahmen die frühere Bedeutung zurückzugeben. Auf diese Weise setzte eine gewisse Belebung und Kräftigung der Organisation ein. Aber nach dem Wiedererstarken, das nur von kurzer Dauer war, folgte eine Periode konstanter Schwächung der militärischen Martolosen-Verbände. In der zweiten Hälfte des 17. Jh. verlieren die christlichen Martolosen im türkischen Militärwesen jegliche Bedeutung.

Die Martolosen im Heeresdienst waren in gesonderte, uniformierte, stehende Söldnerabteilungen gegliedert, die ihre eigenen Kriegsfähren besaßen. Diese Martolosen dienten als Fussoldaten, seltener als Reiter. Sie stellten auch Mannschaften für die türkische Binnenflotte auf Donau, Save und Theiss, manchmal auch für die Adriaflotte. Die Truppenformationen der Martolosen konnten im Bedarfsfall aus einer Stadt in die andere und aus einem Gebiet in ein anderes verlegt werden.

Der innere Aufbau der Martolosentruppen unterschied sich nicht von dem der übrigen türkischen Einheiten, die nach dem Zehnerprinzip gegliedert waren. Zur Bezeichnung der Einheiten (*cemaat-i martolosân*, *bölük*, *oda* u. a.) und der Befehlshaber (*martolosbaş*, *sermartolosân*, *martoloslar re'isi*, *aga-i martolosân*, *yüzbaş*, *odabaşı*, *kethudâ*, *'alemdâr*, *qol çavuş* u. a.) wurde die türkische Militärterminologie verwendet; manchmal wurden aber auch Begriffe aus der militärischen Terminologie südslavischer Völker (z. B. *vojvoda*) übernommen. Für die ranghöheren Martolosen im Polizeidienst gab es auch noch die Titel *serdâr* und *başbug*.

Die Bewaffnung der Martolosen war die gleiche wie bei den entsprechenden türkischen Truppenverbänden. Anfangs überwogen Hieb- und Stichwaffen, später aber leichte Feuerwaffen.

Die aus Martolosen gebildeten Garnisonstruppen in den einzelnen Städten umfassten Leute aus den verschiedensten Gegenden. In Serbien, Bosnien und Herzegovina bestanden sie die ganze Zeit über hauptsächlich aus Einheimischen. In den Gebieten nördlich der Save und Donau war dies nur selten der Fall. Der Grossteil der Martolosen, besonders weiter im Inneren Ungarns, wo die Bevölkerungsdichte stärker war, stammte aus Gegenden südlich der Save und Donau. So waren, nach einem türkischen Soldregister aus dem Jahr 1557., die in Ofen stationierten Martoloseneinheiten aus Leuten gebildet, die aus den Sandschak Syrmien, Zvornik, Smederevo, Bosnien, Herzegovina, Klis, Vidin, Temeschwar u. a. gebürtig waren.

Mit den Heeresmartolosen zogen manchmal auch deren engere Familien, Frauen und Kinder. Deshalb gab es in Požega, Erdut, Belgrad, Gorjan, Szent Mikloš, Temeschwar, Vác und noch einigen anderen Orten ganze Martolosen-Viertel. Die Martolosen blieben als ausgesiente Soldaten gewöhnlich an ihrem Dienstort, wobei sie dort als Kolonisationselement wirkten.

Die Dienstzeit der Martolosen war nicht vornherein festgelegt. Angaben in türkischen Dokumenten zeigen, dass sie ohne Unterbrechung 10, 15, ja sogar 20 Jahre dauern konnte. Die aktive Dienstzeit der Martolosen war abhängig von ihren persönlichen Fähigkeiten und Interessen sowie von den Erfordernissen des osmanischen Staates.

Die rechtliche Stellung der Martolosen im türkischen Militärdienst wurde durch individuelle Ernennungsurkunden (*berât*) geregelt, die auf Grund allgemeiner türkischer Gesetzesvorschriften ausgestellt wurden. In dieser Hinsicht erinnern die Martolosen an die byzantinischen Grenzsoldaten (*ἀκριται*), deren Statuts durch besondere kaiserliche Urkunden (*γράμματα βασιλικά*) festgelegt wurde.

III

Während der Aufstiegsperiode des Osmanischen Reiches kam es nicht zur Schaffung einer stärkeren Martolosen-Organisation im Landesinnern. Der Grund hierfür liegt in der Tatsache, dass zu jener Zeit die allgemeine Lage noch besser war und relative Sicherheit herrschte. Die spätere Verschärfung der Gegensätze in sozialen, wirtschaftlichen, ethnischen, religiösen u. a. Fragen führte das osmanische Gesellschafts- und Staatssystem in eine Krise. Die Folge war eine labile, unsichere innenpolitische Lage, die sich durch das erstarkende Haidukentum in allen von den Türken beherrschten Gebieten Europas, vor allem in den südslavischen Ländern, offenbarte. All dies machte die Einrichtung verschiedener Dienste, besonders eines verstärkten inneren Sicherheitssystems notwendig. Weil die Martolosen schon früher einen bestimmten Platz in diesem Dienstsysteem eingenommen hatten, wurde ihre Organisation nun gestärkt. Diese Stärkung erfolgte erst in der zweiten Hälfte des 16. Jh., aber schon in der ersten Hälfte des 17. Jh. erstreckte sich das Dienstsysteem der Martolosen über die ganze Bal-

kanhalbinsel. Die Martolosen-Organisation im Innendienst erreichte ihren Höhepunkt in der zweiten Hälfte des 17. Jh., als die militärische Martolosen-Organisation in den Grenzgebieten völlig bedeutungslos geworden war.

Das Martolosen-Dienstsystem einer administrativ-territorialen Einheit (*nâhiye, qadîluq, sancaq*) wurde auf Initiative der örtlichen Behörden eingerichtet. Die zentrale Gewalt gab ihre Zustimmung dazu in Form eines besonderen Sultanserlasses (*fermân*).

Für den Martolosen-Dienst wurden Leute aus den privilegierten Bevölkerungskreisen der betreffenden Verwaltungseinheit ausgewählt. Die Wahl erfolgte auf Grund eines Gesuchs des Kandidaten, der Zustimmung der gesamten Bevölkerung — einschliesslich der Raja — des betreffenden Gebiets sowie des Vorschlags der Organe der Lokalbehörden (*qâdî, subaşı, sancaq-beg, emîn* für Bergwerke und andere grosse Feudalgüter), der der Zentralgewalt in Istanbul oder den obersten Behörden des betreffenden Beglerbeglik unterbreitet wurde. Ein Kandidat für den Martolosen-Dienst musste ausserdem allgemeines Ansehen und auf Grund seiner früheren Tätigkeit das besondere Vertrauen der osmanischen Behörden geniessen. Die Bestätigung der Wahl erfolgte durch die Zentralgewalt oder den Beglerbeg in Form eines Nominierungs-Berât. Durch diesen Akt wurden die Aufnahme des Bewerbers in den Martolosen-Dienst und die Sanktionierung seiner persönlichen und familiären Vergünstigungen offiziell erklärt, und der Wahlvorgang war damit endgültig abgeschlossen. Eine Ausnahme hinsichtlich der angeführten Wahlbedingungen stellten die Fälle dar, in denen amnestierte Haiduken in den Martolosen-Dienst aufgenommen wurden, was in der Krisenzeit der Martolosen-Organisation — Ende des 17. und Anfang des 18. Jh. — öfter vorkam.

Grunstätzlich wurden Martolosen im Innendienst nicht, wie man früher vermutete, nur für einen kürzeren Zeitraum eingestellt. Die Aufnahme in den Martolosen-Stand hatte Dauercharakter, und folglich mussten die Neuaufgenommenen auch langfristige Verpflichtungen auf sich nehmen.

Besoldete Martolosen mit Polizeifunktionen übernahmen ihren Dienst auf Grund eines Vertrages, den der Martolosbaschy im Namen einer bestimmten Martolosen-Gruppe mit den Behörden eines Kadiluk — unter entsprechenden Bedingungen und für einem bestimmten Zeitraum — abschloss. Der Martolosbaschy konnte nach Ablauf der vereinbarten Frist ein weiteres Abkommen schliessen und den Dienst für seine Leute verlängern. Wie wir aus Dokumenten ersehen, wurde diese Möglichkeit regelmässig ausgenützt, so dass es für die Martolosen im Polizeidienst eigentlich keine Begrenzung ihrer Dienstzeit gab. Ausgeschlossen sind hier freilich solche Fälle, wo Martolosen ihren Dienst freiwillig aufgaben oder auf Grund eines Vergehens ausscheiden mussten, oder wenn der Dienst im höheren Interesse der osmanischen Behörden unterbrochen wurde.

Die Martolosen übten eine ganze Reihe von Funktionen im Innendienst des europäischen Teils des Osmanenstaates aus.

In ihren Dörfern leisteten sie verschiedene Dienste, ähnlich wie die Knezen, Primiküren, Müsellemen und Vertreter einiger anderer

privilegierter Gruppen. Sie mussten Sorge tragen für ständige Besiedlung und Kultivierung des Landes, sollten verhindern, dass die Raja eventuell urbare Ländereien verwildern liessen oder aufgaben, und waren ausserdem verpflichtet, die viehzüchtenden Nomaden auf geeignetem, unbestelltem oder verlassenem Boden anzusiedeln und auf diese Weise solches Land zu kultivieren und andererseits die Nomaden an sesshafte Lebensweise zu gewöhnen. Auf diese Weise wurde die Hirtenbevölkerung den Raja eingegliedert und musste nun ebenfalls Steuern zahlen. Die Martolosen waren verpflichtet, den osmanischen Behörden bei allen Aufgaben, die mit ihren Dörfern zusammenhingen, volle Unterstützung zu gewähren. Mit ihrer Hilfe wurden Volkszählungen durchgeführt, Abgaben eingetrieben und abgeführt und noch weitere örtliche Funktionen erfüllt. Sie waren ausführende Organe und garantierten den reibungslosen Ablauf der Steuereintreibung und -abführung.

In den Balkanländern dienten die Martolosen am häufigsten als bezahlte Polizeiorganisation im Dienst der territorialen Verwaltungs- und Gerichtsbehörden. In dieser Eigenschaft mussten sie für die öffentliche Ordnung sorgen, durch rechtzeitige Massnahmen Versuche der Ruhestörung verhindern und jeden gegen die Interessen der Obrigkeit und die bestehende Ordnung gerichteten Akt vereiteln. Ihrem Schutz waren Siedlungen, Bergwerke und Landgüter, das Verkehrsnetz und die allgemeine Sicherheit in den einzelnen Nahien, Kadiluk, und Sandschak anvertraut.

Die Martolosen im Polizeidienst mussten auf Befehl der osmanischen Behörde regelmässig, die zu Hause in ihrem Dörfern lebenden und mit anderen Diensten betrauten Martolosen jedoch im Bedarfsfall bei der Bekämpfung und Ausrottung des Haidukenwesens und Rebellentums mithelfen.

In Kriegszeiten waren die im Innendienst tätigen Martolosen auch zu militärischen Dienstleistungen verpflichtet.

Die Entwicklung der inneren und äusseren Verhältnisse gegen Ende des 17. und Anfang des 18. Jh. und die zunehmende Anarchie im osmanischen Staat, vor allem in seinen europäischen Besitzungen, wirkte sich äusserst ungünstig auf die weitere Entfaltung der Martolosen-Organisation aus. Die allgemeine Krise erfasste das ganze innere Sicherheitssystem und somit auch darin eine hervorragende Rolle spielende Organisation der Martolosen. Eines der Momente, die unter diesen Umständen die anarchische Lage innerhalb der Organisation nur noch beschleunigten, war die Aufnahme amnestierten Haiduken in den Martolosen-Polizeidienst. Die osmanischen Obrigkeit ging von der Annahme aus, dass solche Martolosen — wenn sie staatsstreu waren — die geeignetste Waffe im Kampf gegen Haidukenwesen und Rebellentum darstellten angesichts der Tatsache, dass sie die Schlupfwinkel, Lebensweise, psychischen und physischen Eigenheiten der Haiduken am besten kannten und ausserdem die in diesem Fall wirksamsten Kampfmethoden beherrschten. Von diesem Gesichtspunkten ausgehend betrauten die osmanischen Machthaber bekanntere amnestierte Haiduken und ihre Harambaschys mit Kommandoposten innerhalb der Martolosen-Organisation. Martolosen dieser Herkunft brachten jedoch den osmanischen

Macht mehr Schaden als Nutzen. Sie wirkten in der Organisation als destruktives Element. Die Verhältnisse verleiteten andererseits auch die übrigen Mitglieder der Martoloseneinheiten dazu, es den erstgenannten gleichzutun. Die Anarchie griff immer rasch um sich. Sie äusserte sich in den verschiedensten Arten des Dienstmissbrauchs. Es wurde zur alltäglichen Erscheinung, dass Martolos von der friedlichen Bevölkerung, Reisenden und Händlern willkürlich Abgaben forderten, raubten und mordeten. Angeblich als *martolos akçesi*, d. h. eine für die Bezahlung der Martolos im Polizeidienst gedachte Abgabe, trieben die Martolosbaschys gewaltsam Summen ein, die die festgesetzten Beträge weit überstiegen. Anstatt die Verkehrswege zu sichern, begannen die Martolos selbst den Verkehr zu bedrohen. Zeitweise war es schwierig zu entscheiden, wo die Tätigkeit der Sicherheitsorgane aufhörte und wo das Haidukenunwesen begann. Was früher nur selten vorgekommen war, nämlich dass die Hüter der Sicherheit (Martolos, Derbendschi u. a.) selbst die Sicherheit gefährdeten, wurde Ende des 17. und Anfang des 18. Jh. zur allgemeinen Erscheinung. Dies alles hing mit der schwierigen innenpolitischen Lage des osmanischen Staates zusammen, die sich infolge des für die Türkei unglücklichen grossen Krieges (1683—1699) noch mehr verschlechterte.

Versuche der osmanischen Behörde, die Zustände in der Martolos-Organisation zu regeln und diese wieder für ihren eigentlichen Verwendungszweck zu befähigen, stiessen auf den Widerstand der Martolos. In manchen Orten kam es zu Revolten und Meutereien ganzer Martolos-Einheiten, die die osmaninischen Obrigkeit mit waffengewalt niederschlagen musste. Die Lage besserte sich nicht, als die Christen auf Grund eines Erlasses der Zentralbehörde aus dem Martolos-Dienst ausschieden und dieser nur noch Mohammedanern übertragen wurde. Die weitere Entwicklung der Lage im inneren Sicherheitssystem, besonders in der Martolos-Organisation, zwang die Zentralgewalt zu radikalen Änderungsmassnahmen. In diesem Sinn wurde eine Reihe von Dekreten erlassen, aber auch energische praktische Massnahmen blieben nicht aus. Der örtliche Sicherheitsdienst wurde auf der Grundlage gegenseitiger individueller Garantie und kollektiver Verantwortlichkeit der ansässigen Bevölkerung übertragen. Auf dieser Basis wurde in den europäischen Ländern des Osmanischen Reiches ein neues Dienstsysteem für die innere Sicherheit geschaffen, das für mehrere Jahre positive Ergebnisse zeitigte.

Durch einen Ferman aus dem Jahr 1721. wurde die Martolos-Organisation offiziell aufgelöst. Nur in manchen Gegenden behielten kleinere Martolos-Gruppen ihre frühere Stellung auch nach der offiziellen Auflösung der Organisation bei und versahen ihren Dienst nach wie vor bis zur Reform (tazimât).

IV

Das Dienstsysteem der Martolos beruhte auf bestimmten wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Voraussetzungen.

Die wirtschaftliche Grundlage des Martolos-Dienstes waren einerseits steuerliche und sonstige Vergünstigungen für die Martolos

und ihre Familien und andererseits die Dienstbezüge der einzelnen Martolosen.

Die ökonomischen Grundlagen des Martolosen-Dienstes änderten sich mit der Zeit, aber sie waren manchmal auch zum selben Zeitpunkt für Martolosen in verschiedenen Gegenden unterschiedlich. Der Grund dafür lag in den besonderen Verhältnissen einzelner Gebiete, denen zufolge die Bedürfnisse und das Ansehen des Martolosen-Dienstes sowie das Engagement seiner Träger nicht überall gleich waren.

Die Martolosen waren hinsichtlich ihrer Hauswirtschaft völlig oder teilweise von einer Reihe von Abgaben befreit. Kopfsteuer (*harâç*) brauchten sie nicht zu zahlen. Die Ispendsch-Steuer zahlten sie anfangs überhaupt nicht; aber in der Folgezeit wurde diese Abgabe von Martolosen bestimmter Sandschak in reduziertem oder manchmal in vollem Betrag erhoben. Befreit waren sie von den Divân-Abgaben, von den üblichen Verpfichtungen und schweren Auflagen (*avâriz-i divâniye ve tekâlif-i örfiye ve şaqqa*), in einigen Sandschak auch noch von der Schaf-, Holz- und Weidesteuer usw. Martolosen, die in den während der Türkenzeit ausgebeuteten Bergwerken Dienst taten, zahlten nur die *filuri* (eine ständige Steuer) »nach dem Brauch von Stari Vlah«, deren Betrag schwankte: er bewegte sich zwischen 50 und 150 Aktsche jährlich. Alle diese Privilegien genossen auch die Söhne und Brüder der Martolosen, die zusammen mit dem Träger des Martolosendienstes in einem gemeinsamen Haushalt lebten.

In manchen Gebieten, z. B. in Serbien, besaßen die meisten Martolosen Erbgüter (*baština*). Dieser Landbesitz war völlig oder teilweise von der verschiedenen Steuerlasten befreit. Diese sog. freien Güter (*slobodne baštine*) stellten einen äusserst wichtigen wirtschaftlichen Faktor im System der Privilegien dar, die die Angehörigen der Martolosen-Organisation genossen.

Neben den Privilegien, die alle Martolosen und ihre Familien genossen, erhielten die Angehörigen der militärischen Martolosen-Organisation, die ja Söldner im türkischen Heer waren, einen regelmässigen Sold. Die Höhe des Soldes war in verschiedenen Gegenden und zu verschiedenen Zeiten unterschiedlich. Sie schwankte bei einem gewöhnlichen Soldaten zwischen zwei Aktsche je Tag im Jahre 1467. und sieben Aktsche je Tag im Jahre 1628. In der Aufstiegsperiode des osmanischen Staates zeigte der Sold der Martolosen die Tendenz eines nominalen und realen Wachstums, in der Krisenperiode dagegen ein verlangsamtes nominales Ansteigen, das aber tatsächlich eine Wertminderung bedeutete, was mit dem Absinken der türkischen Währung zusammenhing.

Martolosenanführer erhielten manchmal - statt des Soldes — Lehen (*timâr*) von entsprechender Grösse, in seltenen Fällen auch Sold und Lehen zugleich.

Neben ihrem Sold hatten die Martolosen im Heer noch bedeutenden materiellen Gewinn dadurch, dass sie bei Überfällen auf feindliches Gebiet Beute machen konnten. Über die Höhe solcher zusätzlicher Einnahmen gibt uns das türkische Archivmaterial Aufschluss, wonach allein die Martolosen von Smederevo ihrem Sandschakbeg als Beutefünftel jährlich zuerst 30.000, später 50.000 Aktsche zahlen mussten.

Das war offensichtlich sein im voraus festgelegter Anteil der Beute. Der tatsächliche Ertrag aus der Beute war für die Martolosen in der Ausdehnungsperiode des osmanischen Staates gewöhnlich weit höher. Daneben erhielten die Martolosen besondere Belohnungen für erfolgreiche Aktionen gegen den Feind, und bei der Thronbesteigung jedes neuen Sultans wurde ihnen, wie auch den Angehörigen anderer Einheiten des türkischen Heeres, der übliche Bakschisch zuteil.

Die wirtschaftliche Lage der Martolosen im Polizeidienst der einzelnen administrativ-territorialen Einheiten war derjenigen der Heeresmartolosen ähnlich. Die Familien der Martolosen im Polizeidienst genossen zahlreiche Vorrechte, und diese selbst bekamen ihren Lohn in Geld ausbezahlt. Die Mittel, die für die Bezahlung dieser Martolosen nötig waren, stammten aus besonderen, als *martolos aqçesi* bekannten Steuereinnahmen. Diese Steuer wurde von der Bevölkerung des Verwaltungsterritoriums ohne Rücksicht auf ihre ethnische und religiöse Zugehörigkeit erhoben. Ausgenommen waren nur die Familien jener Personen, die — wie die Martolosen — verschiedene Dienstleistungen für die osmanischen Behörden ausführten. Die Eintreibung der *martolos aqçesi*-Steuer, die in besondere Steuerbücher (*defter*) eingetragen wurde, besorgten die Martolosbaschys, die mit diesem Geld ihre Leute selbst bezahlten.

Manchmal erhielten sogar auch Anführer der Martolosen im Innendienst Timâr-Lehen, aber es gab auch Fälle, wo sie sowohl Sold als auch Lehen bekamen.

Der Martolosen-Dienst im Osmanischen Reich war erblich. Er ging in der Regel vom Vater auf den Sohn oder, wenn kein Sohn da war, auf einen nahen Verwandten über. Aber wenn es erforderlich war, entzog die osmanische Behörde dieses Privileg und versetzten den Martolosen in den Raja-Stand.

In Anbetracht der Auswahl ihrer Mitglieder und der erblichen Nachfolge stellte die Martolosen-Organisation eine geschlossene Gesellschaftskategorie dar. Das bedeutet, dass die Martolosen sich normalerweise aus der Mitte derer rekrutierten, die bereits den Martolosen-Status innehatten. Aber wenn es sich um die erstmalige Einrichtung oder die zahlenmässige Verstärkung des Martolosendienstes handelte, was nicht immer nur durch die Aufnahme erbberechtigter Personen zu erreichen war, konnte eine bestimmte Anzahl gewählter Vertreter anderer privilegierter Bevölkerungsschichten (niedriger Erbadel, Vaynuken, Derbendschi, Vlachenviehzüchter usw.) in die Martolosen-Organisation eintreten. Der Raja war der Zugang zur Martolosen-Organisation völlig verschlossen.

Nichteinhaltung der Dienstverpflichtungen durch die Martolosen und Fernbleiben von Dienst wurde mit verschiedenen Strafen, auch Körperstrafen belegt. In solchen Fällen entzogen die osmanischen Behörden den Martolosen ihre Privilegien, bestraften sie mit Gefängnis, schickten sie auf Galeeren u. ä.

In der Krisenzeit des osmanischen Staates, wie sie vor allem in der Finanzkrise zum Ausdruck kam, gerieten die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Martolosen und anderer privilegier-

ter Gruppen mit den fiskalischen Interessen des Staates in Konflikt und wurden geschmälert. Dieser Umstand führte u.a. zu einer Verringerung der Martolosen-Zahl und zur Schwächung ihrer Organisation überhaupt.

V

Die Martolosen-Organisation war aus heterogenen ethnischen und religiösen Elementen zusammengesetzt.

Für den Martolosen-Dienst in einem Bezirk wurden in der Regel Leute aus der einheimischen Bevölkerung genommen. Ihre ethnische und religiöse Zusammensetzung bestimmte die ethnische und religiöse Struktur der Martolosen. Traten in dieser Hinsicht Veränderungen innerhalb der Bevölkerung auf, dann führten sie zu entsprechenden Umwandlungen in der Zusammensetzung der Organisation. Da das Martolosen-Dienstsystem in allen europäischen Teilen des Osmanischen Reiches verbreitet war, waren in der Organisation Angehörige aller Völker und Religionen vertreten.

In Griechenland waren es Griechen, in den südslavischen Ländern Angehörige südslavischer Völker, in Albanien Albaner, und in Gebieten, wo die Bevölkerung verschiedener ethnischer und religiöser Zugehörigkeit war, war auch die Martolosen-Organisation gemischt. Eine Ausnahme bildeten in dieser Hinsicht die militärischen Martolosen-Einheiten, die in den Städten türkischer Grenzgebiete, vor allem in Ungarn und Teilen des heutigen Rumäniens, stationiert waren. Sie setzten sich fast ausschliesslich aus ethnisch südslavischen Elementen, hauptsächlich Serben, zusammen; Ungarn und Rumänen waren nur in unbedeutender Zahl vertreten. Nur ganz selten gab es in der Martolosen-Organisation Juden und Angehörige anderer ethnischer Gruppen.

In religiöser Hinsicht waren die Martolosen anfangs fast ausschliesslich orthodoxe Christen, später in geringerem Mass Angehörige westlicher Konfessionen. In der Aufstiegsperiode des osmanischen Staates behielt ihre Organisation den christlichen Charakter bei. Aber schon damals tauchten im Zusammenhang mit dem Übertritt eines Teils der unterworfenen Bevölkerung zum Islam auch Mohammedaner in Martolosen-Verbänden auf; besonders in Bosnien gab es mohammedanische Martolosen in etwas grösserer Zahl. In der Krisenzeit des osmanischen Staates drängten sich die Mohammedaner intensiver zur Martolosen-Organisation, besonders zu den Heeresmartolosen. Durch Dekrete aus den letzten Jahren des 17. und den ersten Jahren des 18. Jh. wurden die christlichen Martolosen in ihrer Hauptmasse aus der Organisation verdrängt. Damals erhielt sie, was ihre religiöse Zusammensetzung anbelangt, ausgesprochen mohammedanischen Charakter. Da die Mohammedaner, aus deren Mitte sich die Martolosen nun rekrutierten, ein vielfältiges ethnisches Element darstellten, führten Änderungen in religiöser Hinsicht nicht zu wesentlichen Umwandlungen im ethnischen Bestand der Organisation. Nur die albanischen Martolosen wurden ohne Rücksicht auf ihre religiöse Zugehörigkeit als ethnisches Element aus der Martolosen-Organisation ausgeschlossen, bevor diese aufgelöst wurde. Dieser Schritt erfolgte deshalb, weil ganze Gruppen albanischer

Martolosen in der anarchischen Lage zu Beginn des 18. Jh. durch ihre Aktivität die öffentliche Ordnung und die Sicherheit der Bürger gefährdeten und sogar in offenen Konflikt mit dem osmanischen Staat gerieten.

In manchen Gegenden hielten sich christliche Martolosen in geringer Zahl bis ins 19. Jh.

Was über die ethnische und religiöse Zugehörigkeit der gewöhnlichen Martolosen gesagt wurde, gilt auch für ihre Führungsschicht. Nur der Aga-Rang ging im 16. Jh. und später immer mehr in die Hände von Mohammedanern über. Die Christen konnten sich jedoch auch in gehobenen Stellungen der Martolosen-Abteilungen bis zur Auflösung der Organisation behaupten.

VI

Die Martolosen nahmen im osmanischen System einen bedeutenden Platz ein. Dies wird auch durch die Parallelentwicklung der Martolosen-Organisation und des osmanischen Staatswesens bestätigt, mit dem jene mehr als drei Jahrhunderte verbunden war. Entstanden durch die Verwendung christlicher Bevölkerungsteile der eroberten Gebiete für Militär-, Polizei- und sonstige Dienste, trug die Martolosen-Organisation zur Stärkung der militärischen Macht des osmanischen Staates, zur Errichtung, Festigung und Aufrechterhaltung des osmanischen Feudalsystems auf dem Balkan und im mittleren Donauraum bei.

Die Existenz der Martolosen, Voynuken, Müsellemen, Derbendschi und einer Reihe weiterer privilegierter christlicher Gruppen im Dienste des osman. Staates hatte für die Haltung der osmanischen Herrschaft gegenüber den unterworfenen christlichen Völkern auf dem Balkan eine grosse Bedeutung.

Die Martolosen nahmen auch in der Geschichte der einzelnen unterworfenen Völker, denen sie angehörten und auf deren Gebiet sie operierten, einen wichtigen Platz ein.

Da in den südslavischen Ländern eine entwickelte Martolosen-Organisation bestand, sind die Martolosen auch in der Geschichte der südslavischen Völker ein wichtiger Faktor. Auch hier trugen sie zusammen mit anderen Gruppen der christlichen Bevölkerung in den Diensten der Osmanen zur Stärkung und Aufrechterhaltung der osmanischen Macht bei. Diese Rolle war, von der Warte der unterworfenen Völker aus gesehen, negativ. Indessen ist es Tatsache, dass die verstärkte Heranziehung dieser Völker, besonders des serbischen Volkes, zum türkischen Militär- und sonstigen Dienstsysteem, worin die Martolosen in der Aufstiegsperiode des Osmanenstaates eine hervorragende Stelle einnahmen, zu einer gewissen Verbesserung der Beziehungen zwischen den osmanischen Behörden und diesen Völkern in ihrer Gesamtheit vor allem dem serbischen Volk, beitrug. Dies war zweifellos einer der wichtigsten Gründe dafür, dass der osmanischen Staat an die Wiederaufrichtung der selbstständigen serbischen Kirche ging, in deren Organisation das ganze serbische Volk in den Grenzen des osmanischen Staates zusammengefasst wurde. Die positiven Folgen dieses Schrittes für die weitere Geschichte des serbischen Volkes sind unbestritten.

Das Bestehen der Martolosen und die anderer privilegierter Gruppen begünstigte — in Anbetracht der Vorrechte, die ihre Familien genossen — die Schaffung und Aufrechterhaltung umfangreicher Familiengemeinschaften der patriarchalischen Grossfamilien (zadruga).

Die territoriale Autonomie einzelner Gebiete in den südslavischen Ländern beruhte aber nicht — wie früher angenommen worden war — ausschliesslich auf den Privilegien der Martolosen-Organisation. Diese Tatsache geht aus den Urkunden, die sich auf die Martolosen in diesem Raum beziehen, klar hervor.

Mit dem Zurückdrängen der Martolosen und anderer chrislicher Gruppen aus den Diensten des osmanischen Staates ging auch ein Prozess der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Nivellierung der unterworfenen Massen und der Schaffung einer einheitlichen Ausgangsbasis für den Kampf gegen die osmanischen Macht Hand in Hand. Mit dem Verlust ihrer früheren Position wechselten die Martolosen und die Angehörigen anderer bevorrechteter Gruppen auch ihre Rolle, und die ehemaligen Diener der türkischen Macht wurden jetzt zu ihren Feinden. Dieser Umstand wirkte sich positiv auf die Stärkung der Freiheitsbestrebungen der unterworfenen Völker aus, die die Grundlagen des Osmanenstaates unterhöhlten und den Tag der Befreiung immer näher rücken liessen.

IZVORI I LITERATURA

I. IZVORI

a) Nepublikovani izvori:

Defteri Sandžaka Vidin:

Defter No-1 (fotokopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu, br. 73), iz 1483. godine.

Tapu tefteri (dalje: TD) No-57 (Original u Ankari: Fotokopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu, pod br. 149.)

Defteri Sandžaka Smederevo:

TD No-16, iz 1476/77. godine.

TD No-1 007, iz 1516. godine.

TD No-978, pisan između 1521. i 1526. godine.

TD No-135, iz 1525/26 (?) godine.

TD No-187, iz 1536/37. godine.

TD No-316, iz 1559/60. godine.

TD No-517, iz 1572/73. godine.

Defter Sandžaka Aladža Hisar (Kruševac), No. 567 (OIS, br. 71) iz doba Selima II (1566—1574).

Defter za subašilik Braničevo (maliyye), No-5, iz 1567/68. godine.

Defteri Sandžaka Zvornik:

Sumarni defter, No-171, nastao između 1519. i 1535. godine.

TD No-260, iz 1548. godine.

TD No-743, nastao između 1600. i 1604. godine.

TD No-83, iz 1604. godine.

TD No-405, iz 1528. godine.

Defteri Sandžaka Bosna:

TD No-57, iz treće decenije XVI vijeka.

TD No-157, pisan 1528—1530. godine.

TD No-201, pisan krajem prve polovine XVI vijeka.

TD No-432, pisan za vrijeme vlade sultana Sulejmana.

TD No-415, pisan, po svoj prilici, u sedmoj deceniji XVI vijeka.

TD No-1 071, iz vremena kao i prethodni.

TD No-728 (ovo je nedatirani sumarni popis većeg broja sandžaka: Bosanskog, Hercegovačkog, Zvorničkog, Kliškog, Krčkog, Pakračkog).

Defteri Sandžaka Srijem:

TD za Ilok, No-437, pisan između 1545. i 1548. godine.

TD No-514, nastao između 1566. i 1569. godine.

TD No-571, iz 1578. godine.
TD No-673, nastao između 1588. i 1595. godine.
TD iz 1614. godine. Original ovog deftera se čuva u Varšavi, a fotokopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

Defter Sandžaka Segedin:

TD No-333, iz 1566/67. godine.

Defteri Sandžaka Požega:

TD No-351, iz 1565. godine.
TD No-486, iz 1569. godine.

Defter vilajeta V'lk:

TD No-2m, iz 1454/55. godine.

Originali navedenih deftera čuvaju se u *Başbakanlık arsivi* u Istanbulu. Izuzetak čine oni defteri u kojima je izričito naglašeno da se nalaze u nekom drugom mjestu. U defterima nekih drugih sandžaka nismo našli podataka o martolosima, pa ih ne donosimo u ovom popisu.

U Rukopisnoj zbirci Nacionalne biblioteke u Beču nalazi se veliki broj turskih deftera iz XVI i XVII vijeka. Najvećim dijelom se odnose na turske sandžake u Ugarskoj i dijelovima Rumunije i Jugoslavije. Sve te deftere smo temeljito pregledali. Ovdje navodimo signature samo onih u kojima smo našli podatke o martolosima i podatke koji doprinose rješavanju problema martolosa. To su:

MXT — 500; MXT — 517; MXT — 522; MXT — 527; MXT — 534;
MXT — 550; MXT — 552; MXT — 557; MXT — 560; MXT — 561;
MXT — 562; MXT — 564; MXT — 566; MXT — 567; MXT — 568;
MXT — 569; MXT — 571; MXT — 578; MXT — 583; MXT — 591;
MXT — 592; MXT — 593; MXT — 594; MXT — 607; MXT — 610;
MXT — 614; MXT — 615; MXT — 616; MXT — 618; MXT — 619;
MXT — 620; MXT — 622; MXT — 626; MXT — 627; MXT — 629;
MXT — 631; MXT — 633; MXT — 641; MXT — 642; MXT — 643;
MXT — 644.

Mühümme defteri (fotokopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu, No-103).

Sidžili bitoljskih kadija (Državni arhiv SR Makedonije, Skopje):

Sidžil br. 3 (1633—1638. godine).
Sidžil br. 5 (1637—1638. godine).
Sidžil br. 6 (1639. godine).
Sidžil br. 13 (za 1652—1653. godine).
Sidžil br. 9 (1643—1644).
Sidžil br. 10 (1645—1646).
Sidžil br. 11 (1647—1649).
Sidžil br. 17 (oko 1658. godine).
Sidžil br. 18 (1662).
Sidžil br. 19 (za 1663. godinu).
Sidžil br. 21 (za godinu 1668).
Sidžil br. 23 (1676—1678).
Sidžil br. 24 (1678—1679).
Sidžil br. 25 (1682—1683).
Sidžil br. 26 (1687).
Sidžil br. 27 (1691—1692).
Sidžil br. 28 (1693).
Sidžil br. 29 (1694—1696).
Sidžil br. 30 (1703—1704).
Sidžil br. 31 (1704—1705).
Sidžil br. 32 (1706—1707).

Sidžil br. 33 (1707—1709).
 Sidžil br. 34 (1709—1711).
 Sidžil br. 35 (1711—1712).
 Sidžil br. 36 (1713—1714).
 Sidžil br. 37 (1715—1716).
 Sidžil br. 38.
 Sidžil br. 39 (1720—1721).
 Sidžil br. 40 (1722—1724).
 Sidžil br. 51.

b) Publikovani izvori:

- Anhegger, R., Martoloslar hakkında (prilozi), *Türkiyat Mecmuası* VII—VIII; İstanbul, 1942, 307—320.
- Barkan, Ö. L., XV ve XVI-inci asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirâi ekonominin hukûkî ve mâlî esasları I, Kanunlar; İstanbul, 1945.
- Barozzi, Nicolò, e Berchet, Guglielmo, *Le Relazioni degli stati europei*, Seria V; Turchia, Venezia, 1871.
- Boškov, V., Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod, Serija prva, II (Državna arhiva SR Makedonije); Skopje, 1966.
- Basdrabelles, I. J., *Archives historiques de la Macédoine I—II*; Thessalonique, 1952. i 1954.
- Butorac, P., Proces o martolosima 1477. godine u Kotoru, *Analiz Historijskog instituta u Dubrovniku* I; Dubrovnik, 1952.
- Dorev, P., Dokumenti za b'lgarskata istorija III/1; Sofija, 1940.
- Đurđev, B., Sremska kanun-nama iz 1588—89. godine, *Glasnik Zemaljskog muzeja* IV—V, n. s.; Sarajevo, 1949/50.
- Elezović, G., Turski spomenici I/1 (1348—1520); *Zbornik za istočnjačku istoriju i književnu građu*, SKA; Beograd, 1940.
- Fekete, L., *Türkische Schriften aus dem Archive Palatins Nikolaus Esterhazy 1606—1645*; Budapest, 1931;
 Ferman sultana Mahmuda patrijarhu Arseniju IV, *Glasnik Društva srpske slovesnosti* XI; Beograd 1859, 181—186.
- Galabov, G., *Osmano-turski izvori za istorijata na Sofija*, »Izvori Serdika«, sv. 5/6; Sofija, 1942.
- Galabov, G., *Osmano-turski izvori za b'lgarskata istorija*, deo I, *Godišnjak na Sofijskija Univ. ist-filolog. fak.*, sv. 34; Sofija, 1938.
- Galabov, G. — Duda, H. W., *Die Protokollbücher des Kadiamtes*; Sofia, München, 1960.
- Geway, A. V., *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich Ungarn und der Pforte in XVI und XVII Jh.*; Wien, 1840.
- Gökbilgin, M. T., XV—XVI asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar, mülkler, mukataalar; İstanbul, 1952.
- Grzegorzewski, J., *Z siedzib Rumelyjskich epoki wyprawy wiedeńskiej*, *Acta tureckie*; Lawow, 1912.
- Hadžibegić, H., Kanun-nama Sulejmana Zakonodavca, *Glasnik Zemaljskog muzeja* IV—V; Sarajevo, 1950.
- Hadžibegić, H., Džizja ili harač, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom* III—IV; Sarajevo, 1953, 55—125.
- Hadžibegić, H., *Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII vijeku*, *Glasnik ZM* II; Sarajevo, 1947.
- Horvat R., *Monumenta Historiam uscocchorum illustrantia. Pars altera* (1602—1620); Zagreb, 1913.
- Hurmuzaki, E., *Documente private la Istoria Românilor*, Bucuresti, Vol II, Part. III (1892), IV (1894), V (1897).

- Ihčiev, D. A., Materijali za istorijata ni pod turskoto robstvo, Izvestija na Istoričeskoto družestvo vo Sofija, II, 1906.
- Ivić, A., O prvoj srpskoj seobi u Žumberak (1530—1535), Vjesnik Zemaljskog arkiva XX; Zagreb, 1918, 245—279.
- Ivić, A., Spomenici Srba u Ugarskoj; Novi Sad, 1910.
- Klaić, V., Pad Obrovca, Udbine i Jajca, Vjesnik Zemaljskog arkiva VII; Zagreb, 1905, 53—69.
- Kraelitz, F., Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des XV Jhs. Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatie. Sitzungsber. d. Ak. d. W. in Wien, phil.-hist. Kl., 197, Bd. 3, Abh.; Wien, 1922.
- Kreutel, R. F., Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte. Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik: Denkwürdigkeiten und Zeitläufte des Hauses Osman vom Derwisch Ahmed, genannt 'Aşik-Paşa-Sohn. »Osmanische Geschichtsschreiber«, Bd. III; Graz-Wien-Köln, 1959.
- Kukuljević, Sakcinski, I., Rapporti della Republica Veneta coi Slavi Meridionali. Brani tratti dei diari manoscritti di Marino Sanudo 1496—1533, Arkiv za povjestnicu jugoslovensku knj. V; Zagreb, 1859, VI (1863), VIII (1865).
- Laszowski, E., Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae Slavoniae (MSHSM) I—III; Zagreb, 1914—1917.
- Lopašić, R., Prilozi za poviest Hrvatske XVI i XVII veka iz Štajerskoga zemaljskog arhiva u Gradcu, Starine JAZU XVII, Zagreb, 1885, 151—231; Starine JAZU XIX; Zagreb, 1887, 1—8.
- Lopašić, R., Spomenici tržačkih Frankopana, Starine JAZU XXV; Zagreb, 1892, 201—332.
- Lopašić, R., Spomenici Hrvatske krajine I—III; Zagreb, 1884—1889.
- Ljubić, S., Commissiones et relationes Venetae I—III; Zagreb, 1876—1880.
- Ljubić, S., Prilozi za životopis Markantuna de Dominisa Rabljanina, spljetskoga nadbiskupa, Starine JAZU II; Zagreb, 1870, 1—260.
- Matkovski, A., Turski izvori za ajdutstvo i aramistvo vo Makedonija I (1620—1650), II (1650—1700), Skopje, 1961.
Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak (priredili: B. Đurđev, N. Filipović, H. Hadžibegić, M. Mujić i H. Šabanović); Sarajevo, 1957.
- Novaković, S., Zakonik Stefana Dušana cara srpskog 1349. i 1354; Beograd, 1898.
- Pavich, A., Poljički statut, Glasnik ZM XX; Sarajevo, 1908.
- Rački, F., Izvodi za jugoslovensku poviest iz dnevnika Marina ml. Sanuda za g. 1526—1533, Starine JAZU XXI; Zagreb, 1889, 133—183.
- Rački, F., Prilog poviesti hrvatskih uskoka, Starine JAZU IX, 172—256.
- Radonić, J., Prilozi za istoriju Srba u Ugarskoj u XVI i XVII veku I; Novi Sad, 1909.
- Sathas, C. N., Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen âge, Monumenta historiae hellenicae IV; Paris, 1883.
- Solovjev, A., Odabrani spomenici srpskog prava; Beograd, 1926.
- Šabanović, H., Turski izvori za istoriju Beograda I/1; Beograd, 1964.
- Šabanović, H., Krajište Isa-bega Ishakovića; Zbirni katastarski popis iz 1455. godine; Sarajevo, 1964.
- Šišić, F., Hrvatski saborski spisi II (MSHSM); Zagreb, 1915.
- Sopova-Bojanić, D., Makedonija vo XVI i XVII vek, Dokumenti od carigradskite arhivi (1557—1645); Skopje, 1955.
- Theiner, A., Monumenta hitorica Hungariae II; Roma, 1860.
- Tomić, J., Građa za istoriju pokreta na Balkanu protiv Turaka krajem XVI i početkom XVII veka, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda VI (SAN); Beograd, 1933.

- Truhelka, Č., Tursko-slavjanski spomenici dubrovačke arhive, Glasnik ZM XXIII; Sarajevo, 1911.
 Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod, Serija prva I (priredili: M. Sokoloski, A. Starova, V. Boškov i F. Ishak); Skopje, 1963.
 Velics, A. L., Magyarországi Török kincstari Defterek I—II; Budapest, 1886, 1890.

c) Pesci

- Aksüt, A. K., Koçi Bey risalesi; Istanbul, 1939.
 Aşıkpaşazade, Tevarih-i Âli Osman; Istanbul, 1332 (po Hidžri).
 Babinger, F., Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553—1555), Studien zur Fugger — Geschichte; München — Leipzig, 1923.
 (Brlić, T. A.), Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen...; Wien, 1854.
 Chronica Ragusina Junii restii item Joannis Gundulae, MSHSM, XXV; Zagreb, 1893.
 Curipeschitz, B., Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530; Innsbruck, 1910.
 Čelebija, E., Putopis, Sarajevo I (1954), II (1957) (priredio H. Šabanović).
 Çelebi, E., Siyahatname V—VIII; Istanbul, 1318. (po Hidžri), 1928.
 Doglioni, Amfiteatro di Europa; Venetia, 1623.
 Elezović, G., Turski izvori za istoriju Jugoslovena, Brastvo XXVI; Beograd, 1932, 90—125.
 Georgieviz, B., De Turcarum moribus epitome; Lugduni, 1558.
 Giese, F., Die altosmanische anonymen Chroniken in Text und Übersetzung I; Breslau, 1922, II; Leipzig, 1925.
 Höniger, N., Hofhaltung des Türkischen Kaysers etc.; Basel, 1596.
 Ibn Kemal, Tevârih-i Âli Osman VII, Defter (D. Şerafettin Turan); Ankara, 1954.
 Isthuanffio, N., Regni Hungarici historia, L. XIII; Coloniae Agrippine, 1685.
 Jovius, P., Turcicarum rerum commentarius; Paris, 1539.
 Lewenkaw, H., Neuwe Chronika Türkischer Nation; Frankfurt, 1596.
 Lezze, D. d., Historia Turchesca; Bucaresti, 1910.
 Lutfi, Paşa, Tevarih-i Âli Osman, izd. Ali Bey; Istanbul, 1341. H.
 Matković, P., Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, Rad JAZU CXXIV; Zagreb, 1895.
 Mihailović, K., Janičarove uspomene ili Turska hronika, Spomenik SAN CVII (prevod Đ. Živanović); Beograd, 1959.
 Neşrî, Mehmed, Kitâb-ı Cihan — Nümâ. Neşrî Tarihi I; Ankara, 1949.
 Pouqueville, F. C. H. L., Voyage dans la Grece, B. 5, III; Paris, 1820.
 Rycaut, P., Histoire de l'etat present de L'empire Ottoman; Amsterdam, 1670.
 Sahm, W., Beschreibung der Reisen des Georg Lebenau. Mittheilungen aus der Stadtsbibliothek zu Königsberg in Preussen, 6; Königsberg, 1912, 2. 1930.
 Samardžić, R., Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika; Beograd, 1962.
 Schwandtner, J. G., Scriptorum rerum Hungaricarum I—II; Tyrnaviae, 1765.
 Soranzo, L., Ottomanus; Neapel, 1600.

- Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain; Laibach — Nürnberg, 1689, B. IV, XII.
 Vitezović, P., Kronika; Zagreb, 1744.
 Vrancsics, A., Összes munkái, 1857—1875.
 Wenner, A., Türkisches Reisebuch; Nürnberg, 1665.
 Wild, J., Neue Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen; Nürnberg, 1613.

II. LITERATURA

- Anhegger, R., Martolos, Islam Ansiklopedisi VII, Istanbul, 1957, 341—344.
 Anhegger, R., Martoloslar hakkında, Türkiyat Mecmuası VII—VIII, 1941—1942, 282—320.
 Babinger, F., Quellenwerken des Islamischen Schriftums I—II; Hannover, 1926.
 Babinger, F., Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke; Leipzig, 1927.
 Babinger, F., Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14 und 15 Jhs.), Südosteuropäische Arbeiten, 34; Brünn — München — Wien, 1944.
 Balasčev, I. — Ihčiev, A. D., Privilegiite hristjanite — raja v Osman-skata imperija i dokumenti vrhu teh, Minalo I/1; Sofija, 1909.
 Barbar, L., Zur wirtschaftlichen Grundlage des Feldzuges der Türken gegen Wien im Jahre 1683, Wiener Staatswissenschaftliche Studien, B. XII, H. 1, Wien.
 Bartholdy, K. M., Geschichte Griechenlands von der Eroberung Konstantinopels durch die Türken im Jahre 1453. bis auf unsere Tage; Leipzig, 1870.
 Bernegger, E., Slavisches ethimologisches Wörterbuch; Heidelberg, 1908.
 Björkman, W., Ofen zur Türkenzeit, Abhandlungen dem Gebiet der Auslandskunde, B. 2; Hamburg, 1925.
 Bogišić, B., Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa I; Beograd, 1878.
 Bojanić, D., Karpošev pokret i izvori za njegovo izučavanje (doktorska disertacija u rukopisu, Seminar Filozofskog fakulteta u Skopju).
 Boué, A. v., Die Europäische Türkei II; Wien, 1889.
 Božić, I., Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku, SAN; Beograd, 1952.
 Brückner, A., Słownik etymologiczny języka polskiego; Krakov, 1927.
 Cvetkova, B. A., K voprosu o položenii dervendžiskogo naselenija v bolgarskih zemljah v periode tureckogo gospodstva, Učennie zapiski Instituta slavjanovedenija XX; Moskva, 1960, 196—220.
 Cvetkova, B. A., Novie dannie o hristianah — spahijah na Balkanskom poluostrrove v period tureckogo gospodstva, Vizantijskij vremenik XIII; Moskva, 1958, 184—197.
 Čubrilović, V., Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini, Jugoslovenski istoriski časopis I, 1—4; Beograd, 1935.
 Diefenbach, L., Völkerkunde Ost-Europas II; Darmstadt, 1880.
 Dostjan, I. S., Borba serbskogo naroda protiv tureckogo iga, AN SSSR; Moskva, 1959.
 Đurđev, B., Hrišćani spahije u severnoj Srbiji u XV veku, Godišnjak Istoričkog društva BiH IV; Sarajevo, 1952, 165—169.
 Đurđev, B., Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom, Glasnik ZM LII; Sarajevo, 1940.
 Đurđev, B., O vojnucima s osvrtnom na razvoj turskog feudalizma i na pitanje bosanskog agaluka, Glasnik ZM II; Sarajevo, 1947.

- Durđev, B., O knezovima pod turskom upravom, *Istoriski časopis* I, 1—2; Beograd, 1948.
- Durđev, B., Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku; Sarajevo, 1953.
- Durđev, B., Uticaj turske vladavine na razvitak naših naroda, *Godišnjak Ist. društva BiH* II; Sarajevo, 1950, 19—82.
- Ersch — Gruber, *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Kunste*, A. — G.; Leipzig, 1868.
- Fekete, L., *Siyaqat Schrift* I; Budapest, 1957.
- Filipović, N., Osvrt na neka pitanja iz ranije istorije osmanskog timara, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* I, 1963.
- Filipović, N., Pogled na osmanski feudalizam, *Godišnjak ID BiH* IV; Sarajevo, 1952.
- Gervianus, G. G., *Geschichte des 19. Jahrhunderts seit den Wiener Verträgen*, Leipzig, 1855.
- Gezeman, G., *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama*, Sremski Karlovci, 1925.
- Gömör, G., *Türkenoth und das Grenzwesen in Ungarn und Croatien während sieben Friedenjahre. Mittheilungen des k. k. Kriegsarchivs* I—III; Wien, 1885, 155—178.
- Habel, E., *Mittelateinisches Glossar*; Paderborn, 1931.
- Hadrovics, L., *Le peuple serbe et son eglise sous la domination turque*; Paris, 1947.
- Hadžibegić, H., *Glavarina u osmanskoj državi* (Izd. Orijentalni institut u Sarajevu, posebno izdanje, IV); Sarajevo, 1966.
- Hammer, J. v., *Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung* I; Wien, 1815.
- Hammer, J. v., *Geschichte des Osmanischen Reiches* II, III; Pest, 1828.
- Handžić, A., *Prilog istoriji starih gradova u Bosanskoj i Slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka*, *Godišnjak DI BiH* XIII (1962); Sarajevo, 1963, 321—339.
- Hertzberg, G. F., *Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart* III (1470—1821); Gotha, 1878.
- Horosov, *Lexicon tourco — ellenikon* II; Istanbul, 1900.
- Inalcik, H., *Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar*; Ankara, 1954.
- Inaldžik, H., *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva*, *Prilozi za orijentalnu filologiju*... III—IV; Sarajevo 1953.
- Istorija naroda Jugoslavije* II (autorski kolektiv); Beograd, 1960.
- Istorija Bolgarii* I, Moskva; 1954.
- Ivić, A., *Istorija Srba u Vojvodini*; Novi Sad, 1929.
- Jensen, H., *Ungarische Literaturdenkmäler aus der Türkenzeit*; Leipzig, 1923.
- Jireček, C. J., *Geschichte der Bulgaren*; Prag, 1876.
- Jireček, K. — Radonić, J., *Istorija Srba* I; Beograd, 1952.
- Jug, S., *Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja*, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* XXIV; Ljubljana, 1943.
- Jug, S., *Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja*, *Zgodovinski časopis* IX; Ljubljana, 1955.
- Kadlec, K., *Valaši a valaške právo*; Klausenburg, 1924.
- Karadžić, V. St., *Srpske narodne pjesme*; Beograd, II (1953), III (1954).
- Karadžić, V. St., *Srpski rječnik*; Beograd, 1898.
- Katardžijev, I., *Ajdutskoto dvizenje i Karpošovoto vostanie vo XVII vek*; Skopje, 1958.
- Keleman, A., *Magyar és német nagy kézi Szólár*; Budapest, 1929.
- Kerkesz, M., *Kulturgeschichtliche Spuren in der ungarischen Sprache*, *Ungarische Jahrbücher* IV; Budapest, 1924.
- Kočić, P., *Zmijanje, Sabrana djela* I; Sarajevo, 1952.
- Köprülü, F., *Porijeklo Osmanske carevine*; Sarajevo, 1955.

- Kraelitz, F., Der osmanischen Historiker Ibrahim Peçevi, Der Islam VIII, 1918.
- Kreševljaković, H., Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini; Sarajevo, 1954.
- Legrand, E., Recueil de chansons populaires Grecques; Paris, 1874.
- Linde, M. S. B., Słownik etymologiczny języka polskiego; Krakov, 1927.
- Lopašić, R., Bihać i Bihaćka krajina; Zagreb, 1890.
- Lopašić, R., Dva hrvatska junaka — Marko Mesić i Luka Ibrišimović; Zagreb, 1888.
- Machek, V., Etymologický slovník jazyka českého a slovenského; Praha, 1957.
- Matkovski, A., Hajdutite vo Makedonija prez prvata polovina na XVII vek, Izvestija na Instituta za istoriju BAN, t. 14—15; Sofija, 1964, 195—213.
- Matkovski, A., Podatoci za nekoi ajduti od zapadna Makedonija (1622—1550), Glasnik na Institutot za nacionalna istorija V/1; Skopje, 1961, 99—126.
- Matkovski, A., Haiduckenaktionen in Mazedonien in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts, Südost-Forschungen, B. XXI; München, 1962, 394—402.
- Maurer, G. L., Das griechische Volk in öffentlichen, kirchlichen und privatrechtlichen Beziehungen vor und nach dem Freieitskampf...; Heidelberg, 1835.
- Mehlan, A., Der Einfluss der Raja-Privilegierung auf die Balkanwirtschaft zur Türkenzeit, Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa, Jhg. 5, 3/4, 1941, 205—222; Leipzig, 1941.
- Meninski, Lexicon arabo-persico-turcicorum, T. IV; Vienna, 1780.
- Meyer, G., Neugriechische Studien, III, Sitzungsberichte der k. Akad. d. Wissenschaften in Wien. Phil.-hist. Classe B. CXXXII; Wien, 1894/95.
- Meyer, G., Ethymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache; Strassburg, 1891.
- Mijušković, S., Crmničani optuženi kao martolosi pred kotarskim sudom 1477. godine, Istorijski zapisi XVIII/XXII, 3; Titograd, 1965, 527—539.
- Miklosich, F., Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprache; Wien, 1886.
- Miklosich, F., Die türkische Elemente in der südost- und osteuropäischen Sprachen (griechisch, albanisch, rumunisch, bulgarisch, serbisch, grossrussisch, polnisch), Denkschriften der K. Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, 34—35; Wien, 1884—88, B. 37—38, Wien, 1889/90.
- Mutaščieva, V., Kategoriiite feodalno zavisimo naselenie v našite zemi pod turska vlast prez XV—XVI v., Izvestija na Instituta za istorija BAN, 9; Sofija, 1960, 57—93.
- Novaković, S., Srpska baština u starijim turskim zakonima; Beograd, 1892.
- Novaković, S., Stara srpska vojska; Beograd, 1893.
- Novaković, S., Tursko carstvo pred Srpski ustanak (1780—1804); Beograd, 1906.
- Novičev, D. A., Istorija Turcii I. Epoha feodalizma (XI—XVIII v.); Leninograd, 1963.
- Oberhammer, E., Die Türken und das Osmanische Reich; Leipzig — Berlin, 1917.
- Papoulia, D. B., Ursprung und Wesen der »Knabenlese« im Osmanischen Reich; München, 1963.
- Pavičić, S., Seobe i naselja u Lici, Zbornik za narodni život i običaje, knj. 41, JAZU; Zagreb, 1962.
- Perojević, M., Klis u turskoj vlasti; Sarajevo, 1936.

- Petrović, Đ., Neki podaci o izradi topovskih kugli u Srbiji i Bosni u XV i XVI veku. *Vesnik Vojnog muzeja*, 11—12; Beograd, 1966, 162—180.
- Popović, J. D., O martolosima u turskoj vojsci, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* VIII; Beograd, 1928, 214—229.
- Popović, J. D., Srbi u Vojvodini I, Novi Sad, 1957.
- Popović, J. D., Vojvodina u tursko doba, Vojvodina I; Novi Sad, 1939.
- Popović, Đ., Turske i druge istočne reči u našem jeziku, *Glasnik Srpskog uč. društva*, 59; Beograd, 1884.
- Radloff, W., Versuch einer Wörterbuches der türk-Dialekte; Hag, 1960.
- Redhouse, J. W., Turkish and English Lexicon; Istanbul, 1921.
- Rizaj, S., Upravljanje majdanima na Kosovu i Metohiji za vreme turske vladavine, *Godišnjak Pokrajinskog državnog arhiva*; Priština, 1965.
- Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika VI, Martolos; Zagreb, 1904—1910.
- Sakazov, I., Bulgarische Wirtschaftsgeschichte; Berlin — Leipzig, 1929.
- Salamon, F., Ungarn in Zeitalter der Türkenherrschaft; Leipzig, 1887.
- Sami, Ş., Kâmûs-ı tûrkî; Istanbul, 1314. H.
- Sax, C. R., Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts und die Phasen der »orientalischen Frage« bis auf die Gegenwart; Wien, 1908.
- Schimek, M., Politische Geschichte des Königreichs Bosnien und Rama; Wien, 1787.
- Schmaus, A., Die Frage einer »Martolosen« — Epik, *Die Welt der Slawen*, Jhg. III/1; Wiesbaden, 1958, 31—41.
- Schmaus, A., Beiträge zur südslavischen Epenforschung, *Serta Monacensia*; Leiden, 1952, 150—170.
- Skarić, V., Trebinje u XVII vijeku, *Glasnik ZM XLV*; Sarajevo, 1933.
- Smičiklas, T., *Povijest Hrvata*; Zagreb, 1882.
- Smičiklas, T., Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, JAZU; Zagreb, 1891.
- Stanojević, G., Crna Gora u doba Kandijskog rata, *Istoriski Glasnik*, 1—2; Beograd, 1953.
- Stanojević, G., Iz istorije Crne Gore u XVI i XVII vijeku, *Istoriski zapisi XII/XV*, 2; Titograd, 1959.
- Stein, E., Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassung und Wirtschaftsgeschichte, *Mitteilungen zur osmanische Geschichte*, 2, 1923—1925.
- Stojanovski, A., Kon prašanjeto za hristjanite — spahii vo Makedonija, *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija Makedonije*; Skopje, 1960, 304—316.
- Stojanovski, A., Dervendžistvoto vo Makedonija, *Glasnik na Institutot za nac. istorija*; Skopje, VII/2 (1964), 115—164, VIII/1 (1965), 101—137; IX/1 (1965), 65—102.
- Sučeska, A., Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka, izd. Naučno društvo BiH, knj. XII, Odj. ist.-fil. nauka, knj. 14; Sarajevo, 1965.
- Svoronos, N., *Le comerce de Salonique au XVIII siecle*; Paris, 1956.
- Šabanović, H., Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća, *Godišnjak Ist. društva BiH XI* (1960); Sarajevo, 1961.
- Šabanović, H., Bosanski pašaluk; Sarajevo, 1959.
- Šabanović, H., Bosansko krajište, *Godišnjak Ist. društva BiH IX*; Sarajevo, 1958, 177—220.
- Şineanu, L., *Elemente Turkeşti în Limba Română*; Bucuresti, 1885.
- Takacs, A magyar gyalogság megalakulása; Budapest, 1908, 122—139.
- Tiktin, H., *Dictionar Român — German*, Vol. II; Bucureşti, 1911.
- Thaloczky, L., *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450—1527*; Zagreb, 1916.
- Truhelka, Č., Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni, *Glasnik ZM*; Sarajevo, 1915.

- Tveritinova, A. S., K voprosu o krestjanstve i krestjanskom zemlepolzovanii v Osmanskoj imperii (XV—XVI v.), Učenie zapiski Instituta vostočovedenija AN SSSR XVII; Moskva, 1959, 3—50.
- Vasić, M., Knežine i knezovi timarlije u zborničkom sandžaku u XVI vijeku, Godišnjak Ist. društva BiH X; Sarajevo, 1959, 247—278.
- Vasić, M., O knežinama Bakića pod turskom vlašću, Godišnjak ID BiH IX; Sarajevo, 1958, 221—239.
- Vasić, M., Etničke promjene u Bosanskoj krajini u XVI vijeku, Godišnjak ID BiH XIII; Sarajevo, 1963, 233—249.
- Vasić, M., Die Martolosen im Osmanischen Reich, Zeitschrift für Balkanologie II; Wiesbaden, 1964, 172—189.
- Vasić, M., Martolosi u periodu uspona Osmanske imperije, Godišnjak Društva istoričara BiH XIV; Sarajevo, 1964, 11—62.
- Vinaver, V., Milić Vujadinović i Mijat Tomić, Godišnjak ID BiH IX; Sarajevo, 1958.
- Vinaver, V., Senjski uskoci i Venecija do Kiparskog rata, Istoriski glasnik, 3—4; Beograd, 1953.
- Vefik, A., Lehçe-i Osmani II; Istanbul, 1293. H.
- Weigand, G., Balkan — Archiv III; Leipzig, 1927.
- Werner, E., Yürüken und Wlachen, Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl — Marx — Universität Leipzig, 15. Jhg., 1966; Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Heft 3.
- Werner, E., Die Geburt einer Grossmacht — Die Osmanen, Akademie Verlag; Berlin, 1966.
- Witteck, F., Das Fürstentum Montesche, Studien zur Geschichte Westkleinasiens im 13—15 Jh.; Istanbul, 1934.
- Uspenskij, F. I., Voennoe ustrojstvo vizantijskoj imperii, Izvestija ruskogo arheologičeskogo instituta v Konstantinopole VI; Sofija, 1900, 154—207.
- Uzunçarşılı, I. H., Osmanlı Tarihi III/1; Ankara, 1951.
- Uzunçarşılı, I. H., Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları I; Ankara, 1943.
- Yurdaydın, H. G., Kanunî'nin Cülûsu ve ilk seferleri, Ankara universitesi İlahiyat fakültesi yayınları XXXI; Ankara, 1961.
- Zenker, J. T., Dictionnaire Turk-Arabe-Fransais; Leipzig, 1866—1876.
- Zieglauer, F., Die Befreiung Ofens der Türkenherrschaft 1688; Innsbruck, 1886.
- Zinkeisen, J. W., Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa, B. II; Gotha, 1854.
- Zirojević, O., Jedan vek turske vladavine u Slankamenu (1521—1621), Istorijski časopis, knj. XIV—XV (1963—1965); Beograd, 1965, 29—54.

SKRACENICE

ČEŠĆE CITIRANIH IZVORA I LITERATURE

Arkiv	Arkiv za povjestnicu jugoslovensku, Zagreb.
BBA	Başbakanlık Arşivi u Istanbulu.
DAD	Državni arhiv u Dubrovniku.
DAM	Državni arhiv Socijalističke republike Makedonije u Skoplju.
Erlangenski rukopisi	Gezeman G., Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pjesama, Sremski Karlovci, 1925.
fk.	fotokopija.
Glasnik DSS	Glasnik Društva srpske slovenosti, Beograd.
Glasnik SUD	Glasnik Srpskog učenog društva, Beograd.
Glasnik ZM	Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
Godišnjak ID BiH	Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
Hammer J., Staatsverfassung und Staatsverwaltung	Hammer J. v., Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, Wien, 1815. (I),
Hammer J., GOR.	Hammer J. v., Geschichte des Osmanischen Reiches; Pest, 1828...
Izvestija II	Izvestija na Istoričeskoto društvo vo Sofija II (1906); Sofija, 1906.
JAZU	Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu.
Kanuni i kanun-name	Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovčki, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak. Izdanje Orijentalnog instituta u Sarajevu; Sarajevo, 1957.
Lopašić R., Spomenici	Lopačić R., Spomenici Hrvatske krajine I—III; Zagreb, 1884—1889.
Monumenta Habsburgica	Laszowski E., Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae (MSHSM); Zagreb, 1914—1917.
MXT	Registarska oznaka na turskim registrima koji se čuvaju u Nacionalnoj biblioteci u Beču.

MSHSM	Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Zagreb.
OIS	Orijentalni institut u Sarajevu.
ÖNBW	Österreichische Nationalbibliothek Wien.
Prilozi KJIF	Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor VIII, Beograd, 1928.
POF	Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom. Izdaje Orijentalni institut u Sarajevu.
Rad JAZU	Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.
SAN	Srpska akademija nauka i umjetnosti u Beogradu.
Spomenik SAN	Spomenik Srpske akademije nauka i umjetnosti u Beogradu.
Starine (JAZU)	Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.
TD	Tapu defteri.

P R I L O Z I

I

DOKUMENAT IZ 1572/73. GODINE O POSTAVLJENJU MARKA SINA MILKOVA ZA MARTOLOSA U VAROŠI BAJA, SANDŽAK SEGEDIN

*Nahiye-i Baya der liva-i Segedin
Varoş Baya tâbi' m(ezbur)
Marko veled-i Milko martolos*

Zimmi- i mezbur için sancak beği kimesnenin yazılı ve nizâ'lî raiyeti olmayıp her vechle martolosluğa mehâldir deyü ilâm etmeğin vech-i meşruh üzere defter-i hakaniye martolos kayd olunup nadamki mal-i mîrî cem've tahsil hususunda ve muhafaza ve sair zâmin oldukları hizmetlerde ve perakende olan reayayî yerlî yerine getirip iskan ettirmek babında mecd ve sâyî olup kendi ve kendi ile mean olan ebnâ ve karındaşları harac ve ispenceden cemî' hukuk-i şer'iyye ve rûsûm-i örfiyeden muafiyetle martolos tayin olunup berat-i şerif için tezkere verildi.

Tahriren fi 7 zi-l-kade sene-i 981.

(ÖNBW, MXT — 571, s. 198).

II

DOKUMENAT IZ 1591. GODINE O POSTAVLJENJU MILKA DRAGIŠE ZA MARTOLOSA U SELU MORAVICA(?), NAHIJA SLANKAMEN U SANDŽAKU SRIJEM

*Nahiye-i Islankamen der liva-i Srem
Karye-i Maroviçe, tâbi'-i mezbur
Milko Dragiša, martolos, resim 40*

Liva-i mezbur müceddeden tahrir olundukta zimmi-i merkum ehl-i vukuf, maslahat-güzâr olmak ile hin tahrirde götürülüp hane add olunmağa ve kura ve mezari'a mütaallik olan umur-i mühimmede istihdam olunup yazılı olmıyan nice haymane reaya getirdiip tahrir edip ve bil-cümle iptida-i tahrirden intihâsına varınca mal-i padişahîye sefer hizmetlerin eyleyip ve bu mekule martoloslar sefer oldukta gemilere girip ve tahsil-i mal-i padişahîde ve umur-i sairede hizmet eylemek ve sâkin oldukları köylerin ihyâ ve ma'mur eylemek şartıyla madamki mal-i padişahî tahsiline gelen gulâm-i şahîye kemâl-i muavenet eyleyip haymaneden ve perakende olan reayadan karye-i mezbureye reaya geti-

rip ihya ve ma'mur eylemek mücidd ü sâî olup ve ol mukabelede kendi âhara raiyyet kayd olunmayıp bile sâkin olan oğulları ve karındaşları haraç ve ispençeden ve cemî' a'sâr ve rûsûmdan ve avariz-i divaniye ve tekâlîf-i örfiyeden muafiyetle defter-i hakaniye karye-i mezburede kâin ül-vilaye defter-i hakaniye martolos kayd edip sene-i elf cemâzi-yel-âhîrinin evahirinde verdik tezkere muktezasınca berat-i şerif için tezkere verildi.

Fi 15 rebî ül evvel sene-i ihda ve elf.

(ÖNBW, MXT — 560, s. 90).

III

DOKUMENAT O POSTAVLJENJU MIJANA SINA RADISINA ZA MAR-
TOLOSA U SELU MARKOVCI, NAHIJA MITROVICA U SANDŽAKU
SRIJEM (PISAN 1592/93. G.)

Nahiye-i Dimitroviçe der liva-i Srem

Karye-i Markovçi

Miyan veled-i Radiša, martolos

Mürd-i mezburun işbu Radosav sahih sulbî oğlu olup elinde olan beratlar şüphesiz babası beratları olduğuna mutemed aleyh şehadetleriyle sancak beği ilâm etmeğin mezbur Radosav mürd olan babası Miyan veled-i Radiša mutasarrıf olduğu baştinesinin a'sar ve rûsûmu ve baştinesi öşründen ve avariz-i divaniye ve tekâlîf-i örfiyeden muafiyet ile karye-i mezburenin perakende olan reayası yerine getirip iskan ettirip ve haricden haymane reaya getirip mamur ve abadan etmek şartıyla karye-i mezburede martolos kayd olunmasına tâlip ve râgip olmağın ve bu mekule martoloslar lâzım geldikçe sefere eşmek ve mal-i hassa tahsilinde ve umur-i sairede hidmet ve liva-i mezburda vâki' olan dağlarda haramileri ve sair eşkiyayı ele getirmek üzere mütaahhit olup madamki vech-i meşruh üzere eda-i hidmet edip kusuru olmıya hidmeti mukabelesinde kendü ve âhara raiyyet kayd olmayıp bile sakin olan oğulları ve karındaşları haraç ve ispençeden ve a'sar ve rûsûmdan ve avariz-i divaniye ve tekâlîf-i örfiyeden muafiyet üzere mürd-i mezbur babası Miyan yerine martolos nasp ve tayin olunup berat-i şerif için tezkere verildi.

Fi 10 rebî ül-evvel sene-i ihda ve elf.

(ÖNBW, MXT — 560, s. 94).

IV

DOKUMENAT IZ 1592/93. G. O PRIJEMU U MARTOLOSKU SLUŽBU
I O MARTOLOSKOM STATUSU BAJA PAVLOVICA, IZ SELA KLE-
NOVAC, NAHIJA MITROVICA U SRIJEMU

Nahiye-i Dimitroviçe der liva-i Srem

Karye-i Klenoviçe

Baya Pavlovik, martolos

Liva-i mezbur mücidedden tahrir olundukta mezkur Baya vâki olan hidmetlerde istihdam olunup kemâl-i hidmeti ve mal-i padişahide

sa'y ve zimmeti zuhura geldiginden ma adâ defter-i atîk-i sultanî mucibince berat-i şerif ile mensûp bulunan martoloslar lâzîm sefere-i humayun vâki' oldukta gemilere girip eda-i hidmet edip ve tahsil-i mal-i padişahîde ve umur-i sairede hidmet eylemek ve liva-i merkurda vâki' olan dağlarda ve ormanlarda yollar bekleyip ayende ve revendeye zarar eristirmekten hâlî olmıyan haramileri ve sair eşkiyayı ele getirmek şartıyla girü mukarrer kılınmak babında emr-i şerif-i alişan varid olup lakin tahrirden mukaddem bu mekule martolosların bazıları mürd olmağa ve bazıları terk-i diyar etmekle hidemat-i mîrîde istihdam olunmağa yerlerine martolos yazılmak lâzîm ve mühim ve mal-i padişahiye ve memlekete nâfi' olduğu ilâm olunmağın mezkur Baya defter-i cedidde martolos yazılıp madamki vech-i meşruh üzere eda-i hidmet edip kusuru olmıya ol mukabelede kendi ve âhara raiyyet yazılmayıp sâkin olan oğulları ve karındaşları haraç ve ispenceden ve cemî' a'sâr ve rûsûmdan ve avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiyeden muaf olmak üzere kâin ül-vilaye defter-i cedidden tevcih edip sene-i elf muharrem ül-haramın evahiri tarihiyle verdik tezkere muktezasınca berat-i şerif için tezkere verildi.

Fi 30 rebî' ül-evvel sene-i ihda ve elf.

(ÖNBW, MXT — 560, s. 93).

V

DOKUMENAT IZ 1592/93. GODINE O PRIJEMU U MARTOLOSKU SLUŽBU MALIŠE SINA MARKOVA, IZ SELA LOZA U NAHIJI ILOK, SANDŽAK SRIJEM. TU JE SADRŽANA I ODREDBA O PRAVIMA I DUŽNOSTIMA SPOMENUTOG MARTOLOSA

Nahiye-i Ilok der liva-i Srem

Karye-i Loza mea mezraa-i Leška ve... (?) tâbî' m(ezbur)

Mališa veled-i Marko

Mürd-i mezburun işbu Tomaş veled-i Mališa sahih sulbî oğlu olup elinde olan beratlar şüphesiz babası beratları olduğuna mutemed aleyh şahadetleriyle sancakbeği ilâm etmeğın mezbur Tomaş mürd olan babası Mališa mutasarrıf olduğu baştinesinin a'sâr ve rûsûmu ve baştinesi öşründen ve avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiyeden muafiyet ile karye-i mezburenin perakende olan reayasın yerine getirip iskan ettirip ve haricden haymane reaya getirip mamur ve abadan etmek şartıyla karye-i mezburede babası yerine martolos kayd olunmasına tâlip ve râgip olmağın madamki mal-i mîrî tahsiline gelen filuricilere ve sairler kemal-i muavenet eyleyip haymanede perakende olan reayadan karye-i mezbureye reaya getirip ihya ve mamur eylemede mecd ve sa'yı olup mirliva ile sefere gidip eda-i hidmet eyliye ol mukabelede kendi ve âhara raiyyet kayd olunmayıp bile sâkin olan oğulları ve karındaşları haraç ve ispenceden ve cemî' a'sâr ve rûsûmdan ve avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiyeden ber karar-i sâbık mürd-i mezbur babası yerine Mališa yerine martolos nasp ve tayin olunup berat-i şerif için tezkere verildi.

Fi 26 şaban ül-muazzam sene-i ihda ve elf.

(ÖNBW, MXT — 560, s. 98v).

VI

DOKUMENAT O IMENOVANJU RADOSAVA SINA MIJANOVA ZA MARTOLOSA U SELU MARKOVCI, NAHIJA MITROVICA U SRIJEMU (GOD. 1592/93)

Nahiye-i Dimitroviçe der liva-i Srem

Karye-i Markovçi

Radosav veled-i Miyan, martolos

Liva-i Sremde vâki' olan martoloslardan nahiye-i mezburede karye-i mezburede sakın olan Miyan veled-i Radiša nam martolos fevt, hidmeti muattal kalmagın yerine oğlu mezkur Radosav veled-i Miyan nam zim-mî yarar ve martolosluk hidmeti uhdesinden gelir sezâvâr odlugundan ma adâ karye-i mezburenin perakende olan reayasın yerine götürdüp iskân ettirip ve haricden haymane reaya götüriüp mamur ve abadan etmek şartıyla karye-i mezburede martolos kayd olunmasına tâlip ve râgib olmagın ve bu mekule martoloslar lâzım geldikçe sefere işmek ve mal-i hassa tahsilinde ve umur-i sairede hidmet ve liva-i mezburede vâki' olan dağlarda haramileri ve sair eşkiyayı ele getirmek üzere müteahhid olup madamki vech-i meşrûh üzere eda-i hidmet edip kusuru olmıya hidmeti mukabelesinde kendü ve âhara raiyyet kayd olmayıp bile sakın olan oğulları ve karındaşları haraç ve ispençeden ve aşar ve rûsûmdan ve avariz-i divaniye ve tekaliî-i örfiyeden muafiyet ile müird olan babası Miyan yerine martolos kayd olunup bunun emsali martoloslar ne vechle muaf ise mezbur dahi ol minval üzere muaf martolos olmak üzere berat-i şerif için tezkere verildi.

Fi 15 cümâd-el-evvel sene-i ihda ve elf.

(ÖNBW, MXT — 560, s. 105v).

VII

DOKUMENAT O POSTAVLJENJU ZA MARTOLOSA U SLUŽBU RUDNIKA BAH HERAKA SINA PETROVA, IZ SELA SUJICA, NAHIJA MORAVA-RUDNIK U SANDŽAKU SMEDEREVO

Nahiye-i Morava-i Rudnik der liva-i Semendre

Karye-i Şuyiçe

Herak veled-i Petre

Müird-i mezburun işbu Mati veled-i Herak sahih sulbi oğlu olup elinde olan beratlar şüphesiz babası beratları odluguna mutemed aleyh zuamâ ve erbâb şehadetleriyle sancak beği ilâm etmeğin müird-i mezbur babası mutasarrıf olduğu baştinesinin a'sâr ve rûsûmu ve baştinesi öşründen ve avariz-i divaniye ve tekâliî-i örfiyeden muafiyet ile Bah madeni mesârifi için Bah eminine Istari Eflâk ayınınca sâl be-sâl hanneden haneye yüz ellışer akçe eda eylemek üzere Bah madeni muhafazaşı için tayin olunan martoloslardan olup madamki hidmetinde olan hidmet-i lâzimesi bî-kusur eda eyliye hidmeti mukabelesinde kendisi

ve bile sâkin olan oğulları ve karındaşları ile muafiyet-i sâbıkaları mucibince müird-i mezbur babası Herak veled-i Petre yerine martolos nasp ve tayin olunup berat-i şerif için tezkere verildi.

Fi 2 cemâzi-yel-evvel sene-i ihda ve elf.

(ÖNBW, MXT — 560, s. 177v).

VIII

ODREDBA KANUN-NAME SANDŽAKA VIDIN O MARTOLOSIMA NAHIJE CRNA REKA

Tafsili Martolosan-i nahiye-i Černa Reka

Mezkûr martoloslar Kuçayna dağı demekle maruf cebelde kadimden behar eyyamı odluğu gibi kâfir tarafından haramiler gelip Tuna suyun berü geçip Kuçayna dağında tahassun edip fırsat buldukları eyyamda yollara inip ve gece ile evler basıp katli nufus ve garet ettikleri ecelden mezbur cebelin hıfz u hiraseti ve reayanin zabt u sîyaneti 'âzım olup ve mal-i mîrî cem'inde ümenaya muavenet ve muzaheret edip hizmetleri mukabelesinde muaf ve müsellemeler olan otuz bir nefer martoloslar hâliyâ arz olundukta mezkur martolosların cizyeleri ve resm-i âdet-i agnamları ve resm-i âsyabları ve resm-i arusaneleri alınmak ferman olunup hizmetleri mukabelesinde ispence ve mutasarrıf oldukları baştinelerinden hâsıl olan öşr-i gallât ve öşr-i şîrelerinden ve sair rûsumlarından ve cemî' avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiyeden muaf ve müsellem olup ve sancakbeğleri ve adamları mezkurlar ve kendilere mütaallik olan hizmet teklif eylemiyeler deyü ferman olmağın defter-i cedide kayd olundu.

(TD No-57, Ankara).

هو منى من كى خليم وبنى وسم بلى بى بى
 بى وى وى وى وى وى وى وى وى وى وى
 وى وى وى وى وى وى وى وى وى وى

بلى وى وى وى وى وى وى وى وى وى وى
 بلى وى وى وى وى وى وى وى وى وى وى

بلى وى وى وى وى وى وى وى وى وى وى
 بلى وى وى وى وى وى وى وى وى وى وى

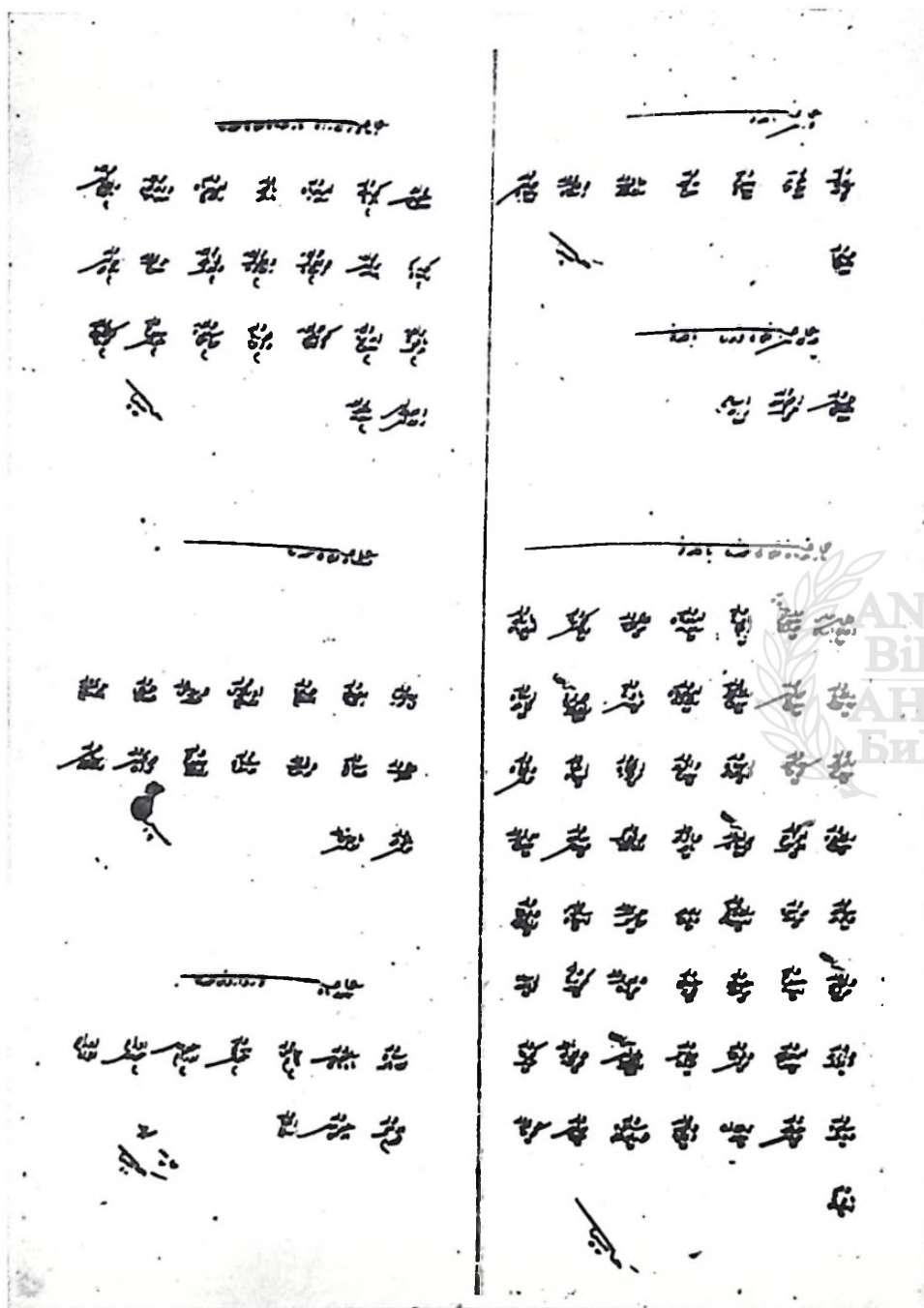
بلى وى وى وى وى وى وى وى وى وى وى
 بلى وى وى وى وى وى وى وى وى وى وى

بلى وى وى وى وى وى وى وى وى وى وى
 بلى وى وى وى وى وى وى وى وى وى وى

بلى وى وى وى وى وى وى وى وى وى وى
 بلى وى وى وى وى وى وى وى وى وى وى

بلى وى وى وى وى وى وى وى وى وى وى
 بلى وى وى وى وى وى وى وى وى وى وى

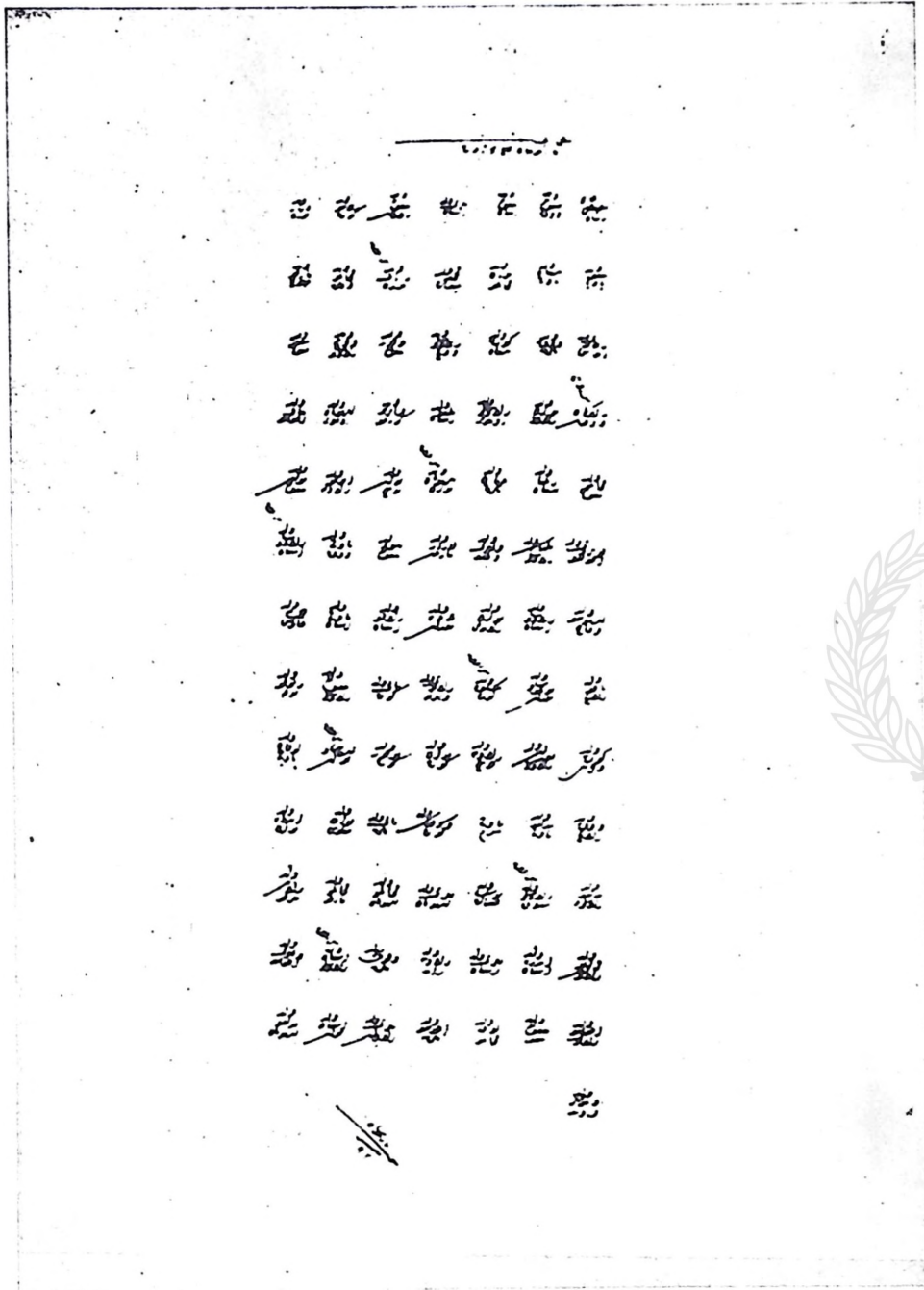
(TD No-1 007, OIS, fk. 55/15)

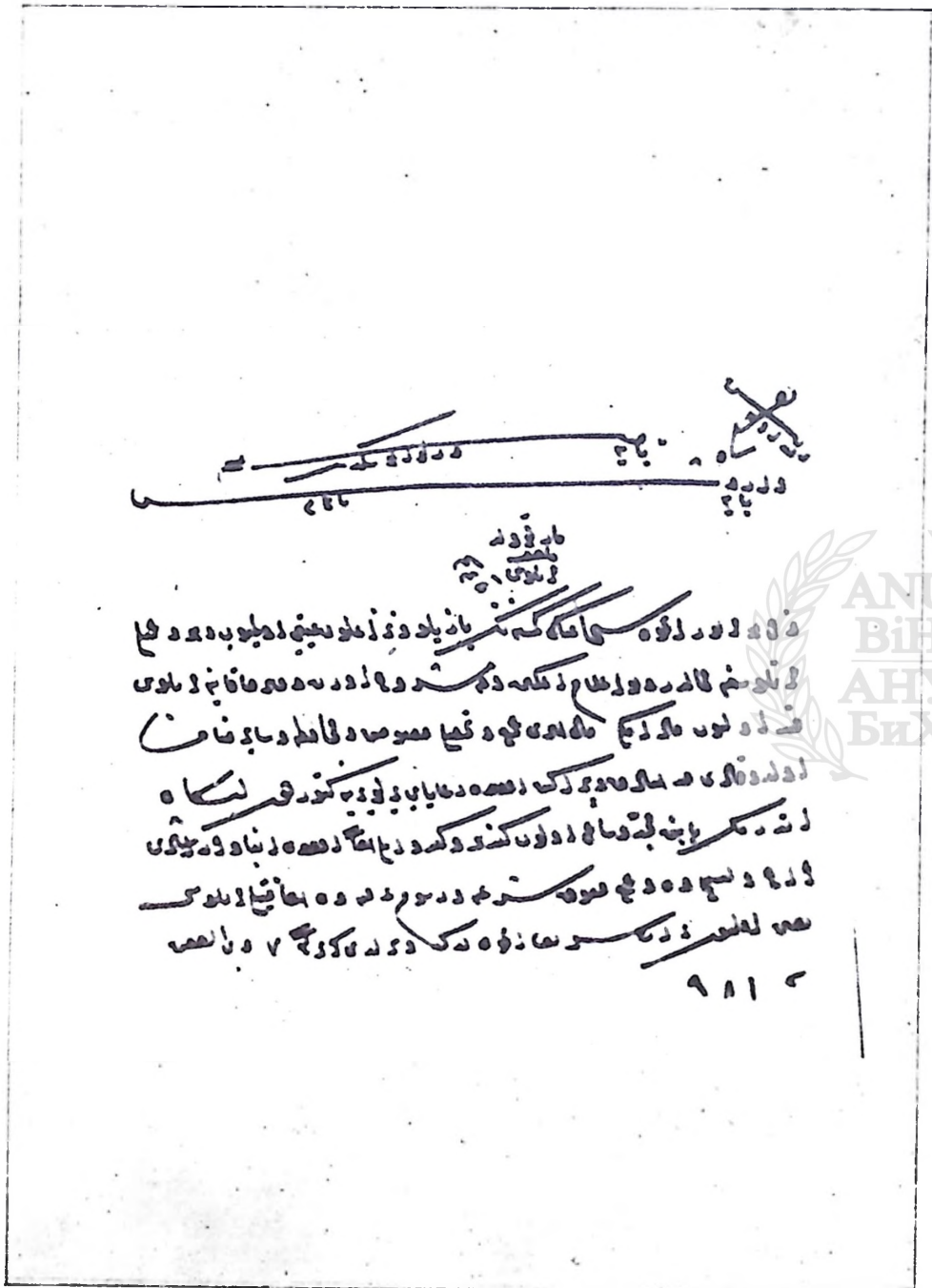
(TD No-316, OIS, fk. 80/89)

XII

Popis džemata martolosa vojnika tvrđave Beograd u defteru iz 1559/60. godine

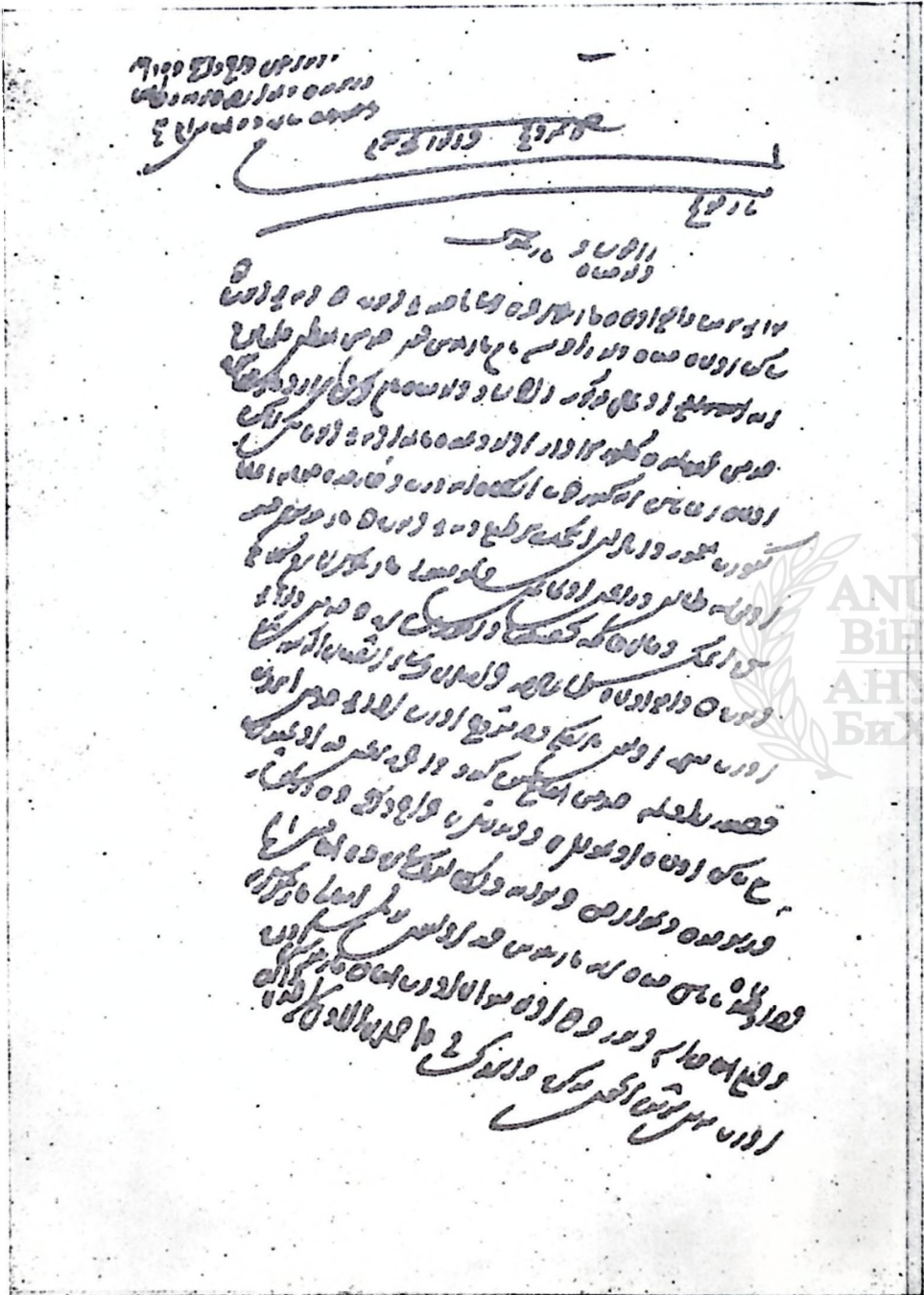
(TD No-316, OIS, fk. 80/186)

22--

256

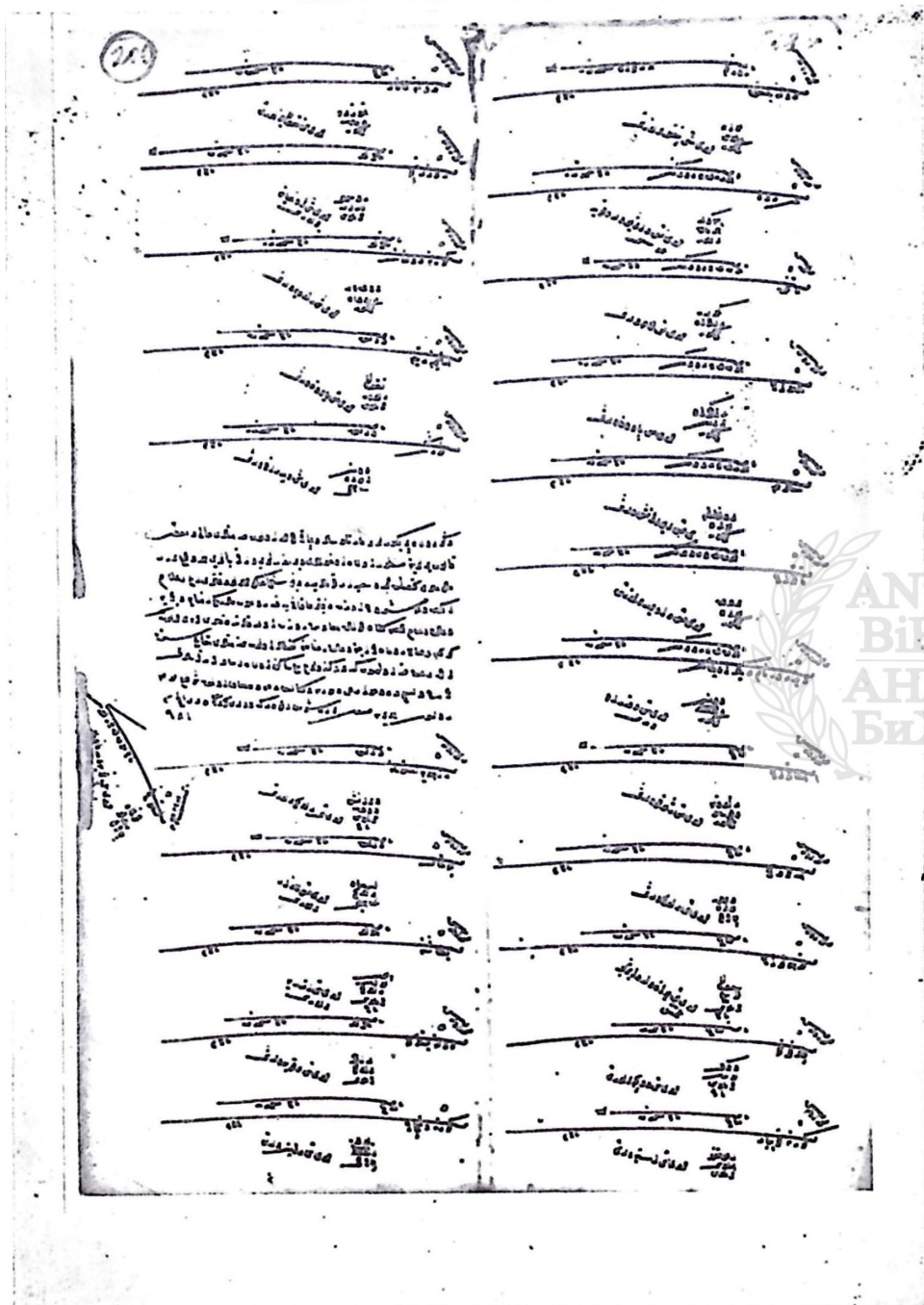
[illegible]

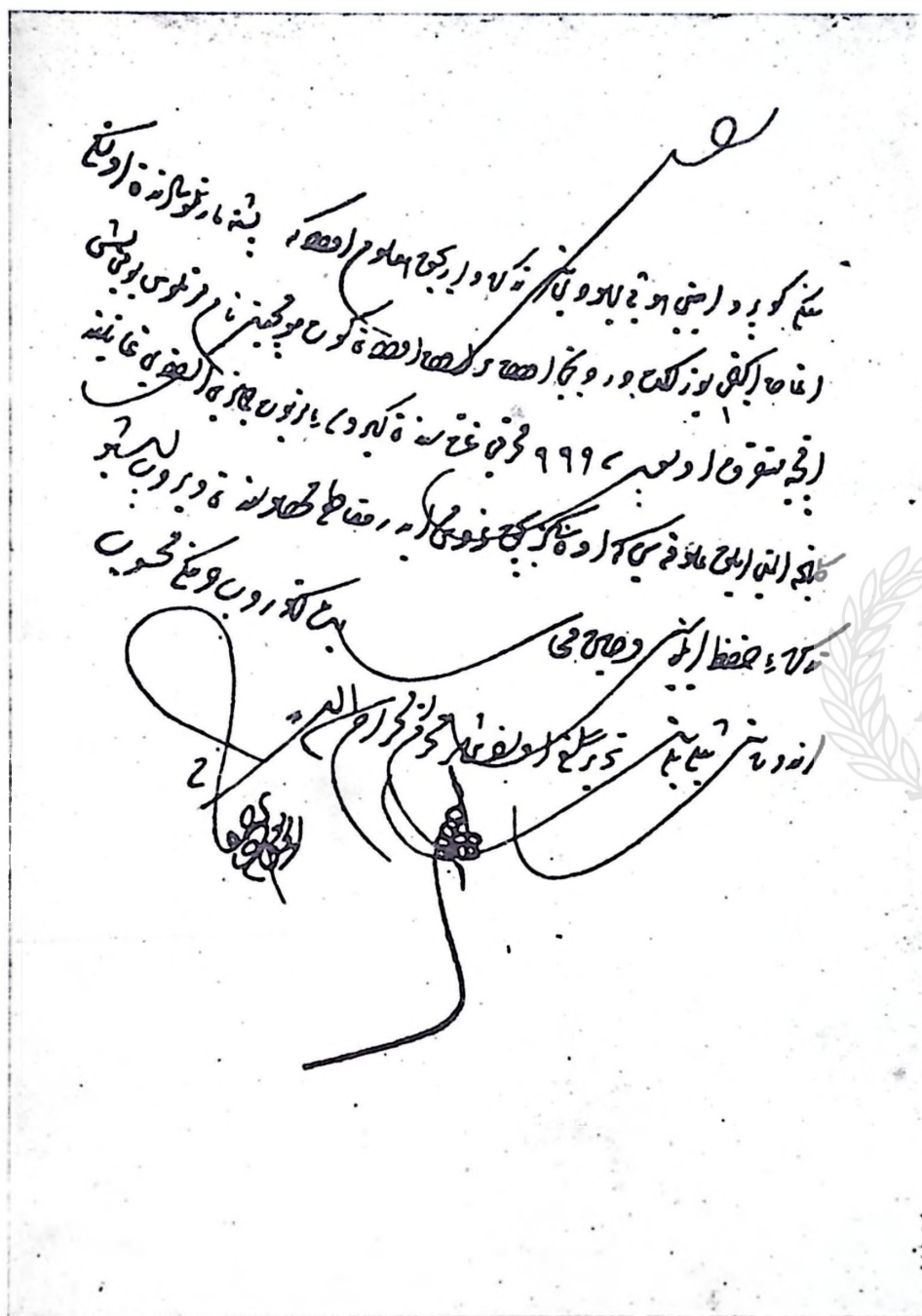
(ÖNBW, MXT — 560, s. 177v)

XIX

Dio popisa martolosa, primićura i šahindžija novoprimitljenih u službu Sandžaka Smederevo namjesto njihovih očeva ili braće koji su pomrli, s odredbom o nasljeđivanju službe

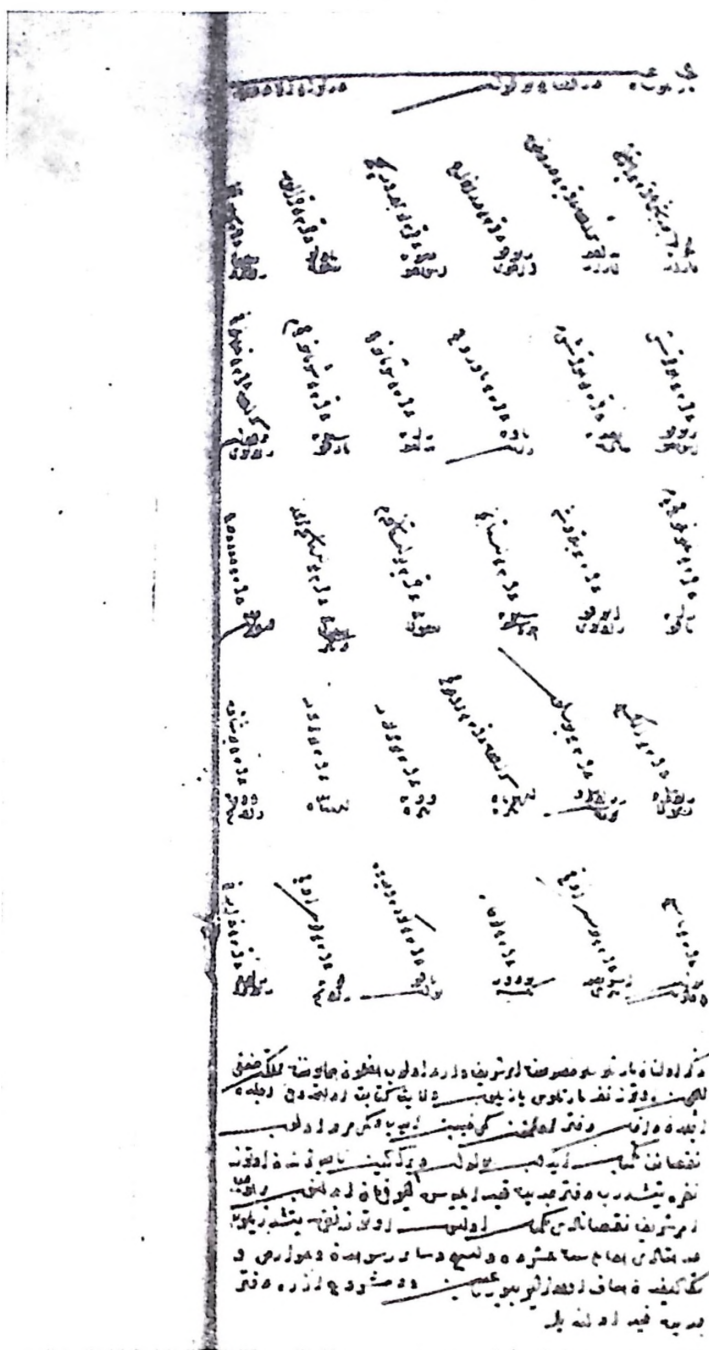

(ÖNBW, MXT — 571, s. 208v—209)

XXIa

Poimenični popis džemata martolosa kadiluka Bolvan (Bovan), Sandžak Aladža Hisar (Kruševac), s odredbom o njima, u defteru iz doba vladavine sultana Selima II (1566—1574).

Handwritten Ottoman defter (tax register) from the reign of Sultan Selim II (1566-1574). The document is written in Arabic script and contains a list of households (džemata) in Bolvan (Bovan), Sandžak Aladža Hisar (Kruševac). The list is organized into columns, with names of households and their respective tax amounts. The text is written in a cursive style typical of Ottoman documents of that period.

XXII

*Dokumenat o kažnjavanju martolosa u Sandžaku Aladža Hisar (Kruševac)
zbog neizvršavanja obaveza; XVI vijek*

بقیہ وارتہ علیہ۔ ہوا غار ہزار گز رفت اوتنا درہ و بندہ بخیر لولین کہ قطعہ کی گز
وقت لولین لولہ و دیں سورج و در وقت لولہ تر نہ ہو قیہ ہوا غار ہزار گز
رفت اوتنا کہ قطعہ کی گز بہ اندر وین لولین میں لولہ قطعہ لولہ تر نہ

۵۲۲
مسجد
الامام

Ugovor sklopljen 1712. godine između vlasti u Bitolju i jednog martolosbaše koji se obavezuje da će s određenim brojem martolosa čuvati red i mir u kadiluku Bitolj; ugovorom je određeno vrijeme službe i visina plate

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a contract or agreement, followed by a table of numbers and names.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a contract or agreement, followed by a table of numbers and names.

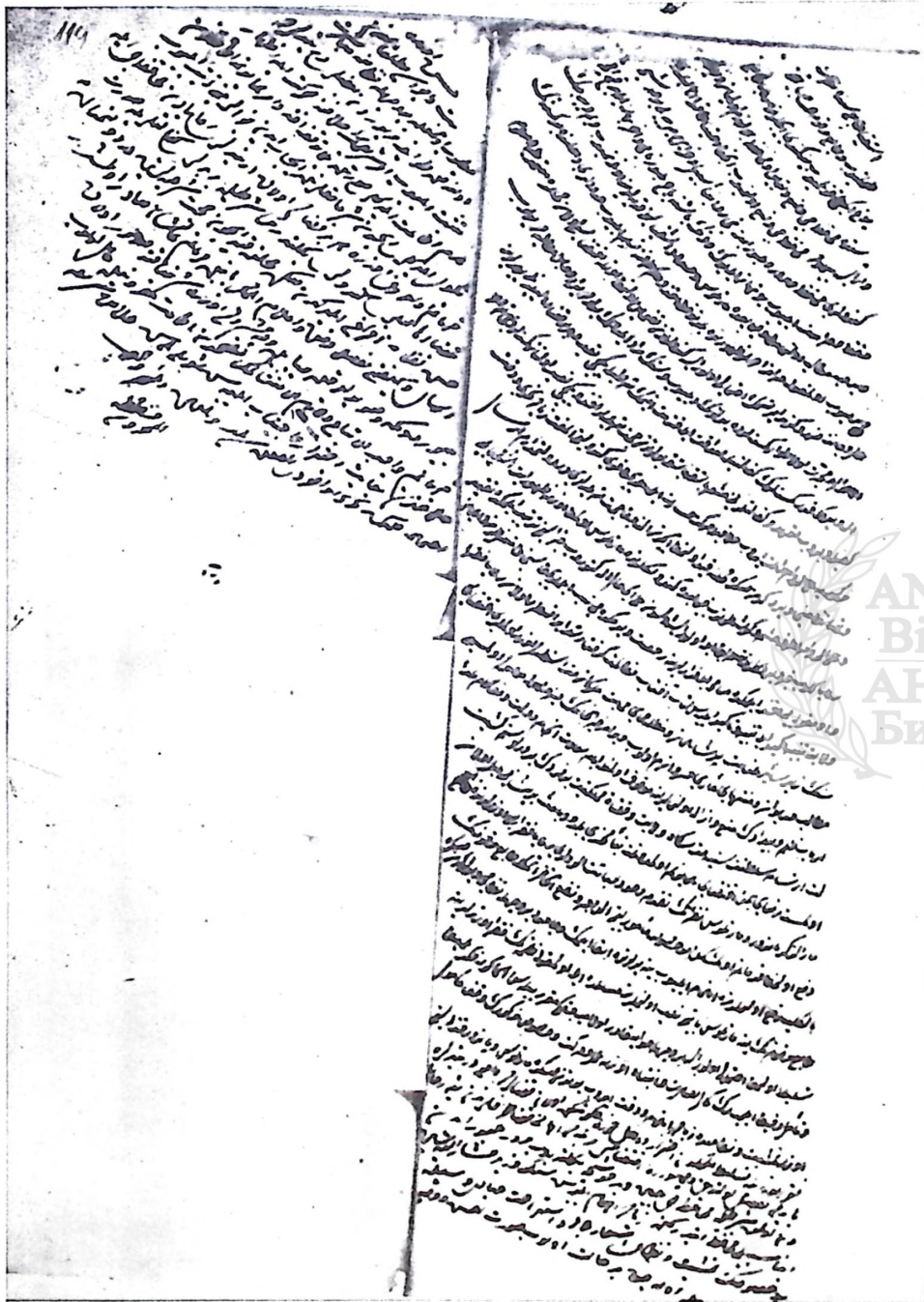
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204	205	206	207	208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223	224	225	226	227	228	229	230	231	232	233	234	235	236	237	238	239	240	241	242	243	244	245	246	247	248	249	250	251	252	253	254	255	256	257	258	259	260	261	262	263	264	265	266	267	268	269	270	271	272	273	274	275	276	277	278	279	280	281	282	283	284	285	286	287	288	289	290	291	292	293	294	295	296	297	298	299	300	301	302	303	304	305	306	307	308	309	310	311	312	313	314	315	316	317	318	319	320	321	322	323	324	325	326	327	328	329	330	331	332	333	334	335	336	337	338	339	340	341	342	343	344	345	346	347	348	349	350	351	352	353	354	355	356	357	358	359	360	361	362	363	364	365	366	367	368	369	370	371	372	373	374	375	376	377	378	379	380	381	382	383	384	385	386	387	388	389	390	391	392	393	394	395	396	397	398	399	400	401	402	403	404	405	406	407	408	409	410	411	412	413	414	415	416	417	418	419	420	421	422	423	424	425	426	427	428	429	430	431	432	433	434	435	436	437	438	439	440	441	442	443	444	445	446	447	448	449	450	451	452	453	454	455	456	457	458	459	460	461	462	463	464	465	466	467	468	469	470	471	472	473	474	475	476	477	478	479	480	481	482	483	484	485	486	487	488	489	490	491	492	493	494	495	496	497	498	499	500	501	502	503	504	505	506	507	508	509	510	511	512	513	514	515	516	517	518	519	520	521	522	523	524	525	526	527	528	529	530	531	532	533	534	535	536	537	538	539	540	541	542	543	544	545	546	547	548	549	550	551	552	553	554	555	556	557	558	559	560	561	562	563	564	565	566	567	568	569	570	571	572	573	574	575	576	577	578	579	580	581	582	583	584	585	586	587	588	589	590	591	592	593	594	595	596	597	598	599	600	601	602	603	604	605	606	607	608	609	610	611	612	613	614	615	616	617	618	619	620	621	622	623	624	625	626	627	628	629	630	631	632	633	634	635	636	637	638	639	640	641	642	643	644	645	646	647	648	649	650	651	652	653	654	655	656	657	658	659	660	661	662	663	664	665	666	667	668	669	670	671	672	673	674	675	676	677	678	679	680	681	682	683	684	685	686	687	688	689	690	691	692	693	694	695	696	697	698	699	700	701	702	703	704	705	706	707	708	709	710	711	712	713	714	715	716	717	718	719	720	721	722	723	724	725	726	727	728	729	730	731	732	733	734	735	736	737	738	739	740	741	742	743	744	745	746	747	748	749	750	751	752	753	754	755	756	757	758	759	760	761	762	763	764	765	766	767	768	769	770	771	772	773	774	775	776	777	778	779	780	781	782	783	784	785	786	787	788	789	790	791	792	793	794	795	796	797	798	799	800	801	802	803	804	805	806	807	808	809	810	811	812	813	814	815	816	817	818	819	820	821	822	823	824	825	826	827	828	829	830	831	832	833	834	835	836	837	838	839	840	841	842	843	844	845	846	847	848	849	850	851	852	853	854	855	856	857	858	859	860	861	862	863	864	865	866	867	868	869	870	871	872	873	874	875	876	877	878	879	880	881	882	883	884	885	886	887	888	889	890	891	892	893	894	895	896	897	898	899	900	901	902	903	904	905	906	907	908	909	910	911	912	913	914	915	916	917	918	919	920	921	922	923	924	925	926	927	928	929	930	931	932	933	934	935	936	937	938	939	940	941	942	943	944	945	946	947	948	949	950	951	952	953	954	955	956	957	958	959	960	961	962	963	964	965	966	967	968	969	970	971	972	973	974	975	976	977	978	979	980	981	982	983	984	985	986	987	988	989	990	991	992	993	994	995	996	997	998	999	1000	1001	1002	1003	1004	1005	1006	1007	1008	1009	1010	1011	1012	1013	1014	1015	1016	1017	1018	1019	1020	1021	1022	1023	1024	1025	1026	1027	1028	1029	1030	1031	1032	1033	1034	1035	1036	1037	1038	1039	1040	1041	1042	1043	1044	1045	1046	1047	1048	1049	1050	1051	1052	1053	1054	1055	1056	1057	1058	1059	1060	1061	1062	1063	1064	1065	1066	1067	1068	1069	1070	1071	1072	1073	1074	1075	1076	1077	1078	1079	1080	1081	1082	1083	1084	1085	1086	1087	1088	1089	1090	1091	1092	1093	1094	1095	1096	1097	1098	1099	1100	1101	1102	1103	1104	1105	1106	1107	1108	1109	1110	1111	1112	1113	1114	1115	1116	1117	1118	1119	1120	1121	1122	1123	1124	1125	1126	1127	1128	1129	1130	1131	1132	1133	1134	1135	1136	1137	1138	1139	1140	1141	1142	1143	1144	1145	1146	1147	1148	1149	1150	1151	1152	1153	1154	1155	1156	1157	1158	1159	1160	1161	1162	1163	1164	1165	1166	1167	1168	1169	1170	1171	1172	1173	1174	1175	1176	1177	1178	1179	1180	1181	1182	1183	1184	1185	1186	1187	1188	1189	1190	1191	1192	1193	1194	1195	1196	1197	1198	1199	1200	1201	1202	1203	1204	1205	1206	1207	1208	1209	1210	1211	1212	1213	1214	1215	1216	1217	1218	1219	1220	1221	1222	1223	1224	1225	1226	1227	1228	1229	1230	1231	1232	1233	1234	1235	1236	1237	1238	1239	1240	1241	1242	1243	1244	1245	1246	1247	1248	1249	1250	1251	1252	1253	1254	1255	1256	1257	1258	1259	1260	1261	1262	1263	1264	1265	1266	1267	1268	1269	1270	1271	1272	1273	1274	1275	1276	1277	1278	1279	1280	1281	1282	1283	1284	1285	1286	1287	1288	1289	1290	1291	1292	1293	1294	1295	1296	1297	1298	1299	1300	1301	1302	1303	1304	1305	1306	1307	1308	1309	1310	1311	1312	1313	1314	1315	1316	1317	1318	1319	1320	1321	1322	1323	1324	1325	1326	1327	1328	1329	1330	1331	1332	1333	1334	1335	1336	1337	1338	1339	1340	1341	1342	1343	1344	1345	1346	1347	1348	1349	1350	1351	1352	1353	1354	1355	1356	1357	1358	1359	1360	1361	1362	1363	1364	1365	1366	1367	1368	1369	1370	1371	1372	1373	1374	1375	1376	1377	1378	1379	1380	1381	1382	1383	1384	1385	1386	1387	1388	1389	1390	1391	1392	1393	1394	1395	1396	1397	1398	1399	1400	1401	1402	1403	1404	1405	1406	1407	1408	1409	1410	1411	1412	1413	1414	1415	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432	1433	1434	1435	1436	1437	1438	1439	1440	1441	1442	1443	1444	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458	1459	1460	1461	1462	1463	1464	1465	1466	1467	1468	1469	1470	1471	1472	1473
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------

Prepis fermana koji je 1718. godine upućen kadijama rumelijskih sandžaka: Trikala, Janjina, Inebahti, Karli Ili i nekih kadiluka u Paša-sandžaku (Sofija) u vezi s pitanjima koja se tiču mrtolosa na tim teritorijama

[illegible]

XXV
Prepis fermana iz 1721. godine izdatog u vezi s raspuštanjem organizacije
martolosa u Rumeliji

موجبه عمل او نه

(DAM, Sidžil br. 39, l. 117/III)

REGISTAR

A

- Abdi, martolosbaša, 106.
 Abdulah 52, 147, 149, 150, 155.
 Abdulkirim-efendija, bitoljski kadija, 171.
 Afrika, 49, 52.
 aga, aga martolosa (aga-i martolosan), 66, 70, 71, 74—77, 159, 160, 216.
 agent, agitacija 187.
 Agrafa, kadiluk, 102.
 Agastos (Nauša, Negoš), nahija i kadiluk, 102, 158, 174, 179, 185, 187.
 Ahi-Celebi, kadiluk, 102, 189.
 Ahmed, buljukbaša, 185.
 Ahmed, skupljač džizje, 116.
 Ahmed-efendija, imam, 174.
 Ahmed I, sultan (1603—1617), 93.
 Ahmed III, sultan (1703—1730), 107, 116, 118, 125, 184, 186, 187, 189.
 ajani, vilajetski ajani, 105, 106, 112, 115, 120, 121, 138, 175, 180—184, 188, 190.
 Ajdar 203.
 Ajdonat, kadiluk, 125.
 Ajni Ali 164.
 Akarnanija 102.
 akča 34, 44, 73—77, 79, 133, 135—138, 163—166, 177, 178, 186, 191, 214.
 akindžije 22, 23, 72, 83, 84, 86, 152.
 Aladža Hisar, vidi Kruševac.
 alajbeg 120, 184.
 Alaman-oglu, turski vojni zapovjednik, 185.
 Alason 169.
 alemdar 65, 67, 69.
 Ali, sin Junusov, aga martolosa u Smederevu, 148, 160.
 Ali-paša Tependelija 206.
 amartolos 19, 21.
 amil 164.
 Ana, kraljica, 94.
 Anadolija, anadolski, 27, 35, 95, 164, 165.
 anarhija 176, 179, 182, 187, 212, 213, 216.
 Andonio Joani, martolos, 158.
 Andonio Niko, martolos, 158.
 Andrić Todor, zapovjednik martolosa, 55, 64, 65, 66, 70, 75, 76, 160.
 Andrijaš Hrvat, martolos, 154.
 Anđelović Mahmud-paša 40.
 Angelos, fra, gvardijan samostana u Fojnici, 18, 47.
 Anheger (Anhegger) Robert, turkolog, 11, 12, 17, 20, 23, 26, 70, 73, 79, 97, 112, 128, 143.
 Arabija 49.
 Arapi 52.
 Arbanas (Arnaut), Arbanija, arbanaski 4, 34, 39, 80, 89, 126, 146, 157, 158, 163, 169, 177, 182, 183, 185—187, 195, 216.
 argatovanje 136.
 armato 20.
 armatolos, -li, -baša, 3, 9, 10, 12, 13, 19, 20—28, 41, 102, 140, 179, 180, 192, 194, 201, 205—207.
 armaturi 18.
 Arsenije IV, pečki patrijarh, 18, 191.
 Arta, kadiluk, 102.
 asker 43.
 aspra v. akča.
 Astâne-i saadet 111.
 Ašik-paša-zade 9, 17, 30, 146.
 Atanas, martolos, 157.
 Auersberg, austrijski general, 69.
 Augustin, kadiluk, 102, 189.
 Austrija, Austrijanci, austrijski, 5, 25, 53, 72, 75, 86—90, 94, 166, 169, 172, 174, 180, 193, 197—200, 209, 210.
 autonomija 140, 141, 217.
 avariz, avariz-i divaniye ve tekâlifi örfiye ve sakka, 45, 214.
 Avlona, kadiluk, 102.
 Avram, alemdar martolosa, 67, 154.
 Avret-Hisar, 101, 189.
 azapi 55, 66, 72, 77, 79, 168.
 Azapi, selo, 207.
 Azija 49, 52.

B

Bâ, selo, v. Bah.
 Babinger Franc 16, 18, 20, 101, 154.
 Baboča, grad, 58, 89, 156.
 bac 122.
 Bačka, 100, 153.
 Baćan, grad, v. Parkan Baćan.
 bad-u hava 136.
 Bâh, rudnik, 107—111, 122—124, 133, 134, 138.
 Baja, grad, nahija, 51, 60, 74, 101, 103, 104, 110, 115, 126, 131.
 Bajazid I, sultan (1389—1402), 96.
 Bajazid II, sultan (1481—1512), 17, 93.
 bajraktar 65, 67, 69, 126.
 bakšiš 73, 79, 214.
 Balata, kadiluk, 102, 189.
 Balkan, Balkansko poluostrvo, balkanski 11, 13, 21, 23, 27, 32—34, 49, 105, 118, 140, 144—147, 158, 163, 169, 173, 178, 180, 187, 193, 209, 211, 212, 216.
 Bali, aga martolosa, 66.
 Bali, sin Iskenderov, aga martolosa, 77.
 Balibeg Jahjapašić 55, 202, 203, 205.
 ban 197.
 Banat 54, 56, 75, 100, 155, 207, 209.
 Banja, nahija, 9, 103, 127, 135.
 Banja Luka 207.
 Bar, Barani 39, 53, 54, 80, 81, 89, 194, 195.
 Baranja 100, 176.
 Barbar Leo 11, 25, 29, 70, 72, 112, 128.
 Barča, tvrđava, 58, 76, 156.
 Barkan Ö. L. 101, 135.
 Barleta Bilaj, tvrđava, 168.
 Barut akçesi (barutnina) 176.
 Basdrabelles J. K. 13, 15, 21, 28, 102, 105, 119, 121, 157, 171, 173, 179 do 181, 186, 189, 190, 191.
 baša (baši) 165.
 bašbug 65, 116, 183, 187.
 baština, baštinici 4, 10, 12, 36, 94, 128—130, 132—134, 152, 214. — baštinsko plemstvo 43, 103, 215. — stanovništvo 128, 129.
 Bartholdy Karl Mendelssohn 12, 21, 27.
 Batasek, grad, 58, 66.
 Batašina, selo, 109.
 Beć 8, 14, 63, 87, 107, 122, 123, 173.
 beglerbeg 102, 104, 105, 184, 211. — beglerbegluk 211.
 Behram, serharamijan, 66.
 Behram, sin Čagira, aga martolosa, 76.
 Bela Bukva, selo, 98.
 Bela Reka, selo, 98.
 Belaj, selo, 207.

Belčo, hajduk, 121, 172. — martolos-baša 158.
 Belin Dol, selo, 108.
 Belobaba, selo, 98.
 Belotić, selo, 98.
 Benkovac, grad, 168.
 Beograd 9—12, 18, 20, 46, 52, 54—57, 61—63, 66, 70, 71, 73, 74, 80, 84, 85, 98, 124, 149, 150, 159, 173, 202, 208, 211. — nahija 98, 108, 109. — kadija 111, 123.
 Ber (Verija), grad, kadiluk, 13—15, 105, 119, 121, 144, 157, 171, 179, 185, 186, 187, 189.
 berat 15, 44, 45, 67, 75, 77, 78, 104 do 106, 109—111, 116, 122, 124, 158, 164, 169, 190, 211. — beratlija 177.
 beraja 183.
 Berkasovo, selo, 61.
 Berkovica, kadiluk, 102, 189.
 Bernandin Frankopan 83, 86, 198.
 Bernandin Kontarini 82.
 Bertrandon de la Brokijer 34, 35.
 bezistan 115.
 Bihać 167, 191, 199, 207.
 Bihlište, kadiluk, 102, 185.
 Bila, selo, 152.
 Bilaj, utvrda, 168.
 Bitilaj, selo, 184.
 Bitolj, grad, kadiluk, sandžak 69, 102, 105—107, 112, 115, 116, 118, 121, 126, 138, 157, 164, 169, 171, 172, 174—177, 181, 183—188, 191.
 Bjeluša, selo, 122.
 Bjerkman Valter 73, 144.
 blago 115, 188, 203.
 Blatno jezero 56, 156, 209.
 Bobovac, selo, 98. — tvrđava 76.
 Boćac, tvrđava, 197.
 bodež 69.
 Bogal, selo, 109.
 Bogišić V. 201, 204.
 Bogoje, martolos, 121, 157.
 Bogojevac, selo, 109.
 Bojanić D. 102, 170, 174.
 Boka (Kotorska) 195.
 Bolvan (Bovan), kadiluk, 101.
 Borašnica, selo, 108.
 Borovo 57.
 Bosna, Bosna i Hercegovina, bosanski 8, 10, 16, 20, 34, 35, 39, 51, 52, 55, 56, 60, 61, 75, 80, 81, 86, 87, 99, 100, 122, 125, 126, 129, 135, 145 do 147, 150, 151, 153, 155, 159, 160, 191, 208—210, 216.
 Bosanska krajina 207.
 Bosanska Gradiška 207.
 Bosanski sandžak 14, 61, 99, 130, 134, 136, 210. — beg 81. — paša 87. — pašaluk 167, 168.
 Bošnjaci 143.
 Božić I. 48.
 Božić Vuk, seroda, 71.

Bögürdelen v. Šabac.
 Brajici 89.
 Bran, sin Momčilov, zapovjednik martolosa, 148, 159.
 Braničevo, subašluk, 14, 36—39, 42 do 46, 61, 98, 130, 131, 146, 204.
 Branić Radovan, primićur, 108.
 Branina, buljukbaša martolosa, 70.
 Branislav, sin Bratosavov, zapovjednik martolosa, 159.
 Branko, martoloski starješina, 68, 160.
 Branoš, primićur, 108.
 Bratačić, selo, 98.
 Brestac, selo, 77.
 Breznik, kadiluk, 102, 164, 173, 189.
 Brežnik 85.
 Bribir 85.
 Brinje 85, 90.
 Brod, nahija, 99, 129, 152.
 Brod, selo, 105, 121, 157. — grad 55.
 Brodarić 83.
 broderska služba 37.
 Brückner A. 20, 24.
 Bučić, selo, 99, 152.
 Budim 51, 88, 99, 126, 135, 209. — pašaluk 14, 56, 168, 209.
 Budva, Budvani 89, 194.
 Bue, Ami, 13, 21, 140.
 Bugarska, Bugari 10, 14, 16, 20, 26, 34, 39, 97, 125, 128, 146, 157, 205, 207, 208.
 bujruđija 15, 158, 169, 175, 180, 184, 185—190.
 Bukovik, selo, 37.
 buljuk (bölük) 63, 64, 127, 163.
 buljukbaša 65, 68, 74, 106, 126, 138, 147, 148, 159, 185, 186, 188.
 buna 95, 96, 165, 187, 210. — bunt 170. — buntovnik 96.
 Bužani 83, 85.

C

capo 65. — de martelosi 67.
 Carigrad 12, 14, 16, 69, 94, 127, 173, 184, 206, 211.
 carina 177, 178, 186, 189.
 carska blagajna 126, 133, 163. — dobro 163, 115.
 Cavtat 194.
 Cazin, 167.
 Cenker (Zenker) J. T. 24.
 Cerknica 87.
 Cetina, rijeka i kraj, 63, 81—83, 93.
 Cigani 36.
 Crikvena, mjesto, 90.
 Crmnica 48.
 crkva bosanska 151, 152. — hrišćanska 154, 161. — katolička 151, 216. — srpska 151, 163, 210, 217.
 Crna Gora, Crnogorci, crnogorski 18, 39, 67, 89, 91, 101, 126, 140, 141,

147. — sandžak 14, 101. — primorje 89, 91, 195, 204.
 Crna Reka, nahija, 9, 103, 136.
 Crnilovo, selo, 98.
 Crvov Potok, selo, 98.
 Cvetko, aga martolosa, 160.
 Cvetkova B. A. 33.
 Cvijan, aga martolosa, 160.

Č

čarkdžija 104, 107, 109, 131, 137.
 Čaldiran, 49.
 Čanad 58, 74, 76.
 čardak 192.
 Čaršamba, kadiluk, 185, 186.
 čauš, kol čauš 65, 67, 126, 182.
 Čavdar, martolosbaša, 112, 138.
 Čazma 90.
 Čekerden 56, 59, 77, 156.
 Čemerno, rudnik, 122.
 Čerević, selo, 77.
 Česta, selo, 99.
 čiftluk 76, 77, 128, 130, 191.
 činovnici 120.
 čoban 93.
 čokadar 186.
 Čolak Ali, čehaja, 186.
 Čolić Pavlica 199.
 Čongrad, tvrđava, 76, 77.
 Črnomelj 87.
 Čukle, selo, 99.
 Čuklovo, kadiluk, 102, 189.
 čuvar (bekçi) 19, 21, 25, 207. — bezbjednosti 180, 213. — derbenda 24, 190. — putova 22, 120, 128, 159. — vilajeta 191.

Č

Čake, martolosbaša, 175.
 čehaja (kathüda) 65, 66, 120, 184.
 Čići 23, 86.
 čumurdžije 33.
 čupridžije 33, 96, 107, 119.
 Čustendil, kadiluk, sandžak, 34, 102, 119, 172—174, 189.

D

dalgči 33.
 Dalmacija, dalmatinski 25, 39, 55, 56, 77, 80, 82—86, 88, 153, 155, 157, 160, 167, 195, 196, 198, 208, 209.
 danak, dažbine 45, 130, 132, 136, 177.
 Daradea, palanka, 160.
 David, primićur, 108.
 Debrecin, grad, 58, 61.
 Debrekez, grad, 58, 166.
 Debrište, selo, 106.
 Dede Bali, čauš, 109.
 deficit 162, 163.

defter, passim.
 defterdar 125, 139.
 derbend 105, 106, 112, 119, 120, 127, 177, 178, 184, 188—191. — dreben-džija 23, 31, 33, 35, 37, 40, 95, 104, 120, 135, 136, 170, 172, 173, 176, 190, 207, 213, 215, 217. — derbendžijske obaveze, običaj. — 135. — raja 95. — selo 104, 127. — služba 37, 95, 96, 99, 119, 127, 170. — stanovnišтво 136, 170.
 Dernšvam (Drenschwam) Hans 16, 18, 22, 100, 154, 176.
 desetina 37, 99, 130, 132, 133, 135.
 Despotovina 35, 39—41, 146.
 devširma 50, 136.
 Diedo Antonio 196.
 Diefenbach 20, 143, 144.
 Dilas, kapetan, 205.
 Dimitri Jovan, čakrdžija, 108.
 Dimitri Vukman, primićur, 108.
 Dimitrije, aga martolosa, 160.
 Dimo Niko, martolosbaša, 105, 158.
 dinar 197.
 divanski nameti i izvanredni tereti 99, 109, 118, 130—133, 135, 136, 214.
 Diven, grad, 58, 71, 74.
 dizdar 68.
 djeca 22, 91, 179, 210.
 djevojke 135, 183, 185, 204.
 Dmitrašin, martoloski harambaša, 45, 66, 159.
 Dobra, tvrđava, 56, 57, 160, 208.
 Dobrić, selo, 98.
 Dobrivoj, primićur, 108.
 Dobrosin, selo, 178, 188.
 dobrovoljac 24.
 dogandžije 33, 36, 107, 137.
 Dojran, kadiluk, 102, 119, 174, 177, 186.
 Doljani, selo, 173.
 Dombo, grad, 58, 74, 166.
 Donado da Lece 22.
 Donja Belova, selo, 108.
 Donja Bistrica, selo, 109.
 Donja Lužina, selo, 124, 130.
 Donje Selo 98.
 Donji Boljan, selo, 108.
 Donji Kešić, selo, 109.
 Donji Kunovik, selo, 98.
 Donji Lanar, selo, 108.
 Donji Vukmirić, selo, 98.
 Dorev Pančo 69, 159, 164, 191.
 Dragac, martolos, 146.
 Dragoje, vojvoda crnogorski, 67.
 Dragojlo, bajraktar martolosa, 67.
 Dragoslav, martolos, 122.
 Drakčić, selo, 107.
 Drama, kadiluk, 102, 189.
 Drava, rijeka, 156.
 Drenovac, selo, 98.
 Drenovci, selo, 38.
 Drina, rijeka, 98, 99, 129, 150.

drum 119, 191.
 družina 4, 138, 158, 169, 174, 177, 182, 183, 185, 188, 216.
 država, passim.
 Dubišta 106.
 Dubrava, selo, 108.
 Dubravica, selo, 204.
 Dubrovnik, Dubrovčani, dubrovački 18, 25, 39, 47, 48, 53, 80, 146, 204.
 Dubrovnik, nahija u Bosni, 99.
 Dudoša, palanka, 68.
 Duka, primićur, 108.
 Dukađinski sandžak 14.
 dukat 177, 195.
 Dumanic, kadiluk, 102.
 Dunav 23, 24, 35—37, 42, 43, 46, 54 do 56, 60, 63, 68, 70, 74, 100, 118, 129, 154, 156, 160, 204, 209, 210.
 Dupnica, kadiluk, 102, 189.
 Dursun-beg 9, 26, 39—41, 146.
 Dušana (Goločić), selo, 107.
 dvor 162, 163.

DŽ

džamija 163.
 Dželal oglu 185.
 dželepčije 118, 136.
 džemat, džemat martolosa 36, 44, 46, 56, 63, 64, 66—68, 70, 71, 123, 149, 155, 156, 159, 160, 167, 309. — čakrdžija 124. — primićura 124.
 džerahor 33, 52.
 Dževdet-paša 96.
 džizja 12, 114—116, 133, 135, 163, 164, 181, 183.
 džizjedar 116.
 Džuma, Džuma Pazar, kadiluk, 185—187.

Đ

Đavato, selo, derbend, 106, 121, 136, 172.
 Đorđe, sin Ivanka, buljukbaša martolosa, 70.
 Đorđe Sremac 85.
 Đovani Batista (Giovanni Battista Giustiniano) 195.
 Đula 62, 211.
 đulad topovska 123.
 Đumuldžina (Komotini), kadiluk, 102, 189.
 Đur (Rab, Yanikkale) 52, 166.
 Đurđev Branislav 7, 8, 12, 18, 26, 31, 33, 36, 49, 100, 114, 120, 128, 130, 139, 140.
 Đurdevdan 112, 138.
 Đurđevac 90.
 Đuro, primićur, 107.
 Đuro Jovan, martolos, 79.
 Đuro Radovan, primićur, 108.

E

Edesa 102.
 Egipat 49.
 Egri Budžak (Kožani), kadiluk, 177, 185, 186, 187.
 egzekutor 212.
 Elbasan, kadiluk, 102.
 Elezović G. 176.
 emin 104, 110, 115, 122, 133, 211.
 Endred, grad, 58, 61, 74, 156.
 Epir 102.
 Eratun, martolos, 30.
 erbab (vještaci) 110.
 Erdelj 15, 49, 56, 118, 156, 209.
 Erdut, mjesto na Dunavu, 55, 57, 62, 211.
 Erlau 89.
 Esklavonija 35.
 Esprenšar Žak 142.
 Esterhazi Nikola 92.
 eškija 121, 173, 188.
 eškindžije 36, 75.
 Etolija 102.
 Evlija Čelebija 123, 125, 164, 169.
 Evropa 3, 7, 15, 25, 35, 39, 49, 50, 52, 53, 55, 79, 82, 83, 88, 94, 145, 161, 165, 166, 169, 208, 211.

F

Façet, grad, 154.
 Faik, sermie, 77.
 Fedvar, grad, 59, 74, 154.
 Fejzulah, aga, 77.
 Fekete L. 68, 93.
 Feldbah 90.
 Ferdinand, nadvojvoda, 90, 198.
 Ferdinand Habsburški 23, 86, 88, 94.
 Ferhad-paša 69.
 Ferhad, sin Raduhne, martolos, 151.
 ferman 15, 17, 18, 67, 101—197, 111, 114—119, 123—126, 132, 158, 164, 169, 172, 173, 176—184, 186—191, 211, 213.
 fetva 121.
 feud, feudalac, feudalni, passim.
 Filek, grad, 68, 71.
 Filip, martolos, 111, 124.
 Filip, primićur, 107.
 Filipi (Plovdiv) 102, 189.
 Filipovci, selo, 38.
 Filipovča, selo, 137.
 Filipović N. 33, 34, 51.
 filurija, filuridžije, filuridžijski 36, 115, 132, 133, 140, 141, 214.
 finansije, fiskus 162, 215.
 flota 63, 68.
 Florina, kadiluk, 102, 105, 116, 121, 175, 177, 183.
 Foča, grad, 52, 61.
 forinta 197.

Fotos, starješina klefta, 206.
 Franci 27.
 Friaul 81, 89.
 Fruška Gora 120, 203.

G

Gacka u Lidi 85.
 galija 127.
 galiot 121.
 garancije 181, 186, 189, 190, 212, 213.
 Garašgal, grad, 58, 154.
 Gašpar Rab, kapetan senjski, 85.
 Gavran, martolos, 157, 172.
 Genidže, kadiluk, 102, 119, 177.
 Georgi Asimi, martolos, 158.
 Georgijević Atanas 154.
 Georgios, martolos, 171.
 Geseman G. 16, 201.
 Geway 86.
 Giese F. 17.
 glavari 182.
 glavarina v. džizja.
 globe 42.
 Glogić, selo, 98.
 Golubac, grad, 18, 37, 40, 41, 46, 54, 56, 57, 61, 70, 73, 147, 159, 208.
 Gorička 167.
 Gorjan 55, 62, 87, 211.
 Gornicevo, kadiluk, 127.
 Gornje Brekovo, selo, 108, 122.
 Gornji Ajani, selo, 105, 119, 157.
 Gornji Drenovac, selo, 98.
 Gornji Kopljar, selo, 108.
 Gornji Sin, selo, 107.
 Gornji Vakuf, grad, 151.
 Gornji Venčac, selo, 109.
 Gothard 90.
 goveda v. stoka.
 Gökbilgin T. 35.
 grad, građani, gradski 3, 4, 11, 25, 34, 35, 37, 50, 52, 54, 55, 56, 62, 63, 75, 80, 83, 85, 94—96, 105, 115, 118, 136, 150, 154, 158, 166—168, 170, 172, 190, 191, 197, 202, 208, 209, 210.
 Gradačac, grad, 168.
 Gradenigo Paulo, mletački vojni zapovjednik, 195.
 Gradiška, grad, 167.
 Gradište, grad, 54, 57, 61, 208.
 Grahovo u Bos. krajini 83.
 granica, graničari, granični, pogranični, passim.
 Granica, utvrda, 167.
 Grbljani 89.
 Grčić Manojlo 204, 205.
 Grci, Grčka, grčki 3, 5, 9, 13, 21, 24, 27, 41, 80, 97, 102, 126, 143, 146, 157, 158, 192, 194, 201, 205, 207, 215.
 Grdan, primićur, 108.
 Greben, kadiluk, 102, 119, 177.

grešnik, 19, 23.
 Grgurović (Zmaj Despot) Vuk 203, 205.
 Grnci, selo, 99.
 Grocka (Hisarlik) 57.
 groš 79, 127, 163, 177, 188.
 Grubač Vukdrag- primićur, 107.
 Grude, selo, 98.
 Grujica, aga martolosa, 160.
 Gubarica, selo, 98.
 gulâmiya 163.
 gusari 23, 24, 25, 62.
 Guvercinlik v. Golubac.
 guverner 196.
 Gvozd, planina, 87.
 Gvozdin Dimitri, primićur, 108.
 Gžegoževski (Grzegorzewski) Jan 11, 15, 25, 29, 70, 72, 98, 102, 105, 112, 128.

H

Habel E. 18, 20.
 Hadrović L. 51, 52.
 Hadži Ismail, mubašir, 190.
 Hadži Kalfa 164.
 Hadži Mehmed, baltadžija, martolosbaša, 106.
 Hadžibegić Hamid 7, 8, 12, 114, 116, 164.
 Hajdar, aga martolosa, 76.
 hajduci, hajdučija, hajdučki 4, 22, 24, 26, 69, 88, 94—96, 105, 112, 113, 118—121, 125, 138, 143, 144, 165, 169—175, 181—184, 187, 188, 192, 204—206, 211—213.
 Haki Čelebi 174.
 Halek Vid 90.
 Halil, aga, 206.
 Halil, martolos, 75.
 Halil, spahija, 146.
 Hamer (Hammer) J. 9, 10, 14, 19, 69, 85, 87, 89, 94, 103, 135.
 Hamza, vojvoda, 92.
 hane 137, 138.
 Hanja, kadiluk, 102, 169.
 harač 12, 34, 37, 42, 43, 45, 99, 109, 115, 131—133, 135, 136, 201, 214.
 harambaša 45, 65, 66, 88, 90, 174, 213.
 haramija 107, 118, 119, 121, 171, 172, 187.
 harbalija 23.
 Harold 143.
 has, has carski 109, 110, 113, 120, 130.
 Hasan-aga, martolosbaša, 106.
 Hasan-paša, bosanski, 90.
 Hasan-paša, mutesarif sandžaka Solun, 119.
 Hasan-paša, rumelijski valija, 106, 170, 179, 182.

hatib 181.
 Hatvan, grad, sandžak 15, 58, 61, 74, 101, 135, 155.
 Havalâ, nahija, 124.
 haymane rcaya 117.
 Heniger (Höniger) Nikola 9, 18, 22, 62, 69, 86, 143, 166.
 Herak, sin Petrov, martolos, 124.
 Herberštajn (Herberstein) Juraj 198.
 Hercberg (Hertzberg) G. F. 12, 21, 27, 41, 194.
 Herceg Novi 87, 167.
 Hercegovina 17, 39, 48, 52, 60, 101, 126, 147.
 Hercegovački sandžak 14, 61, 101, 210. — beg 92.
 Hibetulah, martolosbaša, 126, 182—186.
 Hisarlik v. Grocka.
 Hodidjed, tvrđava, 14.
 Holenicki Adam 87.
 Homoljske planine 118.
 Horosov, leksikograf, 24.
 Horvat Ivan 198.
 Hotuča 83.
 Hram, utvrda na Dunavu, 18, 37, 54, 55, 57, 73, 147, 159, 208.
 hrana 36, 177, 188, 189, 191, 197.
 Hrastovica 92.
 hrišćani, hrišćanski, passim.
 Hrubište, kadiluk, 102, 106, 116, 118, 127, 185, 187.
 Hrvat Đuro, martolos, 154.
 Hrvat Marko, martolos, 154.
 Hrvati, Hrvatska, hrvatski 18, 55, 56, 77, 84—86, 88—90, 94, 145, 147, 151, 153—157, 160, 167, 198, 199, 209.
 hudžet 158, 181.
 husari 197.
 Husein, aga martolosa, 76.
 Husein, čauš, 119, 182.
 Husein, emin, 11. 124.
 Husein, divana, martolos, 77.
 Husein, juzbaša, 68.
 Husein, sin Vujičin, martolos, 151.
 Husrev, aga martolosa, 77.
 Husrev-beg 92.

I

Ibn Kemal 146.
 Ibrahim, spahija, 106.
 Ibrahim, ohridski sandžakbeg, 183.
 Ibrahim, sin Alijin, serasker martolosa i primićura u Srijemu, 77.
 Ilčiev D. A. 10—12, 15, 23, 29, 31, 33, 70, 96, 97, 102, 112, 143, 207.
 Ihtiman, kadiluk, 98, 101, 173, 189.
 ilam 104.
 Ilija, martolos, 124.

Ilijas, sin Abdulahov, zapovjednik martolosa, 147, 159.
 Ilok, grad i nahija, 18, 55, 61, 63, 74, 77, 110, 115, 117, 126, 130, 153. — kadiluk 61.
 imam 181.
 Inaldžik Halil 12, 25, 26, 35, 98, 128, 130.
 Inebahti (Lepant) 102, 188.
 Inegel (Inegöl) 30.
 Irig, mjesto u Srijemu, 18, 55.
 Isa-beg, vojvoda, 18, 39, 47, 48, 146.
 Isa-beg Ishaković 75.
 Iskrobik(?), selo, 107.
 islam, islamizacija, islamski 50, 51, 59, 99, 145, 147, 149—154, 159, 163, 180, 216.
 Ismail, zabit, 177.
 ispaša 114.
 ispendža 37, 42, 43, 45, 99, 109, 131 do 133, 135, 164, 213.
 Itanbul v. Carigrad.
 Istina, martolos, 108.
 Istinic Stepan, spahija, 38.
 Istra 62, 84, 86, 87, 89.
 Ištvanfi (Isthuanffio) Nikola 9, 22, 72, 87, 89, 94, 143.
 Italija 48, 196.
 Ivan, alemdar martolosa, 67.
 Ivan, martolos, 157.
 Ivan Krbavski 82—84.
 Ivić A. 54—56, 61—63, 86, 199.
 Izačić, utvrda, 167.
 izrađivači samostrela (zenberekciyan) 34, 36.
 izrađivači strelica (okciyan) 34.
 izvanredna i teška davanja 111, 214.
 izvanredne državne i mjesne takse 164
 Izvor, selo, 99.

J

Jadransko more 63, 80, 85, 87, 194, 204.
 Jagodina, kasaba, 61, 173.
 Jahja-paša, rumelijski valija, 190.
 Jajce, Jajačka banovina 80—82, 91, 196, 197.
 Jakov G. 144.
 Jakov Bogdan 78.
 jamac, jamstvo 106, 115, 117, 118, 183.
 jamak 36.
 Jani Mavrovuti, martolos, 171.
 janičari 31, 50, 55, 120, 136, 165, 168, 179, 184.
 Janikul, martolos, 154.
 Janjina, kadiluk i sandžak, 102, 119, 125, 172, 177, 188, 189.
 Jasenovac 167.
 jatak, jatakovanje 120, 121, 172, 175.

Jazberenje, grad, 177.
 Jazidži-zade Husein 174.
 Jazovik, selo, 98.
 ječam 135.
 Jefto, martolos, 157.
 Jehovac, selo, 108.
 Jeleč 14.
 Jeni Hisar 61.
 Jenidže Vardar, kadiluk, 101, 185, 187, 189.
 Jermenija, 49.
 Jevreji 137, 145, 195, 216.
 Jireček K. 10, 20, 34, 73.
 Joani Dimo, martolos, 158.
 Jordan, martolos, 157.
 Jordan, sin Atanasov, hajduk, 172.
 Jovan, martolos, 132.
 Jovan Miloš, primičur, 108.
 Jovan Nenada, »car«, 85.
 Jovan Ostoja, čakrdžija, 109.
 Jovan Radosav, čakrdžija, 109.
 Jovan, sin Bogdana, sermie, 65.
 Jovan, sin Đurašina, sermie, 64.
 Jovan Vuk, martolos, 79.
 Jovanova mahala 61.
 Jovijus P. 9, 18, 22, 86, 143.
 Jug Stanko 18, 62, 86, 87, 198.
 Jugosloveni, jugoslovenski 32, 39, 41, 48, 51, 52, 55, 140, 156, 161, 209, 214.
 junak 203.
 Juraj, martolos, 157.
 Jurišić Nikola 16, 198.
 Južnoslovenske zemlje, narodi, države 25, 26, 33, 141, 143, 146, 147, 151, 169, 193, 206, 210, 211, 215—217.
 juz, juzbaša 64, 68, 133.
 Jeni Şehir (Yeni Şehir) v. Larisa.

K

kačaci 107, 187.
 kadija, kadiluk 8, 22, 25, 45, 67, 98, 101, 102, 104—107, 110, 112, 113, 115, 116, 118—125, 127, 136—138, 144, 152, 164, 170, 172, 173—191, 208, 211, 212.
 Kadlec K. 26.
 kâfirler 146.
 Kaica Radonja, martolos, 202, 203, 205.
 kajikčije (kayıkçı tayfası) 33, 96.
 Kakanj 61.
 kalauz 77, 79.
 Kalna, selo, 107.
 Kalnik 85.
 Kaloča, grad 56, 58, 71, 74, 76, 155.
 kalpak 69.
 kalvinisti 154.
 Kamengrad u Bosni 100, 191, 207.
 Kamengrad u Slavoniji 167, 168.
 kamenoresci (senktiraşan) 34.

Kaniža 58, 156.
 kanum-nama 67, 134, 135, 139. — sandžaka Bosne 134. — Ostrogona, Hatvana i Solnoka 15, 135. — Smedereva 15. — Srijema 15, 100, 113, 114, 120, 129. — Zvornika 15, 50, 99, 113, 120, 126, 134.
 Kaočesta 82.
 kapetan 91, 92, 197, 199, 200, 206.
 kapidžibaša 48, 105, 106, 115, 179.
 kapošvar, grad, 58, 74, 154.
 kapudan 63, 68.
 Kara Ali, martolosbaša, 118, 177, 186, 187.
 Kara Batak, martolosbaša, 188.
 Kara Hasan, sin Abdulahov, buljukaša martolosa, 147.
 Karadžaova, kadiluk, 177, 183.
 Karadžić Vuk 18, 24, 69, 200, 201, 204, 205.
 Karaferija 102, 106, 118.
 Karagez, sin Abdulahov, starješina martolosa, 150, 159.
 karavan 89, 172, 195, 197.
 Karli Ili, sandžak, 102, 188.
 Karlo, nadvojvoda, 90, 91.
 Karlobag 85.
 Karlovci 61.
 Karlović I., ban, 84.
 Karpeniza 205.
 Karpoš 125, 174, 179, 180.
 Karuša, selo, 98.
 kasaba 112, 115.
 Kasim, vojvoda, 63.
 Kasim-beg Kopčić 151.
 Kasim, sin Hasanov, martolosbaša, 106.
 Kasim, sin Oliverov, martolos, 147.
 Kastorija, kadiluk, 186.
 Kaštel, posjed, 198.
 katana 203.
 katolici 147, 151.
 Kavala, kadiluk, 102, 189.
 kazaci 33.
 kazne (cürm-i cinayet) 42, 92, 114, 120, 121, 127, 136, 164, 172, 178, 189, 215.
 Kelemen A. 24.
 Kemal-paša-zade 9, 26, 39.
 Kemučin, selo, 77.
 Kerasova, kadiluk, 102.
 Kesrija, kadiluk, 183.
 Katuša, selo, 98.
 Kičevo, kadiluk, 102, 176, 177, 183, 188.
 Kiro Niku, martolos, 158.
 Kiseljevo, selo, 37.
 kjurekčije 33.
 Kladovo (Feth Islam) 54, 56, 57, 208.
 klanac 27, 190, 191, 192, 195.
 klefti 24, 27, 205, 206.
 Klenje, selo, 98.
 Klenovac (Đeletovci?), selo, 120, 132.

Klis, grad, 67, 166, 168. — sandžak 14, 61, 100, 210.
 klisura v. klanac.
 Ključ u Bosni 99.
 kmetovi, kmetski 86, 198, 199.
 knez 25, 33, 36, 51, 77, 81, 92, 107, 111, 113, 114, 116, 122, 123, 212.
 Knin, grad, 81, 83, 84.
 Kobaš, utvrda, 55.
 Kočani 158, 191.
 Kočevje 86, 87, 198.
 Koči-bej 163.
 Kokino, mortolos, 171.
 Kolubara, nahija, 98, 111, 123, 124.
 kolonizacija 95, 209, 211.
 Komlen Grujo, primićur, 109.
 Komlen, sin Vukov, martolos, 111, 124, 134.
 komora, komordžije 72, 127.
 Komoran 56, 77, 155, 209.
 Komotini v. Đumuldžina.
 konji 89, 197, 203. — konjanici v. vojska.
 Konstantin, hajduk, 172.
 Konstantinopol v. Carigrad.
 Konur, tvrđava, 30.
 Kopan, grad, sandžak, 51, 52, 77, 154, 166.
 koplje 69, 195.
 Koprivnica 90.
 Korča, grad, 163.
 Korkmaz v. Parkan Korkmaz.
 Koruška 88.
 Kosovo, polje, 30, 40.
 Kostajnica 167.
 Kostel, posjed, 86, 87.
 Kostur, kadiluk, 102, 106, 107, 116, 118, 127, 174, 184—187, 191.
 Kotor, grad, 39, 47, 53, 80, 87, 89, 91, 126, 194, 195.
 Kovin 61.
 Kožani v. Egri Budžak.
 Kozjak 168.
 Köprülü F. 34.
 kradljivci 24, 91.
 Kraelitz F 17.
 krajina, krajište, krajiški, passim.
 Kraljević Marko 203.
 Kranjska, kranjski 18, 54, 84—88, 198—200.
 Kras 87, 89, 198.
 Krasova, selo 98.
 Kratovo 102, 106, 125, 158, 191.
 Krbava 82, 83, 85.
 Rrdice, selo, 38.
 Kreševljaković Hamdija 12, 20, 100, 159, 169, 192.
 Krimsko hanstvo 49.
 Kriva Palanka 158, 191.
 Kriva Reka (Egri Dere) 102, 106, 125.

kriza 162, 163, 165, 169, 173, 175, 176,
 181, 185, 187, 205, 210—212,
 214—216.
 krstjani 152.
 Krtole 87.
 Krupa 90, 207.
 Kruševac 30, 34, 138, 173. — sandžak
 14, 52, 68, 103, 104, 120, 127, 150.
 Krušin, selo, 98.
 Kučajna 104, 124, 125. — Kučajnske
 planine 120, 125, 127.
 Kučevo 38, 42, 43.
 kuća, -e 44, 45, 74, 75, 122, 133, 135,
 137, 138, 151, 152, 154, 182, 188, 200,
 212.
 Kudoš, selo, 103, 114, 132.
 Kulak, martolosbaša, 158.
 Kulić, utvrda, 18, 54, 55, 57.
 Kulinovča, selo, 122.
 Kumanovo 158, 191.
 Kurdistan 49.
 Kuripešić Benedikt 16, 18, 99, 142,
 143.
 kurudžije 33, 96, 119.
 Kutina, brdo, 82.
 Kvarner 85.

L

lađa 63, 126.
 Lak 58, 74.
 Lapac 83.
 Larisa 102, 119, 169, 177, 189.
 Lasun, selo, 99.
 Laszowski E. 16, 18, 85, 87, 153.
 Lašmik, selo, 98.
 Lašva, nahija, 61, 99, 129, 151, 152.
 Latvice, selo, 122.
 Lavšce (Levač?) 104, 124, 125.
 Lazar, aga martolosa, 160.
 Lazar, martolos, 157, 172.
 Lazar, šahindžija, 109.
 Lazin, sin Pavka, martolos, 124.
 Lefče (Levač), nahija 108, 124, 125.
 Legrand Emil 205, 206.
 Lenković, general, 90, 200.
 Lepant v. Inebahti.
 Lepenica, nahija, 98, 107—109, 124.
 Lerin, kadiluk, 106, 107, 116, 118, 126,
 158, 174, 183—188, 191.
 Leskovac, selo, 121.
 Levački 88.
 levandi 33.
 levis armatura 20.
 Lihteštajn 22.
 Lijapidi 206.
 Lika 82—85, 88, 90.
 Linc 86.
 Linde M.S.B. 24.
 liva v. sandžak.
 livnica 123.
 Livno 83.

logor 203.
 Lomnica, nahija, 37.
 Lončarić, utvrda, 168.
 Lopašić Radovan 16, 54, 85, 90, 91,
 100, 144, 207.
 Lopatnica, selo, 111, 124, 134.
 lopov 19, 21, 23, 24, 91.
 Loška planina 198.
 Loze, selo, 126.
 Lož 87.
 Ludvig II, kralj ugarski, 203.
 luk 195.
 Luka Radin, vojnik, 152.
 Lukarević Paladin 48.
 Lur 205.
 Luštica 87.

LJ

Ljesna kod Splita 83.
 Ljig, rijeka, 123.
 Ijubić Šime 16, 85, 86.
 Ijubljana 86, 91.

M

Machek Vaclav 18.
 mač 69, 204, 205.
 Mačva 40, 109. — Donja, nahija, 98.
 — Gornja, nahija, 98.
 mađendžije 33.
 Mađžar, martolosbaša, 158.
 Mađarska, Mađari v. Ugarska, Ugri.
 Mahmud I, sultan (1730—1754), 18,
 190, 191.
 mahzur 171, 192.
 Majer Georg 20.
 majstori 31.
 Makarska 168.
 Makedonci, Makedonija, makedon-
 ski 8, 13, 15, 17, 35, 97, 101, 121,
 126, 138, 139, 157, 158, 170, 172, 174,
 177—180, 182, 184, 203, 207.
 Maksim, patrijarh pečki, 18.
 Mala Azija 49, 52, 77.
 Mala Vlaška 207.
 mal-i hassa 115.
 mal-i miri 109, 115.
 mal-i padišah 115.
 Mališa, sin Markov, martolos, 110,
 117.
 Malkoč-beg 90.
 Mameluci 49.
 Manojlo Đuro, primicur, 108.
 mardal, mardos, martalek 20, 21.
 Marder, Marderfell 20, 21.
 Marko, ireiz (reis), 68, 204, 205.
 Marko, martolos, 157, 159.
 Marko Lazar, primicur, 108.
 Marko, sin Milka, martolos, 104,
 115.

Markovci, selo, 130.
 Markovići, pleme, 89.
 Marovice, selo, 114, 117.
 Martin, martolos, 157.
 Martolocci, selo, 207.
 martolos, -baša, martoloski, passim.
 martolos agasi v. aga.
 martolos akčesi (martolosnina)
 136—138, 177, 183, 213, 215.
 Martolosija 100, 207.
 Martoloske planine 207.
 Matija, martolos, 157.
 Matija Korvin, ugarski kralj, 203.
 205.
 Matija, sin Herakov, martolos, 110,
 124.
 Martonoš, selo, 207.
 Matkovski A. 15, 170, 174.
 Maurer L. 12, 13, 140.
 medra 135.
 Megarevo, selo, 174.
 Mehmed, aga martolosa, 76.
 Mehmed-beg Jahjapašić 87.
 Mehmed II, sultan (1451—1481), 39,
 46, 96, 163.
 Mehmed III, sultan (1595—1603), 79.
 Mehmed-paša, rumelijski valija 180.
 Mehmed, sin Huseinov, martoloski
 aga, 76.
 Mehmed, sin Ivana, martolos, 152.
 Mehmed, sin Radice, martolos, 152.
 Mehmed, vojvoda, 47, 48.
 Melan (Mehlan) Arno 11, 29.
 Melnik, kadiluk, 102, 189.
 Memi Mehmed, juzbaša, 68.
 Meninski 23.
 menzildžije 33.
 merd 20.
 Merodica, selo, 108.
 Mesopotamija 49.
 Metljika 87.
 Mezid, sandžakbeg, 30.
 mezra 76, 77.
 mie 64.
 Mihailo, martolosbaša, 137, 172.
 Mihailo, sin Vujičin, martolos, 110,
 126.
 Mihailović Konstantin, iz Ostrovice,
 9, 10, 18, 22, 40, 54, 62, 69, 72, 146.
 Mijan, sin Herakov, martolos, 130.
 Mijan, sin Radoslavov, martolos,
 115, 117, 121, 123.
 Mikloš, martolos, 147.
 Miklošić F. 18—20, 24.
 Miko Tripko, zvani Petre vojvoda,
 odmetnik, 121.
 Mikovac, selo, 108.
 Milčun, martolos, 158.
 milicionar, milicija v. policija.
 Miličina Reka, selo, 108.
 Milko, sin Dragiše, martolos, 104,
 114.
 Miloš, aga, 160.
 Miloš, sin Radovanov, martolos, 182.
 Miloš, sin Vukosava, buljukbaša, 70.
 Miloš Dimitri, čakrdžija, 109.
 Miodrag, šahindžija, 108.
 Miranovac, selo, 98.
 mirmiran v. beglerbeg 105.
 mirliva v. sandžakbeg.
 Mitrovdan 112.
 Mitrovica, nahija, 115, 120, 130, 132.
 Mladenović Radić, de Stapo, 48.
 mlađarina v. svadbarina.
 Mlava, nahija, 138.
 Mlečani, Mleci, Mletačka Republika,
 mletački 5, 25, 27, 41, 47, 53, 63,
 72, 80—83, 87—89, 91—93, 126, 140,
 166, 169, 194—197.
 Modruša, modruški 84, 85, 90, 91,
 198.
 Mohač 52, 58, 74.
 Moldavija 49.
 Mongold 143.
 Morava, moravski 98, 176.
 more v. Jadransko.
 Moreja (Peloponez) 15, 27, 80, 102,
 194, 208.
 Moriovo, nahija i kadiluk, 158, 172,
 175, 177, 183, 185, 187.
 Morlaci 81, 143, 195.
 Morlačke planine 90.
 Moslavina 77.
 Moseč, planina, 83.
 Mostar 83.
 mostovi 96, 177.
 Mošunj, selo, 99, 152.
 Motiković, selo, 98.
 Mrtovlasi 143.
 Mrtovlasi, selo, 207.
 muafijet 129.
 mubašir 190.
 mucerred 122, 151, 152.
 mukata 191.
 mula 185, 187.
 murasela 183.
 Murat I, sultan (1359—1389), 29, 31,
 96.
 Murat II, sultan (1421—1451), 29, 31.
 Murat IV, sultan (1623—1640), 163.
 Murat-beg Tardić, 83, 94.
 Murat-paša 42, 43.
 Musa, beglerbeg budimski, 92.
 muselemi (müsellem) 31, 33, 36, 38,
 44—46, 97, 101, 107, 109, 111, 114,
 129, 131, 154, 207, 212, 217.
 Muselemovo, selo, 207.
 Muslihudin, 'kadija beogradski, 111.
 muslimani, muslimanski, passim.
 Mustafa 61.
 Mustafa, aga, 71, 76.
 Mustafa, aga u Beogradu, 149.
 Mustafa, martolosbaša, 75, 106, 172.
 Mustafa, zaim, serdar martolosa.
 127, 138.

Mutafčijeva Vera 139.
muteselimi 120.

N

Nadin, utvrda, 168.
nagrada 79, 126, 197, 202, 214.
nahija, passim.
Niklidže 106.
namet 137, 163, 176—179, 182.
namirnice 89, 127, 197.
naoružan čovjek, naoružanje 19, 23, 69, 194, 207, 210.
Narda, kadiluk, 102, 125, 189.
Naselić, kadiluk, 116, 127, 185, 187.
naselje 118, 119, 120, 125, 212.
nasilje 177, 178, 183, 187, 188.
Nauplija, grad, 79.
Nauša, Negoš v. Agostos.
Navpakt, kadiluk, 102, 126.
neferi 127, 173, 191, 192.
Nemci, naselje i kadiluk, 55, 57, 74, 100, 120, 199.
Nestor, martolos, 157.
Neša, martolos, 159.
Nešri Mehmed 9, 30.
Nevrokop, kadiluk, 101, 174, 189.
Nezluk 177, 183.
Niko, hajduk, 171.
Niko, primićur, 108.
Niko Angelu, martolos, 158.
Nikola, martolosbaša, 67, 203, 204, 205.
Nikola, primićur, 108.
Nikola Došlica, martolos, 108.
Nikola Jovan, martolos, 79.
Nikola Radoja, martolos, 108.
Nikola Božidar, vojvoda martoloski, 159.
Nikola Tsouvaros, armatolos, 205.
Nin, grad, 86.
Niš, grad i sandžak, 101, 173, 189.
Nograd 56, 58, 59, 68, 74, 76, 160.
nomadi 212.
Nova Gradiška 167.
novac, novčani 25, 43, 44, 72, 75, 78, 126, 136—138, 162, 165, 172, 176, 178, 189, 195, 197, 199, 214, 215.
Novaković Grujica 204.
Novaković Stojan 10, 12, 21, 23, 26, 27, 34, 40, 72, 78, 91, 128, 140, 141, 144.
Novi 167.
Novi Pazar 119.
Novičev A. D. 47, 49, 165.
Novigrad, u Ugarskoj, 135. — u Dalmaciji 85.
Novo Brdo 176.
Nožić, selo, 108.
Nusdorf 63.
Nush, serdar primićura i martolosa, 138.

O

Oberhumer E. 13, 21, 27.
običaj, običajni 131, 132, 133, 134, 214.
oblast Vuka Brankovića (Vilayeti Vlk) 14, 75.
Obrad, martolos, 147.
Obrovac 63, 85, 168.
oda, odabaša 63, 64, 68.
odmetnici, odmetništvo 113, 118 do 121, 137, 138, 170—173, 175, 182, 183, 187, 192, 206, 212, 213.
Odorje 83.
Ognjen, martolos, 108.
Ogulin 90, 199.
Ohrid 102, 105, 116, 169, 172.
Okorim, čiftluk, 191.
Oliver Petar, martolos, 70.
Oman Emil 23, 72.
Omer, starješina martolosa, 76.
Orahovica 195.
Orahovica, selo, 38.
Orhan, emir, 31.
Orlnek 87.
oružje, oružnik 19, 21, 25, 69, 179, 210, 213.
Osat, nahija, 98, 124.
Osijek 55, 56, 58, 61, 62, 64, 70, 71, 74, 76, 160.
Osman, emir, 9, 30.
Osman, kapidžibaša, bašbug martolosa, 106, 116, 125, 179, 184.
Osman-paša, rumelijski valija, 178, 189, 190.
Osmanlije, Osmanska Imperija, osmanski, passim.
Ostoja, harambaša, 66, 90.
Ostrogon 15, 56, 59, 61, 64, 66, 70, 71, 74, 75, 136, 155, 160, 209. — sandžak 101.
Ostrovica 9, 10, 40.
Ostrovica (Lika) 87.
Ostrovo, kadiluk, 102, 106, 107, 118, 126, 184—187.
Ostrožac 167.
Otočac 85, 91.
Ovčarević Petar, starješina martolosa, 46, 54, 55, 63, 159.
Ožegović Nikola, vojvoda, 90.

P

Padošna, selo, 98.
Pačrac 167. — sandžak 14.
Pakša 58, 60, 74, 156.
palanka 71, 190.
Palanka, tvrđava, 58.
pancir 69.
panduri v. policija.
Panonija 75.
Papas Oglu, martolos, 157.
Papoulia B. D. 136.
Paraćin 173.

Parkan Baćan 58, 71, 75, 160.
 Parkan Fedvar v. Fedvar.
 Parkan Korkmaz 59, 61, 74.
 Parkan Val 59.
 Pashos Georgiu, martolos, 158.
 pasišta 184.
 pastiri 143, 198.
 paša 170. — bosanski 86. — hercego-
 vački 85. — livanjski 85.
 Paštrovići 89, 195.
 Paun, primićur, 108.
 Paun Radun, šahindžija, 109.
 Pavičić S. 83, 84, 85.
 Pavko, martolos, 124.
 Pavle, juzbaša, 68.
 Pavle Stepan, martolos, 70.
 Pavlović Baja, martolos, 120, 132.
 Peć 101.
 Pećka patrijaršija 11. — patrijarh
 191, 217.
 Pečuj, grad, 56, 58, 154.
 Pejo, martolosbaša, 108.
 Pejo, sin Hrnjaka, 108.
 Pek, nahija, 42, 43, 98, 124.
 Peleš Toma 89.
 Peloponez v. Moreja.
 Perojević Marko 143.
 Perušić 89, 168.
 Persijanci 52.
 Pervan, sin Alije, martolos, 76.
 Pešta 10, 56, 59, 61, 62, 68, 70, 71,
 74, 76, 160, 166, 210.
 Petar Kalauz, sermie, 65.
 Petar Mrkonjić 201.
 Petrić, kadiluk, 101, 174, 189.
 Petrović Đ. 123.
 Pihler Ivan 199.
 Filip Dragilović 203.
 pirat 23, 24.
 Pirot, kadiluk 102, 164, 173, 189, 207.
 planina, planinski 86, 95, 96, 99, 119,
 121, 177, 179, 185, 200.
 plata 22, 25, 43, 44, 46, 53, 72—79,
 136, 138, 165, 166, 177, 195, 197, 199,
 200, 214, 215.
 Plovdiv v. Filipi.
 plijen, pljačka, pljačkaški 21, 22, 24,
 38, 47, 72, 78, 80, 89, 91—94, 166,
 169, 172, 174—180, 182, 183, 187, 190,
 193—195, 197—199, 202, 209, 213.
 Podganci, selo, 38.
 Podgrad 86.
 Podgradina, selo, 99.
 Podlanča, selo, 168.
 Podunavlje 3, 56, 193, 216.
 policija (milicija, panduri, žandar-
 merija), policijski 13, 21—27, 33,
 45, 50, 62, 65, 67, 96, 97, 112, 118,
 136, 158, 165, 169, 170, 173, 175, 176,
 182, 185, 189—192, 194, 201, 202,
 207, 208, 212, 213, 215, 216.
 poljačina 135.
 Poljane 87.
 Poljička opština 147.
 Pop Jovan Radica, martolos, 109.
 Popović J. Dušan 11, 12, 20, 23, 62,
 73, 91, 143, 170.
 Popović Đorđe 20, 24, 25, 144.
 Popović Vuk 54.
 Popovo, polje, 47.
 porez, poreski 36, 37, 43, 50, 72, 99,
 113—115, 128—137, 162—164, 194,
 197, 212, 214, 215.
 Porta 83, 88, 92, 93, 105, 116, 175,
 176, 179, 183, 185, 186, 191.
 Posavina 85.
 Potočak, selo, 98.
 Povrbasje 83.
 povlastice, privilegije, povlašteni 4,
 43—45, 72, 73, 95, 107, 128, 130 do
 132, 135, 136, 139, 140, 153, 163,
 167, 179, 180, 190, 191, 210—212,
 214, 215, 217.
 Požarevac 204.
 Požega, grad, 61, 62, 87, 211. — san-
 džak 14, 52, 76, 77.
 Požega, nahija, 98, 107, 108, 124.
 Pozrmanje 83.
 pračka 69.
 Prag 88.
 prangija 69.
 Praveška (Pravion) 102.
 Predić Đuro, seroda, 71.
 Predić Petar, martolos, 70.
 Predražić, selo, 99.
 Predžide 59, 74, 76, 156.
 Preka, selo, 61.
 Presburg (Bratislava) 86.
 Preveza, kadiluk, 125, 189.
 Prilep, kadiluk, 102, 106, 107, 112,
 116, 118, 119, 126, 172, 175—178,
 183—188, 191, 203.
 primićuri 25, 33, 36, 52, 67, 104, 107
 do 109, 111, 113, 114, 116, 117, 120,
 122—125, 127, 131, 138, 212.
 Primorje 85, 91.
 Primorsko 18.
 pristojbe 99, 130, 132, 133, 135.
 Privor, selo, 99, 151.
 Prizren, Prizrenski sandžak 14, 101.
 Prodromos, odmetnik, 171.
 Prokuplje 119, 173.
 prolaznici, prolaznina 177, 178, 186,
 190.
 Prolog 168.
 Promina, planina, 83.
 protestanti, protestantski 147, 154.
 providur 85, 198.
 provijant 200.
 Prozor, naselje, 61, 83.
 Pset, župa, 83.
 Ptičar, nahija, 98.
 Ptuj 87, 199.
 Pukvil (Pouqueville) F.C.H.L. 12, 21,
 27, 192.

puška, puškari (tüfenkciyan) 34, 69, 138, 183.
 Putna 168.
 put, putnici 96, 112, 113, 118, 119, 122, 128, 172, 173, 175, 176, 178, 179, 182, 184, 186—191, 212, 213.

R

Raci 143.
 Radenko, martolos, 146.
 Radica, čakrdžija, 108.
 Radica, martolos, 109, 146.
 Radić 92.
 Radić, vojvoda martoloski, 67, 87.
 Radivoje Radulović, martolos, 147.
 Radivoje Vuk, martolos, 79.
 Radevina 98.
 Radloff W. 20, 23.
 Radna, palanka, 154.
 Rado, primićur, 107.
 Rado Radica, martolos, 109.
 Radobilja 83.
 Radoja Radin, primićur, 107.
 Radoja, sin Andrije, seroda, 71.
 Radoje, primićur, 108.
 Radomir, kadiluk, 102, 174, 189.
 Radonja Vukosav, primićur, 108.
 Radosav, sin Vojina, martolos, 107.
 Radoslav, čakrdžija, 109.
 Radoslav, sin Nikolin, martolos, 146.
 Radoslav Vukas, juzbaša, 68.
 Radovan, sin Radice, martolos, 122.
 Radovište, kadiluk, 102, 174.
 Radul, aga martolosa, 160.
 raja 34, 38, 43, 103, 104, 106, 107, 111, 118, 125, 127, 130—135, 138, 139, 150, 152, 163, 164, 172, 176, 177, 180, 181, 183, 185, 188, 190, 191, 210—212, 215. — derbendžijska 95. — povlaštena 96. — rajinske dažbine 38. — pristojbe 37, 42, 43, 131.
 Rajak, martolos, 122.
 Rajak, šahindžija, 109.
 Rajak Milosav, primićur, 108.
 Rajčin, primićur, 107.
 Rajin, aga, 160.
 Rajin, čakrdžija, 109.
 Rakitnica 168.
 Rale, martolosbaša, 105, 172.
 Rali Đorđe 194.
 Rama, nahija, 10, 99.
 Ramska, selo, 99.
 Ras 14.
 Rastak, selo, 98.
 Raško kraljevstvo 88.
 rat, ratni, passim.
 Rauber Nikola, baron, 23.
 razbojnici, razbojništvo 21—24, 93, 94, 96, 120, 121, 138, 173, 178, 181, 183, 184, 187—190.
 Razlog, kadiluk, 102, 174, 189.

reis, reis martolosa (martolos reisi) 65, 68.
 Resan, grad, 167.
 Resava 36, 46, 57, 173. — kadiluk 61. resmi çift 135.
 Ribnica 87, 198.
 ribnjaci 125.
 Riko (Rycaut) Paul 9, 18, 168.
 Rila, manastir, 137.
 Ripač 90.
 Rim 165.
 Rožanica, selo, 108.
 ruda, rudnik, rudari, rudarski 4, 31, 111, 113, 122—125, 132—134, 138, 191, 212, 214.
 Rudnik, Morava-Rudnik, nahija, 98, 108, 110, 123, 124, 133. — kadiluk 122, 123.
 Rudolf II, car austrijski, 93.
 Rujanovci, selo, 111, 124.
 Rukić, selo, 128.
 Rumelija, rumelijski 5, 15, 27, 28, 51, 125, 169, 170, 188, 189. — divan 127, 188. — valija 106, 116, 126, 158, 175, 177—180, 182—191. — vilajet (elajet) 10, 182, 183.
 Rumuni, Rumunija, rumunski 14, 100, 144, 147, 156, 161, 216.
 Rusija 126, 185.
 Rusimir Lazar, martolos, 108.
 Rusko Stjepan, martoloski starješina, 53.
 rüsumi kayıkçıyan 96.

S

sablja 183.
 Sabor u Ljubljani 91.
 Sajfrid 140, 143.
 Sakazov I. 11, 128.
 Salamon 69.
 Samardžić R. 142.
 Samci, selo, 99.
 Sami Šemsedin 20, 23.
 Samokov, kadiluk, 102, 189.
 Sana, rijeka, 83, 100.
 sandžak 25, 35, 45, 47, 52, 65, 98, 101, 102, 107, 113, 114, 118, 120, 129, 131, 134, 135, 153, 154, 159, 172, 183, 204, 208, 211, 212, 213. — sandžakbeg 17, 42, 47, 51, 65, 78, 81, 92, 99, 103—105, 109, 110, 120, 126, 127, 159, 184, 202, 203, 211, 214. — Ala-dža Hisara 101, 124, 127. — bosanski 81, 84. — hercegovački 84.
 Sanski Most 100, 192.
 Sanudo Marin 16, 39, 54, 101.
 sarahori 69.
 Saraj Hamdi-bej 74, 160.
 Sarajevo 7, 8, 14, 100.
 Satas C. N. 20, 21, 85, 86, 88.
 satnija, satnik 64, 68, 74.
 Satorović M. 67, 166.

Sava, rijeka, 40, 54, 55, 56, 60, 68, 70, 74, 100, 129, 156, 160, 209, 210.
 Sax, Carl Ritter 163—165.
 Sečen 59, 61, 66, 68.
 Sedd-i Islam 167.
 Sefevidi, dinastija u Iranu, 49.
 Segedin, segedinski (sandžak, -beg, tvrđava) 14, 51, 59, 71, 74, 101, 103, 104, 115, 117, 126, 129, 131, 153, 154.
 segmen, sekban 21, 96, 112, 119, 138, 170.
 Seksard, 58, 60, 74, 156.
 Selijak, tvrđava, 90.
 Selim II, sultan (1566—1574), 137.
 selo, seljaci, seoski, passim.
 Senat, dubrovački, 47, 48.
 Senat, mletački, 195.
 Sent Mikloš v. Šimkloš.
 Senj, Senjani 63, 84, 85, 89—91.
 ser 65. — serdar 67, 120. — serbuljuk 68. — haramiyan 66. — martolosa 68. — sermie 68, 74—76, 160. — seroda 74, 75, 160.
 Serez 102, 119, 174, 189.
 Servija (Serfidže) 102, 119, 177, 185, 187.
 Sevojno, selo, 108.
 sidžil, passim.
 Sidelova, selo, 61.
 Sigetvar 59, 74, 77, 89, 127, 156.
 Sijam-beg Kopčić 87.
 Sikirani, selo, 157.
 Simče, sejmenbaša, 112.
 Sinan, vojvoda, 81.
 Sinjorija 195.
 Sirač, utvrda, 168.
 Sirča, selo, 108.
 Sirija 49.
 Sirišnik 102, 173, 174, 189.
 Sisak 90.
 Sjenica 14.
 Skadar 39, 80, 194. — sandžak 14, 81, 87.
 Skarić V. 169.
 Skender, aga, 76.
 Skender, bos. namjesnik, 47, 48, 81, 82.
 Skender-paša 196.
 Skenderbeg, sandžakbeg crnogorski, 140.
 Skoplje 8, 14, 15, 17, 35, 40, 102, 172. — kadiluk 186. — krajište 34. — nahija 176. — sandžak 107. — vilajet 75.
 Skradin 84, 168, 198.
 Skrobovik, selo, 99.
 Slankamen 55, 57, 89, 104, 114.
 Slatinik, tvrđava, 77, 168.
 Slavonija, slavonski 55, 88—90, 110, 143, 160, 197—199, 209.
 Slepče, selo, 137, 138, 172.

Slovačka 56.
 Sloveni 157.
 Slovenija 62, 85, 86, 88.
 služba, passim.
 Smederevo, Smederevski sandžak 14, 15, 18, 35, 36, 38, 40, 42, 44—46, 52, 54—57, 61, 63, 64, 66, 67, 70, 71, 73, 74, 81, 98, 100, 103, 107, 108, 110, 111, 113, 115, 117, 118, 122, 124, 126, 128—134, 138, 139, 147, 150, 159, 202—205, 208, 210, 214.
 Smičiklas T. 22, 72, 143.
 Snežnik 87.
 Split 80, 81, 83, 84.
 Soča, rijeka, 197.
 Sofija, sofijski 11, 14, 15, 34, 102, 137, 144, 164, 172, 173, 188, 189.
 Sokol 54, 57, 64, 150, 159, 208.
 sokolari v. šahindžije.
 Sokolović Mehmed-paša, vezir, 54.
 solaci 31.
 Solnok 15, 56, 59, 60, 61, 74, 76, 155. — sandžak 101.
 Solovjev A. 18, 47.
 Solun, solunski (kadiluk, sandžak) 13—15, 102, 107, 112, 118, 119, 121, 144, 157, 168, 172, 174, 175, 186, 189.
 Sombor, — nahija 101. — tvrđava 154.
 Soranca Jakov 16, 119.
 Soranca (Soranza) Lazaro 9, 18, 142.
 Sorkočević, poslanik dubrovački, 119.
 spahija, spahiluk, spahijski 23, 32, 33, 35—38, 42, 44, 45, 50, 79, 87, 130, 138, 162, 163, 168.
 Spasovac, selo, 98.
 Split 85, 87, 194, 196, 197.
 Srb 83, 90.
 Srbi, Srbija, srpski, passim.
 Srijem, Srijemski sandžak 14, 15, 40, 52, 55, 60, 61, 63, 74, 77, 85—87, 100, 103, 104, 113—117, 119, 120, 126, 129, 131, 132, 139, 147, 153, 155, 202, 203, 209.
 Stanko Radul, primićur, 107.
 Stanojević G. 67, 87, 89, 101, 126, 140, 195.
 stanovništvo, passim.
 Stari Vlah 101, 103, 214.
 Starova, kadiluk, 102, 103, 177, 183.
 Steničnjak 90.
 Stepan, aga, 160.
 Stepan Radica, šahindžija, 109.
 Stepersav, starješina martolosa, 88.
 Stepko, vojvoda, 66, 159.
 Stijena, utvrda, 167.
 Stjepan, iz Topole, 47.
 Stjepan, sin Jovana, martolos, 103, 114.
 Stojan, martolos, 157, 159.
 Stojan, martolosbaša, 121.

Stojan Lošan, martolosbaša, 118, 174.
 Stojanovski A. 33, 96.
 stoka, stočari 82, 83, 87, 136, 137, 176, 193, 194, 197, 198, 212, 214.
 Stolni Beograd 56, 59, 71, 74—76, 78, 154, 155, 166.
 stratioti 86, 194, 195, 198.
 stražmešter 197.
 strijela, strijelac 37, 69, 138, 195.
 Strmica 84.
 Struma 102, 119, 177.
 Stupčanica 87.
 subaša 47, 48, 104—106, 110, 120, 121, 187, 211.
 Subotica 58, 74, 153.
 Sućeska A. 105.
 Sulejman, martolosbaša, 75.
 Sulejman Zakonodavac, sultan (1520—1566), 23, 49, 55, 63, 83, 86, 94, 135, 162.
 sultan, sultanski 49, 73, 79, 102, 111, 116, 139, 154, 165, 169, 178, 182, 184, 205, 206, 211, 214.
 surudžije 33.
 svadbarina (resmi aruz) 135.
 Sv. Martin 90.
 Svilaja, planina, 83.
 Svoronos N. 21.
 Svrlijig 173.

Š

Šabac (Bögürdelen) 98, 99, 138.
 Šaban, aga, 77.
 Šabanović Hazim 12, 35, 40, 73, 75, 132.
 Šahin, sin Kaja, martolosbaša, 106.
 šahindžije 31, 36, 107—109, 131, 137.
 šajka, šajkaški 40, 47, 54, 62, 63, 74, 77, 86, 100.
 Šalamon 22.
 Šalgo, tvrđava, 58, 74.
 šerijat, šerijatski 105, 115, 116, 118, 119, 121, 127, 131, 132, 137, 138, 164, 171—176, 181, 190, 212.
 Šibenik 81, 83, 91, 92, 94.
 Šimek (Schimek) M. 10, 81, 93.
 Šimontornja 52, 60, 61, 68, 74, 156.
 Šimploš (Šikloš) 60—62, 74, 76, 79, 155, 211.
 Šineanu L. 24.
 Šišić F. 16, 18, 198.
 Šljivarovo, selo, 122.
 Šmaus (Schmaus) A. 12, 201.
 Šopova v. Bojanić.
 Štajerska, štajerski 87, 88, 90, 94, 199.
 Štip 102, 126, 158, 174, 191.
 štit 69.
 Šujica, selo, 110, 124, 133.

T

Takač 11, 143, 197.
 Takovac, selo, 108.
 Takovo, selo, 108.
 taksa 132, 125, 137, 164, 190, 191, 214.
 Taloci (Thalloczy) L. 20, 82, 91, 144, 196, 197.
 Tata, grad, 60, 68, 89.
 Tatar-Pazaržik, kadiluk, 102, 189.
 Tatari 143.
 Temišvar, Temišvarski sandžak 14, 56, 60, 61, 68, 75, 100, 101, 129, 154, 166, 210, 211.
 teskera 77, 104, 105, 109, 111.
 teške daće (šakka) 134.
 Tetovo 14.
 Theiner 159.
 Tikveš 102, 177, 183, 185, 187, 188.
 Tiktin H. 19, 20, 24.
 timar, timarlija 36, 38, 42, 51, 73, 75—79, 105, 106, 110, 116, 130, 138, 168, 181, 214, 215.
 Tisa, rijeka, 210.
 Titel 18, 55, 57.
 top, topdžije 36, 72, 77, 79, 185.
 Tod Belend, martolos, 154.
 Todor, martolos, 121.
 Todor, martolosbaša, 171.
 Todorovo, grad, 167.
 Tomaš Kalauz, sermie, 65.
 Tomaš, sin Mališin, martolos, 110, 126, 130.
 Tomašin, grad, 60, 62, 71, 74.
 Tomaš Dimitri, primićur, 108.
 Tomić J. 101, 166.
 Tomolovac, selo, 108.
 Topal Osman-paša 79.
 topionica i livnica topovske đuladi 123.
 Topolovački Stjepan 87.
 Topolovnik, selo, 38.
 tovar 89, 135, 137.
 Trakija 34, 35.
 transport 120.
 travarina 99.
 Travnik 99.
 trgovac, trgovina 24, 52, 91, 96, 170, 173, 177, 178, 179, 182, 184, 187—192, 195, 199, 213.
 Trikala 102, 106, 119, 172, 186, 188.
 Trogir 81—87.
 Trsat 91.
 Truhelka Č. 18, 146.
 tugra 190.
 Turci, Turska, tursko, passim.
 Turjak 87.
 Turn Anton 200.
 Tuzla 52, 61, 207.

U

Udbina, grad, 87, 167.
 ubistva 169, 171, 172, 176, 177, 179,
 182, 183, 190, 192, 213.
 udovice 135.
 uhoda, uhođenje 22, 30, 90, 194, 197,
 203, 209.
 Ulan, aga, 76.
 Ugarska, Ugri, ugarski 4, 5, 11, 24
 do 26, 34, 38, 40, 43, 45, 49—52, 55,
 56, 60, 61, 71, 74, 75, 77, 79, 80,
 84—89, 91, 93, 94, 98, 100, 101, 129,
 143, 144, 147, 153—157, 160, 161,
 166, 167, 193, 196—198, 202, 203,
 208—210, 216.
 Uglješa Jovan, primičur, 108.
 Ugren, sin Mitrov, hajduk, 172.
 Ugrin, sin Marka, primičur, 108.
 Ulcinj, ulcinjski 39, 80, 194—196.
 ulufa v. plata.
 ulufedžija 55.
 Una, rijeka, 84, 85, 100.
 Unac, rijeka, nahija 83, 84, 152.
 Ungnad Ivan 86, 87, 198, 199.
 uniforma 69, 205.
 uskoci 54, 88, 89, 91, 94, 143, 194, 196,
 199.
 Uskoplje, nahija, 67, 99, 129, 151.
 ustanak 95, 96, 165, 174, 180, 210.
 ušur 42, 45, 130.
 Uzunčaršili I. H. 12, 166.
 Užice 98, 108, 122—124.

V

Vac, grad, 56, 60—62, 66, 68, 71, 74,
 160, 166, 211.
 Vadelić Petar 85.
 Vajsklberger Zigmund 23.
 vakuf 120, 184.
 Valjevo, nahija, 98, 107—109, 111,
 123, 124, 134.
 Valovište, kadiluk, 102, 174.
 Valvazor 9, 18, 143, 153.
 Varadin 18, 55, 61, 103, 114, 117.
 Varaždinske Toplice 87. — krajina
 198. — župa 85.
 Varšava 14.
 Varvara, selo, 99.
 Vasko Brzak, martolosbaša, 175.
 Vefik A. 23.
 Velaj 90.
 Velebit, planina, 84.
 Veles 102, 119, 126, 174, 176—178,
 188, 191, 207.
 Velics Laszlofalfi Aanatal 11, 12, 20,
 75, 76, 143, 144.
 Velika 90, 92, 167.
 Venecija v. Mlečani, Mletačka
 Republika.
 Verija v. Ber.

veslači 127, 136.
 Vidin 34, 39, 46, 56, 57, 61, 63, 80,
 208. — sandžak 14, 40, 42, 61, 98,
 136, 145, 210.
 Vidrovo, selo, 108.
 vigilatori 197.
 Vijenac, tvrđava, 197.
 Viktor Barbadiko, knez, 86.
 Vilayet-i Vik v. oblast Vuka
 Brankovića
 vilajet 103, 118, 135, 137, 164, 182,
 183.
 vilajetski ajani v. ajani.
 Vinaver V. 63, 89, 119.
 Vindelštajn (Windelstein) Juraj,
 kapetan, 198.
 Vinica 87.
 vino, vinograd, 135.
 Virovitica 66, 90, 168.
 Visovac 159, 191.
 Višegrad (ugarski) 56, 60, 74.
 Vitezović P. 18, 87, 89.
 Vizantinci, Vizantija, vizantijski 21,
 26—28, 41, 78, 193, 194, 208, 211.
 Vladislav, kralj, 93.
 Vlajkovac, selo, 124.
 vlasi, vlasi-stočari, vlaški 33, 36, 41,
 43, 48, 50, 51, 54, 77, 78, 85, 90, 94,
 101, 117, 129, 142, 143, 147, 163, 166,
 193, 194, 199, 209, 215.
 vlast, pasim.
 Vlaška 34, 49, 56.
 Voden, grad i kadiluk, 101, 106, 107,
 118, 177, 183—185, 187, 189.
 vodič 22, 95.
 Vođin, grad, 18, 55, 168.
 Vogošća, selo, 100.
 Vojin Dragiša, primičur, 107.
 Vojin Ivan, šahindžija, 108.
 Vojin, sin Đure, martolos, 124.
 vojnici, vojska, vojni. passim.
 vojnuci, vojnučki 12, 26, 33, 35, 36,
 48, 69, 107, 109, 152, 163, 164, 207,
 215, 216.
 vojvoda 65, 66, 77, 92, 104, 107, 120,
 121, 184, 198, 199.
 Voljice, selo, 151.
 Volonirović Vuk, harambaša, 88.
 vošćarina (semhane akçesi) 137.
 Vrančić 16, 162.
 Vranješ Vuk, martolos, 109.
 Vrbas, rijeka, 99.
 Vrčevo 168.
 Vrgorac 167.
 Vrhovina 81, 84.
 Vršac 154.
 Vučetin, selo, 99.
 Vučitrnski sandžak 101, 146.
 Vujica, starješina martolosa, 138.
 Vujica, sin Cvetkov, primičur, 108.
 Vuk, vojvoda martolosa, 66, 159.
 Vuk Jovan, primičur, 108.
 Vuk, sin Pavla, sermie, 65.

Vuk, sin Radovana, primićur, 108.
 Vuk, sin Šimuna, primićur, 108.
 Vuk Vujica, martolos, 110.
 Vukac, sin Radovana, sermie, 65.
 Vukan, harambaša, 88.
 Vukdrag, primićur, 108.
 Vukin, sin Novakov, martolos, 124.
 Vukoje, sin Vojinov, martolos, 130.
 Vukosav Nikola, martolos, 79.
 Vukovar 55.
 Werner Ernst 33, 34.
 Wittek P. 78.

Z

Zabilje, selo, 99, 129.
 zabit 187. — carskog hasa 120, 184.
 — seoski 106, 138.
 Zadar 39, 81, 82, 85, 93, 194—196.
 zadruga 132, 217.
 Zadvarje 63, 68, 167.
 Zagorica, selo, 109.
 Zagorje 85.
 Zagreb 85, 88.
 zaim 105, 106, 110, 127, 138, 168.
 zajmovi 162.
 Zakrčje 83.
 zakup, zakupnici 162—164.
 zanatlije 36, 51, 52.
 Zانبok 60, 61, 71.
 Zapolja Jovan, kralj, 196.
 Zarura, martolos, 171.
 zastava 69, 126, 210.
 Zbolavić, martolos, 85.
 zelenaš 163.
 zeamet 130, 138, 151.
 Zemaljski staleži 87.
 zemlin 75, 77.

zemlja, zemlje, zemljišni, passim.
 Zemunik 168.
 Zenica 99.
 zevađ 131.
 zimija 104, 109, 114, 116, 121, 124,
 138, 150, 158, 172, 180, 182.
 Zisi Karadimo, martolosbaša, 158,
 179.
 Zlatina 102.
 zlatnik 72.
 zlo, zloupotrebe 158, 164, 165, 169,
 175, 176, 180, 183, 191, 213.
 zločin, zločinci 120, 171, 179.
 Zmijanje 99, 206.
 Znen, kadiluk, 102, 189.
 Zreli, tvrđava, 90.
 Zrin, tvrđava, 167.
 Zrinski 78, 90, 94, 143.
 Zrmanja, nahija, 152.
 Zuko, harambaša, 66, 90.
 zulum 164, 176, 185.
 Zvečan 14.
 Zvono, selo, 98.
 Zvornik 39, 40, 45, 46, 52, 61, 66, 122,
 129, 131, 147, 159. — sandžak 14,
 15, 50, 52, 61, 63, 98, 99, 102, 119,
 129, 130, 134, 135, 136, 139, 150, 210.

ž

žandarmerija v. policija.
 Žarko, vojvoda, 196, 197.
 Željezni Majden 191.
 žene 91, 185, 210.
 žito 194, 197.
 Živko, primićur, 108.
 Žujanovci, selo, 108.
 župa 194.

Stampa: »SAVREMENA ADMINISTRACIJA« — Beograd

Grafički pogon: »BRANKO ĐONOVIC« — Gundulićev venac 25, Beograd